

T.C.
NECMETTİN ERBAKAN ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TEMEL İSLAM BİLİMLERİ ANABİLİM DALI
TEFSİR BİLİM DALI

SOSYAL VE DOĞAL DENGELER BAĞLAMINDA
KUR'AN'DA FESAT
DOKTORA TEZİ

Danışman
Prof. Dr. Mehmet Sait ŞİMŞEK

Hazırlayan
Duran Ali YILDIRIM

KONYA – 2014

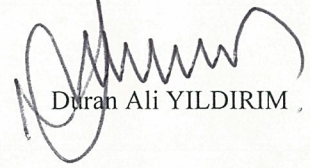
T.C.
NECMETTİN ERBAKAN ÜNİVERSİTESİ
Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürlüğü

Bilimsel Etik Sayfası

Öğrencinin	Adı Soyadı	Duran Ali YILDIRIM		
	Numarası	048106023005		
	Ana Bilim / Bilim Dalı	Temel İslam Bilimleri / Tefsir		
	Programı	Tezli Yüksek Lisans		
		Doktora	X	
Tezin Adı	SOSYAL VE DOĞAL DENGE BAĞLAMINDA KUR'AN'DA FESAT			

Bu tezin hazırlanmasında bilimsel etiğe ve akademik kurallara özenle riayet edildiğini, tez içindeki bütün bilgilerin etik davranış ve akademik kurallar çerçevesinde elde edilerek sunulduğunu, ayrıca tez yazım kurallarına uygun olarak hazırlanan bu çalışmada başkalarının eserlerinden yararlanılması durumunda bilimsel kurallara uygun olarak atıf yapıldığını bildiririm.

Duran Ali YILDIRIM

T.C.
NECMETTİN ERBAKAN ÜNİVERSİTESİ
Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürlüğü

DOKTORA TEZİ KABUL FORMU

Öğrencinin	Adı Soyadı	Duran Ali YILDIRIM
	Numarası	048106023005
	Ana Bilim / Bilim Dalı	Temel İslam Bilimler/ Tefsir
	Programı	Doktora
	Tez Danışmanı	Prof. Dr. Mehmet Sait ŞİMŞEK
	Tezin Adı	Sosyal Ve Doğal Denge Bağlamında Kur'an'da Fesat

Yukarıda adı geçen öğrenci tarafından hazırlanan Sosyal Ve Doğal Denge Bağlamında Kur'an'da Fesat başlıklı bu çalışma 18/12/2014 tarihinde yapılan savunma sınavı sonucunda oybirliği ile başarılı bulunarak jürimiz tarafından Doktora Tezi olarak kabul edilmiştir.

Sıra No	Danışman ve Üyeler		
	Unvanı	Adı ve Soyadı	İmza
1	Prof. Dr.	Mehmet Sait ŞİMŞEK	
2	Prof. Dr.	Yusuf İŞİCİK	
3	Prof. Dr.	Mehmet AKGÜL	
4	Prof. Dr.	Mustafa AYDIN	
5	Doç. Dr.	Harun ÖGMÜŞ	

 KONYA	T.C. NECMETTİN ERBAKAN ÜNİVERSİTESİ Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürlüğü	 NECMETTİN ERBAKAN ÜNİVERSİTESİ SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
--	--	---

ÖZET

Öğrencinin	Adı Soyadı	Duran Ali YILDIRIM		
	Numarası	048106023005		
	Ana Bilim / Bilim Dalı	Temel İslam Bilimler/ Tefsir		
	Programı	Tezli Yüksek Lisans		
		Doktora	X	
	Tez Danışmanı	Prof. Dr. Mehmet Sait ŞİMŞEK		
Tezin Adı	Sosyal Ve Doğal Denge Bağlamında Kur'an'da Fesat			

“Fesad” kavramı Kur'an'da genel olarak, fert ve toplumun yeryüzü ve çevrenin, barış ve huzur ortamının, mal, can ve namus güvenliğinin bozulmasını ve yok olmasını, iman, ibadet, ahlâk, hak ve istikâmetten sapılmasını, şirk, küfür, nifak ve isyan olan inanç, söz, fiil ve davranışları ifade eder. Fesad, başta insanın kendisi olmak üzere her alanda meydana gelen bozulma, çözülme, ölçü ve dengeden sapma, faydalı olma özelliğini kaybetme, fitrattan uzaklaşma gibi olumsuz anlamların tamamını kapsamaktadır. Kur'an'a göre yeryüzüne yayılan fesadın temel sebebi, küfür ve şirkin topluma yayılmasıdır

İnsanın zaafiyetleri, kalbindeki kötü duyguları, heva ve arzularına uyması, şeytan, tağutlar, adâlet duygularını yitirmiş liderler ve idareciler, sahip olduğu imkânlarla şımaran müstebirler fesadın en önemli faktörleridir. Kur'an, insana yüklediği yeryüzünü imar ve inşa sorumluluğu ile yeryüzüne halife kılındığını hatırlatmaktadır.

Fesadın her alanında ve her çeşidinde insan unsuru birinci derecede rol oynamaktadır. İnsandaki şirk ve küfür yeryüzüne fesad olarak yansımaktadır. Allah, Peygamberlerini toplumları ıslah için, insanların toplu halde yaşadıkları yerleşim merkezlerine göndermiştir. İnsanın müfsid olması toplumu ve çevreyi de ifsad edeceğinden, Kur'an insanı toplum olarak esas alır ve tüm toplumun sorumluluğuna dikkat çekerek, sadece bireyi değil toplumun tamamını ıslah etmeyi hedefler.

Kur'an, insanı fesada karşı uyarırken, tevhîd ilkesine dikkat çekmektedir. Allah'ın elçilerini, ayetlerini ve ahireti yalanlayan toplumların yeryüzünde çıkardıkları fesad ve uyguladıkları zulüm, bütün bir toplumun çözülmesine, bozulmasına ve çöküşüne neden olmaktadır. Kur'an toplumun bozulmasından yine toplumun kendisini sorumlu tutmuştur. Toplum ve çevrede meydana gelen her türlü fesadla bütün toplum mücadele etmekle sorumludur. Zulmün ve fesadın yayılmasına ses çıkarmayan toplumun da zalimlerle beraber cezalandırılması esastır.

Allah, kâinatı tam bir ölçü ve nizam içerisinde yaratmış, bu ölçü ve düzeni onun işleyişine de koymuştur. Tabiatın doğal varlığında ve işleyişinde salah hâkimdir.

ABSTRACT

Author's	Name and Surname	Duran Ali YILDIRIM		
	Student Number	048106023005		
	Department	Basic Islamic Sciences / Commentary		
	Study Programme	Master's Degree (M.A.)		
		Doctoral Degree (Ph.D.)	X	
	Supervisor	Prof. Dr. Mehmet Sait ŞİMŞEK		
Title of the Thesis/Dissertation	Social and Natural Balance in the Context of Corruption in the Quran			

“Corruption” (Fasad) concept in the Quran, in general, the individual and society, the earth and the environment, peace and security, property, life and honour, security, corruption and the destruction of faith, worship, morality, rights, and the direction of deviation from the circus, blasphemy, hypocrisy, rebellion and faith, words, actions, and behaviors. Corruption, the people themselves in all areas of decay, disintegration, and measure the deviation from equilibrium, of losing the property of being useful, the shift away from nature, such as the negative meaning of the whole. According to the Qur'an to the earth, spreading corruption is the main reason, “kufir” and “shirk”, the community is spreading.

Human frailty, in the heart of bad feelings, desires, and desire to comply with, the devil, the devil, lost their sense of justice, leaders, and managers, have the opportunity to groan with the arrogant corruption are the most important factors. The Quran, the people you install the reconstruction and the earth with the responsibility to build the caliph on the earth that it will induce recalls. Corruption in every field, and every kind of human element plays a role in the first degree. People in the circus, and blasphemy, corruption on earth, as it is reflected. Allah, his Prophets, the society for breeding, bulk of the people living in the settlements has sent. People mufsidolma the society and the environment deifsad will, the people of the quran, as a society, and society as a whole is based on the responsibility of drawing attention to only the individual, not the society as a whole aims to rehabilitate.

The Quran, the people against corruption understand the principle of tawhid attention. The messenger of Allah, his signs and denied the meeting in the hereafter societies on earth, they fulfill their persecution and, all of a society's disintegration, corruption and collapse. The Quran, the deterioration of society, again, the society has held responsible. Society and the environment from all kinds of corruption, the whole society is responsible for the fight. The persecution, corruption and the spread of a sound society with unjust punishment is essential.

God, the universe, and order a full measure created in this measure and its functioning order, too. Nature is natural in the presence and in the functioning of salah.

ÖNSÖZ

Kur'an Allah'ın insanlığa sunduğu bir hayat rehberidir. O'nunla insanlara hayat verecek huzur ve saadet kaynağı prensipler sunmaktadır. Kur'an-ı Kerim, Yüce Allah'ın kullarına bir hitabıdır. Kur'an, kaynağına nisbetle ilahî, hedefi açısından ise insanîdir, yani temelde insanı muhatap alır. Kur'an'ın ana konuları arasında doğumundan ölümüne ve ölüm ötesine kadar insan ve bireysel hayatından sosyal hayatına kadar insanı ilgilendiren meseleler vardır. Kur'an'ı Kerim, Medeniyet inşasında güçlü bir dil ve etkin bir söz olması bakımından en önemli kaynaktır. İslam medeniyetinde ortaya çıkan ilimlerin, bu açıdan hep Kur'an ile irtibatlı olduğunu ve esas itibariyle bütün İslâmî İlimlerin temel gayelerinin Kur'an'ı anlamaya yönelik olduğunu, söylemek mümkündür.

İnsan varlıklar içerisinde en mükerrem ve mükemmel olmakla beraber, fesada ve kötülüğe meyillidir. Allah'ın kendisine verdiği bu şerefli konumu fesada sapsak suretiyle kaybetmektedir. Kur'an'ın temel gayesi de insanı ve toplumu inşa etme, hidayetle insanı yüceltme ve böylece erdemli bir toplum meydana getirme olduğu açıktır. Kur'an'ın, Yüce Allah'ın Peygamberin şahsında bütün insanlığı muhatap alan, bununla muhatapların hayatını düzenleyen yaptırım prensiplerini içeren ilâhî kelâmıdır. Allah'ın doğrudan veya dolaylı olarak muhataplarına hitap etmesini, vahyetmenin yüce Allah'ın bir fiili olarak görme ve bunun bir anlamda 'emr' şeklinde gerçekleşen "İlâhî Hükümler" olduğunu kabul etmemiz gerekir.

Bu hükümlerin gerçekleşmesinde "vasıta" ise, bu müdahalenin üzerinde vuku bulunduğu Hz. Peygamber'in (s.a.v.) bizzat yaşaması ve hayatında vahyin muhtevasını tahakkuk ettirmesi ile onun insanlara ulaşma yolu olan tebyîn'dir. Bu durum Kur'an'ın doğrudan muhatabının insan olduğuna işarettir. Hz. Peygamberin Kur'an'ın mübeyyin oluşu, Kur'an'ı kendi yaşantısıyla hayata aktarma görevidir.

Bu durum yapılan tebliğin muhataplar tarafından anlaşılması ve alınıp benimsenmesi sonucunu ortaya çıkarmıştır. Yani vahyin Hz Peygamber tarafından yaşanmış ve muhataplara da anlayabilecekleri dilden anlatılmış ve hayata aktarılmış olması, onun hem anlaşılması ve hem de benimsenmesini sağlamıştır. Kur'an sadece bir bilgi kaynağı, belli bir dönemin ve toplumun hayatını anlatan bir tarih kitabı olmaktan öte, O bir medeniyeti oluşturma ve insanı ihya ve inşa amacı taşımaktadır.

Kur'an, insanın ve toplumun sorunlarına çözüm olmak üzere inmiştir. Mü'minlere hayat verecek, onları diri tutacak ve aktif kılacak dünya ve ahirette kurtaracak ilkelerle doludur. Allah'tan bir rahmet, şifa ve hidayet kaynağı olarak, O'nunla kalpler hayat, gönüller huzur bulur ve Allah'ın kopmaz bir ipi olarak ona tutunan kurtulur. Hem maddî hem manevî açıdan ihya etme özelliği taşıyan Kur'an, kalpleri, vicdanları, irade ve düşünceleri diriltmek ve düzeltmek gayesindedir.

Kur'an, insan ve insanla ilgili sorunları ele alan bir Kitap olarak, insan kaynaklı her bir konu ve sorun hakkında bir şeyler söylemiş bir çıkış yolu göstermiştir. Bize düşen görev insanı iyi tanımak, yaratılışını ve fitrî özelliklerini, zayıf ve güçlü yönlerini iyi anlamak, sorunlarını tespit etmek ve ona göre Kur'an üzerinde araştırmalar yaparak toplumun sorunlarına çözümler ve yollar aramaktır.

Çalışmamız bir giriş üç bölüm ve bir sonuçtan oluşmaktadır. Giriş bölümünde fesad kavramını türevleriyle birlikte ele aldık. Birinci bölümde fesad kavramıyla bağlamlarını yakın ve zıt anlam ilişkileri açısından açıkladık. İkinci bölümde fesad konusunu toplum eksenli ele aldık ve toplumun ana öznesi olan insanın yaratılış özelliklerini, insanı fesada sevkeden unsurlarla, fesadın toplumdaki yansımalarını ve Kur'an'daki çözüm yollarını ortaya koymaya çalıştık. Üçüncü bölümde tabiat ve fesadı, bunun sebeplerini, ekosisteme yansımalarını ve Kur'an'ın ekolojik fesadı önlemeye yönelik gösterdiği çözüm yollarını, Hz. Peygamber'in çevreyi korumaya yönelik getirdiği ölçü ve prensipleri ifade etmeye çalıştık.

Bu çalışmamızın her aşamasında değerli fikir ve düşüncelerinden istifade ettiğim hocalarım Prof. Dr. M Sait Şimşek, Prof. Dr. Yusuf Işıcık, Prof. Dr. Mehmet Akgül ve Doç. Dr. Harun ÖğmüŖ'e ve tezin proje aşamasında görüş ve önerileriyle bana yardımcı olan Prof. Dr. Ali Akpınar ve Prof. Dr. Halit Çalış'a teşekkürü bir borç bilirim. Çalışma bizden başarı ise Allah'tandır.

Duran Ali YILDIRIM

29.12.2014

KONYA

İÇİNDEKİLER

ÖNSÖZ	iii
İÇİNDEKİLER.....	v
KISALTMALAR.....	ix
GİRİŞ	1
ARAŞTIRMANIN KONUSU, YÖNTEMİ VE KAYNAKLARI	1
I. ARAŞTIRMANIN KONUSU	1
II. ARAŞTIRMANIN YÖNTEMİ.....	2
III. ARAŞTIRMANIN KAYNAKLARI.....	3
BİRİNCİ BÖLÜM.....	4
KAVRAMSAL ÇERÇEVE.....	4
I. FESAD ve TÜREVLERİ	4
A. Fesad	4
B. İfsâd.....	12
C. Müfsid	13
II. FESAT ve BAĞLAMLARI.....	16
A. Fesat - Fitne İlişkisi.....	16
B. Fesat-Salâh İlişkisi	22
C. Müfsid – Muslih İlişkisi	26
III. KUR’AN’DA FESAD KAVRAMI	28
A. FESAT KAVRAMININ BAĞLAMLARI.....	35
1. Müteradif Olanlar.....	35
1.1. İtikâdî Kavramlar Açısından.....	35
a. Küfr(الكفر)	35
b. Şirk(الشرك)	42
c. Nifak(النفاق).....	46
1.2. Ahlâkî kavramlar Açısından	50
a. Bağy(البغي)	50
b. Cürm (الجرم).....	53
c. Dalâlet (الضلالة).....	56
d. Fısk (الفسق).....	62
e. Fücûr (الفجور)	66
f. İsrâf اسراف	70

g. İ'tidâ (اعتداء)	75
h. Tuğyân (الطغيان)	77
i. U'lüvv (علو)	81
i. İstikbâr (استكبار)	83
j. İstiğna (استغناء)	91
k. İtrâf (اتراف)	93
l. Zulüm (الظلم)	96
2. Zıt Anlamlı Olan Kavramlar	103
a. Salâh (الصلاح)	103
b. Adâlet (العدالة)	106
c. Birr (البر)	111
d. Takvâ (التقوي)	114
e. İhsân (احسان)	122
d. Ma'rûf (المعروف)	127
İKİNCİ BÖLÜM.....	133
TOPLUM VE FESAT	133
I. KUR'AN'A GÖRE TOPLUM.....	135
A. Toplumsal Değişme	140
B. Toplum- Birey İlişkisi	142
C. Toplumsal Çöküş ve Helâk	149
1. Sebepler.....	149
3. Sonuçlar	153
D. Sünnetullâh (Toplumsal İşleyiş Kanunu).....	157
II. TOPLUMSAL BİR VARLIK OLARAK İNSAN	159
A. İnsanın Fitrî Özellikleri	161
B. İnsanın Sorumluluğu (Mes'ûliyet)	163
C. İnsanın Özgürlüğü ve Sorumlulukla İlişkisi.....	167
D. İnsanın Halifeliği.....	168
III. İNSANI FESADA SEVKEDEN SEBEPLER.....	171
A. İç Sebepler.....	172
1. İnsanın Za'afıları.....	172
2. Hevâ (الهوي)	178
3. Nefis (النفس)	182
4. Cehalet (الجهالة)	188

5. Tekebbür (التكبر).....	195
B. Dış Sebepler	198
1. Şeytan.....	198
2. Saptırcılar	202
3. İnkârcılar	206
6. Fesâdü'z-Zaman (Genel Ahlâkın Bozulması).....	207
IV. FESADIN TOPLUM ÜZERİNDE YANSIMALARI	209
A. İtikadi Sapmalar	209
B. Ahlâkî Sapmalar	209
C. Cinsel Sapmalar.....	210
V. KUR'AN'DA FESAD'IN ÇÖZÜM YOLLARI	213
A. Peygamberlerin Gönderilmesi.....	214
B. Sâlih Amel'in Teşvik Edilmesi	215
C. Emr-i Bi'l-Ma'rûf ve Nehy-i Ani'l-Münker Prensibi.....	217
D. Cihad'ın Emredilmesi	222
E. İnsanda Korku ve Ümit Oluşturma.....	225
F. Helâk Olan Kavimleri Örnek Göstererek Uyarma.....	230
G. Yaptırımlar	234
1. Ahlâkî Yönden	234
2. Vicdanî Yaptırım.....	236
3. Sosyal Yaptırım.....	237
H. Ceza ve Mükafât İlkesi	239
1. Dünyevî Açıdan	240
2. Uhrevî Açıdan	245
ÜÇÜNCÜ BÖLÜM	249
TABIAT VE FESAT	249
I. KUR'AN'DA TABİAT	249
A. Tabiatın Yaratılış Gayesi.....	249
1. Allah'ın Birliğini İspat	250
2. Allah'ın Sonsuz Kudretini Gösterme	252
3. İnsanlara Hizmet ve Nimet Olması	253
B. Tabiat ve Denge.....	255
1. Yaratılışında Denge.....	256
2. İşleyişinde Denge	258

C. Ekolojik Unsurlar ve Fesat	263
1. İnsan Unsuru	265
2. Doğa Unsuru	266
D. Modern Çağ ve Ekolojik Fesat.....	268
E. Kur'an ve Ekolojik Denge	272
F. Hz. Peygamber ve Ekolojik Denge	274
II. TABİAT ÜZERİNDEKİ FESADIN SEBEPLERİ	276
A. İnsandaki Hırs	276
B. Tahakküm Duygusu	281
C. Tüketim Kültürü	288
D. Bilimsel ve Endüstriyel Gelişmeler.....	290
E. İnsanın Sorumsuzluğu	293
III. FESADIN TABİATTAKİ YANSIMALARI	295
A. İklimsel Bakımdan	297
1. Hava	298
2. Su	299
3. Toprak	300
B. Çevresel Bakımdan.....	302
IV. KUR'AN'IN TABİAT FESADINA KARŞI ÖNERDİĞİ İLKELER	308
A. Tabiata Karşı Sorumluluk	309
1. Tabiat Bir Ayettir	313
2. Tabiat Bir Emanettir.....	314
3. Çevre Hukuku	315
4. Çevre Ahlâkı	319
B. İbadet-Çevre İlişkisi	321
C. Hz Peygamberin Çevre Anlayışı	323
SONUÇ	326
BİBLİYOGRAFYA	329

KISALTMALAR

a.g.e.	: Adı geçen eser
a.g.m.	: Adı geçen makale
a.m.	: Aynı müellif
a.s.	: Aleyhi's-Selâm
AÜİF	: Ankara Üniv. İlahiyat Fakültesi
A.y.	: Aynı yer
b.	: bin (oğlu)
Bkz.	: Bakınız
B.y.y.	: Basım Yeri Yok.
c.c.	: Celle celalühu
c.	: Cilt
Çev.	: Çeviren
D.D.	: Diyanet Dergisi
DİB	: Diyanet İşleri Başkanlığı
DİD	: Diyanet İlmî Dergi
H.z.	: Hazreti
H.zr.	: Hazırlayan
H.H.V.	: Hayra Hizmet Vakfı
İFAV.	: İlahiyat Fakültesi Vakfı
K.T.B.	: Kültür ve Turizm Bakanlığı
MEB.	: Milli Eğitim Bakanlığı
s.	: Sayfa
s.a.v.	: Sallallâhü aleyhi ve sellem
Sy.	: Sayı
TÇSV.	: Türkiye Çevre Sorunları Vakfı
TDV.	: Türkiye Diyanet Vakfı
Trc.	: Tercüme eden
Trsz.	: Tarihsiz
U.Ü.İ.F.	: Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi
v.	: Vefat tarihi
vd.	: Ve devamı

GİRİŞ

ARAŞTIRMANIN KONUSU, YÖNTEMİ VE KAYNAKLARI

I. ARAŞTIRMANIN KONUSU

Allah'ın ayeti varlık ve birliğin işaretleri olarak vasıflandırılan kâinat ve tabiat insan eliyle bozulmakta ve yıpratılmaktadır. Kur'an bunu yeryüzünde ve özellikle insanların toplum halinde yaşadığı alanlarda yayılan bir fesad olarak görmektedir.¹

Fesad, insan kaynaklı psikolojik, sosyolojik ve ekolojik bir sorundur. Toplum ve tabiat dengesini bozma eğiliminde olan insan,² ıslah olabilecek ve ıslah edebilecek bir fitrî yapıya da sahiptir.³ İnsandaki her türlü inanç, düşünce ahlâk sorununun tümünü ifade eden fesadın temel sebebi inanç bozukluğudur.

İnsanın toplumsal bir varlık olması dolayısıyla, onun fesadı tüm topluma yayılan bir virüs gibi toplumun tamamını etkilemektedir. Bu sebeple toplumu insan üzerinden yorumlamaya ve anlamaya çalışmak, toplumsal değişme, sapma ve parçalanmalarla toplumsal çöküşe giden yolları görmeye imkân sağlar. Kur'an'ın bu problemlerin çözümüne yönelik sunduğu çözüm ve çareler Kur'an kıssalarında ve mesellerinde ibretlik sahnelerin satır aralarında anlatılmaktadır.⁴

İnsanın sosyal ve doğal çevresiyle birlikte yaşadığı bir gerçektir. İnsan kaynaklı fesadın tezahür ettiği alanlardan birisi de tabiat ve çevredir. Tabiata yansıyan bozulma ve tahribatın insandaki sebeplerinin en başında küfür ve şirk,⁵ insanın zaafı, korkuları, kaygıları, sınırsız istek ve ihtiyaçları onun iç dünyasında kötülük fırtınaları estirmekte ve böylece onu fesada tahrik etmektedir.

Kâinatı Allah'ın kevnî ayetleri⁶ ve tabiat unsurlarını da Allah'ın yapılarına koyduğu ilâhî bir nizam ile O'nun emrine şartsız itaat ve O'nu tesbih eden tabî mü'minler olduğunu,⁷ dolayısıyla Allah'ın ayetlerini tahrip ve onlara zarar vermenin bir fesad olarak yaratana isyan anlamına geldiğini unutmamak gerekir.

---

¹ Rûm, 30/ 41.

² Bakara, 2/ 30.

³ Nisâ, 4/ 16, 146Nahl, 167 119.

⁴ Rûm, 30/ 42.

⁵ Enbiyâ, 21/ 22.

⁶ Rûm, 30/ 20-27.

⁷ İsrâ, 17/ 44.

Modern çağın getirdiği bir takım bilimsel ve teknolojik gelişmeler insanın işini kolaylaştırmakla beraber, kendisinin faydasına sunulan tabiat üzerinde onarılmaz yıkım ve tahribatlara sebebiyet vermektedir. İnsanlığın hizmet ve faydasına olması gereken bilim ve bilimsel çalışmaların yine insanın hizmetinde olan tabiatı ifsad ve imhaya kullanması kabul edilemez ve affedilemez bir kötülüktür. Ama insan, fitratını bozarak, hevasına uyararak, haksızlığa ve ahlâksızlığa meyletmekte, yaptıklarıyla âdetâ bindiği dalı kesmektedir. İlâhî yasalar bunun cezasını yine insanın kendisine kesmektedir.⁸

II. ARAŞTIRMANIN YÖNTEMİ

Kur'an'da sosyolojik ve ekolojik fesad konusunun ele alındığı bu çalışma analiz metoduyla yapılmıştır. Fesad kavramı tüm anlam ve bağlantılarıyla araştırarak Kur'an'daki kullanım ve anlamlarını belirledikten sonra fesad sorununun toplumda ve tabiatıta nasıl ortaya çıktığı, fesadın sebepleri, sosyal ve doğal alandaki yansımaları ve sonuçları belirlenmiştir.

Toplum ve toplumu oluşturan insan ile tabiatın yaratılış gaye ve özellikleri tespit edilerek insan, toplum ve kâinat anlamaya çalışılmıştır. Fesadın sebeplerini, alanlarını ve bu alanlardaki yansımalarını analiz ettikten sonra, Kur'an'ın, fesadı önleme ve fesaddan kurtulmaya yönelik sunduğu çözüm yolları ortaya konulmuştur. Fesad probleminin her asırda bitmeyen ve sürekli değişen bir yönü olması dolayısıyla, içerisinde yaşadığımız modern çağın yaşam şartlarının getirdiği sorunların fesada nasıl dönüştüğünü ve buna karşı toplumsal ve ulusal anlamda nasıl tedbirler ve önlemler alınabileceğine işaret edilmiştir.

Konuyla alâkalı eserlerin bir kısmı tamamen bir kısmı ise konuyla ilgili bölümleri okunmak suretiyle incelendiğinden bazı kaynaklar dipnotlarda geçmediği halde bibliografyada verilmiştir. Konuyla doğrudan ilgisi olmayan veya açıklanmasına ihtiyaç duyulan kavram ve ifadeler dipnotta açıklanarak verilmiştir. Yazarların ve eserlerin adı başta detaylarıyla daha sonra meşhur olan kullanımlarıyla verilmiştir.

---

⁸ Yazır, Elmalılı M. Hamdi, VI, 21.

III. ARAŞTIRMANIN KAYNAKLARI

Fesad konusunu işlediğimiz bu çalışmamız Kur'an merkezli, sosyolojik ve ekolojik eksenli olduğu için öncelikle Kur'an'da 'fesad' ve ona işaret eden kavramları kaynak lügat kitapları (İbn Dureyd (v.321/933)'in Cemherâtü'l-Luğa, Ezherî (v.370/980)'nin Tehzîbu'l-Luğa, Cevherî (v.393/1003)'nin es-Sihâh, İbn Fâris (v.395/1005)'in Mu'cem-u Mekâyîsi'l-Luğa, ed-Dâmeğanî (v.476/1088)'nin Kâmûsu'l-Kur'ân, Râğıp el-İsfahânî (v.502/1108)'nin el-Müfredât fî Garîbi'l-Kur'ân', Zemahşerî (v.538/1143)'nin Esâsu'l-Belâğa, İbn Manzûr (v.711)'un Lisânu'l-Arap, Fîruzâbâdî (v.817)'nin Kâmusu'l-Muhît'i, Zebidî (v.1205)'nin Tâcu'l-Arûs, elKefevî (v.1094/)'nin el-Külliyât, Âsım Efendi (1235/1820)'nin Kâmus Tercümesi, el-Cürcânî'nin et-Ta'rîfât'ından yararlandık Fesad ve ilgili kavramların Kur'an'daki kullanımlarını ele alırken de, Mukatil b. Süleyman (v.150)'ın el-Vücûh ve'n-Nezâir ile Ebû Hilâl el-Askerî'nin (v.382) el-Furûk ile İbnu'l-Cevzî'nin Nüzhetu'l-Aynu'n-Nevâzir fî İlmi'l-Vücûh ve'n-Nezâir kitapları en çok kullandığımız kaynaklar olmuştur. Fesad ve türevleriyle fesadla ilişkili olan kavramların ve bu kavramların geçtiği ayetlerin anlam ve açıklamaları için, ilk asırlardan günümüze kadar, Mukatil b. Süleyman'ın Tefsiri, Taberî (v.310/922)'nin "Câmiu'l-Beyân an Te'vîl-i Âyi'l-Kur'an'ı, Zemahşerî (v.537/1142)'nin "el-Keşşâf'ı", Râzî (v.606/1209)'nin Mefâtihu'l-Ğayb/et-Tefsîru'l-Kebîr'i, Kurtubî (v.671/1277)'nin "el-Câmi'u Li Ahkâmi'l-Kur'an'ı, İbn Kesîr (v.774/1373)'in "Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm"i, M. Hamdi Yazır (v.1942)'in Hak Dini Kur'an Dili, Seyyid Kutub'un "Fî Zılâli'l-Kur'ân"ı ve Mevdûdî (v.1978)'nin "Tefhîmu'l-Kurân"ı ile Muhammed Esed'in "Kur'an Mesajı" en çok istifade ettiğimiz tefsirler oldu. Toplum ve Fesat ile Tabiat ve Fesat konularını işlerken, Tefsir kaynaklarının yanısıra, Sosyoloji ve Ekoloji bilimleri alanında yazılmış kitapları ve konumuzla bağlantılı yazılmış tez ve makalelerden yararlandık.

Konumuzla alâkalı olmak üzere Yüksek Lisans düzeyinde "Kur'an'da Fesat Kavramı" adıyla Fatih Bayar tarafından, diğeri de Halil KUŞEN tarafından çalışılan tezler, adı geçen çalışmalarda da işaret edildiği üzere konunun doktora düzeyinde ve konulu tefsir alanlı daha geniş bir çerçevede ele alınması gerektiğini gördük.

BİRİNCİ BÖLÜM

KAVRAMSAL ÇERÇEVE

I. FESAD ve TÜREVLERİ

A. Fesad

Arapça, (Fe-Se-De) (فسد) fiil kökünden gelen bir kelime olan “fesâd” (الفساد), sözlükte; bozulmak, mahvolmak, bir şeyin fesada uğraması anlamlarına gelir. Master şekli “fesêden”(فسدا) ve “fusûden” (فسودا) olarak gelen “fesâd” kelimesinin zıddı ise “salâh” (صلاح) kelimesidir.⁹ “Fesede’ş-şey’ü” (فسدالشيء) denildiği zaman “Bir şeyin salah hali bozuldu, çözüldü, değişti”, demektir.¹⁰ “Fesede’l-Lahmu” (فسد اللحم) “et bozuldu/koktu”, ondan istifade imkânı kalmadı demektir.¹¹ Dil bilimcilerin çoğunluğu da bu anlamda kullanıldığını söylemiştir.¹² “Fesâd” (فساد) salâh vezninde ve “fûsûden” (فسودا) “ku’ûd” (قعودا) vezninde Arapça’da master olarak “bozulmak, çürümek, istikametten sapmak” gibi anlamlara da gelir. Bu kelime İsim olarak da “zulüm, çalkantı, düzensizlik, kuraklık, kıtlık, “herhangi bir şeyin itidal çizgisinden çıkıp bozulması,”¹³ bir şeyin salah halinin yok olması, tabîî dengesinin bozulmasıdır, bazan da küfür, şirk, nifak ve isyân anlamlarına gelir.¹⁴ Bir şeyin veya kimsenin azgınlaşması, hebâ olması, denge ve itidal çizgisinden çıkması da fesad olarak ifade edilir.¹⁵ Hikmetin gerekli kıldığı ölçünün tahrip edilmesi, değiştirilmesi de fesad olarak değerlendirilir.¹⁶

el-Kefevî (v.1094) ise fesadı, lügat anlamı olarak, “kokmak, bozulmak, batıl ve hükümsüz olmak, doğru ve uygun davranıştan çıkmak, işlerin alt-üst olması, mahvolmak, bozulmak, zulüm” anlamlarına geldiğini, ayrıca fesad’ın zulüm

⁹ Cevherî, *es-Sihâh*, Kâhire, 1375/ 1956/, II, 516; Zebîdî, *Tâcu’l-Arûs*, II, 452.

¹⁰ İbnu’l-Cevzî, Ebu’l-Ferec Abdurrahman, *Nüzhetü’l-Aynu’n-Nevâzir fî İlmi’l-Vücûh Ve’n-Nezâir*, s. 469.

¹¹ El-kefevî, Ebu’l-Bekâ Eyyûb b. Musa el-Huseynî, *el-Külliyât*, Müessesetü’r-Risâle, Beyrut, 1419/1998, s. 692.

¹² İbn Manzûr, *Lisanu’l-Arap*, III, 335-336; Zebîdî, *Tâcu’l-Arûs*, II, 452.

¹³ Râgıb el-İsfahânî, *el-Müfredât*, s. 571; ed-Dâmeğânî, *Kâmusu’l-Kur’an*, Beyrut, 1983, s. 357-358; Âsım Efendi, *Kâmus Tercümesi*, I, 1240; Kutluer, *Fesad Md. DİA.*, XII, 421.

¹⁴ Er-Râzî, *Mefâtihu’l-Ğayb*, Beyrut, 1997, I, 306; İbnu’l-Cevzî, Ebu’l-Ferec Abdurrahman (V. 597), *Nüzhetü’l-‘Aynu’n-Nevâzir fî İlmi’l-Vücûh ve’n-Nezâir*, Beyrut, 1407/ 1987, s. 469; Âlusî, *Ruhu’l-Meânî*, I, 153.

¹⁵ Âsım Efendi, *Kâmus*, “fsd” Md. I, 1240.

¹⁶ El-Askerî, Ebû Hilâl, *Kitâbu’l-Furûk*, B.y.y. Trs. s. 235.

kelimesinden daha genel bir anlam ifade ettiğini söyler.¹⁷ Başkasının malına haksız yere el koymaya da fesâd denilmiştir.¹⁸ Bir şeyin faydalı olmaktan çıkıp zararlı hale dönüşmesi de fesad olduğu gibi, zarar içeren her şeye mutlak anlamda fesad denilir.¹⁹

‘Fesat’ bir şeyin önce düzgün, düzenli ve yararlı iken, sonradan bu vasıflarını kaybederek değişmesi ve bozulması gibi anlamlara gelmektedir. Fesadın zıddı salâh, fesad kökünden türeyen mefseted’in zıddı da maslahat’tır.²⁰ Son derece geniş bir alanda geçerliliğini sürdürebilecek niteliğe sahip fiil ve düşünceleri ifade eden bir fiildir. İnsanın kendi bedeninden ruhuna, kullandığı eşyadan yeryüzüne ve toplum düzenine, dengenin sarsılması ve ondan çıkış ‘fesad’ terimiyle ifade edilebilir.²¹ Fesat kelimesi ister imanla ilgili isterse amelle ilgili olsun insanları zararlı şeylere götüren her türlü maddî ve manevî çirkin davranışları da ifade etmektedir.²²

Taberî’ye göre fesad, “küfr” anlamı başta olmak üzere isyan anlamına gelen tüm davranışları kapsar. Allah’a isyan eden veya O’na isyanı emreden kimse yeryüzünde bozgunculuk yapmış yani fesat çıkarmıştır. Zira göklerde ve yerde salah, Allah’a itaatle gerçekleşmektedir.²³ Nitekim peygamber tarafından getirilen ayet ve mucizeleri sihir olarak niteleyip onları inkâr edenler Kur’an’da ‘fesat çıkaranlar’ olarak nitelenmiştir.²⁴ Bir ayette de Hz. Musa’ya verilen ayet ve mucizeleri inkâr ederek zulüm işleyen Firavun ve kavmine “müfsidin” (مفسدين) denilmiştir.²⁵

Kur’ân-ı Kerîm’de onbir âyette “fesâd” kalıbında masdar olarak, otuz dokuz âyette de bunun türevleri ile toplam elli yerde geçmektedir.²⁶ Bütün bu âyetlerde düzen, sistemli bir bütün olarak işleyişi devam eden âlemin ve toplumun, dolayısıyla ferdin var oluşuna temel olan fitrî ve tabii denge ile aynı çerçevede ele alınmakta, fesat da bu düzen ve dengenin bozulmasını yahut bu dengeden çıkmayı ifade

¹⁷ El-kefevî, Ebu’l-Bekâ, *el-Külliyât*, Beyrut, 1993, s. 692. Ayrıca Bkz. Düzenli, a.g.e. s. 78.

¹⁸ Zebîdî, *Tâcîl-Arûs*, II, 452. Âsım Efendi, *Kâmûs*, I, 1240; Kutluer, *Fesad Md. DİA*, XII, 421.

¹⁹ İbn Âşûr, *Tefsiru’t-Tahrîr ve’t-Tenvîr*, Tunus, 1973, I, 284.

²⁰ El-Feyyûmî, *el-Mısbâhu’l-Münîr*, “Fsk” Md., s. 180; Âsım Efendi, *Kâmûs*, “fsd” md. I, 1240. Apaydın, Yunus, “Fesat” Md. DİA, XII, 417-420.

²¹ Düzenli, Yaşar, *Kur’an Işığında Evrensel Dengeler ve İnsan*, İstanbul, 2000, s. 77.

²² Kuşen, Halil, *Kur’an’da Fesat Kavramı*, Yayınlanmamış Y. Lisans Tezi, Sivas, 1998, s. 8

²³ Taberî, Muhammed b. Cerîr, *Câmiu’l-Beyân An Te’vil-i Âyi’l-Kur’ân*, I, 182

²⁴ Neml, 27/ 13-14.

²⁵ A’râf, 77 103.

²⁶ Abdülbâkî, M. Fuad, *el-Mu’cemu’l-Müfehres*, “fsd” md; Ayrıca bkz. Nevfel, Abdurrezzak, *Kur’an’da Ölçü ve Ahenk*, Çev. Muzaffer Kalaycıoğlu, İnkılap Yay. İstanbul, 1988, s. 34.

etmektedir. Buna göre kozmolojik düzen tevhid ilkesine dayanmaktadır.²⁷ Nitekim ayette, "Eğer yerde ve gökte Allah'tan başka tanrılar olsaydı yer ve gök kesinlikle fesada uğrardı"²⁸ şeklinde bu hakikat ifade edilmektedir.

Salâh kelimesinin zıddı olan fesad, Kur'an'ı Kerim'de, yeryüzünde sulh ve salahın mukabili olarak, daha çok bozguncular tarafından çıkarıldığına işaret edilirken, meydana gelen fesat ile küfür, isyan ve nifakın yaygınlaşacağına işaretler.²⁹

Kur'an'da "Fesad" ve "ifsad" kavramları içtimaî, siyasî, iktisadî, hukukî ve dinî düzenle ilgili bir konumda kullanıldığında yine belli bir düzen veya dengenin bozulmasını ifade eder.³⁰ Hz. Süleyman'ın uyarısı ve güçlü iktidarı ve orduları karşısında tedirgin olan Sebe kraliçesi, ülkesinin istilâ edilmesi durumunda içtimaî ve siyasî düzenin altüst olacağı endişesini taşımasını Kur'an ifsâd olarak nitelemiştir.³¹ Aynı şekilde Firavun yönetiminin Hz. Mûsâ ve kavmini yerleşik dinî anlayış ve ona dayalı siyasî düzene karşı bir tehdit sayması ve onları potansiyel bozguncu olarak nitelemesi,³² bizzat Firavun'un aynı endişeden dolayı Hz. Mûsâ'yı fesad ile suçlayarak öldürmeyi planlaması³³ da yine fesâd ve ifsâd terimleriyle ifade edilmektedir. Hz. Yûsuf'un kardeşleri Mısır sarayının değerli bir eşyasının kaybolması üzerine hırsızlıkla itham edilince: "Allah'a yemin olsun ki bizim bu ülkede fesâd çıkarmak için gelmediğimizi sizler de biliyorsunuz; biz hırsız değiliz." Sözleriyle kendilerini savunmuşlardı. Burada da fesad çıkarmak "yerleşik hukukî ve ahlâkî prensip ve kaideleri ihlâl etmek" kaos çıkarmak anlamında kullanılmıştır.³⁴

Şu halde fesâd ve ifsâd, özellikle Sebe melikesi ve Firavun örneğinde görüldüğü gibi sadece ilâhî iradeye uygun olan düzen, denge ve kuralların bozulmasını değil, genel olarak yerleşik düzeni bozucu bir tehdit unsurunu veya teşebbüsü ifade eden bir terimdir. Kur'an-ı Kerim, Allah'ın yeryüzünde hâkim kılmak istediği yaşama biçimine karşı çıkan girişimleri bozgunculuk saymakta,

²⁷ Kutluer, , *Fesad Md., DİA*, XII, 421.

²⁸ Enbiya, 21 / 22.

²⁹ Düzenli, a.g.e., s. 78; İlgili âyetler için Bkz. Bakara, 2/ 11-12; 204-206; Fecr, 89/ 11-12.

³⁰ Kutluer, , *Fesad Md., DİA*, XII, 421. Buna işaret eden ayet için bkz. Bakara, 2/ 205.

³¹ Neml, 27/ 34.

³² A'râf, 7/ 127.

³³ Mü'min, 40/ 26.

³⁴ Bkz. Kutluer, İlhan, , *Fesat Md. DİA*, XII, 421-422.

düzeltilme ve iyileştirmeden (ıslâh) yana olduklarını iddia etmelerine rağmen bu girişim sahiplerini gerçek bozguncular olarak nitelendirmektedir.³⁵

Buradaki iddianın sahipleri münafıklar olduğu için böyle denilmiştir. Çünkü münafıklar, yalancıdır³⁶ ve onlar insan ve toplum üzerinde salâh ve iyiliklerin değil fesadın ve kötülüklerin çoğalmasını arzu ederler,³⁷ ellerindeki her türlü güç ve imkânları siyasî ve iktisadî düzenin, eğitimin bozulması neticede neslin helâkı için kullanırlar ve böylece arzu ettikleri fesadı gerçekleştirirler.³⁸

Riyakâr veya münafık tabiatlı kişiler genellikle insanın yanında hoş gidecek sözler söyler, sözlerinin doğruluğuna Allah'ı şahit bile tutarlar. Ayrılıp gittiklerinde veya herhangi bir yetki elde ettiklerinde ise kötü ruhlu olmaları, düşmanlık duyguları taşımaları sebebiyle önceki konuşmalarının aksine, insanların geçimlerine ve nesillerine zarar vermek gibi yıkıcı ve düşmanca davranışlara girişirler. Ayette münafıklar hakkında söylendiği kabul edilen "o kimseler" ifadesini sadece münafıklar olarak anlamak yerine, Râzî'nin (v.606/1209) de belirttiği gibi Allahu Teâlâ bir topluluğu, bazı kötü niteliklerini göstererek yerdğinde, bundan o kişilerin zatını değil niteliklerini yerdği anlamı çıkar. Şu halde kim bu kötü nitelikleri taşıyorsa yerilmeyi de hak ediyor demektir. Böylece bu âyetler Hz. Peygamber dönemindeki belli birkaç münafık hakkında inmiş olsa bile münafıklık, riyakârlık, bozgunculuk, tahripçilik gibi kötü huy ve davranışlar konusunda bütün insanlar için bir uyarı niteliği ve caydırıcılık değeri taşımaktadır.³⁹

Muhammed Abduh (v.1905)'a göre buradaki "ürünleri ve nesilleri yok etme" ifadesi bir deyim olup bununla kötülerin, bencil isteklerini ve tutkularını tatmin etmek uğruna insanları her türlü ağır sıkıntılar içine sokmaları kastedilmiştir.⁴⁰ Aynı bölümü "hâkimiyeti ele alma" mânasında yorumladığımızda söz konusu âyetler ikiyüzlü ve aldatıcı siyasetçilere karşı uyarı anlamı da taşımaktadır. Gerçekten kendilerini barışçı, insancıl, haksever gibi yaldızlı niteliklerle takdim eden bazı münafıkların, iş başına geldiklerinde ilk iş olarak insanların "ürünlerini" yani gelir

---

³⁵ Kutluer, , *Fesad Md. DİA*, XII, s. 422; (İlgili ayetler için bkz. Bakara, 2/ 11, 205)

³⁶ Münafikûn, 63/ 1

³⁷ Münafikûn, 63/ 2

³⁸ Bakara, 2/ 205

³⁹ Heyet, *Kur'an Yolu*, I, 321.

⁴⁰ Reşit Rıza, *Tefsîru'l-Menâr*, II, 248; *Kur'an Yolu*, I, 321.

kaynakları kurutmaya, "nesillerini" bozmaya kalkıştıkları görülmektedir.⁴¹

‘Fesad’ Kur’an’da hep insan davranışlarının neden olduğu ferdî, ictimai (sosyal) ve tabî (doğal) çözümlenme süreçleri için kullanılır.⁴² Dolayısıyla “fesad”ın söz konusu olduğu her yerde insan birinci derecede rol oynamaktadır. Kur’an’a göre fesâdın gerçekleşmesinde fâal durumda olan her zaman insandır. “*İnsanların kendi elleriyle işledikleri (kötülükler) sebebiyle karada ve denizde bozulma ortaya çıkmıştır. Dönmeleri için Allah, yaptıklarının bazı (kötü) sonuçlarını (dünyada) onlara tattıracaktır.*”⁴³

Arap dilindeki mecazî bir kullanıma dayanılarak buradaki “bahr” kelimesi yerleşim merkezleri ve şehirler anlamında yorumlanmış,⁴⁴ Derveze de “bahr” kelimesini sadece denizlere has kılmanın yanlış olacağı, ‘berr’ ve ‘bahr’ kelimelerinin beraber peşpeşe kullanılması ile yeryüzünün tamamının fesada maruz kaldığına işaret edilmiş olacağı anlamına işaret etmektedir.⁴⁵

Ayette geçen “*İnsanların kendi elleriyle yaptıkları yüzünden*” anlamındaki kısmına gelince bu da genellikle, “işledikleri günahlar, yaptıkları haksızlıklar sebebiyle” şeklinde yorumlanmıştır.⁴⁶ Kur’an’a göre onların cezalandırılmalarının sebebi peygamberlere inanmayıp, isyan ve azgınlıklarına devam etmeleridir.⁴⁷

Bu ayette zuhûr edecek olan fesâdın yeryüzünde şirk’in ortaya çıkıp yayılması anlamına gelebileceğini bir sonraki ayetten anlayabiliyoruz. Ayette şöyle denmektedir: “*De ki: “Yeryüzünde dolaşın da önceki milletlerin sonlarının nasıl olduğuna bir bakın.” Onların çoğu Allah’a ortak koşan kimselerdi.*”⁴⁸ Bazı müfessirler de bu ayetlerle birlikte Enbiyâ 21/ 22. de geçen “*Eğer yerde ve gökte Allah’tan başka tanrılar bulunsaydı kesinlikle yerin ve göğün düzeni bozulurdu*” anlamındaki ayetten de yola çıkarak şirk, bozulma, düzensizlik (kaos) gibi neticelerin sebebi olarak gösterilmiştir. Önceki ayetlerde de şirke saplanıp kalanlardan söz

---

⁴¹ Heyet, *Kur’an Yolu*, I, 323.

⁴² İslamoğlu, Mustafa, *Hayat Kitabı Kur’an (Gerekçeli Meal-Tefsir)*, S. 931

⁴³ Rûm, 30 / 41

⁴⁴ Heyet, *Kur’an Yolu*, IV, 322.

⁴⁵ Derveze, *et-Tefsiri’l-Hadis*, IV/ 306.

⁴⁶ Heyet, *Kur’an Yolu*, IV, 322.

⁴⁷ Rûm, 30/ 48

⁴⁸ Rûm, 30/ 42

edildiğinden burada insanların tutumunun kısmen ilâhî bir cezaya çarptırılması manâsı taşıyan bozulmaya dikkat çekilmektedir.⁴⁹

Ayetin tefsiri hakkında en çarpıcı açıklamayı M. Hamdi Yazır yapmıştır. O da ayeti: “*Karada ve denizde fesat zuhura geldi*”- fitrî nizam bozuldu, gerek tabîî ve gerek ictimâî şeriâtta uygunsuzluk meydana geldi. İnsanların ellerinin kesbi yüzünden-fitratin hılâfına ta’kîyb olunan şirk, ahlâksızlık, haksızlık, muhtelif hevalar, türlü mezheplerle beşerî ihtirasların çarpışması sebebiyle ki, yaptıklarının bazısını Allah kendilerine (bu dünyada) tattırmak için –tamamını ise âhirette tadacaklar-, asıl cezasını orada çekecekler.⁵⁰ Zira ahiretteki azap dünyadaki azaba göre daha şiddetli olacaktır⁵¹ şeklinde tefsir etmektedir.

Mevdûdî’ye göre “İnsanların elleriyle kazandıkları”; şirk ve ateizmi kabul etmelerinin ve ahireti görmezden gelmenin kaçınılmaz bir sonucu olarak insan davranışlarında ve karakterlerinde ortaya çıkan baskı, zulüm ve istibdâd anlamına gelir.⁵² Bu da açık bir şekilde fitne çıkarmak olur ki, Kur’an’a göre fitne, öldürmekten daha şiddetlidir. Bu istibdâd ve zulmü Kur’an bir fitne olarak “haram ayda öldürmek”⁵³ gibi Arap örfünde büyük bir kötülük olarak görülen eylemlerden çok daha büyük bir kötülük olarak görmüştür.⁵⁴

Bir başka ayette inkâr etmek ve Allah yolundan alıkoymak da fesâd olarak değerlendirilmiştir: “*İnkâr eden ve insanları Allah yolundan alıkoyanların, yapmakta oldukları bozgunculuklarına karşılık azaplarının üstüne azap ekleriz.*”⁵⁵

Yeryüzünde doğal olarak mevcut olan ve devam etmesi gereken siyasal, ekonomik, sosyal barış ve denge, zorba yöneticiler veya egemen sınıflar tarafından

⁴⁹ Râzî, *Tefsir*, XXV, 127; *Kur’an Yolu*, IV, 322-323.

⁵⁰ Yazır, M. Hamdi, *Hak Dîni Kur’an Dili*, c. 6, s. 41-42

⁵¹ Ra’d, 13/ 34.

⁵² Mevdûdî, *Tefhîmu’l-Kur’an*, IV, 277.

⁵³ Hz. Peygamber, Hicretin ikinci yılında, Bedir savaşından iki ay kadar önce, Kureyş’in durumunu tespit etmek üzere Abdullah b. Cahş komutasında sekiz kişilik bir müfreze görevlendirmişti. Müfreze, Batn-ı Nahle mevkiine gelince, Kureyş’e ait bir kervana saldırmış, bir kişiyi öldürmüş, bir kişiyi de esir alarak Medine’ye getirmişlerdi. Hz. Peygamber kendisine haber verilmeden böyle bir işe kalkışılmış olmasına çok üzüldü. Olayın Cemâzîyel-Evvel’in son günü mü, yoksa haram ay olan Recep’in ilk günü mü olduğu kesin olarak bilinemedi. Bu sebeple Yahudiler ve müşrikler, “Muhammed ve adamları haram ayda savaşıyorlar (öldürüyorlar)” diye bir propaganda yapmaya başladılar. İşte bu olaya işaretlen ayette “haram aya ve onda savaşmaya değinilmiş, haram ayda savaşmanın günah olduğu kabul edilmekle birlikte, müşriklerin yapmış oldukları, insanları Allah yolundan ve Mescid-i Haram’dan alıkoymak, Allah’ı inkâr etmek bu yolla zulüm ve baskı yapmak haram ayda savaşmak”tan daha büyük bir günah kabul edilmiştir.

⁵⁴ Bakara, 2/ 217.

⁵⁵ Nahl, 16/ 88

bozulur; Kur'an bunu "fesat" olarak adlandırır.⁵⁶ Nitekim Firavun gibi zalim ve despot kralların halkına karşı zorbaca ve zalimce tutumları, insanları zayıflatarak köleleştirme çabaları birer fesat olarak değerlendirilmektedir.⁵⁷

Bazı ayetlerde 'fesat' kelimesiyle birlikte onun sebebi yahut sonucu olarak belirli ahlâkî kötülükler de zikredilmekte, dolayısıyla onlar da fesat teriminin kapsamı içinde değerlendirilmektedir. Meselâ, 'Ölçüyü ve tartıyı eksik yapmak' gibi. Ayette şöyle geçmektedir: "*Ey Kavmim! Ölçüp tartarken dürüst olun ve insanlara mallarını eksik vermeyin. Yeryüzünde azıp düzeni bozmayın.*"⁵⁸ Ekini (iktisadî ve ekonomik gidişatı bozmak) ve nesli helak etmek de bir fesad kabul edilir. Kur'an şu ayetle bunu belirtir: "*O, ayrılıp gittiği/ iş başına geçtiği zaman, yeryüzünde bozgunculuk çıkarmaya / hak düzeni bozmaya, ekini ve nesli (ekonomi ve eğitimi) bozmaya / yok etmeye çalışır. Halbûki Allah, bozgunculuğu sevmez.*"⁵⁹ "Fesad" olarak Kur'an'da zikredilen bir diğer eylem de akrabalık bağlarını koparmaktır. "*Demek iş başına gelip yönetimi ele alır almaz, yeryüzünde bozgunculuk çıkaracak ve yapılması gerekli işleri durduracak/ akrabalık bağlarını koparacaksınız.*"⁶⁰

Yine fitneye yol açmakla fesad ve ifsad arasında bağlantı kuran âyetler bu kabildendir. Kur'an'da ayrıca fesad ile azgınlık (bağy), isyan (tuğyân) ve aşırılık (israf) kelimeleri arasında anlam ilişkileri kurulmaktadır. M. el-Behiy, "orta yoldan, itidalden sapma" olarak tanımladığı israfın fesad ile bağlantısına dikkat çekerek, fesadın "bozulma" anlamını "sapma" anlamıyla pekiştirmektedir.⁶¹ Çünkü insandaki fesad, duyguların, düşüncelerin ve niyetlerin sapması ile birlikte oluşmaktadır.

Fesad, kötülüğü ve zararının büyüklüğü bakımından, haksız yere adam öldürme ile eşdeğer ve bütün insanlığı öldürmüş kadar büyük bir zarara sebebiyet verme olarak kabul edilmiştir.⁶² Devam eden ayette de yeryüzünde fesad çıkarma çabalarının, Allah ve Rasûlü ile harbe girişmeye denk bir suç ve kötülük olarak görüldüğü ve bunların hepsinin ölüm, asılma, elleri ve ayaklarının çaprazlama kesilmesi veyahut da sürgün edilmesi şeklinde cezalandırılacağı haber verilmektedir.

---

⁵⁶ Mustafa Aydın ve Arkadaşları, "*Kur'an ve Çağımız*", s. 63.

⁵⁷ Kasas, 28/ 4

⁵⁸ Hûd, 11/85

⁵⁹ Bakara, 27 205

⁶⁰ Muhammed, 47/22

⁶¹ Muhammed, el-Behiy, *Kur'ânî Kavramlar*, S.266-267

⁶² Mâide, 5/ 32

Fesad çıkarmanın ahiretteki cezası ise daha büyük olacaktır.⁶³ Bu ifadeler fesad'ın toplumda onarılmaz yaralar açacağı, bir veba gibi zararı ve tehdidi tüm toplumu saracağı, bu tehlikelere karşı önemli tedbirlerin alınması, cezaların öngörülmesinin gerekli olduğuna işaret etmektedir.

Hadislerde de “fesad” ‘bozulma’, “ifsad” ‘bozma’ anlamlarında, daha çok insan ve toplumdaki ahlâkî bozukluğu ifade için kullanılmıştır. Hz Peygamber, hırs ve tamahkârlığı yüzünden topluma ve çevreye zarar veren bir adamı, bir misalle şu şekilde tasvir etmiştir: “*Bir koyun sürüsüne salıverilen iki aç kurdun sürüye vereceği zarar, kişinin mal ve mevki hırsından dolayı dinine vereceği zarardan daha şedîd (efsed) olamaz.*”⁶⁴ Bir diğer Hadiste ise: “*Ameller, kap içindeki sıvılar gibidir, dibi güzelse, üstü de güzeldir, dibi bozuksa, üstü de bozuktur.*”⁶⁵ İnsanın kalbinde taşıdığı niyet ne ise organlarından zuhur edecek olan amel ve davranışlar da o niyete göre yansıyacaktır. Bundan dolayı amellerin niyetlere göre değerlendirileceği bildirilmiştir.⁶⁶ Yine insan bedeninin merkezi olan kalp, vücudun bütün organlarına yön veren bir fonksiyonda kabul edilmiş ve şu tasvir yapılmıştır: “*Dikkat edin! Bedende öyle bir et parçası vardır ki, o sağlıklı olduğu takdirde, bütün beden sağlıklı olur; bozulduğu takdirde bütün beden bozulur; dikkat edin o et parçası kalptir.*”⁶⁷

Böylece fesad kavramı, âlemlerin yegâne rabbinin bedenî, ruhî, ahlâkî, itikâdî, ictimaî, hukukî nihayet kevnî (kozmozolojik) var oluş mertebelerinde belli bir denge ve ölçüye göre yaratıp öylece sürmesini dilediği fitrî ve evrensel düzenin herhangi bir şekilde bozulmasını, kargaşaya sürüklenmesini ifade etmektedir.⁶⁸

Peygamberlerin duaları içerisinde fesat çıkarıcılara karşı mağlup olmama dileği de yer almaktadır. “*(Lût) “Ey Rabbim! Şu bozguncu (muhsidîn) kavme karşı bana yardım et” dedi*”.⁶⁹ Çünkü fesat, şehirleri, kasabaları, ülkeleri dolayısıyla bütün dünyayı kaos ve huzursuzlukla doldurmakta, kitle ve toplumları ateş ve azabın kucağına itmektedir.⁷⁰

---

⁶³ Mâide, 5/ 33

⁶⁴ Dârimî, *Rekâik*, 21; Tirmizî, *Zühd*, 43.

⁶⁵ İbn Mâce, *Zühd*, 20.

⁶⁶ Buharî, *İman*, 1.

⁶⁷ Buharî, *İman*, 39.

⁶⁸ Kutluer, , *Fesad Md. DİA*, XII, 422.

⁶⁹ Ankebût, 29/ 30

⁷⁰ Nahl, 16/ 88; Ra'd, 13/ 25

Netice olarak “fesat” kavramı Kur’ân’da genel olarak, fert ve toplumun yeryüzü ve çevrenin, barış ve huzur ortamının, mal, can ve namus güvenliğinin bozulmasını ve yok olmasını, îmân, ibâdet, ahlâk, hak ve istikâmetten sapılmasını, şirk, küfür, nifâk ve isyân olan inanç, söz, fiil ve davranışları ifade eder.⁷¹ Karada ve denizde insanların elleriyle yaptıklarından ötürü fesâdın zuhûr etmesinin, küfrün ve şirkin yaygınlaşması sebebiyle insanların, kendilerini, toplumlarını ve çevrelerini bozup tahrip ettiklerini açık bir şekilde görmek mümkündür.

B. İfsâd

“İfsâd” “Efsede” (أفسد) fiilinin masdarı olup “fe-se-de” (فسد) kelime kökünden türetilmiştir. İfsâd, (افساد) “bozdu imha etti/mahvetti” anlamlarına gelmektedir.⁷² Ayrıca “fessede” (فسد) kalıbında olursa “iyice bozmak/tamamen bozmak” şeklindeki anlamı ifade için kullanılır. Çocuğunu emziren kadınla cinsî münasebet girildiğinde kadın hamile kalırsa süt bozulur ve bu sütü emen çuğa da (افساد الصبّي غير محرّمه) denilir.⁷³ Şairin şu beytinde geçen “müfessidetün” ifadesi bu anlamdadır: “Onlara dedim ki, arkanızdan size bir birlik yetiştirdi. Eğer onlara karşı göğsünüzü siper etmezseniz soyunuzu kurutacaklar.”⁷⁴ Yani kavme şiddetle saldıracaklar ve soylarını kesecekler” demektir.⁷⁵ “Soyunuzu kurutacaklar” anlamını “tamamen yok edecekler” şeklinde düşünebiliriz. Zira Firavun’un İsrailoğullarının soyunu kurutmak için erkek çocuklarını öldürmesine Kur’an ‘fesat’ demektir.

Bu kalıp (ifsâd) Kur’an’da daha çok muzârî ve çoğul kipinde kullanılmış, İsrâ sûresi 17. ayette aynı kalıpta ve iki defa te’kidli (لتفسدن في الأرض) olarak İsrailoğullarının yeryüzünde fesat çıkaracaklarını bildiren ayette geçmiştir. Neml suresinin 34. ayetinde, sebe melikesinin, “krallar bir ülkeye girdikleri zaman oranın altını üstüne getirirler” şeklinde geçen ayette “efsedûhê” (أفسدوها) kalıbında yer almıştır. Bu ayette geçen “efsedûhê” kelimesi meal ve tefsirlerde “harab etmek”,

⁷¹ El-Askerî, *Kitâbu'l-Furûk*, s. 357-358.

⁷² Zebîdî, *Tâcu'l-Arûs*, II, 452.

⁷³ Zebîdî, *Tâcu'l-Arûs*, II, 453.

⁷⁴ İbn Mnazûr, *Lisânu'l Arap*, III, 336; Zebîdî, *Tâcu'l-Arûs*, II, 452.

⁷⁵ İbn Mnazûr, *Lisânu'l Arap*, III, 336; Zebîdî, *Tâcu'l-Arûs*, II, 452.

“perişân etmek”, “bozguna uğratmak” şeklinde anlamlandırılmıştır. Bakara 205. ayette de yine bu kalıp tekil olarak kullanılmış ve “liyüfside” A’raf suresi 127. ayette “liyüfsidû” şeklinde geçmiştir.⁷⁶ Ayetlerde çoğunlukla muzârî kalıbında geçmektedir.⁷⁷ Bütün bu ayetlerde “bir yeri veya bir yerdeki düzeni bozmak, altüst etmek, orayı mahvetmek, harâp etmek anlamlarında fesadın daha çok ve daha şiddetli oluşunu ifade etmek amacıyla bu kalıp kullanılmaktadır.

Bu kelimedenden türetilen bir de “istifsâd” (استفساد) kalıbı vardır ki, o da “Birinin fâsid ve tebâh olmasını istemek manâsınadır.” Bunun zıddına da “istislâh” (استصلاح) denilir.⁷⁸ Komutan sultana karşı isyana kalkışincaya kadar sultan komutana kötü davrandığında “İstefsede’s-Sultânu Kâidehû” (استفسد السلطان قائده) denilir.⁷⁹ Fesada yani isyana tahrik etmek, isyan ettirmeye çalışmak anlamındadır.

C. Müfsid

Arapça’da if’al (افعال) bâbı olarak isimlendirilen dört harfli kalime kalıbı olan “efsede” (افسد) kelimesinin ism-i fâilidir. Fesâd yapan/çıkarıcı kişiye sıfat olarak kullanılır.⁸⁰ Aynı kalıptan türetilmiş olan “muslih” kelimesi “müfsid” kelimesinin zıt anlamını karşılamaktadır.⁸¹ Kur’an-ı Kerim’de ‘müfsidler’ çoğunlukla Allah’ın sevmediği kişiler veya toplumlar olarak karşımıza çıkıyor.⁸² Allah müfsitlerle muslihleri asla bir tutmayacağını şu ayetle bildirmektedir: “Allah, kimin bozuncu, kimin düzeltici olduğunu daha iyi bilir.”⁸³ Ayette bu iki kelime birbirinin zıddı olarak kullanılmıştır. Kur’an’da yine zalimlerin müfsitler olduğu ve ağır bir şekilde cezalandırıldıkları bildirilmektedir. “Onlardan sonra Musa’yı mucizelerimizle Firavun’a ve onun ileri gelen adamlarına gönderdik, ayetlerimize haksızlık ettiler; bak bozguncuların sonu nasıl oldu.”⁸⁴ Bu kelime çoğul kalıbıyla Kur’an’da iki ayette

⁷⁶ Bkz. Taberî, *Tefsir*, XI, 188; İbn-i Kesîr, *Tefsiru’l-Kur’ani’l-Azîm*, V, 233; Elmalılı, *Hak dini Kur’an Dili*, c. 5, S.3674; ; Mevdudî, *Tefhîmu’l-Kur’ân*, IV, 94; Döndüren, Hamdi, *İnsanlığa Son Çağrı*, II, 592; Şimşek M. Sait, *Kur’an Tefsiri*, IV., 20.

⁷⁷ Bakara, 2/ 11, 27; A’raf, 7 / 85; Ra’d, 13/ 25; Nahl, 16/ 88; Şuarâ, 26/ 152; Neml, 27/ 48; Muhammed, 47/ 22.

⁷⁸ El-Cevherî, *es-Sihâh*, I, 516; Âsım Efendi, *Kâmûs*, I, 1240.

⁷⁹ Zebidî, *Tâcu’l-Arûs*, II, 453;

⁸⁰ İbn Manzûr, *Lisânu’l-Arap*, III, 336

⁸¹ El-Cevherî, *es-Sihâh*, I, 516; İbn Manzûr, *Lisânu’l-Arap*, III, 336.

⁸² Kasas, 28/ 77.

⁸³ Bakara, 2/ 220

⁸⁴ A’raf, 7 /103

geçmektedir.⁸⁵ Peygamber, ‘ilâh’ın tek olduğuna dair deliller getirmesine rağmen, insanların yine de tevhîd’den yüz çevirmeleri “fesâd” olarak değerlendirmiştir.⁸⁶

Kur’an’ın Allah’tan başkası tarafından uydurulmuş bir şey olmadığı konusunda şüphe bulunmadığı, şayet Kur’an’ın Muhammed tarafından uydurulmuş bir söz olduğu iddia edilirse, Allah’tan başka bütün güçleri yardıma çağırırsalar da O’nun bir sûresinin benzerini dahi getirmeye güçlerinin yetmeyeceği söylenmektedir.⁸⁷ Yani Kur’an’ın uydurma olduğu iddialarıyla yaygaralar koparmak suretiyle O’nu yalanlamaya kalkışanlara da Kur’an “**müfsitler**” (مفسدين) demektir.

Diğer taraftan müfsitler Kur’an’da iman edip sâlih amel işleyenlerin karşıtı olarak da kullanılmıştır. “*Yoksa biz iman edip salih amel işleyenleri, yeryüzünde fesad çıkaranlar gibi mi tutacağız? Yoksa Allah’a karşı gelmekten sakınanları, yoldan çıkan arsızlar gibi mi tutacağız?*”⁸⁸ Burada yeryüzünde fesad çıkaranlar (müfsidûn) iman etmeyen ve dolayısıyla kendilerine ve başkalarına faydalı iş yapmayan kimseler olarak vasıflandırılmaktadır. Demek ki fesad aynı zamanda, inkâr etmek, doğru ve faydalı iş yapmamak, insanları imandan ve sâlih amel işlemekten engellemek anlamına da gelmektedir. Öyle ise sâlih amel ne anlama geliyor? Kur’an Sâlih amel ile neyi kastediyor? Bunu da açıklamak gerekmektedir.

Kur’an-ı Kerim’de ameller, sâlih (iyi) ve seyyi’ (kötü) amel olmak üzere iki kısma ayrılmaktadır. Bunu şu ayetten anlıyoruz: “*Savaştan geri kalanların bir kısmı da suçlarını itiraf ettiler. Onlar sâlih ameli kötü amel ile karıştırdılar.*”⁸⁹ Bu ayette kötü (seyyi’) amel münafıklara nisbet edilmektedir. Nifak amelden ziyade inancı ilgilendiren bir durumdur. Öyleyse inanmak ya da inanmamak da amel olarak değerlendirilebilir. Bunu Nûh (a.s.)’ın oğlunun iman etmemesinin ğayr-ı sâlih amel olarak ifade edilmiş olmasından da anlıyoruz. “*O (Hz. Nûh’un oğlu) Sâlih olmayan bir iş yaptı*”.⁹⁰ Âyette geçen ğayr-i sâlih amel, Taberî’ye göre şirk,⁹¹ Kurtubî’ye göre küfür ve yalanlamadır.⁹² Ve bunlar sâlih olmayan amellerdir.

⁸⁵ Nevfel, Abdurrezzak, *Kur’an’da Ölçü ve Ahenk*, s. 35.

⁸⁶ Âl-i İmrân, 3/ 62-63

⁸⁷ Yunus, 10/ 39

⁸⁸ Sâd, 38/ 28.

⁸⁹ Tevbe, 9 / 102.

⁹⁰ Hûd, 11 / 46.

⁹¹ Taberî, *a.g.e.*, VII, 69.

⁹² Kurtubî, *a.g.e.*, IX, 46.

Sâlih amelin şirkin zıddı anlamına geldiğini şu ayetten de çıkarmak mümkündür: “De ki: “Ben de ancak sizin gibi bir insanım. (Ne var ki) bana, ‘sizin ilâhınız ancak bir tek ilâhtır’ diye vahyolunuyor. Kim Rabbine kavuşmayı umuyorsa yararlı bir iş (sâlih amel) yapsın ve Rabbine ibadette hiç kimseyi ortak koşmasın.”⁹³ Amel kelimesi genelde, sâlih ve seyyi’ kelimeleri ile birlikte kullanılmaktadır. Başka bir ifade ile ‘sâlih amel’in zıddı genel olarak “kötü amel” kavramı ile karşılanmaktadır.⁹⁴ Allah ve Rasûlüne iman etmenin, çok geniş anlamda, sâlih amelden sayıldığını görmekteyiz. Peygamber’e (sav) “hangi amel daha faziletlidir” diye sorulduğunda “Allah ve Rasûlüne iman etmektir”⁹⁵ dediği haber verilmiştir.

İman kavramında olduğu gibi, takvâ, şükür, sabır gibi diğer kalbî fiilleri de sâlih amel kapsamında değerlendirmek mümkündür.⁹⁶ Fahrettin Râzî’ye göre, şükür kalbî amellerdendir, kalb de âzâların en şerefliisidir.⁹⁷ Kur’an’da şükür küfrün zıddı olarak da geçmektedir.⁹⁸ İmanın yeri kalp olduğuna göre, kalbin ameli de iman sayılmalıdır. Bundan dolayıdır ki, Allah’ı zikretmek en faziletli amellerden sayılmıştır.⁹⁹ Çünkü ayette namazın insanı kötülüklerden alıkoyan ibadet olduğu, Allah’ı zikretmenin ise daha büyük bir amel olduğuna vurgu yapılmıştır.¹⁰⁰ Müfessirlerin Cuma suresinde geçen “فأسعوا الي ذكر الله”¹⁰¹ ibaresini Cuma’nın hutbesi olarak algılamışlardır.¹⁰² Çünkü hutbede insanları günah ve kötülüklerden sakınmaya çağrı vardır. Yani insanlar itikadî ve ahlâkî bozulmaya karşı bilgilendirilmekte ve uyarılmaktadır. Muhammed Abdûh da Râzî’ye benzer değerlendirmeler yapmakta, ayrıca amelleri nefsi ve bedenî ameller olarak tasnif etmektedir.¹⁰³

⁹³ Kehf, 18 / 110

⁹⁴ Dumlu, a.g.e., s. 18

⁹⁵ Buharî, İman, 18

⁹⁶ Dumlu, a.g.e., s. 18

⁹⁷ Râzî, Tefsir, XV, 20.

⁹⁸ İnsan, 76/ 3.

⁹⁹ Âlûsî, Râhul- Meânî, Dâru’l-Fikr, Beyrut, XIII, 150.

¹⁰⁰ Ankebût, 29 / 45. “Burada geçen “Allah’ı anmak”, namazın kendisi, Kur’an okumak, bir işi yaparken Allah’ı anmak, yani o işin Allah’ın emir ve yasaklarına uygun olup olmadığını düşünmek, Allah’ın kulunu anması şeklinde tefsir edilmiştir”. Bkz. Şimşek, M. Sait, Hayat Kaynağı Kur’an Tefsiri, 4 /102

¹⁰¹ Cuma, 62/ 9.

¹⁰² Taberî, Tefsir, c.14, s. 130;Râzî, Tefsir, XXI, 486; Mevdûdî, Tefhimu’l-Kurân, c.6, s. 274-275; Sâbunî, M. Ali, Saffetu’t-Tefâsîr, c. 3, s. 380.

¹⁰³ Âlûsî, a.g.e., XIII, 150.

M. Hamdi Yazır da, sâlih ameli, kalbî, bedenî ve mâlî olmak üzere üç kısma ayırmakta,¹⁰⁴ bu amelleri de neticesi itibariyle, “mükemmil-i nefis” ve “mükemmil-i ğayr” olmak üzere, bedenle yapılan ibadetler gibi mükellefin kendi salâhına yarayan ameller, zekat ve sadaka gibi başkalarının salâhına ve faydasına olan ameller şeklinde iki kısımda değerlendirmektedir.¹⁰⁵

Netice olarak diyebiliriz ki, müfsid, iman etmeyen, şirk ve nifaka düşen, doğru yoldan sapmış olan, kendisine ve başkasına herhangi bir faydası olmayan, inancı, ameli ve ahlâkı bozuk kişidir. İmanı olmadığı için de kendisinden bir hayır ve iyilik beklenmez. Allah bunları aslâ iman edip sâlih amel işleyenle bir tutmayacaktır. Müfsitler Allah’ı ve Peygamberini yalanlayan, Âhret gününe inanmayan ve bu sebeple Allah’ın sevmediği kimselerdir

II. FESAT ve BAĞLAMLARI

“Fesâd” kavramı; Kur’ân’da genel olarak, fert ve toplumun yeryüzü ve çevrenin, barış ve huzur ortamının, mal, can ve namus güvenliğinin bozulmasını ve yok olmasını, îmân, ibâdet, ahlâk, hak, adâlet ve istikâmetten sapılmasını, şirk, küfür, nifâk ve isyân olan inanç, söz, fiil ve davranışları ifade ettiğini söylemiştik. Bu kadar geniş bir anlam alanına sahip olan fesad kavramının elbette ki pek çok kavram ile bağlantısı olmalıdır. Bu ilişki bazı kavramlarla çok yakın bazılarıyla ise uzaktır veya dolaylı bir ilişkidir. Şimdi bu kavramları ele almak istiyoruz.

A. Fesat - Fitne İlişkisi

“Fitne” kelime olarak, “f-t-n” (فتن) kökünden türetilmiş, “altın ve gümüş gibi kıymetli madenlerin aslını posasından ayırmak için eritmek” anlamındadır.¹⁰⁶ Fitne kelimesi, altın ve gümüşün ateşe atılması dışında, insanların ateşe atılmasını da ifade eder.¹⁰⁷ Zâriyât suresindeki (يوم هم علي النار يفتنون ذوقوا فتنتكم هذا الذي كنتم به تستعجلون)

¹⁰⁴ Elmalılı, *a.g.e.*, I, 274

¹⁰⁵ Elmalılı, *a.g.e.*, IX, s. 6079-6080

¹⁰⁶ İbn Manzûr, *Lisanu'l-Arap*, XIII, 317; Fîruzabâdî, *Kâmusu'l-Muhît*, s. 1575; Zebidî, *Tâcu'l-Arûs*, XVIII, 425; İbnu'l-Cevzî, *Nüzhe*, s. 477.

¹⁰⁷ Râgıp, *el-Müfredât*, s. 371.

ayette bu anlamda kullanılmıştır. “O gün onlar ateşe sokulacaklardır. Azabınızı tadın! Acele gelmesini istediğiniz şey işte budur.”¹⁰⁸

Fitne kelimesinin zaman içerisinde kazandığı anlamlar, “deneme, maddî ve manevî sıkıntı, üzüntü, belâ ve felaketlerle imtihan, mal ve evlat ile imtihanı,¹⁰⁹ küfür, insanların fikir ve görüşlerinde ihtilâf etmesi, haktan sapma, saptırma, sapıklık, günah, işkence, azap, ateşte yakma, öldürme, ma’zeret ve delirme gibi pek çok değişik anlamlardır.¹¹⁰ Bir şeyin veya kişinin kalbe hoş ve sevimli gelmesi, çok beğenilmesi, birini büyülemek, birinin aklını çelmek, aklını başından almak, insanı ne yapacağını bilmeyecek derecede şaşkına çevirmek, tutkun olmak, âşık (meftûn) olmak da fitne kelimesiyle ifade edilmektedir.¹¹¹

Birisini bulunduğu durumdan veya yerden çevirmek, döndürmek, uzaklaştırmak, düşünce ve inançlarından vazgeçirmek gibi anlamlara da gelen fitne,¹¹² Müslümanları dinlerinden döndürme, imandan vazgeçirme, tevhidden saptırma yönündeki baskı ve zorlamalar, Kur’an’da kâfirlerin ve müşriklerin Müslümanlar üzerindeki fitnesi olarak zikredilmektedir.¹¹³

Allah’ın kullarını imtihanı olan ‘fitne’ şer ile de olabilir hayır ile de. Neticede insanlar bu imtihanın sonucuna göre yargılanacaklardır. “Her nefis ölümü tadacaktır. Sizi hayır ile de şer ile de deniyoruz. Ancak bize döndürüleceksiniz.”¹¹⁴

Hız. Musa’nın bir adamı öldürdükten sonraki derîn üzüntü ve öldürülme korkusu sebebiyle çektiği acı ve sıkıntı Kur’an’da ‘fitne’ olarak ifade edilmiş ve şöyle denilmiştir: “Seni sıkı bir denemeden geçirdik (وفتناك فتونا). Medyen halkı içinde yıllarca kaldın, sonra takdir edilmiş bir zamanda (Tûr’a) geldin ey Musa!”¹¹⁵ Firavun’un ağır işkence ve zulmünden korktukları için Mûsâ (a.s)’nın kavminden

---

¹⁰⁸ Zâriyât, 51/13-14

¹⁰⁹ Teğâbûn, 64/ 15.

¹¹⁰ Râgıp, *el-Müfredât*, s. 371; İbn Manzûr, *Lisânu’l- Arap*, XIII, 317-320; Firuzâbâdî, *Kâmusu’l-Muhît*, s. 1575; ed-Dâmeğânî, *Kâmûsu’l-Kurân*, “ftn” Md., s. 347-349; Kefevî, *el-Külliyât*, s. 692-693. Zebidî, *Tâcu’l-Arûs*, XVIII, 425-426.

¹¹¹ İbn Manzûr, *Lisânu’l- Arap*, XIII, 318; Firuzâbâdî, *Kâmusu’l-Muhît*, s. 1575; Zebidî, *Tâcu’l-Arûs*, XVIII, 425.

¹¹² İbn Manzûr, *Lisânu’l- Arap*, XIII, 319; Firuzâbâdî, *Kâmusu’l-Muhît*, s. 1575; Zebidî, *Tâcu’l-Arûs*, XVIII, 425-427.

¹¹³ ed-Dâmeğânî, *Kâmûsu’l-Kurân*, “ftn” Md., s. 347-349; İbnü’l-Cevzî, *Vücûh ve’n-Nezâir*, s.477-478.

¹¹⁴ Enbiyâ, 21/ 35

¹¹⁵ Tâhâ, 20/ 40

ancak çok küçük bir topluluk iman etmiştir. Bu korku Kur'an'da Firavun'un halk üzerinde sürdürdüğü eziyet ve işkencesi 'fitne' olarak kabul edilmiştir.¹¹⁶

“Fesâd” kavramı; Kur'an'da genel olarak, fert ve toplumun yeryüzü ve çevrenin, barış ve huzur ortamının, mal, can ve namus güvenliğinin bozulmasını ve yok olmasını, îman, ibâdet, ahlâk, hak, adâlet ve istikâmetten sapılmasını, şirk, küfür, nifâk ve isyân olan inanç, söz, fiil ve davranışları ifade ettiğini söylemiştik. Kur'an'a göre bu kötülüklerin, sapma ve aldatmaların, şeytanın insana bir tuzağı olduğu ve buna karşı dikkatli ve uyanık olunması gerektiğine dikkat çekilmiştir.¹¹⁷ Bu ayette de şeytanın insanları saptırması ve Allah'a itaatten alıkoyması “fitne” olarak ifade edilmiştir. (لَا يَفْتَنُكُمُ الشَّيْطَانُ) Çünkü insanları saptırdığı, kötülük ve isyanları insanlara süslü gösterdiği için şeytana “el-fâtin” (الفا تان) ve “el-fettân” (الفتان) denilmiştir.¹¹⁸

Fitne deneme ve imtihan,¹¹⁹ helâk etme, azap ve ateşe atma¹²⁰ anlamlarıyla Allah'tan,¹²¹ ihtilaf çıkarma, karışıklığa sebep olma, mü'minlere işkence ve eziyet etme, onları alaya alma, dinlerinden döndürmeye çalışma,¹²² insanları inanma ve Allah'a ibadetten engelleme, Peygamberi Allah'ın indirdiğinden şaşirtma ve saptırmaya çalışma¹²³ yönüyle insandan¹²⁴ yine saptırma ve azdırma bakımından da şeytandan¹²⁵ olabilir.

Âyette münafıkların insanlardan gelecek eziyet ve işkenceyi “Allah'ın azabı” gibi göreceklere dile getirilirken, insanların azap ve işkencesi dayanılmaz bir hal alınca “فتنة الناس” olarak ifade edilir. Bu yönüyle fitne, Kur'an'da öldürmeden daha kötü bir eylem kabul edilir.¹²⁶ Zira fitne insanların inanmalarını engelleyen, onları şirke sürükleyen, tevhîd'den uzaklaştıran, tevhîd üzere kalmaya çalışanlara her türlü eziyet ve işkenceye dönüşen bir zulümdür. Bu sebeptendir ki, Kur'an mü'minlere fitne (zulüm) tamamen ortadan kalkıncaya kadar savaşmalarını emreder.¹²⁷

¹¹⁶ Yûnus, 10/ 83

¹¹⁷ A'râf, 7/ 27

¹¹⁸ İbn Manzûr, *Lisânu'l- Arap*, XIII, 318.

¹¹⁹ En'âm, 6/ 53; Enfâl, 8/ 28

¹²⁰ Enfâl, 8/ 25

¹²¹ A'râf, 7 /155;

¹²² Mümtehine, 60/ 5

¹²³ Mâide, 5/ 49; Tâhâ, 20/ 85

¹²⁴ Enfâl, 8/ 39; Enbiya, 21/ 35; Ankebût, 29/ 2-3, 10; Sâffât, 37/ 162; Hadîd, 57/ 14; Burûc, 85/ 10

¹²⁵ A'râf, 7/ 27.

¹²⁶ Bakara, 2/ 191

¹²⁷ Bakara, 2/ 193; Enfâl, 8/ 39.

Bu ayetlerde geçen ve öldürmekten daha kötü kabul edilen “fitne” kelimesini Zemahşerî (v.538/1144) “işkence ve baskı” olarak açıklamakta ve Mekke müşriklerinin müslümanlara yaptığı işkence ve baskılara işaret ettiğini söylemektedir.¹²⁸ Çünkü müşrikler, insanları Allah yolundan alıkoymak için çalışıyorlar, Allah’ı inkâr ediyorlar, insanları Mescid-i Haram’a girmekten engelliyorlar, daha da ileri gidip insanları kendi yurtlarından çıkarıyorlardı. Kur’an müşriklerin bu yaptıklarını “fitne” olarak değerlendirmektedir. Fitne zuhur ettiğinde, savaşın haram olduğu ayda bile fitneyi ortadan kaldırmak savaşmak tercih edilmiştir.¹²⁹

Selefin pek çoğu bu ayetteki fitne çıkarmayı “şirk” olarak tefsir etmişlerdir. Çünkü ayetin indiği dönemde Mekke şirkin merkezi durumundadır. Kâbe putlarla doludur. Müşrik sapıklığında hür, mü’min ise inancını ifade etmede ve yaşamada özgür değildir.¹³⁰ Ayetteki “*Sonra onların fitneleri “Vallahi ey Rabb’imiz! Biz müşrik değildik” demekten başka bir şey olmadı.*”¹³¹ İfadesi de bunu gösteriyor. Yani onların şirklerinin dönüp durduğu yer, âkibeti ve işlerinin sonu ondan kendilerini uzak saymak ve şirki inkâr etmekten başka bir şey olmayacaktır.¹³²

Aslında adam öldürmek de, haram ayda savaşmak da kötüdür aynı zamanda bir fitnedir. “Fitne” ise, insanlara, savaştan ve ölümden daha acı veren bir durumdur. Çünkü işkence ve baskı anlamına gelen “fitne” durumunda çekilen acı daha ağır olmaktadır. Zira fitne, bütün topluma yayılan sıkıntı ve işkenceye, tahammülü güç olan bir acıya dönüşmektedir.

Burada, işkence ve baskının daha kötü gösterilmesi, çekilen maddî ve manevî acılarla açıklanabilir. Maddî ve manevî acı yani zulüm arttıkça, kötülük de artmaktadır. İşkence ve baskıda, adâlet değerinin ihlâli söz konusudur. Çünkü müslümanlar, hakları olan birçok durumdan zorbalıkla mahrum bırakılmaktadır. İşkence ve baskının haram ayda savaşmaktan daha kötü görülmesi, adâlet değerine riayetin, dürüstlük değerine önceliğini gösterir.¹³³

¹²⁸ Ez-Zemahşerî, *el-Keşşâf*, I., 236.

¹²⁹ Bakara, 2/ 217.

¹³⁰ Keskin, Hasan, *Kur’an’da Fitne Kavramı*. İstanbul, 2003, s. 81.

¹³¹ En’âm , 6/ 23.

¹³² İbn Kayyim, *Zâdu'l-Meâd*, III/ 1154.

¹³³ Tuğral, Süleyman, *Kur’an’da Değerler Sistemi*, s. 231.

Fitne, zulmün neticesinde Allah'tan bir azap ve musibet olarak, o toplumda sadece zâlimleri değil, bu zulme sessiz kalanları da kapsayacak şekilde gelebilecek olan ve böyle bir azaba karşı mü'minlerin de uyarıldığı bir azap ve helâk'tir.¹³⁴

Fitnenin hakikati; fitnecinin insanları ona çağırıldığı, onun için savaş yaptığı, onunla fitnelenmeyi cezalandırmaya kalktığı “şirk”tir. İşte buna binaen, ateşle azap olundukları ve onunla imtihana tabi kılındıkları vakit o fitnecilere (ذوقوا فتنتكم) “Fitnenizi tadın”¹³⁵ denilecektir. İbn Abbas (v.68/687), ‘fitnenizi’ yerine “yalanlamanızı” demektedir. Bunun hakikati “Fitnenizin sonucunu, fitnenin gayesini ve fitnenin varacağı netice olan ateşi tadın” demektir. Bu tıpkı (ذوقوا ما كنتم تكسبون) “tadın kazandıklarınız şeyleri”¹³⁶ ayetindeki gibidir. Allah'ın kullarını şirke/fitneye düşürüp ateş üzerine imtihan ettikleri gibi onlara da “fitnenizi/azabınızı tadın” denilecektir.¹³⁷

Fitne, bozgunculuk ve kargaşaya sebep olma, Müslümanlara ihanet etme anlamlarıyla münafıklardan gelen bir tehdit ve tehlikedir.¹³⁸ Münafıklar her durumda müslümanlar aleyhine türlü türlü plânlar ve düzenler kurmak suretiyle onlar üzerinde fitne oluşturmaya çalışmaktadırlar. “Andolsun, bunlar daha önce de fitne çıkarmak istemişler ve sana karşı türlü türlü işler çevirmişlerdi. Nihayet hak geldi ve onlar istemedikleri halde, Allah'ın dini galip geldi.”¹³⁹ Münafıkların, mü'minleri birbirine düşürme ve zaafa uğratma çabaları her zaman olmuştur ama Allah'ın yardımıyla bu plânları hep boşa çıkmıştır.¹⁴⁰

Fitnenin Müslümanlar arasında meydana gelen iç karışıklık ve kargaşa anlamında olmayıp, mü'minlerin inançlarından dolayı maruz bırakıldıkları baskı, zulüm ve işkence anlamında olduğu¹⁴¹ bu değerlendirmelerden anlaşılmaktadır.

Fitne, kendi kendini baştan aşağı günah, isyan ve belâya sokma anlamıyla münafıkların içine düştikleri çıkmazı ve kendi kendileriyle düştikleri çelişkiyi ifade eden ayette şöyle açıklanmıştır: “Onlardan,” bana izin ver, beni fitneye (günah,

---

¹³⁴ Enfâl, 8/ 25.

¹³⁵ Zâriyât, 51/ 14.

¹³⁶ Zümer, 39/ 24.

¹³⁷ İbn Kayyım, a.g.e., III, 1154.

¹³⁸ Tevbe, 9/ 47

¹³⁹ Tevbe, 9/ 48

¹⁴⁰ Nisâ, 4/ 138-139; Münâfikûn, 63/ 1-8

¹⁴¹ Keskin, a.g.e., s. 82.

isyan bela) sokma” diyenler de vardır. Bilesiniz ki onlar (böyle diyerek) bela ve kötülüğün tâ içine düştüler. Şüphesiz ki cehennem, kâfirleri elbette kuşatacaktır.”¹⁴²

Mü’minlerin uyarıldığı bir diğer husus da, mü’minlerin, mü’min kardeşlerini kendilerine velî kabul etmedikleri, mü’min kardeşlerine yardım etmedikleri takdirde, inkâr edenlerin yardım eline mahkûm olacakları neticesi doğacak ve bunu fırsat bilen kâfirler de yeryüzünde bir fitne ve büyük bir fesâd çıkacaktır.¹⁴³ Kurtubî, bu ayette haber verilen fitne’nin harp, kargaşa ve sıkıntıların zuhur etmesi, “fesâdun kebîr” ifadesinin de şirk’in yeryüzünde yayılması anlamına olduğunu açıklamıştır.¹⁴⁴ Mevdûdî’ye göre “Eğer siz birbirinize yardım etmezseniz” ayetinin iki anlamı vardır:

1) Eğer bir önceki cümle ile yani “Kâfirler birlerinin dost ve yardımcılarıdır” la bağlantılı olarak ele alınırsa, şu anlama gelir: “Eğer siz ey mü’minler, kâfirlerin birbirlerine yardım ettikleri gibi birbirinize yardım etmezseniz, yeryüzünde bir fitne ve büyük bir bozgunculuk (fesâdun kebîr) çıkacaktır.”

2) Eğer 72. ayette verilen emirlerle bağlantılı olarak ele alınırsa şu anlama gelir: “Kâfirlerle tüm dostça ilişkileri kesmezlerse, işte o zaman yeryüzünde fitne ve büyük bir bozgunculuk çıkacaktır”.¹⁴⁵

İnsanları dinlerinden döndürmeye çalışmanın fitne olarak ifade edildiğini¹⁴⁶, buna benzer bir diğer olumsuzluğun da fesat olduğunu kabul edersek, Firavun’un Hz. Musa’ya karşı takındığı tavırların bu anlama işaret ettiğini şu ayetten çıkarabiliriz: “Firavun dedi ki: “Bırakın beni Musa’yı öldüreyim. (Faydası olacaksa) Rabbini yardıma çağırın! Çünkü ben O’nun dininizi değiştireceğinden yahut yeryüzünde bozgunculuk çıkaracağından korkuyorum.”¹⁴⁷ Buna göre fitne ve fesad kelimeleri “bozgunculuk çıkarmak, baskı ve zulüm yapmak, Allah yolundan alıkoymak” anlamlarında müşterek bir grup oluşturmaktadırlar.¹⁴⁸

Buna göre fitne ile fesat kavramları, fikir ve görüşlerin sapması, inanç ve amellerdeki bozulmalar, günah işleme, insanlara ve varlıklara baskı yapma, eziyet ve işkence etme, musibet, skandal, cinnet, anarşi, terör, kargaşa, kışkırtma, ayartma, iç

¹⁴² Tevbe, 9/ 49.

¹⁴³ Enfâl, 8/ 73

¹⁴⁴ Kurtubî, a.g.e., c. 8 s. 58

¹⁴⁵ Mevdûdî, a.g.e., c. 2 s. 174-175

¹⁴⁶ Bürûc, 85/ 3-10.

¹⁴⁷ Mü’min, 40/ 26

¹⁴⁸ Keskin, a.g.e. , s. 140.

savaş, soğuk savaş, psikolojik savaş ve diğer yollarla onları öldürme ve yok etme anlamları bakımından birbirleriyle ilişki halindedir. Günah, saptırma, küfür, şirk gibi bireysel, toplumsal, maddi ve manevî, ahlâkî ve akidevî tüm anlam ve alanlarda kullanılmasıyla fitne, fesadın her açıdan temelini ve alt yapısını oluşturmaktadır. Her iki durumda da insanın, hayatın ve toplumun normal bir düzen ve nizamdan çıkması, kötülüklerin yaygınlaşması söz konusu olmaktadır.

B. Fesat-Salâh İlişkisi

“Salâh”, anlam olarak fesadın zıddıdır ve Kur’an-ı Kerim’de de zıt anlamlarda kullanılmıştır.¹⁴⁹ “الذين يفسدون في الأرض ولأ يصلحون”¹⁵⁰ Kur’an’da salâh fesadın zıddı olarak kullanıldığı gibi “seyyi’e” ve seyyiêt” kelimelerinin zıddı olarak da kullanılmıştır. Bu iki kullanım daha çok sâlih amelin mukabili olarak bulunmaktadır. Bir ayette “خلطوا عملا صالحا واخر سيئا”¹⁵¹, başka bir ayette de “ولا تفسدوا في الأرض بعد اصلاحها” şeklinde bu zıt anlamları ortaya koymaktadır. Sulh ise insanlar arasındaki nefret ve husumetleri giderme” anlamına özel bir kullanımdır.¹⁵¹ Salâh Kur’an’da, iman, iyi bir konum ve durum, rifk (yumuşaklık), yaratılışı düzgün olmak, ihsân, itaat ve emanet sahibi olmak üzere yedi değişik anlamda kullanılmıştır.¹⁵² Ed-Dâmeğânî (v.476) ise, ana-babaya iyilik, “Emr-i bi’l-Ma’rûf ve Nehy-i Ani’l-Münker ve “hacc” olmak üzere bu sayıyı ona çıkarmaktadır,¹⁵³ “Salâh”, hayr, hasene, hikmetin gereği olan dosdoğru davranış, farzları emirleri eda etmeye götüren hâl hâsılı içerisinde hayır ve fayda bulunan her şeydir.¹⁵⁴

Fesad Kur’an’da daha çok münafiklarla fâsıkların¹⁵⁵, ayrıca kâfir ve müşriklerin vasıfları olarak zikredilmekte, salâh ise mü’minlere hâs bir özellik olarak anlatılmaktadır. “O korunanlar ki; Kitaba sınıksız sarılırlar ve namazı kılarlar;

¹⁴⁹ Cevherî, es-Sihâh, , II, 516;Râgıp, a.g.e., s. 419-420 Zebidî, *Tâcu’l-Arûs*, II, 452; Âsım Efendi, *Kâmûs*, "fsd" md. I, 1240; Apaydın, Yunus, “Fesat” *Md. DİA*, XII, 417-420.

¹⁵⁰ Şu’arâ, 26/ 52.

¹⁵¹Râgıp, a.g.e., s. 420

¹⁵² Mukatil,el,*Vücûh ve’n-Nezâir*, “Salâh” md., s. 264-266.

¹⁵³ Ed-Dâmeğânî, *Kâmusu’l-Kur’an*, s. 282-284.

¹⁵⁴ El-Askerî, , *el-Furûk*, s. 231.

¹⁵⁵ Bakara,2 / 26-27.

*elbette biz iyiliğe çalışanların (muslihîn) ecrini zâyi etmeyiz*¹⁵⁶ Müminler bu nitelikleriyle, Allah'ın emir ve yasaklarını gözeterek yeryüzünde kurulması gereken denge ve düzeni sağlayıcı tutum ve davranışlar sergiler, böylece hem dünya hem âhiret mutluluğuna ulaşırlar.¹⁵⁷ Fasıklar ise cehennem azabına maruz kalacaklardır.¹⁵⁸ Kur'an'da iyi, faydalı ve yapıcı davranışlar "sâlihât" kelimesiyle ifade edildiği halde kötü, zararlı ve yıkıcı davranışlar "fâsidât" kelimesi değil de "seyyiât" kelimesiyle ifade edilmiştir. Aslında seyyie kelimesi hasene kelimesinin karşıtı olarak kullanılır.¹⁵⁹ Kur'an bunu açıkça belirtir ve hasene ile seyyie kelimelerini birbirinin zıddı olarak kullanır: *"İyilikle kötülük bir olmaz..."*¹⁶⁰ *"Onları yeryüzünde topluluklara ayırdık. Onlardan kimi iyi kişilerdi, kimi de alçak! Belki dönerler diye onları iyiliklerle ve kötülüklerle sınıdık"*.¹⁶¹

Fesâd kavramının salâh kavramından daha kapsamlı olduğu anlaşılıyor, zira fesad tüm insanlarda bir vasıf ve potansiyel olarak mevcut iken¹⁶², salâh sadece mü'minler için geçerli olan ve onların taşıdığı bir özelliktir. Şu ayet ifsât ile ıslâh kavramlarının zıt anlamlarda kullanıldığını açık bir şekilde ortaya koymaktadır: *"...Mûsa kardeşi Hârûn'a dedi ki: "Kavmim içinde benim yerime geç, (onları) ıslah et, bozgunculara uyma."*¹⁶³

Müfsitlerden olmanın kabul edilmeyecek kötü bir vasıf olduğu münafıklar ve fasıklarca da itiraf edilmektedir ki, onlar da kendilerinin ifsad etmekle itham edilmelerini dahi kabul etmemektedirler.¹⁶⁴ Ayrıca Firavun kavminden ileri gelen biri, Musa (a.s)'nın kavmini ıslah etme çabalarını kendi açlarından ifsâd olarak görmekte ve Hz. Musa'yı bozgunculuk yapmakla suçlamaktadır. *"Fir'avn kavminden bir topluluk dedi ki: "Musa'ya ve kavmini bırakıyorsun ki, seni ve tanrılarını terk edip yeryüzünde bozgunculuk mu yapsınlar?" (Fir'avn): Biz onların oğullarını öldüreceğiz, kadınlarını sağ bırakacağız. Biz daima onların üstünde eziciler*

---

¹⁵⁶ A'râf, 7/ 170.

¹⁵⁷ Dumlu, a.g.e. s. 10-13.

¹⁵⁸ Secde, 32/ 17-20.

¹⁵⁹ İzutsu, *Kur'an'da Dinî ve Ahlâkî Kavramlar*, s. 209; Kutluer, *Fesad Md. DİA*, XII, 421.

¹⁶⁰ Fussilet, 41/ 34.

¹⁶¹ A'râf, 7/ 168.

¹⁶² Bakara, 2 / 30

¹⁶³ A'râf, 7/ 142

¹⁶⁴ Bakara, 2 / 11-12

olacağız! Dedi.”¹⁶⁵ O halde fesad, inanılan tanrıyı terk etmek, insanların inançlarıyla ters düşmektir. Çünkü ayete göre, Firavun ve ileri gelenlerinin kendi inançlarının terk edilmesi, kurdukları düzenin yıkılmaya çalışılması onlar için bir ifsâd etmedir. Buna göre fesad, her insan için kabul edilemeyecek bir şeydir. Ve münâfiklar dahi kendilerini ifsad eden değil ıslah edenler olarak görmek istemektedirler.

Öncelikle belirtelim ki, sâlih ve iman kelimeleri arasında son derece güçlü bir anlam ilişkisi vardır ve sıkı bağ, bu iki kelimeyi koparılması neredeyse imkânsız bir biçimde birbirlerine bağlamaktadır. Tıpkı gölgenin kişiyi izlemesi gibi, nerede iman varsa, orada sâlihât veya ‘sâlih ameller’ de vardır; öyle ki, ilkini ikincisiyle, ikincisini de ilkiyle tanımlamak mümkündür. Kısacası, sâlihât, iman’ın amel yoluyla dışa vurumudur. İşte bu nedendir ki, “الَّذِينَ آمَنُوا وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ” ifadesi, Kur’an’da en sık kullanılan ifadelerdendir. ‘İman edenler’, inançlarının kanıtı olacak sâlih ameller işlemedikleri sürece, mü’min değildirler.¹⁶⁶

Kur’an mü’minlerin salih amele yönelmelerine büyük bir önem vermiştir. Doğru bir imanın, mü’minin davranışlarında “sâlih amel” olarak kendisini göstermesi beklenmektedir. Bu da, üstün bir ahlâkla bezenmek, insanlara iyilik etmek ve Allah ve Rasûlü’nün razı olduğu şeyleri yapma yarışına girmekle mümkündür. Sâlih amel ve dinin emrettiği şeyleri yapmak, kalplerde takvanın yerleşmesini sağlamakta, dini değer ve İslâmî fazilet ahlâkına uyumlu sağlıklı İslâmî davranışları desteklemektedir.¹⁶⁷

“*İman et ve sâlih amel işle*” emri bağlamında salih işler yapmanın anlamı, insanın her işinde, ister kendi nefsiyle veya yakınları ve dostlarıyla, isterse de diğer insanlarla ilgili olsun, bu ayrımı aklından çıkarmaması gerektiğinden başkası değildir. İyiliksever olmak, temiz ve iffetli olmak, sevmek, şefkatli ve dürüst olmak, doğru sözlü olmak, sözünde durmak, bağışlamak, sabırlı olmak, takvalı olmak, âdil olmak, merhametli olmak ve buna benzer kişisel özellikler iyi insanların herkesçe bilinen özellikleri değil, bilâkis takvalı bir yaşamın ayrılmaz parçalarıdır. Bunların karşıtı olan, nefret, zulüm, fuhuş, zina, iffetsizlik, namussuzluk, yalancılık, ihanet, ikiyüzlülük, hasetçilik, kindarlık, aldatma, güvenilmezlik ve toplumu parçalayıcı

¹⁶⁵ A’râf, 7 / 127

¹⁶⁶ İzutsu, *Kur’an’da Dinî ve Ahlâkî Kavramlar*, s. 310.

¹⁶⁷ Necati, M. Osman, *Kur’an ve Psikoloji*, s. 169

sonuçlar doğuran zayıfların sömürülmesi gibi özellikler, sadece hoş görülme-
yen şeyler değildir, bilâkis İslam'ın açık günahlar olarak tanımladığı özelliklerdir ve bu
yüzden sadece yasaklanmakla kalmazlar ayrıca sert bir şekilde cezalandırılmayı da
gerektirirler.¹⁶⁸

Kur'an'ın, insanın kendisiyle ve yakın çevresi veya diğer yaratılmışlarla
barış içinde huzurlu bir şekilde yaşamasına yardım eden eylemleri niteleyen “sâlih
amel” kavramına getirdiği geniş (kuşatıcı) anlam işte budur. Bu şekilde bir yaşam
sürmek, zaten adı “barış” olan İslam'ı yaşamakla mümkün olur ve bu barış, her
şeyimizle Allah'ın iradesine teslim olmakla gerçekleşir, bu da şu demektir: İslâm,
O'nun sonsuz rahmetinin eseri olarak, varlığın, birliğin ifadesi olan uyumu sağlamak
için, kâinata konulan hayat kanunlarına uymaktır. Her müslümanın üzerine düşen
görev, en küçük hareketinin bile bu uyumlu yaşam kanununa uygun düştüğünün
farkına varmaktır.¹⁶⁹

‘Sâlih ameller’, Allah tarafından bütün mü’minlere emredilir. Allah'ın
İsrâiloğulları ile ahitleşmesini anlatan ayet, ‘sâlihât’ın özlü bir tanımı olarak kabul
edilebilir. Bu ayette şu beş unsur sıralanmaktadır: Allah'tan başkasına kulluk
etmemek; ana-babaya, yakınlara, yetimlere, yoksullara iyi davranmak; insanlara
güzel söz söylemek; namazı dosdoğru kılmak ve zekât vermek gibi amellerdir.¹⁷⁰

Bu ilkelerin yön verdiği bir hayatta, insanın her hareketinin manevî bir önem
ve anlamı vardır. İşte bu anlamdır ki “sâlih amel”i, insanın diğer tüm faaliyetlerinden
ayırır. Bu ifade alanı ne olursa olsun, (Hukukullâh veya Hukuku'l-İbâd da olabilir)
bu anlama önem veren maneviyat (ruh), insanın iki manevî melekesinin uyumlu bir
ilişkinin sonucudur; bunlar, Allah'a karşı olan sorumlulukların bilincinde olmak ve
dış dünyaya karşı duyarlı olmaktır. İşte bu iki özelliğin uyumlu ilişkisi, bir üçüncü
melekenin (öz itibarıyla entelektüel bir güç olan “fıtrattaki denge” özelliğinin) ortaya
çıkmasına hissî temel teşkil eder ve Kur'an'ın bahsettiği “sâlih olma” özelliğinin
ortaya çıkmasına neden olur.¹⁷¹

Sonuç olarak, salâh fesadın karşıtıdır ve uygunluk, düzeltme ve uygun olma,
iyilik, barış ve barıştırma, itidâl, denge ve düzen anlamlarını taşımakta ve bu

¹⁶⁸ Abdüllatif, Seyit, *Kur'an'ın Zihni İnşası*, Çev. M.Kürşat Atalav, , İstanbul, 1995, s. 77.

¹⁶⁹ Abdüllatif, Seyit, *a.g.e.*, s. 77.

¹⁷⁰ Bakara, 2/ 83.

¹⁷¹ Abdüllatif, Seyit, *a.g.e.*, s. 78.

anlamlarıyla mü'minler tarafından özenilen, istenilen, sahiplenilen en önemli özelliktir. Nitekim bir işe ehil ve uygun olan kişiye salâhiyetli denmektedir. Salâhiyetli olmak aynı zamanda yetki sahibi de olmak demektir ki¹⁷², bu anlamda mü'minler, yeryüzünün ve orada bulunan bütün varlıkların ıslahına salâhiyetli görülmüş ve yetkili kılınmıştır. Bu sebeple Kur'an, mü'minleri hem "sâlihler" hem de "muslihler" olmaya teşvik etmektedir.

C. Müfsid – Muslih İlişkisi

Kur'an müfsid kelimesini fesad çıkaranlar, fesad fiilini işleyenler veya onların sıfatları olarak kullanmaktadır. Bunu yapanlar, münafık, fâsık, mücrim ve zâlimler olarak isimlendirilmektedir. Ayrıca bu kişiler veya toplumlar, Allah'ın sevmediği, hidayete erdirmeyeceği, yardım etmeyeceği, yüzlerine bakmayacağı kişiler olarak nitelendirilmektedirler.¹⁷³ Muslih ise, iman ve itaat eden, emaneti yerine getiren, ıslah eden, düzelten, yardım eden, koruyan ve kollayan anlamında, sevilen, övülen, istenilen davranışlar sergileyen kimsedir.¹⁷⁴

Bu anlamda mü'minler gerçek anlamda muslih, kâfir, müşrik ve münafıklar ise müfsittirler. Bakara suresinin 11. ayetinde bozgunculukla itham edilen münafıklar, bu ithama itiraz etmekte, tam aksine kendilerinin muslihler olduklarını iddia etmektedirler. Bu ayete göre ifsad ederek müfsitlerden olmanın kötü ve kabul edilmeyen bir vasıf olduğu, insan fitratının da benimsemediği bir hal olmaktadır. Allah, müfsitlerle muslihleri birbirlerinin zıddı olarak değerlendirmektedir. Muslihlerle müfsitleri kesinlikle birbirinden ayrı tutmaktadır.¹⁷⁵

Kur'an-ı Kerim'e göre Hz Musa (a.s.) kendisi de peygamber ve Musa'ya yardımcı olarak görevlendirilmiş olan kardeşi Harun'a, Tûr dağında Allah c.c. ile görüşmeye giderken, "*Benim yerime kavmimin başına geç, onları düzeltmek için çalış, / onlara iyi davran ve sakın bozguncuların (müfsitler) yolundan gitme*"¹⁷⁶ diye uyarıda bulunmuştur. Burada kastedilen müfsitler, Allah'a âsi olan inkârcılar ve O'na

¹⁷² Doğan, D. Mehmet, *Büyük Türkçe sözlük, Salâhiyet Md.* s. 948.

¹⁷³ Bakara, 2/ 26-27-205;

¹⁷⁴ Ed-Dâmeğânî, *Kâmûsu'l-Kur'an*, s. 282.

¹⁷⁵ Bakara, 2/ 220

¹⁷⁶ A'raf, 7 / 142

şirk koşanlardır. Çünkü Hz Musa'nın kavmi “*Ey Mûsa Allah'ı açıkça görmedikçe sana inanmayacağız*”¹⁷⁷ demişlerdir.

Bu ayetin son cümlesi, onlara da bir cevap niteliğindedir.¹⁷⁸ Mü'minlerin sâlih kimselerden olmayı yüce Allah'tan istemelerinin sebebi de bu özelliğin peygamberlere ait bir vasıf¹⁷⁹ olmasıdır. Çünkü Hz. Musa'nın kendisine düşman olan taraftan bir adamı öldürdüğü ortaya çıktığında kendisi hakkında şöyle denmiştir: “*Mûsâ, ikisinin de düşmanı olan adamı yakalamak isteyince adam, “Ey Mûsâ! Dün birini öldürdüğün gibi, beni de öldürmek mi istiyorsun, arabuluculardan (muslihîn) olmak istemiyorsun” dedi.*”¹⁸⁰ Bu ayette “muslih” arabulucu, barıştırıcı anlaştırmacı anlamda kullanılmış ve müfsit olmanın da kavgayı kızıştıran, arayı bozan, insanları birbirine düşüren anlamına geleceğine işaret edilmiştir.

Yapı itibariyle muslihler, sâlihlerden daha önemli konumdadırlar. Zira Sâlih insanlar, daha ziyade, kendi hallerinde yaşamaları söz konusu iken, muslihler hep aktiftirler. Kısaca her mü'min bir sâlih insan olabilir, ama muslih olmayabilir. Fakat muslih bu aktivitesi içerisinde müfsid ve zorba insanlardan farklıdır. Çünkü o, ne müfsidin yaptığı gibi insanları ifsad ederek (bozarak); ne de zorbanın yaptığı gibi, ezerek boynu eğridir. Onları teşvik ederek, özendirerek ıslah etme yolunu benimser.¹⁸¹

Allah c.c. halkı “muslihler” olan toplumun helâk edilmeyeceğini bildirmektedir.”¹⁸² Yukarıda da belirtildiği gibi muslihlerden olmanın, salihlerden olmaktan daha önemli olduğu anlaşılmaktadır. Zira muslih olmanın şartı sâlih olmaktır. Kendisi sâlihlerden olmayan birisinin veya bir toplumun, muslihlerden olması beklenemez. Halkı muslihler olmayan bir toplumun da ancak zalimler olabileceği ve halkı zalimler olan toplumların helâk edileceği yine Kur'an'da bir “sünnetullâh” kaidesi olarak yer almaktadır.¹⁸³

---

¹⁷⁷ Bakara, 2/ 55.

¹⁷⁸ Altuntaş ve Şahin, *Kura'n-ı Kerim. Meali*, Dipnot, s. 166.

¹⁷⁹ Âl-i İmrân, 3 / 39; Enbiyâ, 21/ 72, 75,86

¹⁸⁰ Kasas, 28/ 19.

¹⁸¹ Dumlu, Ömer, *Kur'an-ı Kerim'de Salah meselesi*, s. 153

¹⁸² Hûd, 11/ 117

¹⁸³ Kasas, 28/59; Ankebût, 29/14-31

III. KUR'AN'DA FESAD KAVRAMI

“Fesad”, Kur’an’da “isyan”, “helâk”, yağmurun ve bitkilerin azalması (kıtlık), “katl”, “harab etme” ve sihir yapma gibi anlamlarda pek çok ayette kullanılmıştır.¹⁸⁴ Müfessirlere göre “fesad” kelimesi, Kur’an’da yedi farklı anlamda kullanılmıştır. Bunlar, ma’siyet, helâk, yağmurun kesilmesi veya azalması, öldürme, harâb olma/etme, küfr ve sihir gibi anlamlardır.¹⁸⁵

Meselâ şu ayetlerde “fesede” fiil-i mâzi olarak kullanılmış ve her bir ayette de (لو) şart edatının cevabı olarak gelmiştir ki, durumun gerçekte öyle olmadığı, Allah’ın o işin öyle olmasına râzı olmadığı veyahut her şeyin asılda ve fitratta salâh olduğu anlaşılmaktadır. “Eğer Allah’ın insanların bir kısmını bir kısmıyla yok etmesi olmasaydı, yeryüzünde fesat çıkardı.”¹⁸⁶ “Eğer “Hakk” (gerçek) onların arzu ve isteklerine göre olsaydı, göklerde ve yerde fesâd olurdu.”¹⁸⁷ “Eğer yerde gökte Allah’tan başka ilâhlar olsaydı, yer ve gök kesinlikle bozulurdu (لفسدتا).”¹⁸⁸ Bu ayette fesâd kelimesi, “bâtıl olma, çözülme, denge ve nizamın bozulması” anlamında kullanılmıştır.¹⁸⁹

Şu ayette geçen fesâd kelimesi, “haksız yere, zulmederek başkasının malını almak” anlamını ifade etmiştir. “İşte ahiret yurdu. Biz onu, yeryüzünde büyüklük taslamayan ve bozgunculuk çıkarmayanlara hâs kılarız. Sonuç, Allah’a karşı gelmekten sakınanlarındır.”¹⁹⁰¹⁹¹ Bir malı veya bir şeyi mahvetme, tahrip etme, nesli, toplumu bozma anlamında şu ayette geçmiştir: “O, (senin yanından) ayrılınca, / yönetimin başına geçince, yeryüzünde bozgunculuk yapmaya, ekin ve nesli yok etmeğe çalışır. Allah ise bozgunculuğu sevmez.”¹⁹²

Kur’an’ı Kerim’de fesad’ın, yeryüzünde sulh ve salâhın mukabili olarak daha çok bozguncular tarafından çıkarıldığına işaret edilirken, meydana gelen fesad ile

¹⁸⁴ Mukatil b. Süleyman, *el-Eşbâh ve’n-Nezâir*, s. 102-104. İlgili ayetler için Bkz. Bakara, 2/ 11, 205; A’râf, 7/ 56, 127; Yunus, 81; İsrâ, 15/ 4; Kehf, 94; Enbiyâ, 22; Mü’minûn, 23/ 71; Rûm, 30/ 41; Gâfir, 26; Neml, 34;

¹⁸⁵ İbnu’l-Cevzî, *el-Vücûh ve’n-Nezâir*, s. 470-471.

¹⁸⁶ Bakara, 2/ 251

¹⁸⁷ Mü’minûn, 23/ 71

¹⁸⁸ Enbiyâ, 21/ 22

¹⁸⁹ Zebîdî, *Tâcu’l-Arûs*, II, 452.

¹⁹⁰ Kasas, 28/ 83

¹⁹¹ Zebîdî, *Tâcu’l-Arûs*, II, 452.

¹⁹² Bakara, 2/ 205

küfür, şirk, nifak ve isyanın yaygınlaşacağı ifade edilmektedir. Bütün bunların da doğrudan ve dolaylı bir şekilde, periyodik olan tabiat olaylarının bozulması, arazinin verimliliğini yitirmesi ve çölleşmesi, denizleri besleyen su kaynaklarının kesilmesi, yeryüzünün bozulması, hayırlı ve güzel şeylerin azalması, bereketin ortadan kalkması, birtakım savaşların çıkması, toplumun dengesini bozacak düzeyde sosyal karışıklıkların ve çalkantıların olması, insanların birbirleriyle olan çekişmeleri sonucu üretimin düşmesi, nesillerin dejenere olmasına sebep olacak her türlü kötü iş ve eylemler olduğu anlaşılmaktadır.¹⁹³

Kur'an'da fesat konusu hakkında ilk akla gelen âyet olarak bilinen âyette ise şöyle denilmektedir: “İnsanların kendi elleriyle yaptıkları sebebiyle karada ve denizde fesat ortaya çıktı, bu sayede Allah yaptıklarının bir kısmının neticelerini onlara tattırsın ki vazgeçsinler.”¹⁹⁴ Burada geçen “karada fesat” çıkması kuraklık ve “denizde fesat” ise kıtlık anlamında kullanıldığı, ayette ifade edilen fesadın şirk olduğu ve fesadın insanlardaki şirkin bir yansıması olduğunu Râzi (ö.606/1209) ısrarla vurgulamakta, bir sonraki ayette de bunun açıklandığına işaret etmektedir.¹⁹⁵ Mevdûdî'ye göre “İnsanların elleriyle kazandıkları”; Şirk ve ateizmi kabul etmelerinin ve ahireti görmezden gelmenin kaçınılmaz bir sonucu olarak insan davranışlarında ve karakterlerinde ortaya çıkan baskı, zulüm ve istibdâd bunların hepsi fesad anlamına gelir.¹⁹⁶ Yeryüzünde doğal olarak mevcut olan ve devam etmesi gereken siyasal, ekonomik, sosyal barış ve denge, zorba yöneticiler veya egemen sınıflar tarafından bozulur; Kur'an bunu “fesat” olarak adlandırır.¹⁹⁷

Hamdi Yazır da ayeti şu şekilde tefsir etmiştir: “Karada ve denizde fesad zuhura geldi”- fitrî nizam bozuldu, gerek tabî ve gerek ictimâî şerîatta uygunsuzluk meydana geldi. İnsanların ellerinin kesbi yüzünden- fitratın zıddına ortaya çıkan şirk, ahlâksızlık, haksızlık, muhtelif hevâlar, türlü mezheplerle beşerî ihtirasların çarpışması sebebiyle, yaptıklarının bazısını Allah kendilerine (bu dünyada) tattırmak için –tamamını ise âhirette tadacaklar, asıl cezasını orada çekecekler.¹⁹⁸

¹⁹³ Râzi, Tefsir, XXV, 105; Âlûsî, *Rûhu'l-Meânî*, I, 153; İbn Âşûr, *Tefsiru't- Tahrîr ve't-Tenvîr*, I, 284; Hayet, *Kur'an Yolu*, IV, 206-207.

¹⁹⁴ Rûm, 30/ 41

¹⁹⁵ Râzi, Tefsir, XXV, 105.

¹⁹⁶ Mevdûdî, *Tefhîmu'l-Kur'an*, IV, 277.

¹⁹⁷ Aydın, Mustafa ve Arkadaşları, “*Kur'an ve Çağımız*” s. 63

¹⁹⁸ Yazır, *Hak Dîni Kur'an Dili*, VI, 41-42.

Kur'an'ı baştan sona ilk tefsir eden müfessir kabul edilen Mukâtil b. Süleyman (ö.150/767) tefsirinde şöyle demektedir: “Yağmurun kıtlığı karada, bitkilerin/mahsullerin azlığı ise köy ve kasabalarda (bahr) yani ırmakların aktığı yerlerde söz konusu olur. Bu musibetin onlara gelip çatmasının sebebi, tevhide terkedip küfre düşmeleri, yalanlamaları ve isyân etmeleridir. Bu sebeple 'berr'de ve 'bahr'da fesat baş gösterdi buyurulmuştur.¹⁹⁹ Arap dilindeki mecazî bir kullanıma dayanılarak buradaki deniz anlamına gelen 'bahr' kelimesi “yerleşim merkezleri ve şehirler” şeklinde yorumlanmıştır.²⁰⁰

Kurtubî (ö. 671/1273), ayetin tefsirinde fesad'ın, şirk olduğu, şirk'in de en büyük fesad olduğunu, isyan, yol kesme, zulmetme gibi amellerin ziraat ve iktisat alanında gelişmelere mani olması sebebiyle fesad olduğunu söyler. Denizlerde gemilerin gasbedilmesi, yağmalanması su kaynaklarını kurutma, meyve veren ağaçları kesme, gibi dar anlamlarının da fesad olduğunu belirtir.²⁰¹ Kâsımî (ö.1332/1914)'ye göre ise yeryüzünde fesad çıkarmanın anlamı, savaşı ve fitneleri kışkırtarak kan dökülmesine yol açmak, geçim kaynaklarını yok ederek ekonomik buhrana sebep olmak, nesiller boyu maddî ve manevî her alanda yıkım ve tahribatın devam edip gitmesidir.²⁰²

Âyetin “*insanların kendi elleriyle yapıp ettikleri yüzünden*” şeklinde tercüme edilen kısmı da genellikle, "işledikleri günahlar ve yaptıkları azgınlık ve haksızlıklar sebebiyle" biçiminde yorumlanmıştır. Bazı müfessirler ise bu âyet ile önceki âyetler arasındaki mâna ilişkisini şöyle izah etmişlerdir: “*Eğer yerde ve gökte Allah'tan başka tanrılar bulunsaydı kesinlikle yerin de göğün de düzeni bozulurdu*”²⁰³ anlamındaki âyette şirk, inancın bozulması ve kaosun sebebi olarak gösterilmiştir. Önceki âyetlerde şirke saplanıp kalanlar, burada ise insanların bu tutumunun kısmen ilâhî bir cezaya çarptırılması mânâsı taşıyan bozulmaya işaret edilmektedir.²⁰⁴

İbn Âşûr şöyle bir açıklama yapmaktadır: "Bozulma" şeklinde tercüme edilen ve başında belirlilik (ل) takısı bulunan “el-fesâd” kelimesiyle muhatapların bildiği

¹⁹⁹ Mukâtil, *Tefsir-u Mukatil b. Süleyman*, Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, Beyrut, 1423/2003; III, 13-14; A.y. *el-Eşbâh ve'n-Nezâir fi'l-Kur'âni'l-Kerim*, Mısır, 1414/1994, s. 103.

²⁰⁰ Taberî, , XI, 58-60; Zemahşerî, *el-Keşşâf*, III, 205-206; Kurtubî, *a.g.e.*, XIV, 40; Râzî, *Tefsir*, c. 27, s. 127-128

²⁰¹ Kurtubî, *a.g.e.* XIV, 40-41; Derveze, *et-Tefsîru'l-Hadîs*, IV, 306-307.

²⁰² Kâsımî, *Mehâsinu't-Te'vil*, XII / 4784.

²⁰³ Enbiyâ, 21/22

²⁰⁴ Râzî, *Tefsir*, XXVII, 127

bir bozulma veya bu kelimenin kapsamına girebilecek her türlü bozulma (istiğrak) kastedilmiş olabilir.²⁰⁵ Yine, "düzen bozuldu" şeklinde Türkçeye çevrilen cümlenin yüklemi olan (ظهر الفساد) geçmiş zaman olduğu için burada, gözlemlenebilen veya güvenilir bir haberle bilinebilen fiilen de ortaya çıkmış bir durumdan söz edildiği, böyle bir durumun beklendiğini haber verme ve sanki bir uyarıda bulunma vardır.²⁰⁶

Derveze (ö.1984) bu âyet için şöyle bir yorum yapar: Sûrenin indiği sıralarda Hicaz ve yakın çevresinde birtakım güvenlik sorunları ve gıda sıkıntısı sebebiyle krizler yaşanmış olabilir. Orada fiilen böyle bir durum yaşanmamış olsa bile dünyanın değişik bölgelerindeki felâketlerle ilgili haberler Hicaz'a ulaşmaktaydı. İşte bu vesileyle Kur'an, İnsanlara inkârlarından vazgeçip Allah'a kulluğa ve hakikat yoluna dönmeleri için bir uyarı yapılmıştır.²⁰⁷

Öte yandan âyette insanlara yapıp ettiklerinin bir kısmını tattırmanın gerekçesi "dönebilsinler diye" şeklinde açıklandığına göre, beşeriyetin bu olumsuzlukları yaşaması yine onların eğriyi doğrudan ayırt etmeleri için tanınmış bir fırsat ve insanın dünya hayatındaki varlık sebebi olan sınavın toplumsal boyutu olarak değerlendirilmeli İnsanlığın bu ortak serüveninden dersler çıkarmalıdır.²⁰⁸

Yeryüzünde 'fesad' çıkarmanın, meşrû yönetime karşı silahlı ayaklanma, silahlı gasp ile güvenliği bozmak ve yol kesmek, fesat fi'l-arz (yeryüzünde fesad çıkarmak) kavramının içine girer. Bu tür davranışlar, dinin temel hedefleri arasında olan can ve mal güvenliğini ortadan kaldırmaktadır.²⁰⁹

Mukatil b. Süleyman "Fesad" kelimesini altı değişik anlamda tefsir etmiş ve her birine işaret eden ayetleri de misâl olarak vermiştir:

1. Ma'siyet, (isyan ve itaatsizlik). (Bakara,2/11)
2. Helâk. (İsrâ, 15/4) "*Eğer o ikisinde (yer ve gök) Allah'ın dışında ilâhlar olsaydı, ikisi de fesada uğrardı (helak olurdu).*" (Mü'münûn, 23/71)
3. "el-Fesad fi'l-Ard" ile yağmur ve ekin kıtlığı kastedilmiştir. (Rûm, 30/41)

²⁰⁵ İbn Âşûr, *Tefsir*, XXI, 110

²⁰⁶ İbn Âşûr, *a.g.e.*, XXI, 112

²⁰⁷ Derveze, *a.g.e.*, IV, 306-307.

²⁰⁸ Hayet, *Kur'an Yolu*, IV, 325

²⁰⁹ Şimşek, *Kur'an'ın Ana Konuları*, s. 312

4. Öldürmek (A'râf, 7/127) “Firavun dedi ki: “Ben O'nun dininizi değiştirmesinden veya arzda fesad çıkarmasından korkuyorum.” (Mü'münûn, 23/26) “Gerçekten Ye'cûc ve Me'cûc yeryüzünde fesad çıkarıyorlar.” (Kehf, 18/ 94)

5. Salâhın zıddı anlamında fesad (yıkamak, bozmak, tahrip etmek).²¹⁰ (Bakara, 2/30- Neml, 27/34)

6. Sihir, büyü, (sihirbaz-büyücü) kastedilmiştir. (Yunus, 10/81)²¹¹

İbnu'l-Cevzî ise fesadın anlamları bunları şu şekilde maddeleştirmiştir:

1) Can, beden ve istikametten ayrılan her şey için.

2) Zat ve eşya hakkında kullanılabilirdiği gibi, din hakkında da kullanılabilir ki, din hususundaki fesad, çoğunlukla isyan veya küfür ile olur.

3) İbadetler: Bazı ibadetler (hac, umre), fâsid olduğu halde devam edilip tamamlanabilir. Bazıları ise (namaz vb.), fasid olunca artık devam edilmez.

4) Akitler: Hukukî (şer'î) şartlarını tamamlamadıkları zaman fasid olurlar.

5) Şehadet: Kendisiyle hüküm verilmesini gerektirecek vasıfta ve özellikte olmayan şahadet “fasid şahitlik” olarak adlandırılır.

6) Dava: Bir dava mahkemede dinlenebilmesi için gerekli şartları taşıyorsa, “fasid dava” olarak vasıflanır.

7) Söz: Bir söz eğer muntazam ve düzenli değilse, buna “fâsit söz” denir.

8) Fiil (iş): Bir iş, bir davranış, nazar-ı itibara alınmıyor ve önemsenmiyorsa, buna “fasid fiil” denir.²¹²

Allah'a isyan etmek, yeryüzünde fesad çıkarmak demektir. Çünkü şeriatlar, insanlar için konulmuş yollardır; insanlar, bunlara tutunursa düşmanlıklar ortadan kalkar, fitne ateşi söner ve kan dökülmesi durur, neticede, yeryüzü ve bütün insanlar sulha ve sükûna kavuşur. Eğer, bu sünnetler (şeriat yolları) terk edilir ve insanlar hevasına göre davranırsa, anarşi, terör ve sosyal çalkantılar kaçınılmaz olur.²¹³

Kur'an'da “fesad” kavramı ‘zulm’ ve ‘u'luvv’ kelimelerinin te'kidli hali ile de şu şekilde geçmiştir: “Kendileri de bunların hak olduklarını kesin olarak bildikleri halde, sırf zâlimliklerinden ve büyüklük taslamalarından ötürü onları inkâr ettiler.

²¹⁰ Bizatihi fesad, “yıkamak ve tahrip etmek” demektir. es-Sihâh'da, Mefsedet kelimesi, maslahatın zıddıdır “ denilmektedir.

²¹¹ Mukatil, *el-Eşbâh ve 'n-Nezâir*, s. 104.

²¹² İbnu'l-Cevzî, *Nüzhetü'l-'Aynu'n-Nevâzir fî İlmi'l-Vücûh ve'n-Nezâir*, s. 469-471.

²¹³ Râzî, *Mefâtihu'l Gayb*, XXV, 105.

Ama bozguncuların sonunun nasıl olduğuna bir bak.”²¹⁴ Ayrıca “u’suvv” kelimesiyle birlikte te’kîd edilmiş olarak Şu’arâ suresinde “ölçü ve tartıda haksızlık etmek” yani insanların hak ve emeklerini gizli yollarla sömürmek anlamında kullanıldığını görüyoruz. “Ölçüyü tam yapın. Eksik verenlerden olmayın.” “Doğru terazi ile tartın.” “İnsanların mallarını ve haklarını eksiltmeyin. Yeryüzünde bozgunculuk yaparak karışıklık çıkarmayım.”²¹⁵ Şu ayette de küfre saplanıp, insanları Allah yolundan alıkoymaya çalışanlar “fesad” işlemekle suçlanmaktadır: “İnkâr eden ve insanları Allah yolundan alıkoymayanların, yapmakta oldukları bozgunculuklarına karşılık azaplarının üstüne azap ekleriz.”²¹⁶

Fesad kelimesinin veya buna karşılık gelen ‘efsede’ fiilinin her türlü kötülüğü ifade edebilecek ölçüde kapsamlı bir kelime olduğu, onun din dışı bağlamlardaki kullanımlarından da bellidir. Bizzat Kur’an’ın içerisinde bile, kelimenin bu türden dindışı kullanımlarına ilişkin örneklerini bulmak mümkündür.²¹⁷ Bunun örnekleri daha önce de ifade edildiği gibi, Yusuf kıssasında anlatılan bir hırsızlık olayı, Firavun ve kavminin Hz Musa’nın davetini fesad olarak görmesi, Ye’cûc ve Me’cûc’un yeryüzünde işledikleri büyük zulümlerin “yeryüzünde fesad çıkarmak” olarak değerlendirilmesidir.²¹⁸ Lût (a.s.), kavminin çirkin davranışlarına karşı Allah’tan yardım isterken “Bozguncu kavme” “مفسدين” karşı bana yardım et demiştir.²¹⁹

Izutsu’nun burada dindışı ifadesiyle verdiği örnek ayetlerde, İslamî hükümlerin olmadığı sosyal ve siyasal şartlar içerisinde cereyan eden bazı eylemler, Kur’an’ın ifadesinde fesad ve ifsad olarak yer almaktadır. Izutsu’ya göre, bu örneklerle Kur’an penceresinden bakıldığında, dinî bir bağlam olarak görülebilir.²²⁰

Kur’an’da “fesad” kavramı ve türevlerinin geçtiği ayetlerde şu eylemlerin fesat kapsamı içine girdiğini görüyoruz: Allah’a karşı büyüklenme,²²¹ küfür ve inkâr etme,²²² Allah’a karşı isyân,²²³ O’nun emirlerinden yüz çevirme,²²⁴ insanları Allah

---

²¹⁴ Neml, 27/ 14

²¹⁵ Şuara 181-183; Ayrıca Bkz. Hûd 11/ 85; İsrâ,17/ 4

²¹⁶ Nahl, 16 / 88

²¹⁷ Izutsu, *Kavramlar*, s. 320

²¹⁸ Kehf, 18/ 94

²¹⁹ Ankebût, 29/ 28-30

²²⁰ Izutsu, *Kur’an’da Dini ve Ahlâkî Kavramlar*, s. 320-321

²²¹ İsrâ, 17/ 4; Kasas, 28/ 83

²²² A’râf, 7/ 142; Yunus, 10/ 40; Neml, 27/ 14

yolundan alıkoyma ve saptırma,²²⁵ haksız yere kan dökme ve cana kıyma,²²⁶ ekonomik düzeni bozma ve nesli ifsad etme,²²⁷ haddi aşma,²²⁸ azgınlık etme, fuhuş ve münker işleme,²²⁹ zulüm,²³⁰ kötülük etme,²³¹ baskı ve zorbalık yapma,²³² hırsızlık yapma ve gasb,²³³ ölçü ve tartıda adâleti gözetmeme,²³⁴ yol kesme (eşkıyalık), livata yapma (eşcinsellik),²³⁵ sihirbazlık, akrabalık ilişkilerini koparmak ve akrabalar arasını bozmak,²³⁶ gibi.

Bütün bunlar, Kur'an'da fesadın, insanın bireysel hayatından, aile hayatına, toplumsal hayatından iktisâdî ve siyasî hayatına kadar her alanda meydana gelen bozulmaları kapsayan çok geniş bir anlam alanına sahip olduğu görülmektedir.

Görüldüğü gibi fesad, Kur'an'da, “isyan, anarşi, bozgunculuk, düzensizlik ve istikrarsızlık” gibi anlamlarda kullanılmaktadır. O halde Kur'an, toplum ve insanlık için gerek dinî gerekse sosyal manâda, hayr ve iyiliği, istikrar ve istikameti, sulh ve salahı istemektedir. Fesad'ın sosyal ve siyasi (sosyo-politik) muhtevasının yanında bir de, hukukî muhtevası vardır. Bu muhteva kelimenin Kur'an, hatta sünnetteki kullanımında mevcut olmayıp daha sonra hukukçular tarafından ona yüklenmiştir. Bununla ilgili bilgilere Fıkıh ve Fıkıh Usûlü kitaplarından bakılabilir. Biz konunun bu boyutuna girmeyeceğiz.

---

²²³ Yunus, 10/ 91

²²⁴ Âl-i İmrân, 3/ 62-63

²²⁵ A'râf, 7/ 86; Nahl, 16/ 88

²²⁶ Bakara, 2/ 30; Kasas, 28/ 4

²²⁷ Bakara, 2/ 205

²²⁸ Kasas, 28/ 76-77

²²⁹ Nahl, 16/ 90

²³⁰ A'râf, 7/ 103.

²³¹ Bakara, 2/ 28

²³² Kehf, 18/ 94; Fecr, 89/ 12

²³³ Yûsuf, 12/ 73

²³⁴ A'râf, 7/ 85; Hûd, 11/ 84-85; Şu'arâ, 26/ 181-183

²³⁵ Ankebût, 29/ 29-30

²³⁶ Muhammed, 47/ 22; Yunus, 10/84

A. FESAT KAVRAMININ BAĞLAMLARI

1. Müteradif Olanlar

1.1. İtikâdî Kavramlar Açısından

a. Küfr (الكفر)

“Küfr” (الكفر) kelimesi, “KFR” fiil kökünden masdar olup, lügatta “bir şeyi örtmek” ve “gizlemek” demektir.²³⁷ Bu anlamıyla, “tohumu toprağa ekerek onu örtüp gizleyen çiftçiye kâfir/ küffâr (الكافر)/(الكفار) kılıcı örttüğü için kımına, karanlığı örttüğü için geceye “kâfir”, meyve tomurcuğuna “kâfûr” (الكافور), kemiği örten kalça etine de “kâfire” (الكافرة), birtakım ibadetler de günahları örttüğü için “keffâre” (الكَفَّارَة) veya keffâret denilmiştir.²³⁸ Küfrü benimseyene “fitrî yeteneğini köreltip örten” anlamında kâfir denilir. İnkâr anlamındaki küfrü ifade etmek üzere, “bilmemek yadırgamak” manâsındaki “nükr” kökünden türetilen ve “kabul etmemek, reddetmek, hoş görmemek” (münker) anlamlarına gelen “inkâr” da küfür anlamını karşılamak için kullanılmakta olup inkâr edene de “münkir” denilir.²³⁹ Küfrün ilk anlamı tevhîdi inkâr etmektir.²⁴⁰ Müfessirler küfr kelimesine beş değişik anlam vermişlerdir. Bunlar, tevhîdi inkâr, nimete nankörlük, suçu üstlenmemek, bilerek inkâr ve örtmek gibi anlamlardır.²⁴¹

İman’ın zıddı olan küfür, yani Allah’ı veya Allah’ın gönderdiği Peygamberleri tekzîp ve inkâr etmekte de, gerçeğin üzerini örtme söz konusudur. Kur’an’ın kelimeyi, nimetlere karşı nankörlük olarak kullanımında da aynı anlam mevcuttur. Çünkü böyle biri, nimetlerin üzerini örtmektedir.²⁴²

Buna göre küfür kelimesinin kullanıldığı en önemli anlamlarından biri de nankörlüktür. Çünkü nankörlükte de nimetlerin sahibini görmezlikten gelmek yani onu örtmek anlamı vardır. Allah c.c. nimetlerin sahibi olarak kendisi, kullarından gelecek herhangi bir amelin aslâ üzerinin örtülmeyeceğini ifade eden şu ayette bu

²³⁷ İbnu'l-Cevzî, *el-Vücûh ve '-Nezâir*, s. 515.

²³⁸ Râgıp, *el-Müfredât*, “kfr” Md; Firûzâbâdî, *el-Kâmus*, s. 607; Elmalılı, a.g.e., I, 207.

²³⁹ Râgıp, a.g.e., “kfr” ve “nkr; Md. ; İbn Manzûr, *Lisânu'l-Arap*, “kfr” ve nkr” Md.

²⁴⁰ Mukatil, *el-Eşbâh ve '-Nezâir*, s. 95.

²⁴¹ İbnu'l-Cevzî, *el-Vücûh ve '-Nezâir*, s. 515-517.

²⁴² Şimşek, M. Sait, *Kur'an'ın Ana Konuları*, s. 33

anlam açıkça görülmektedir: “Şu halde, kim Mü’min olarak sâlih bir amel işlerse, çalışması asla inkâr edilmez (فألكفران لسعيه). Şüphesiz biz onu yazmaktayız.”²⁴³

Delilin (hucet) inkârı anlamında küfr,²⁴⁴ değişik surelerde geçmiştir.²⁴⁵ Allah’ın verdiği nimetlere nankörlük etmenin “küfür” ile ifade edildiğine²⁴⁶ örnek bir diğer ayette de şöyle denmektedir: “Allah’ın nimetini küfre değişenleri ve kavimlerini helâk yurduna, yaslanacakları cehenneme sürükleyenleri görmedin mi? O, ne kötü bir duraktır.”²⁴⁷ Ayette geçen “küfr” kelimesinin bu anlamdaki zıddı “şükür”dür. “Öyleyse yalnız beni anın ki ben de sizi anayım. Bana şükredin, sakın nankörlük etmeyin (فألتكفرون).”²⁴⁸ Berâet (suç ve günahtan sıyrılmaya çalışma) anlamında da “küfr”²⁴⁹ Kur’an’da değişik ayetlerde geçmiştir.²⁵⁰

Hız. Musa’yı çocuk iken evine alıp büyüten ve nimetlerini gördüğü Firavun, Musa kendisi ile mücadele etmeye başlayınca onu nankör olmakla itham etmiş ve O’na; “sen kâfirlerden oldun” (أنت من الكافرين).²⁵¹ Bu ayette de şükr’ün zıddı olan nankörlük, “küfür” kelimesi ile ifade edilmiştir. İmanın zıddı olan inkâr anlamındaki küfr ise, onun da başlangıcı ve öncesi, bu şekildeki nankörlüktür. Şu ayette geçen “şâkir” kelimesi “kefûr” kelimesinin karşıt anlamlısı olarak kullanılmıştır.

(انا هديناه السبيل اما شاكرا واما كفور).²⁵²

Izutsu, küfr’ün semantik içeriğinin ‘nankörlük’ten ‘inançsızlık’a bu şekilde dönüşmesi, şükr’ün ‘minnettarlık’tan ‘inanç’a dönüşmesinden daha kusursuz olduğunu; iman kelimesinin varlığı, onun yerine geçecek olan bir başka kelimenin gelişimini önlediğini söylemektedir. ‘İnançsızlık’ durumunda, kavramın yerine geçecek bu tür bir kelime daha önceden var olmadığı için, küfr, kavramı hemen içeri girmiş ve boş koltuğa oturmuş olduğunu söylemektedir.²⁵³

M. Esed, bu ayette geçen (İnsan, 76/ 3) “küfr” için, “hakikati inkâr eden”, bu bağlamda insanın hem fitratında mevcut olan Allah’ın varlığını tanıma yeteneğini

²⁴³ Enbiyâ, 21/ 94

²⁴⁴ Mukatil, a.g.e., s. 96.

²⁴⁵ Bakar, 2/ 89,146; En’âm, 6/ 20; Âl-i İmrân, 3/ 97.

²⁴⁶ Mukatil, a.g.e. s. 106.

²⁴⁷ İbrâhim, 14 / 28-29.

²⁴⁸ Bakara, 2 / 152.

²⁴⁹ Mukâtil, a.g.e., s. 97.

²⁵⁰ Mümtehine, 4; Ankebût, 25; İbrahim, 22.

²⁵¹ Şu’arâ, 26/ 18-19.

²⁵² İnsan, 76/ 3

²⁵³ Izutsu, *Kur’an’da Tanrı ve İnsan*, Çev. M. Kürşat Atalar, İstanbul, 2012, s. 344.

baskı altına alması, hem de sahip olduğu iyiyi ve kötüyü içgüdüsel olarak kavrama yetisini göz ardı etmesi, olarak açıklamıştır.²⁵⁴ “انا هديناه السبيل” ifadesinden insanın bilgisizlikten dolayı küfre düşmediği, iradesine dayalı bir tercih sebebiyle küfr’ü ya da şükr’ü benimsediği anlaşılmaktadır. Çünkü insana hem hakkı hem de batılı, hem hayrı hem şerri görüp anlayabileceği imkân ve kabiliyetlerin yanı sıra, Allah c.c. vahiy ve elçilerle de insana yol göstermiştir.²⁵⁵

Zaten küfür, imana konu olan şeyler konusunda bilgi sahibi olmamak değil, onları içine sindirememektir. Küfür, kişinin bir zorlama olmadığı halde kalp ve diliyle, tutum ve davranışlarıyla Allah’ın hükmünü reddetmesidir. Bazen bu konuda yanlış bir ele alışla kâfir “Allah’ı bilmeyen” sanılmaktadır. Kur’an’a iyi dikkat edildiğinde görülür ki, kâfir Allah’ın ilâhlığını örten, görmezlikten gelendir.²⁵⁶

Şeytan, Allah’ın varlığı ve birliği, hattâ ahiret hayatı hakkında bilgi sahibi idi. Ancak o, yüce Allah’ın yeryüzünü imar ve yönetme işini (halifelik) Âdem’e vermesini kabullenememiş ve buna karşı çıkmıştı. Bu nedenle kâfirlerden olmuştu.²⁵⁷ Şeytanın Allah’ı inkâr etmediğini, hattâ Allah’tan korktuğunu, insanı inkâra sürüklemek için çalıştığını itiraf eden sözlerini Kur’an bize şu şekilde haber veriyor: “... Münafıkların durumu ise tıpkı şeytanın durumu gibidir. Çünkü şeytan insana, “inkâr et” der; insan inkâr edince de, “şüphesiz ben senden uzağım. Çünkü ben âlemlerin Rabbi olan Allah’tan korkarım” der.”²⁵⁸

“KFR” fiil kökünün temel anlamı büyük bir ihtimalle “örtmek” tir. Özellikle de nimet bahşetme ve nimete nail olma bağlamlarında, kelimenin anlamı, tabiatıyla, “elde edilen menfaatleri örtmek” yani bilerek görmezden gelmek” ve bu suretle “nankör olmaktır.” Kâfir, Allah’ın lütuf ve keremine nail olduktan sonra, davranışlarında hiçbir minnettarlık işareti göstermeyen ve hatta ona lütufta bulunmuş Kerem Sahibi’ne karşı isyankâr davranan kişidir. Allah’ın lütuf ve keremine karşı takınılan bu esaslı nankörlük, en net ve etkin bir biçimde, “tekzîb” de yani Allah’ı, elçisini ve elçisine gönderdiği vahyi yalanlama da görülmektedir.²⁵⁹

²⁵⁴ Esed, Muhammed, *Kur’an Mesajı*, III./ 1215

²⁵⁵ Âl-i İmrân, 3/ 164

²⁵⁶ Aydın, *Mustafa, Kur’anî Kavramlar*, s. 55.

²⁵⁷ Şimşek, M. Sait, *Kur’an’ın Ana Konuları*, s. 36

²⁵⁸ Haşr, 59 / 16

²⁵⁹ Izutsu, *Ahlâkî Kavramlar*, s. 200

Dolayısıyla, “küfr”, hakikaten, çok sıklıkla, iman’ın tam zıddı olarak kullanılmaktadır. Kur’an’da mü’minin yani inanmış kişinin ya da müslim’in yani teslim olmuş kişinin en belirgin karşıtı, kuşkusuz kâfir’dir. Öyle görünüyor ki, çok sıklıkla imanın karşıtı olarak kullanılan küfr, orijinal anlamının merkezinde bulunan “nankörlük” unsurundan giderek sıyrılmış, zaman içerisinde daha çok “inançsızlık” anlamını yüklenmiş ve nihayet, minnettarlıkla neredeyse hiç ilgisi olmayan durumlarda bile, bu ikinci anlamıyla yaygın biçimde kullanılan bir kelime haline gelmiştir.²⁶⁰

İnsanın yaratıcıyı inkâr etmesi anlamında küfr, en tipik biçimde, küstahlık, kibirlilik ve had bilmezlik gibi çeşitli fiillerde kendini gösterir. Büyükleme anlamına gelen “istikbâr” ve kişinin kendisini her şeyden bağımsız ve mutlak özgür addetmesi anlamına gelen “istiğnâ” “küfr” ile anlam yakınlığı, ‘alçak gönüllülük’ anlamına gelen “tazarru” nun tam zıddında, İslam’ın genel din anlayışının gerçekten de merkezî unsuru olan “takva” ile doğrudan çatışmaktadır.²⁶¹

“Küfr” mutlak olarak kullanıldığında imanın zıddı olan “inkâr” anlamında kullanılmaktadır. Terim anlamının da “inkâr” olduğunu görmekteyiz. Şu ayette “Hakk”ı inkâr anlamında geçmektedir: “*De ki: “Hak, Rabbinizdendir. Artık dileyen iman etsin, dileyen inkâr etsin...”*”²⁶² Nitekim Kur’an-ı Kerim’de en çok Allah’ın birliğini yüceliğini ve peygamber’in getirdiğini inkâr etmek anlamında kullanılmaktadır.²⁶³ Kur’an’da, inkâr etme anlamında “küfr” iman etmenin tam zıddı olarak geçmektedir.²⁶⁴ Şu ayet tam olarak bu anlamı ifade etmektedir: “*اكفرتم بعد ايمانكم*” “*İmanınızdan sonra inkâr mı ettiniz*” *Öyleyse inkâr etmenize karşılık tadın azabı*” denilir”.²⁶⁵

“Küfr” insanın iman etmediğine, inkârına işaret eden bir kavram olsa da insanda meydana getirdiği olumsuz davranışlar açısından ele alındığında Kur’an insan davranışlarının olumlu ve olumsuz anlamda her zaman iman ve inkâr etmesinin bir gereği veya neticesi olarak kabul ettiğini görürüz. İzutsu “fesad” kelimesiyle “küfr” arasında yakın bir ilişkinin olduğuna dikkat çekerek “fesad” kelimesinin

²⁶⁰ İzutsu, a.g.e. s. 200.

²⁶¹ İzutsu, a.g.e. s. 200-201

²⁶² Kehf, 18/ 29

²⁶³ Bkz. Âl-i İmrân, 3/ 70; Enbiyâ, 21/30; İsrâ, 17/ 98-99;

²⁶⁴ Bkz. Bakara, 2/ 109; Âli-İmrân, 3/ 86

²⁶⁵ Nisâ, 4/ 106

gerçekten dinî içerikle kullanıldığında, her zaman olmasa da çok sık olarak, kısıtlı bir anlam taşımakta, yani “küfr” manâsına gelmekte olduğunu söyler. Bu örneklerden birinde, “müfsit” kelimesi, “tekzîb”e gönderme yapılarak “kâfirler” anlamında kullanılmaktadır. Pasajın alındığı genel bağlama yani siyak ve sibakına bakıldığında, bu açıkça görülür²⁶⁶ demek ve şu ayete işaret etmektedir: “*Onların bazıları O’na iman eder, bazıları da etmez. Rabbin bozguncuları (مفسدين) daha iyi bilir.*”²⁶⁷

Bu ayetin öncesinde, Kur’an’ın Allah’tan başkası tarafından uydurulmuş bir şey olmadığı konusunda şüphe bulunmadığı, şayet Kur’an’ın Muhammed tarafından uydurulmuş bir söz olduğu iddia edilirse, Allah’tan başka bütün güçleri yardıma çağırırsalar da O’nun bir sûresinin benzerini dahi getirmeyeceği ifadesiyle meydan okunmaktadır.²⁶⁸ Yani Kur’an’ın uydurma olduğu yönünde iddialarda bulunmak ve yaygaralar koparmak suretiyle O’nu yalanlamak küfür olup, bunu yapanlara da Kur’an “müfsitler” demektir. İnkâr edilen Allah’ın gönderdiği ayetlerdir. Kur’an’a göre Allah’ın ayetlerini inkâr edenler, kâfirler,²⁶⁹ zâlimler²⁷⁰ ve fâsıklardır.²⁷¹

Firavun denizde boğulmak üzereyken iman ettiğini söyleyince kendisine şöyle denmiştir: “*Şimdi mi (iman ediyorsun)? Halbuki bundan önce sen isyan etmiştin ve (ülkede hak düzeni) bozmaya uğraşanlardandın (müfsidîn)*”.²⁷² Firavun o anda İsrailoğullarının inandığı Allah’ın bir tek ilâh olduğuna iman ettim dediğine göre önceden iman etmiyordu, yani küfr halindeydi. Kur’an Firavun’un ululuk taslayan zâlim ve azgınlık eden bir müfsit olduğunu haber veriyor. “*Kendileri (firavun ve kavmi) de bunların (Musa’nın eliyle gerçekleşen mucize ve ayetler) hak olduklarını kesin olarak bildikleri halde, sırf zulmetmelerinden ve büyüklük taslamalarından ötürü onları inkâr ettiler. Ama bozguncuların (müfsidîn) sonunun nasıl olduğuna bir bak.*”²⁷³ O halde küfr, hem zulm, hem fisk hem de u’lûvv ve isyân veya u’suvv kelimeleriyle anlam yakınlığı taşımaktadır.

---

²⁶⁶ Izutsu, *Kavramlar*, s. 322

²⁶⁷ Yunus, 10 / 40

²⁶⁸ Yunus, 10/ 39

²⁶⁹ Ankebût, 29 / 47

²⁷⁰ Ankebût, 29 / 49

²⁷¹ Bakara, 2 / 99; Nûr, 24 / 55; Neml, 27 / 12

²⁷² Yunus, 10 / 91

²⁷³ Neml, 27 / 14

İnsandaki küfrün ve inkârın sebebi olarak istiğna, istikbar ve taklit ile kalbin manevî fonksiyonunu kaybetmesi gibi hususların olduğu görülmektedir.²⁷⁴ Bütün bunlardan anlaşılıyor ki, insanın zâlim, müfsit, fâsık, büyüklük taslayan müstekbir/âlf ve azgınlık eden (tâğî) biri haline gelmesi de küfrünün bir neticesidir

İnkâr edenler, inkârlarına ve kötülüklerine gerekçe olarak atalarını gösterirler. Onlara uydukları için böyle yaptıklarını söylerler. O halde taklit zihniyeti de imanın önünde bir engeldir. Zira Kur'an'a dönüşün önünde de, ilimde de gerileme dönemlerinde ortaya çıkmış “taklit” zihniyetinin asırlık geleneği vardır. Gelenekler her zaman İslamî öze bağlı yeniliklerin en büyük düşmanı olmuştur. Çünkü hurafelerden beslenen “ğayr-i İslamî” gelenekler ayakta durabilmek için dinî kisveye bürünür, yenilikler de her zaman dine karşı görülür.²⁷⁵ Bu sebeple fesad'dan kurtulma ve ıslaha yönelme eğiliminin önünde de taklit zihniyeti vardır.

“Küfr” sadece diğer olumsuz niteliklerin etrafında kümelenedikleri eksen oluşturmakla kalmayıp, Kur'an'ın ahlâk sisteminin bütünlüğü içerisinde öylesine önemli bir yer işgal etmektedir ki, bu kelimenin semantik yapısının net bir biçimde anlaşılması, olumlu niteliklerin çoğunun gereğince değerlendirilmesinde âdeta ön şarttır.²⁷⁶ Kur'an'a göre Allah yanında insanların en kötüsü, iman etmeyen kâfirlerdir. Çünkü onlar sözlerinde durmayan, antlaşmalarına riayet etmeyen ve bunları yapmaktan hiç çekinmeyen kimselerdir.²⁷⁷ Mü'minlerin, söz ve ahitlerine önemle riayet eden kimseler olmaları²⁷⁸ ve müfsitlerin de ahitlerinden dönen bir sıfatla vafedilmeleri,²⁷⁹ “küfr”ün fesat unsurlarının tamamını kapsayan bir ahlâkî kavram olmasına da işaretir.

Aslında küfür de Kur'an'da gördüğümüz pek çok kavram gibi yalın bir olgu değil, bir süreçtir. Vahyedilene zihin, kalp, dil, tutum ve davranış itibariyle itiraz etme biçimlerinin eksenini oluşturmaktadır. Kur'an-ı Kerim bu olumsuz süreci işaretlemek ve tasvir etmek üzere küfrün yanında şirk, fücür, fisk, nifak, fitne, fesat, kibir, istiğna gibi yaklaşık bir düzine kadar kelime kullanmıştır. İnanma kutbu için de aynı şey söylenebilir. Mü'min yörüngesinde muttekî, muhsin, ebrâr gibi. şüphesiz bu

²⁷⁴ Bkz. Demirci, *a.g.e.* s. 113-121,

²⁷⁵ Işıcık, Yusuf, *Kur'an'ı Anlamada Temel Bir Problem “Te'vil”* Esrâ Yay. İst. 1997, s. 16.

²⁷⁶ İzutsu, *Kavramlar*, s. 199

²⁷⁷ Enfâl, 8/ 55-56

²⁷⁸ Ra'd, 13/ 20; Mü'minûn, 23/ 8

²⁷⁹ Ra'd, 13/ 25

küfür çevresindeki olumsuzluk basamaklarının çoğunun sonu cehennem olmakla birlikte, anlam itibariyle birbirlerinden az çok farklılıklar gösterir.²⁸⁰

Kur'an-ı Kerim bütün iyiliklerin kaynağında imanı görürken, bütün kötülüklerin kaynağında da küfrü görmektedir. Bu sebeple kötü davranışlar Kur'an'da daima küfür ehline nispet edilmektedir. İman sahibi kişinin kötülük işlemesi, ârizî bir durumdur, kalıcı değildir. Bu yaptığını iyi bir davranış olarak görmez ve farkına vardığında tevbe eder. Bu sebeple iman sahibi kişinin işlediği bu kötülük, yapısının bir parçası haline gelmez. Halbuki iman olmayan kişinin işlediği kötülük, yapısının bir parçası haline gelir. Kalıcı bir özelliğe sahiptir. Çünkü o, bu işlediğini içine sindirmektedir ve bundan dolayı pişmanlık duyarak tevbe etmesi gibi bir durum söz konusu değildir.²⁸¹

Kur'an'ı dikkatli bir şekilde incelediğimizde, her türlü kötü haslet ve karakterlerin kâfirlerden ve müşriklerden seçili örneklerle tasvir edildiğini ve bununla da Kur'an'ın kötülükleri ortadan kaldırmanın yolunun, insanlara sağlam bir tevhîd inancının kazandırmaktan geçtiğini vurgulamakta olduğunu görürüz. Bu çerçevede münâfikların da kötülükleri ortaya çıkarma ve yaymada kâfirlerle aynı kategoride değerlendirildiğini,²⁸² fesadın yayılmasında inanç bozukluğunun en temel sebep olduğunu göz önüne sermekte ve fesatla mücadelede bu durumun dikkate alınmasının gereğine işaret edilmektedir.

Zira Kur'an, müşrikleri tevhide çağırıyordu. Ancak bunun ötesinde böyle bir anlatım yolunun seçilmesinin ana sebebi, söz konusu kötülüklerin, fikir, düşünce ve inanç hastalıklarının, kesinlikle inananlarla bir ilgisinin olamayacağını ve bu tür işleri bir müslümanın işlememesi gerektiğini vurgulamak, tevhîd inancını bu kabil kötü ve çirkin işlerden uzak tutmaktı. Tüm bu bozuklukların temel kaynağının şirk ve inkâr olduğunu ifade etmekte. Müsbet ya da menfi her türlü hareket ve davranışın temelinde, iman ya da imansızlığın yattığını, bu sebepten de kötülükleri ortadan kaldırmak için işe başından, yani kalplere imanı yerleştirmekten başlamanın geçtiğini göstermekte. Kötü ahlâk ve hareketler için şirk ve küfrün münbit bir zemin

²⁸⁰ Aydın, *Kur'anî Kavramlar*, s. 54.

²⁸¹ Şimşek, *Kur'an'ın Ana Konuları*, Beyan Yay., s.38

²⁸² Nisâ, 4/137-140; Münâfikûn, 63/ 1-3

oluşturduğunu, insanın şirkten kurtulmadıkça ahlâken güzelleşmeyeceğini, iman ve İslâm'ın, tüm kötülüklerin tek ilâcı ve panzehiri olduğunu ortaya koymaktı.²⁸³

İnsandan sudûr eden kötülükler, hem kendisine, hem başkasına, hem de çevresine zarar vereceğinden, insan eliyle meydana gelen her türlü fesadın sebebi, insandaki inançsızlıktır diyebiliriz. Bu anlamda “küfr” ile “fesad” arasında küfrün, fesadın sebeplerinden olması dolayısıyla yakın bir bağlantı söz konusudur. Çünkü eylem olarak fesat kabul edilebilecek başka kavramlar da küfür anlamında kullanılmaktadır. Maksattan sapmak anlamına gelen “ilhâd”, inkâr etnek anlamına gelen “cuhûd”, haktan ayrılmak ve hayâ perdesinin yırtılması anlamına gelen “fücûr”, din yolunun dışına sapma anlamına gelen “fısk” kelimelerinin de zaman zaman küfür anlamında kullanıldıklarını belirtmekte de fayda vardır.²⁸⁴

Küfür, (iman-düşünce ve eylem) çerçevesinde vahyedilene karşı gösterilen olumsuz tavırlar sürecinin en somut biçimidir. Yani insanı olumsuzluğa götüren basamakların nihaî noktasıdır.²⁸⁵ Yani insan artık küfür noktasına kadar geldikten sonra onun yapamayacağı bir kötülük yoktur. Kur'an vahyinin de ilk ve nihai hedefi insanı küfürden kurtarıp imana kavuşturarak onu kötülüğün dışına çıkarmaktır.

b. Şirk (الشرك)

Sözlükte “şirk” “ortak olmak” ve ortaklık” anlamındadır; “otak koşmak” anlamındaki “işrak”tan isim olan “şirk” ise küfür demektir. Şirk koşana müşrik, şirk koşulana “şerik” denir.²⁸⁶ Terim olarak Allah'ın zatında, sıfatlarında, fiillerinde veya O'na ibadet edilmesinde ortağı, dengi yahut benzerinin bulunduğu inanmak demektir. Tek tanrıya inanmanın karşıtı olan inanç türleri şirk kavramıyla ifade edilir.²⁸⁷ Kur'an'ı Kerim'de şirk kavramı aynı kökten türeyen isim ve fiillerle birçok ayette geçmektedir. “Cenab-ı Hakk'ın ulûhiyetine ortak tanıma anlamındaki şirk'in²⁸⁸ muhtevası Kur'an'da²⁸⁹ “كف” / “كفو” (denk, benzer) “مثل” (eş, benzer), “وَالِي/وَالِي” (dost, efendi), “نَدَا” (özünde benzeri), “شَفِيع” (şefaâtçi) ve “شَهِيد”

²⁸³ Işıcık, Yusuf, *Kur'an'ı Anlamada Temel İlkeler*, Konya, 1997, s. 90.

²⁸⁴ Şimşek, a.g.e., s. 40.

²⁸⁵ Aydın, *Kur'anî Kavramlar*, s. 56.

²⁸⁶ Lisânü'l-Arab, “şrk” Md, Âsım Efendi, *Kâmûs Tercümesi*, “şrk” Md.

²⁸⁷ Sinanoğlu, Mustafa, “Şirk” Md. *DİA*, XXXIX, 193.

²⁸⁸ Mukatil, a.g.e., s. 97.

²⁸⁹ İlgili ayetler için Bkz. Nisâ, 4/ 36, 48; Mâide, 5/ 72; Tevbe, 9/ 3.

(yardımcı, lehte şahitlik yapan) kelimeleriyle ifade edilmiştir.²⁹⁰ Kur'an'da Allah'tan başkasına itaat etme şirk olarak kabul edilir.²⁹¹ Amelerde riya da, şirk olarak değerlendirilir.²⁹²

Şirk, Kur'an'ın gayr-i müslim unsurlar için kullandığı genel bir kavram olan küfrün içinde yer almaktadır. Yani şirk ona göre husûsi bir mahiyet arz eder. Buna göre her müşrik aynı zamanda kâfirdir, fakat her kâfir müşrik değildir. Çünkü şirk Allah'a ortak koşma neticesinde meydana gelirken, küfür inkâr özelliği taşıyan inanç ve düşüncelerin benimsenmesi ile oluşmaktadır. Meselâ, Mecûsîlikte olduğu gibi iki ilâhın varlığını kabul etmek hem şirktir hem de küfürdür. Halbûki âhirete veya meleklerle inanmak gibi imân esaslarından birisini inkâr, küfür sayılmakla birlikte şirk değildir.²⁹³

Kur'an'da Allah'ın bir tek ilâh olduğunu kabul etmemeye direnmenin "müfsitler" den olma anlamına geleceğine işaret eden ayetler vardır²⁹⁴ Peygamberler, 'ilâh'ın bir tek olduğuna dair gerekli delilleri getirmesine rağmen, insanların yine de tevhîd inancından yüz çevirmelerini de Kur'an "fesâd" olarak değerlendirmiştir.²⁹⁵ Buna göre her türlü delil kendilerine gelmesine rağmen şirk'ten vazgeçmemek fesad olarak kabul edilmelidir. Şirk'te direnen ve şirk'in yayılmasına zemin hazırlayıp yardımcı olanlar Kur'an'a göre müfsittirler.

Yeryüzünde ve göklerde tek egemen gücün Allah olması, evrensel düzenin ve barışın yegâne nedenidir. Tüm varlıklar, Allah'ın koyduğu ilâhî yasalara (sünnetullah) uymak suretiyle sulh içinde olurlar. İnsanlar ve toplumlar da Allah'ın koyduğu yasalara uygun hareket ederlerse sulh içinde yaşarlar, ama insanlar bu yasaları tanımayıp nefislerini ya da başkalarını ilâh edinirlerse, yeryüzünde fesad ortaya çıkar, bütün doğal ve beşerî dengeler altüst olur.²⁹⁶ İlâh'ın birden fazla olması durumunda kâinatta meydana gelebilecek denge bozulmasının (fesad) kaçınılmaz olacağına Kur'an işaret etmektedir.²⁹⁷

---

²⁹⁰ Abdalbâkî, M. Fuat, *el-Mu'cem*; Râgıp, *a.g.e.*, "şrk" *Md*; İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, "şrk", "kfr", "msl", "vly", "ndd", "şf", "şhd" *Md.leri*; Ayrıca Bkz. Sinanoğlu, "Şirk" *Md. DİA*, XXXIX, 193.

²⁹¹ Mukatil, *a.g.e.*, s. 98. İlgili ayetler Bkz. A'raf, 7/ 190; İbrahim, 22,

²⁹² Mukatil, *a.g.e.* s., 98-99. İlgili ayet. Kehf, 110.

²⁹³ Demirci, *Kur'an'ın Temel Konuları*, s. 56

²⁹⁴ Âl-i İmrân, 3/62-63

²⁹⁵ Âl-i İmrân, 3/ 62-63

²⁹⁶ Aydın ve Arkadaşları, *Kur'an ve Çağımız*, s. 62-63

²⁹⁷ Enbiya; 21/ 22

İlâh'ın bir tek oluşu, kâinattaki denge, düzen ve nizamın da düzgün (salâh) iyi olmasına sebeptir. O halde “şirk” hem kâinattaki dengenin, hem de insandaki fitrî yapı ve denge'nin bozulması neticesini doğurur. Buna göre fesadın sebebi şirkdir. Çünkü şirk amellerde de olabilir, inançta da. Amelde olan şirk, fisk ve isyan olarak da nitelenebilir. Zira ma'siyet Allah'a değil nefse itaat etmektir.²⁹⁸

Kur'an-ı Kerim vahdâniyeti diğer varlıklardan soyutlama ya da birleştirmeye gitmeksizin Allah'ı her şeyinde tek olarak iman etmede görmektedir. Yani O, tek “hâlık”, tek “Rabb”, ve tek “İlâh”tır. Bu birlik aynı zamanda Allah'ın sosyal/ ahlâkî düzenin kaynağı olduğunu, bunun muhâsibesinin yapılacağı “Din Gününün” (ahiretin) de O'na ait bulunduğunu kabul etmektir. Şirk ise, bu birliği parçalamaktır.²⁹⁹ Allah'ın rızık verme yetkisini ve sıfatını insanın kendinde görmesi veya bir başkasında olduğunu düşünmesi ‘şirk’dir. Yaratmak da, ezeli ve ebedî olmak da, hüküm koymak da böyledir.³⁰⁰ Buna göre, insanın kendisini rızık verme, yaratabilme ve hükmetme yetkisine sahip görmesi şirk olmanın yanısıra, müstekbir, sahip ve hâkim olma arzusunun meydana getireceği tutku ve hırs sebebiyle öldürmekten, yakıp yıkmaktan neticede fesadın her türlüşünü işlemekten kendini alamayan bir kişiliğe dönüşecektir.

İslam'ın en yüksek değeri olan inanç veya iman, esasen en iyi şekilde direkt olarak değil de şirk, küfr, tekzîb açısından, yani olumsuz cepheden tahlil edilebilir.³⁰¹ Şirk, Kur'an'da tevhîd karşıtı olarak kullanılan en önemli kavramlardandır. İslam'ın en önemli kavramlarından birisi “tevhîd” dir. Birlemek anlamına gelen bu kavram Allah'ı yalnızca sayı olarak bir kabul etmekten ibaret değildir. Allah'ın teklîğinde başlayan ve varlığın bütününde kendini gösteren kapsamlı bir kavramdır.³⁰² “Tevhîd inancına insanları davet etmek bütün Peygamberlerin ortak görevi ve gayesi olmuştur.³⁰³

Aslında “şirk” bir kişilik bozukluğudur. Fıtrattan uzaklaşmadır. Allah'a ortak koşanın hedefi sırf bencilce kişisel çıkarlarını gerçekleştirmektir. Artık o kimsenin

²⁹⁸ Râzî, *Tefsir*, XXV, 128(IX, 105); Âlusî, *Ruhu'l-Me'ânî*, I, 153; İbn Âşûr, *Tahrîr ve't- Tenvîr*, Tunus, 1984, I, 284.

²⁹⁹ Aydın, Mustafa, *Kur'ânî Kavramlar*, s. 36

³⁰⁰ Macit, Nâdim, *Kur'an ve Hadise Göre Şirk ve Müşrik Toplum*, Konya, 1992, s. 248.

³⁰¹ İzutsu, *Kavramlar*, s. 165

³⁰² Aydın, Mustafa, *Kur'ânî Kavramlar*, s. 36

³⁰³ En'âm, 6/ 102; Mü'min, 40/ 62-65;

mabûdu tek değildir, birinden diğerine geçebildiği varlıklar kadar çoktur. Putlaştırma, insanın metafizik değerlerle bağıni kopardığı durumlarda ortaya çıkan bir tapınma biçimidir. Toplumlar bilimsel ve teknolojik açıdan ilerledikçe; tapınma biçimi değil de, tapılan endüstriyel ürünler değişiyor. Hayat en gözde endüstriyel ürüne göre yeniden biçimlendirilmeye çalışılıyor.³⁰⁴

Allah'a şirk koşan, aynı zamanda insan hayatındaki üstün hasletleri de tanımamaktadır. Onun Allah'ı inkâr etmesi bu yüksek hasletleri de tanımadığının delilidir. Nasıl ikiyüzlülük ve fırsatçılık için iman etmişse şimdi de sırf çıkar ve bencilliği yüzünden inanmaktadır. Kendiliğinden inanmamaktadır, çünkü döneklik ve ihanet onun huyu olmuştur. Kişisel çıkarlarını gerçekleştirecek bir yol buldu mu hemen döneklik ve ihanetten birine kayıverir.³⁰⁵

Görülüyor ki, insanın ve tabiatın bozulması anlamına gelen "fesad" kişilik ve denge bozukluğu anlamına da gelebilen "şirk" ile aynı anlamlarda birleşmektedir.

İnançta işlenen şirkten ayrı olarak amelde işlenen şirke misal olarak da İbrahim, 14/ 22. Ayettir. Bu ayette şeytan kendi takipçilerinden, kendisini Allah'a ortak kabul etmelerini istemektedir. Fakat iman söz konusu olduğunda, şeytani ilâhlıkta ve ibadette Allah'a ortak kabul eden hiç kimse yoktur, bilâkis herkes onu kötü amelleri nedeniyle lânetler. Bununla birlikte insanlar ona boyun eğip itaat ederler ve sanki o tanrı imiş gibi onu körü körüne izlerler. İşte buna da şirk denir.³⁰⁶

Müşrikin ibadeti, maddî mefaatt elde etme gayesi güden bir ibadettir. Bu yüzden ibadet, maddî bir işin elde edilmesi ve aynı zamanda maddî bir menfaatin sağlanmasıyla bağlantılıdır. Müşrik, Allah'a ve âhiret gününe inanmaz. O sırf duyularına ve kişisel çıkarlarına inanır. Allah'a ortak koşanların sıfatları, dünya malına ilgileri ve bunları elde etme gayretleri ayette açıklanmıştır. "*O Allah ki, göklerde ve yerde ne varsa hepsi O'nundur. Çetin azaptan dolayı vay kâfirlere! Onlar ki, dünya hayatını ahirete tercih ederler. Allah'ın yolundan çevirirler ve onun eğrilmesini isterler. İşte onlar derin bir sapıklık içindedirler.*"³⁰⁷

Kur'an'ın hedefi olan ahlâk ve eşitlik esaslarına dayalı bir toplum düzeni, ticaretle uğraşan zamanın Mekke toplumunda hâkim olan toplumsal ve ekonomik

³⁰⁴ Gürdoğan, Ersin, *Kirlenmenin Boyutları*, İstanbul, 1989, s. 15.

³⁰⁵ El-Behiy, *Kur'ânî Kavramlar*, s. 82-83

³⁰⁶ Mevdudî, a.g.e., II / 515-516.

³⁰⁷ İbrahim, 11/2-3

eşitsizlik şiddetle kınanarak ilân edilmiştir. Kur'an buna, o toplumun birbirine çok yakın iki yönünü eleştirmekle başladı: bunlardan birisi “şirk”, veya toplumun bölünmüşlüğüne belirtisi olan çok tanrıcılık; diğeri de insanlığın bölünmüşlüğüne tehlikeli bir şekilde devam ettiren korkunç sosyo-ekonomik eşitsizlik.³⁰⁸

Rûm suresinde fesat konusunun merkezi kabul edilen ayetin öncesi ve sonrasında doğrudan müşriklere hitap eden ayetler dikkat edilirse, her üç ayet de bir bütünlük arzetymekte olup, müşriklere atıfta bulunulmuş ve hemen önceki iki ayetten önce geçen ayetlerle aralarında bir bağ kurulmaktadır. Üçüncü ayette “كان اكثرهم مشركين” denilmek suretiyle yeryüzünün her tarafında meydana gelen her türlü fesat, kötülük ve zulümlerin şirkin bir neticesi olduğuna âdeta vurgu yapılmıştır.³⁰⁹

Kur'an, işte böyle bir durumda olan toplumu ıslâh etmeye gelirken, o toplumun sadece Allah'tan başka tanrılara tapınmalarıyla değil, şirkin neticesi olarak ortaya çıkan, bencillik, çıkarıcılık, haksızlık, tecâvüz ve yoksulluk gibi toplumsal yaraları tedavî etmek ve buna sebep olan kişi ve toplumlarla mücadele etmek için her türlü kötülüğe karşı savaş açmıştır.

Şirk, cehaletin ve vehmin sonucudur. Toplumda hiçbir inanç şirk kadar kötülük tevlid edemez. Zira akıl ve mantığa zıt olan şirk, insanın zihnini ve şahsiyetini dejenere eden, her türlü ilerlemeyi engelleyen, bünyesinde birçok efsane ve hurafeyi besleyen insan hayatını boşa götüren akıl, ruh, hayat ve düşünce israfıdır.³¹⁰ İşte bu sebeple şirk bütün bozulma ve sapmaların ana kaynağı olmakata ve peyamberlerin tarih borunca tevhd mücadeleleri bu kaynağı yok etmeye yönelik olarak süregelmektedir.

c. Nifak (النفاق)

Sözlükte “tarla faresi yuvasına girmek”, “olduğundan başka görünmek” anlamına gelen “nifak” “nâ-fe-ka” müşâreket fiilinin masdarıdır. “Münâfik” da bu kelimeden türemiş bir sıfat olup, “terim olarak inanmadığı halde kendini inanmış olarak gösteren” kimse demektir. Kelimenin, tarla faresinin bir tehlike anında kaçmasını sağlamak üzere yuvası için hazırladığı birden fazla çıkış noktasının

³⁰⁸ Fazlurrahmân, *Ana Konularıyla Kur'an*, s. 100-101

³⁰⁹ Derveze, *et-Tefsîru 'l-Had'is*, VI/ 306.

³¹⁰ Macit, *a.g.e.*, s. 328.

birinden girip diğerinden çıkması” şeklinde kök manâsından hareketle “nifak”, “dinin bir kapısından girip diğerinden kaçan çift şahsiyetli bir durum” anlamındadır.³¹¹

“Nifak” kelimesinin kök harfleri olan “nfk” fiili; azalmak, yok olmak, malın revaç bulması dolayısıyla tükenmesi gibi anlamlara gelmektedir. Nifak kelimesinin hangi kök anlamından türediği konusunda farklı görüşler vardır. Genel olarak, ‘nâfika’ isimli tarla faresi yuvasının isminden geldiği söylenir. Tarla faresi ‘kasiâ’ ve ‘nâfika’ diye iki yuva yapar ve gizli bir yol ile bunları birbirine bağlar. Tarla sahibi kendisini yakalamaya çalıştığında bu yuvalarla onu aldatır.³¹² Amelî ve itikâdî olmak üzere iki alanda meydana gelen nifak küfürden daha şiddetli görülmüştür.³¹³

Bu kelime çoğunlukla İngilizceye “hypocrisy” (riya) olarak tercüme edilmektedir. Ama İngilizcedeki “hypocrisy” ile Arapçadaki “nifak” arasında semantik bir benzerlikten ziyade nifak’ın yapısı dikkate alınarak bu kelime ile karşılanmıştır. Kısaca ifade etmek gerekirse nifak, kalben inanmadığı halde, dil ile inandığını beyan etmektir.³¹⁴ Bu açıdan bakıldığında nifak taşıyan bir kişide iki ayrı şahsiyet ya da kişilikten söz etmek mümkündür. Bu yapıda olanları Kur’an münâfık olarak isimlendirmektedir. Zira bunlar böyle davranmakla sadece insanları değil, Allah’ı da aldatmaya çalışmaktadırlar.³¹⁵

Bu kişilik Kur’an’da müşrik ve zalimlerle birlikte fesad çıkarmada başı çeken gruplar içerisinde yer almaktadır. Kur’an önce münafığın aldatıcı dış görünüşüne dikkat çeker; Sonra da münafığın kötülükte ulaşabileceği noktaya işaret eder.³¹⁶

Bunlardan biri güzel sözlü fakat kötü niyetli, bozguncu ve yıkıcıdır. Bazı münafıkların Hz. Peygamber’in yanında dost gibi gözükp arkasından yıkıcı hareketlerde bulunmaları üzerine bu âyetlerin indiği yolunda rivayetler varsa da müfessirlerin çoğunun görüşü, âyetlerin anılan nitelikleri taşıyan herkesi kapsadığı yönündedir. Böylece bu âyetler Hz. Peygamber dönemindeki belli bir veya birkaç münafık hakkında inmiş olsa bile münafıklık, riyakârlık, bozgunculuk, tahripçilik gibi kötü huy ve davranışlar konusunda bütün insanlar için bir uyarı ve caydırıcılık

³¹¹ Râğıp, *el-Müfredât*, “nfk” Md.; *Lisânu’l-Arap*, “nfk” Md.

³¹² Şimşek, *Kur’an’ın Ana Konuları*, s. 46-47; Kılıç, *Sâdik, Kur’an’a Göre Nifak*, Furkan Yay. İst. 1992, s. 31.

³¹³ Kılıç, *a.g.e.* s. 33-40.

³¹⁴ Izutsu, *Kavramlar*, s. 277.

³¹⁵ Nisâ, 4/ 142.

³¹⁶ Bakara, 2/ 204-206

değeri taşımaktadır,³¹⁷

Münafık (ikiyüzlü) kişilerin oluşturduğu grup, fırsatçı ve menfaatçidir. Bunlar siyasette, ilimde, dinî değerlerde, iman veya küfrün bulunduğu her yer ve ortamda yerlerini alırlar. Bu durumda, dinde ikiyüzlülük (nifak); dini kabul etme hususunda samimi olmamak demektir. Yani, İslam'ı din olarak kabul ettiğini bildirmekle birlikte, açıkladığı şeylerin ardından gelenlere inanmamaktır. İlkelerine inanmadan bu ilkeleri davranış, yaşayış ve düşüncede gerçekleştirilmeden, sadece “İslam” kartını taşımaktan ibarettir.³¹⁸ Onlar İslam'a bir girerler, bir çıkarlar.³¹⁹ Menfaatları hangi inancı gerektiriyorsa o tarafa meylederler.³²⁰ Bunu için hep fırsat kollamakta, sinsice menfaatlarının ortaya çıkacağı ortamı ve fırsatı gözetlemektedirler.³²¹ Bu anlamda çok kaypak bir yapıya sahiptirler. Bu kaypaklıklarıyla her zaman mü'minlere zarar vermişlerdir. Bu yüzden Allah onları kâfirlerle bir tutmuştur. Çünkü kâfirlerin İslam aleyhine yaptıkları her faaliyete destek ve ortak olmuşlardır.³²²

Hz. Peygamber'in (a.s.) sözlerinde de münafıkların, yalancı, sözünde durmayan, emanete riayet etmeyen, kendilerine güvenilmeyen, tartışmacı, kavgacı, alaycı ve tartıştığında üste çıkmak için ölçü v sınır tanımayan bir yapıya sahip olduğu anlatılmaktadır.³²³ “Nifak” kelimesinin anlam alanına bakıldığında hep bir aldatma ve menfaat gözetme, kendini kurtarmaya çalışma gibi bozuk bir şahsiyete ait özellikleri taşıdığı anlaşılmaktadır. Bu anlamların ortak noktası aldatmaktır. Hatta kelimenin, malın revaç bulması kök anlamıyla da bir ilgisi olduğunu söylemek mümkündür. Çünkü münafık, takındığı tavırdan bir kâr amacı gütmektedir.³²⁴

Kur'an-ı Kerim münafıkların özelliklerinden ayrıntılı bir şekilde bahsetmektedir. Bu açıdan münafık sanki şeytan ile aynı özelliklere sahiptir. Bütün işi aldatmak, sinsice davranmaktır, insanı inkâra düşürmektir: “*Münafıkların durumu tıpkı şeytanın durumu gibidir. Çünkü şeytan insana, “inkâr et” der; insan inkâr edince de, “şüphesiz ben senden uzağım. Çünkü ben âlemlerin Rabbi olan Allah'tan*

---

³¹⁷ Heyet, *Kur'an Yolu*, I, 321.

³¹⁸ El-Behiy, a.g.e. s. 98.

³¹⁹ Nisa, 4/ 137-138; Münâfikûn, 63 / 3.

³²⁰ Nisâ, 4/ 143.

³²¹ Nisa, 4 /139-141.

³²² Bakara, 2 / 14; Nisa, 4 / 140

³²³ *Buhârî*, İman, 33-34, Şehâdet, 28; *Müslim*, İman, 25, 58-59.

³²⁴ Şimşek, *Kur'an'ın Ana Konuları*, s. 47.

korkarım” der.”³²⁵ Böylece ikiyüzlü bir davranış sergiler, amacına ulaştığında da ihanet etmekten geri durmaz.

Allah münafıkları karanlık ve sapkınlık içerisinde bırakmak istemekte ve mü'minleri münafıklara karşı aynı tavrı takınmaları hususunda uyarmakta,³²⁶ münafıklarla dost olmalarını yasaklamaktadır. Çünkü münafıklar, mü'minlerin de kendileri gibi küfre düşmelerini istemektedirler.³²⁷ Onlar, mü'minleri değil kâfirleri dost edinir, onlara yakın olmaya çalışırlar böylece onların yanında izzet ve şeref ararlar.³²⁸ Bu sebeple Allah mü'minlere onlarla birlikte olmaya çağırır. Çünkü münafıkları kâfirlerle birlikte cezalandıracaktır.³²⁹

Münafıkların en önemli özelliklerinin başında onların kalplerinin hastalıklı olması gelmektedir. Ayrıca bu hastalık gittikçe artmaktadır.³³⁰ Kalbinde hastalık bulunan kişinin fesat sahibi biri olduğu muhakkaktır. Çünkü kalbi bozuk olanın söz ve davranışları da bozuktur. Onlar, toplumun yararını gözetiyorum görüntüsü vermeye çalışan, fakat bozgunculuk peşinde koşan kimselerdir.³³¹ Aldatmayı ve menfaat elde etmeyi o kadar istemektedirler ki,³³² bunun için çokça yalan söylemektedirler.³³³ Açık bir şekilde bozgunculukla uğraştıkları halde, ısrarla kendilerinin bozguncu değil, ıslah ediciler oldukları yalanını hep kullanmaktadırlar.³³⁴ Yalancı olmaları ayrıca onlarda korkuya da sebep olmaktadır. Çünkü onlar her an menfaatlarını kaybedeceklerinden endişe ederler: “(O münafıklar), kesin olarak sizden olduklarına dair Allah'a yemim ederler. Halbuki onlar sizden değillerdir, fakat onlar korkak bir topluluktur.”³³⁵

Kalbi bozuk olan münafıklar, Allah Teâlâ'nın Hz. Peygamber'e ve müminlere çeşitli lutuflarını gördükçe, İslâm'ın adım adım tamamlanarak yerleştiğini müşahede ettikçe haset ve kinleri artmakta, bu da bozuk kalplerini daha bozuk hale getirmektedir. Ruh ve beden sağlığı bakımından kalp çok önemli bir organdır; o

---

³²⁵ Haşr, 59 / 16.

³²⁶ Nisâ, 4/ 88.

³²⁷ Nisâ, 4/ 89.

³²⁸ Nisâ, 4/ 139.

³²⁹ Nisâ, 4/ 140.

³³⁰ Bakara, 2 / 10.

³³¹ Şimşek, a.g.e., s. 48.

³³² Nisâ, 4/ 141.

³³³ Münafikûn, 63/ 1.

³³⁴ Bakara, 2 / 11-12

³³⁵ Tevbe, 9 / 56

sağlıklı olunca bütün vücut sağlıklı olur. Kur'an dilinde kalp daha ziyade vicdan, iman ve ahlâkın merkezi mânasında kullanılmaktadır. Münafıklık, ikiyüzlülük bir ahlâksızlıktır; vicdanda, ahlâk merkezinde mevcut bir bozukluğun acı meyvesidir, nifak devam ettikçe bozukluk da nicelik ve nitelik yönünden artarak devam eder.³³⁶

Yeryüzünde bozgunculuk çıkarmak, münafıkların temel özelliklerindedir. Münafıklar, Mü'minler için adâlet istemezler, mü'minlerin üzerinden kötülüklerin gitmesini arzu etmezler. Müslümanlara İyiliği değil kötülüğü emrederler.³³⁷ Fahrettin Râzi'ye göre münafıkların en çok yapmak istedikleri şey fesat çıkarmaktır. Yeryüzünde fesat çıkarmak demek, münafıkların, kâfirlere arka çıkması demektir. Böylece münafıklar bu hareketleriyle Hz. Peygamber ve onun yardımcılarını zayıf düşürmek istemişlerdir.³³⁸

Netice olarak bozgunculuk yapmanın her çeşidi, “nifak” kelimesinin kapsamına girmektedir. Böylece, küfür ve şirk'te olduğu gibi, nifak da pek çok kötülüğün, her türlü bozgunculuğun sebeplerini içinde barındırmakta ve inançtaki bozukluğun amel ve davranışları da bozduğu açıkça anlaşılmaktadır.

1.2. Ahlâkî kavramlar Açısından

a. Bağy (البغي)

“Bağy”(البغي) zulüm, hakka ve adalete tecavüz etmek, haddi ve ölçüyü aşmak anlamındadır.³³⁹ Genel ahlâk kurallarının dışına çıkan, ister yaratıcıya karşı olsun ister yaratılmışlara karşı olsun, başkasının hakkını çiğnemek anlamına gelen tüm davranışlardır.³⁴⁰ Sözlükte, “haktan ayrılmak, zulmetmek, haddi aşmak” anlamlarına gelen “bağy” (البغي) fıkıh terimi olarak ifade ettiği “Meşrû devlet başkanına silahla karşı koyma, isyan etme” şeklindeki siyasî anlamın yanı sıra, “Allah'a karşı gelme, dinin çizdiği sınırları aşma” mânâsında dinî- ahlâkî bir terim olarak da

³³⁶ Heyet, *Kur'an Yolu*, I, 80.

³³⁷ Taberî, *Tefsir*, I, 184.

³³⁸ Râzi, *Tefsîr*, II/ 66.

³³⁹ İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arap*, “bğy” Md.; Âsım Efendi, *Kâmûs, Tercümesi*, “bğy” Md.; Taberî, *Tefsir*, VIII, 213

³⁴⁰ Mevdûdî, *Tefhîmu'l-Kur'ân*, III, 49

kullanılmaktadır.³⁴¹ Bağy kelimesi Kur'an'da zulüm,³⁴² ma'siyet,³⁴³ hased³⁴⁴ ve zina³⁴⁵ anlamlarında dört farklı manayı ifade için geçmiştir.³⁴⁶

Allah c.c. temelde toplumun huzur, salah ve güvenliğini sağlayacak üç şeyi emretmiş, toplumsal huzuru ifsad eden üç şeyi de yasaklamıştır. “*Muhakkak ki Allah, adâleti iyiliği, akrabaya yardım etmeyi emreder, çirkin işleri, fenâlık (المنكر) ve azgınlığı البغي da yasaklar. O, düşünüp tutasınız diye size öğüt veriyor.*”³⁴⁷ Bu ayette geçen kötülükle ilgili üç kavramın üçü de aslında birbirine yakın, ama birbirinden farklı kapsamlarda olan fesad kavramlarıdır.

“Fahşâ” (الفحشاء) genelde zina karşılığında kullanılmakla birlikte³⁴⁸, her türlü ahlak dışı söz ve davranışı içine alan kapsamlı bir kavramdır. Allah'a ortak koşmayı bile içerdiğini söyleyen müfessirler vardır. “Münker”, sözlükte tanınmayan anlamındadır. Sözlük anlamından hareketle din ve örfte tanınmayan ve hoş karşılanmayan her türlü söz ve davranış için kullanılır. Buna göre münker, fahşâ kavramından daha kapsamlıdır. “Bağy” ise yaratıcıya karşı olsun, yaratılmışlara karşı olsun başkasının hakkını çiğnemek anlamına gelen tüm davranışlardır.³⁴⁹ Müfessir Taberî (v.310)'ye göre buradaki “البغي”, zulüm ve kibir anlamındadır.³⁵⁰ İbn Kesir (v.774)'e göre ise “insanlara düşmanlık etmek” zulüm, isyan, kibir, haddi aşma, cinayet, suç, fesad, bol yağmur, zina, hased gibi anlamlara gelmektedir.³⁵¹

‘Bağy’ kelimesi bir ayette yine ‘فواحش’ ve ‘اثم’ kelimeleriyle birlikte özellikle de Allah'a şirk koşma ve O'na karşı iftira gibi daha büyük günah olan davranışlarla birlikte kullanılmıştır. “*De ki: “Rabbim ancak açık ve gizli çirkin işleri (fevâhiş), günahı (ism), haksız saldırıyı (bağy), hakkında hiçbir delil indirmediği herhangi bir şeyi Allah'a ortak koşmanızı ve Allah'a karşı bilmediğiniz şeyleri söylemenizi haram kılmıştır.*”³⁵²

³⁴¹ Şafak, Ali, “Bağy” *Md. DİA*, IV, 451

³⁴² A'râf, 7/ 33; Nahl, 90; Şûrâ, 39.

³⁴³ Yunus, 10/ 23.

³⁴⁴ Bakara, 27 90; Şûrâ, 64.

³⁴⁵ Meryem, 28; Nûr, 33.

³⁴⁶ Mukatil, *a.g.e.*, s. 316-317.

³⁴⁷ Nahl, 16 / 90

³⁴⁸ İsrâ, 17 / 32

³⁴⁹ Şimşek, *Kur'an Tefsiri*, III, 176

³⁵⁰ Taberî, *Tefsir*, VIII / 213

³⁵¹ İbn Kesîr, *Tefsiru'l-Kur'âni'l-Azîm*, VI, 268

³⁵² A'râf, 7/ 33

Kur'an'da "fuhş" zikredilmeksizin "münker" kelimesi geçtiği zaman bütün ictimaî suçlar ifade edilmek istenir. Yani sonuçları işleyeni aşan ve topluma sıçrayan suçlar münker olmaktadır. Allah'ın şu ayette belirttiği gibi münker, toplumun sakınması gereken bir kötülüktür. "*Siz iyiliğe çağıran, ma'rufu emreden ve münkerden sakınan bir ümmet olun*"³⁵³ Münker, zina, öldürme ve hırsızlık gibi suçlardır. Allah kitabında bu ictimaî suçlarla ilgili olarak özel cezalar belirlenmiştir.³⁵⁴

Fuhş Kelimesi, münkere bitişince, fuhuştan sırf zina suçu, münkerden de öldürme ve hırsızlığı içine alan genel suçlar kastedilmiştir. "*Ey iman edenler! Şeytana ayak uydurmayın. Kim şeytanın ardına takılırsa bilsin ki; o fuhşu ve münkeri emreder.*"³⁵⁵ Toplumda yaygın bir hastalığa dönüşen zina, yaklaşılmaması gereken bir çirkinliktir.³⁵⁶ Bu ayetlerde söz konusu edilen kötülükler (zina, öldürme, hırsızlık) sadece suçu işleyenlerle kalmayıp, zararları tüm toplumu ilgilendirir nitelikte suçlardır. Bu sebeplerdir ki, Kur'an ısrarla bu kötülüklerle yaklaşılmaması konusunda uyarılar yapmaktadır. Zina suçu, ırza, nesle ve mesuliyete yönelik bir suçtur. Zina birinin diğeriyle işlediği bir olay ise de, sonucu olaya katılan iki şahsı aşmaktadır.³⁵⁷ Neticede hem, nesil, hem aile, hem de toplum fesada uğramaktadır.

Öldürme de bir ferdin ve bir milletin hayatına tecavüz suçudur. Hayatına öldürülmekle kısılan kişi, aslında öldürenlerden ayrı birisi değildir. Öldürmenin yıkımı, toplumun bütün fertlerinin yıkımı demektir.³⁵⁸ Bu suç yayılınca toplum bir bütün halinde yıkımla tehdit edilmiş olmakta, düşmanlığın yerleşmesine, fırsatçılıkla başkalarının malını ele geçirmeye yani fesada zemin hazırlamaktadır.³⁵⁹

Hırsızlık suçu da bir yönüyle fert malına, diğer yönüyle de çaldığı maldaki insanların menfaatına saldırıdır. Zira İslam'ın malla ilgili görüşü şudur: "İslam mülkü özel bir mülk olarak belirlemişse bunu başkalarının da menfaatinin bulunduğu

---

³⁵³ Al-i İmran,3/104

³⁵⁴ El-Behiy, *Kur'an'ı Kavramlar*, s. 253

³⁵⁵ Nûr, 24 / 21

³⁵⁶ İsrâ, 17 / 32

³⁵⁷ El-Behiy, *a.g.e.*, s. 254

³⁵⁸ Mâide, 5/ 32.

³⁵⁹ El-Behiy, *a.g.e.*, s. 254-255

sosyal vazifelerini yerine getirmek şartına bağlamıştır.” Allah’ın yüce kitabında zikrettiği husus bu yöndedir.³⁶⁰

Hırsız, hırsızlık suçunu işlediği an, mal sahibini de, malı olmayan başkalarını da mahrum eder. Üstelik malı olmayanlar, olanın mülkünden menfaat sağlarlar. Burada hırsızlık, ictimaî nitelik taşımaktadır.³⁶¹ Dolayısıyla sayılan bu kötülüklerin, toplumda insanları birbirine düşürdüğü, fitne, kargaşa ve huzursuzluğa sebebiyet verdiği, birlik ve dayanışmayı yok ettiği, kardeşlik duygularını tahrîp ettiği, insanlar arası güven ve itimadı bitirdiği aşikârdır. Bunların sebep olduğu neticelerin hepsi de bir “fesâd” olarak değerlendirilir.

b. Cürm (الجرم)

‘Cürm’ ‘c-r-m’ (جرم) fiil kökünden masdar olup kelime anlamı, ‘meyveyi ağaçtan koparmak’ demektir. ‘Raculün cârimün’ (رجل جارم)- koparan kişi, ‘kavmün cirâmün’ (قوم جارم) - koparan topluluk, ‘semerun cerîmün’ (ثمر جریم)– ‘koparılan meyve’ ifadeleri sözcüğün değişik kullanım biçimlerine örnektir. Koparılan hurmanın kalanına ‘cürâmetün (جرامة), denilir. Fiilin bir diğer masdarı ‘cerm (الجرم) dir. Dört harfli (rubâî) fiil baplarının ilki olan 'if'âl' babındaki 'ecrame' (أجرم) 'cerm' sahibi olmak, yani koparılan meyveye sahip olmak, koparmak' anlamındadır; Bu noktada 'ecrame' (أجرم) 'övülenin dışında her türlü gayr-i meşrû kazanç,' kendisi ve ailesi için meşru olmayan yollardan, yasaklanan yollarla kazanma' şeklinde genel bir kullanım şekline bürünmüştür. Fiilin üçlü halinin 'cürm' (الجرم) şeklinde gelen masdarı da suç, yasaklanan yerlerde ve ortamlarda bulunma, kötü ve haram yollardan kazanma anlamındadır. Aynı şekilde, 'ecrame' (أجرم) nin masdarı 'icrâm' (أجرام) da 'suç, kötü yaptırım, kendisi ve ailesi için kazandığıyla günaha girmek' demektir. Bu şekilde davranan kimselere ise 'mücrim' denir.³⁶²

Kur'an'da bu kelime çoklukla 'dörtlü' babın değişik yapılarıyla geçer; en fazla ‘mücrim’ şekli kullanılırken, fiil hali olan 'ecrame' ile mastar şekli 'icrâm' da kullanılmaktadır. Sözcük bu şekilleriyle Kur'an'da kavramlaşmış ve belli bir nosyon

³⁶⁰ Nahl, 26 / 71

³⁶¹ El-Behiy, a.g.e., s. 255

³⁶² Râgıp, *el-Müfredât*, s. 91; Ünal, Ali, *Kur'an'da Temel Kavramlar*, Akademi Yay. İstanbul, 2008, s. 302.

ifade eder duruma gelmiştir. Artık, 'icrâm' yasaklanmış davranışlarda bulunarak günah kazanma, azap kazanma, 'mücrim' ise 'haram eylemlerde bulunan, yaptıklarıyla helâkı ve azabı hak eden³⁶³ anlamında belli bir konuma sahip bulunmaktadır.³⁶⁴

Kur'an'da bu kelimenin üçlü (sülâsî) fiil şeklinin te'kid hali de gelir, bunu daha çok 'yecrimenne' (يجرمن) şeklinde görüyoruz ki, 'sevketme', (kötü) bir kazanç getirecek (kötü) eyleme itme, kötülüğün yükünü yüklenmeğe yöneltme' demektir. Bu anlamda ayette şöyle geçmektedir: “Bir kavme karşı duyduğunuz kin sizi adaletli davranmamaya itmesin (لايجرمكم) ”.³⁶⁵ “Ey kavmim.' Bana olan düşmanlığınız, buğzunuz, karşı çıkışınız Nuh Kavmi veya Hûd Kavmi ya da Sâlih'in kavminin başına gelenin aynısını sizin de başınıza getirtmesin (لايجرمكم) ”.³⁶⁶

Kur'ân'ın çöküş ve helâk süreci yaşayan toplumların özellikleriyle ilgili olarak kullandığı önemli kelimelerden biri de 'cürm' dür.³⁶⁷ Asıl maddesi ve manası itibariyle meyveyi dalından koparmak anlamına gelen 'cürm' , istiare yoluyla hoş karşılanmayan tüm davranışlar için kullanılmıştır. Kur'an'da en çok kullanılan şekli olan 'ecrame' (مجرمون، أجموا), başkasını günaha sürüklemek, başkasına karşı günah işlemek, cezayı gerektirici bir iş yapmak, itaatsiz olmak, başkaldırmak gibi manalara kullanılırken, çoğunlukla, ulûhiyet ve nübüvvet makamına yöneltmiş günahları ve Allah'a karşı kendi gerçekliklerini savunan günahkârları ifade eder.³⁶⁸ Dolayısıyla mücrim, haram eylemlerde bulunan, yaptıklarıyla azabı hak eden kimse demektir.³⁶⁹ Bu yüzden mücrimler, büyük bir sapıklık ve ateşin içinde bulunmaktadır.³⁷⁰

Müşrikler, “Muhammed Kur'an'ı kendi uyduruyor, sonra da bu 'Allah'tandır' diye bizi kandırmaya çalışıyor” diyorlardı. Kur'an, bu iddiayı reddederken, bu şekilde bir uydurma işinin de, Kur'an'ın Allah'tan olduğu doğruyken çeşitli bahanelerle ona inanmayıp, Allah'ın elçisine iftira atmanın da 'icrâm' anlamına geldiğini ifade etmektedir: “Yoksa O'nu (Kur'an'ı) kendisi uydurdu” mu diyorlar? “Eğer uydurmuşsam suçum (ئجرامي) bana aittir ve ben sizden de sizin

³⁶³ Yûnus, 10/ 13. ; Kamer, 54/47

³⁶⁴ Ünal, a.g.e. s. 302-303.

³⁶⁵ Maide, 5 / 8

³⁶⁶ Hûd, 11 / 89

³⁶⁷ Okumuş, Ejder, Kur'an'da Toplumsal Çöküş, s. 154.

³⁶⁸ Kılıç, Sadık, Kur'an'da Günah Kavramı, s. 142.

³⁶⁹ Ünal, a.g.e., s. 359.

³⁷⁰ Kamer, 54/ 47-48.

*işlediğiniz günahlardan da (مما تجرمون) uzağım” de.*³⁷¹ Hattâ mücrimler Allah’a iftira etmek suretiyle daha büyük bir zulüm işlemeleri sebebiyle hiçbir zaman kuruluşa eremeyeceklerdir.³⁷²

Tüm müşrik kavimler ve müşrik kişiler davranışlarıyla sürekli 'cürm' işlemekte yani 'icram'da, bulunmaktadırlar; kazançları azaba yöneliktir; yasaklanan işlerde bulunmakta, haram bölgelerde gezinmekte ve cehennem'e doğru yol almaktadırlar. Kur'an bu noktada Mekke müşriklerine³⁷³, Lût (a.s)'ın kavmine,³⁷⁴ kısaca “*Yeryüzünde gezin de, mücrim'lerin sonu ne oldu bir bakım*”³⁷⁵ ayetinden de anlaşıldığı gibi, helak edilen müşrik kavimlerin hepsine ‘mücrim’ demektir. Bu tür ifadeler Kur'an'da çoğunlukla “müfsidler” için kullanılmıştır.³⁷⁶ “*Kendileri de bunların hak olduklarını kesin olarak bildikleri halde, sırf zalimliklerinden ve büyüklük taslamalarından ötürü onları inkâr ettiler. Ama bozguncuların sonunun nasıl olduğuna bir bak.*”³⁷⁷ Bunların ‘icrâm’larını Kur'an bir başka şekilde şöyle anlatır: “*Biz de üzerlerine (Firavn kavmine) ayrı ayrı ayetler olarak tufan, çekirge, haşerat, kurbağalar ve kan gönderdik; ama yine de büyüklük tasladılar ve mücrim bir topluluk oldular*”.³⁷⁸ “*Sizden önceki nesillerden hayra yarar faziletli kimselerin yeryüzünde fesattan men etmeleri gerekmez miydi? Kendilerinden kurtardığımız pek azı hariç. Zulmedenler kendilerine verilen refahın peşine düşüp şımardılar ve mücrimler oldular*”.³⁷⁹ Allah'ın ayetlerini yalanlayanlar da ‘mücrim’dirler.³⁸⁰ Bütün mücrimlerin sonunda varacakları yer Cehennem'dir ve onlar acı verici azabı görünceye kadar iman etmeyeceklerdir³⁸¹. “*Bugün ayrılın ey mücrimler*”.³⁸² “*Kim Rabbi'ne mücrim olarak gelirse, onun için muhakkak Cehennem vardır; orada ne ölür, ne de yaşar.*”³⁸³

---

³⁷¹ Hûd, 11 / 35.

³⁷² Yûnus, 10/ 17.

³⁷³ Yunus, 10 / 50.

³⁷⁴ A'raf, 7 / 84.

³⁷⁵ Neml, 27 / 69.

³⁷⁶ Ünal, a.g.e. s. 303.

³⁷⁷ Neml, 27 / 14.

³⁷⁸ A'raf, 10 / 133.

³⁷⁹ Hud, 11 / 116.

³⁸⁰ Mürselât, 77 / 45-46.

³⁸¹ Şua'râ, 26/ 200-203.

³⁸² Yasin, 36 / 59.

³⁸³ Taha, 20 / 74.

Kur'an, 'cürm'ün 'inkâr', 'nifak' 'tekzib' ve zulüm ile de yakın ilişkisi olduğuna işaret ederken,³⁸⁴ cürm'ün kaynağının istikbar (استكبار) olduğunu³⁸⁵ ve helâke uğrayan bütün toplumların mücrim olduklarını ifade etmektedir.³⁸⁶

Kur'an'da mücrimler, sâlih amel işleyen mü'minlerin ve müslimlerin karşıtı olarak geçmiştir.³⁸⁷ Diğer taraftan Kur'an, bütün peygamberlerin düşmanlarının mücrimlerden oluştuğunu,³⁸⁸ Allah'ın da elçilerine düşman olanların düşmanı olduğunu bildirmiştir.³⁸⁹ Peygamberleri toplum ıslahatçıları olarak kabul edersek, elçilerle mücadeleye girişenlerin de fesatçı "mücrimler" olduklarını söylemek gerekir. Fesad kavramının anlam çerçevesinde inkâr, şirk, yalanlama, hırsızlık, insanların mallarını haksız yere gasbetme anlamlarını da içerdiğini, belirtmiştik. "Cürm" kavramının anlamları içerisinde de aynı anlamların olduğu yukarıda geçti. O halde amel ve sonuçları ve karşılıkları da göz önüne alındığı zaman pek çok açıdan "cürm" kavramının "fesad" kavramıyla yakınlık ve benzerlik arzettiğini söyleyebiliriz.

c. Dalâlet (الضلالة)

"Dalâlet" (d-l-l) (ضَلَّ) fiil kökünden türemiş bir masdar olup, doğru yoldan sapmak, yolunu şaşırmak, kaybolmak, azmak anlamlarına gelmektedir.³⁹⁰ Dalâlet kelimesinin zıddı hidayet ve irşad olup, bilerek ve kasıtlı olarak ya da unutarak, az veya çok doğru yoldan sapmaya denir.³⁹¹ Dalle (ضَلَّ) fiilinden geçişli olarak türetilen edalle (اضلَّ) if'âl babından idlâl (اضلال) ise, başkasını saptırmak, doğru yoldan alıkoymak, engellemek, hakiki yolu kaybettirmek anlamlarına gelmektedir. Ayetlerde bu anlamda kullanılmıştır.³⁹² "Edalle" (اضلَّ) fiilinin 'eğvâ' (اغوي) ve sadde (صدَّ) gibi fiillerle de bağlantısı vardır. Anlam olarak, dalâlete düşürmek, baştan çıkarmak, azdırmak, şaşırtmak demektir. Dalâlet bazen gafletten meydana

³⁸⁴ En'âm, 6 / 147; Tevbe, 9 / 66-68; Yûnus, 10 / 13.

³⁸⁵ A'raf, 7 / 133; Yunus, 10 / 75; Câsiye, 45 / 31.

³⁸⁶ Neml, 27 / 69.

³⁸⁷ Taha, 20 / 74-75; Yasin, 36 / 59; Kalem, 68 / 35.

³⁸⁸ Furkan, 25 / 31.

³⁸⁹ Bakara, 2 / 98.

³⁹⁰ Râgıp, *el-Müfredât*, s. 440; İbn Manzûr, *Lisânu'l-Arap*, II, 393.

³⁹¹ İbnu'l-Cevzî, *el-Vücûh ve'n-Nezâir*, s. 406.

³⁹² Bakara, 2 / 26.

gelir. Bunu şaşkınlık takip eder. Neticede insan yolunu kaybeder. Bu bakımdan dalâlet; gaflet, hayret, helâk ve kaybolma manâlarına da gelir.³⁹³ Kaybolma manâsında şu ayette geçmektedir: “*Toprağın içinde kaybolduğumuz zaman, gerçekten (o vakit) biz mi yeniden yaratılacağız*”? *Derler. Doğrusu onlar Rablerine kavuşmayı inkâr etmektedirler.*”³⁹⁴

Mukatil, el-Eşbâh ve'n-Nezâir isimli eserinde dalâl'in başta “küfr” olmak üzere dokuz,³⁹⁵ İbnu'l-Cevzî (v.597) de müfessirlerin (الضلال) kelimesinin Kur'an'da on değişik anlamda geçtiğini ayetlerden delil ve misallerle nakletmişlerdir. Bunlar, hüküm vermede yanılmak,³⁹⁶ azdırmak,³⁹⁷ ziyân ve hüsrân,³⁹⁸ sapıklık,³⁹⁹ hata,⁴⁰⁰ helâk,⁴⁰¹ unutmak,⁴⁰² cehâlet⁴⁰³ ve hidayetin zıddı olan dalâlet.⁴⁰⁴ Bu ayetlerde hidayet zıddı⁴⁰⁵ olduğuna dair, İbn Kuteybe'nin (Te'vîl-ü Müşkilu'l-Kur'ân, Sa'leb'in Zâdu'l-Mesîr, Ferrâ'nın Me'âni'l-Kurân)ın'dan deliller sunmaktadır.⁴⁰⁶ Kur'an'da “dalâl” küfür ve şirk içerisinde kalmak anlamında Hz. İbrahim'in babası için söylemiş olduğu şu Kur'an ifadeleri buna delildir: “*Babamı da bağışla. Çünkü o, gerçekten yolunu şaşıranlardandır.*”⁴⁰⁷ Hz. İbrahim'in babasının putperest olduğunu bundan dolayı Hz. İbrahim'in, babasını sorguladığını haber veren ayetler vardır.⁴⁰⁸

“Dalâl” kelimesi doğru yoldan sapmak anlamında “tuğyân” (طغيان) ve “i'tidâ” (اعتداء) kelimeleriyle benzerlik arzeden, genellik ifade eden sınıflandırıcı bir kavramdır. Bu kelimeler, insan için kullanıldığında ahlâklı olmanın var kabul edilen sınırının aşıldığına, ya da ahlâklı olmayı düz bir yol kabul edersek, o yoldan sapıldığına delâlet etmektedir.⁴⁰⁹

³⁹³ Altıntaş, Ramazan, *Kur'an'da Hidayet ve Dalâlet*, S. 271

³⁹⁴ Secde, 32/ 10.

³⁹⁵ Mukatil, a.g.e., s. 297-299.

³⁹⁶ Nisâ, 4/ 113.

³⁹⁷ Yâsin, 36/ 62; Sâffât, 37/71.

³⁹⁸ Yûsuf, 12/7, 30, 95; Yâsin, 36/24; Mü'min, 40/ 25.

³⁹⁹ Sebe', 34/ 8; Kamer, 83/ 24.

⁴⁰⁰ Nisâ, 4/ 176; Furkân, 25/ 44; Ahzâb, 33/ 37; Kalem, 68/ 26.

⁴⁰¹ Lokmân, 31/ 10.

⁴⁰² Bakara, 2/ 282.

⁴⁰³ Şu'arâ, 26/ 20.

⁴⁰⁴ Bakara, 2/ 26; Duhâ, 93/ 7.

⁴⁰⁵ Bakara, 2/ 175.

⁴⁰⁶ Bkz. İbnu'l-Cevzî, *el-Vücûh ve'n-Nezâir*, s. 406-409.

⁴⁰⁷ Şu'arâ, 26/ 86.

⁴⁰⁸ Şu'arâ, 26/ 69-74.

⁴⁰⁹ Tuğral, Süleyman, *Kur'an'da Değerler Sistemi*, s. 93-94

Kur'an'da dalâlet kavramının değişik anlamlarda kullanıldığını görüyoruz: Bunlardan birisi “saptırmak”tır. Kur'an'a göre saptırıcılar, başta şeytan olmak üzere değişik kişiler ve sembol şahsiyetlerdir. Allah saptırmayı kendisinin dışındakilere nispet etmiştir.⁴¹⁰ “Allah'ın saptırdığı (dalâlete düşürdüğü) kimseler” ifadesiyle Kur'an'da bahsi geçenler⁴¹¹ hakkında ise farklı yorumlar vardır: Onların şirke dalmak suretiyle sapmaları, tamamen keyfi davranışlarından kaynaklanmaktadır. Bu sebeple de sapmış, kalpleri mühürlenmiş, gözleri üzerine de perde çekilmiştir. Böyle bir kimseye artık deliller getirilmesinin bir anlamı ve yararı yoktur. Allah'ın birisini saptırması, kalbini mühürlemesi ve gözlerinin üzerine perde çekmesi, artık o kişinin ne gibi bir delille karşılaşsa karşılaşsın düzelmeyeceği bilgisine dayalıdır.⁴¹² “Allah'ın şaşırtdığını artık kim doğruya iletebilir!” ifadesinden Allah'ın hiçbir sebebe bağlı olmadan bazı kimseleri şaşırtdığı düşünülmemelidir. Âyetlerdeki açıklamalar ışığında, mezkûr ifadeyle şu mânanın kastedildiği ortadadır: “Bütün uyarı ve delillere rağmen bir bilgiye dayanmadan, sırf kişisel arzu ve hevesleri peşinde gitmeyi yeğledikleri için bu haksız tutumlarında ısrar eden kimseleri Allah kendi şaşkınlıkları ile başbaşa bırakır, bu durumda artık onları kimse doğruya erdirmeyebilir.”⁴¹³

Nitekim Allah'ın durup dururken kimseyi saptırmayacağına işaret eden şu ayet bu konuyu açıklamaktadır. “Doğru yola ilettikten sonra, sakınacakları şeyleri kendilerine apaçık bildirmedikçe, Allah c.c bir toplumu saptıracak değildir. Şüphesiz Allah, her şeyi hakkıyla bilendir.”⁴¹⁴ Allah'ın saptırdığı kimseler, hidayeti istemeyen, Allah'ın hidayet için indirdiği vahye kulak vermeyen kimseler olduğu için kimse onları hidayete erdiremeyecektir.⁴¹⁵ Nitekim mücrimler sapık ve saptırıcı olan topluluklardan biridir ve bu yüzden cezaları da ağır olacaktır.⁴¹⁶

Şeytanın saptırıcı bir özelliğe sahip olduğunu şu ayetten anlıyoruz: “Onları (kulları) mutlaka saptıracağım, kesinlikle onları boş kuruntulara boğacağım ve onlara emredeceğim de, hayvanların kulaklarını yaracaklar (putlar için nişanlayacaklar), şüphesiz onlara emredeceğim de, Allah'ın yarattıklarını

⁴¹⁰ Er-Razi, *Tefsir*, II, 139.

⁴¹¹ Ra'd, 14/27; İbrahim, 15/30; Rûm, 30/39; Câsiye, 45/23.

⁴¹² Şimşek, *Kur'an Tefsiri*, IV, 511.

⁴¹³ Heyet, *Kur'an Yolu*, IV, 312.

⁴¹⁴ Tevbe, 9/15

⁴¹⁵ Mü'min, 40/ 32-33

⁴¹⁶ Kamer, 54/ 47

değiştirecekler, dedi.”⁴¹⁷ Şeytan, Peygamberin yoluna tabi olmayı terk edip, kendisini dost edinen insanı Kur’an’dan uzaklaştırmak suretiyle saptırmaktadır.⁴¹⁸ Şeytanın insanı boş hayaller ve kuruntularla, süslü sözler ve vesveselerle kandırıp, yoldan çıkardığı ayetlerde zikredilmiştir.⁴¹⁹ Ayrıca şeytan insana, yaptığı kötülükleri güzel göstermek suretiyle de saptırmakta ve aldatmaktadır.⁴²⁰

Şeytanın saptırmadaki asıl hedefi, insanı inkâra sürüklemek inkâr etirince de geri çekilmektedir.⁴²¹ Çünkü şeytanın kendisi Rabbine karşı nankördür, insanların da kendisi gibi nankör olmasını istemektedir.⁴²² Saçıp savuranları da Allah şeytanın kardeşleri olarak kabul eder.⁴²³ Şeytan insana fuhşu ve münkeri emretmek suretiyle onu saptırmayı arzu etmektedir.⁴²⁴

Yahudilerin de zarar vermek ve yanıltmak amacıyla Peygamberi saptırmaya çalıştıklarını ancak Peygamberin Allah tarafından korunduğunu görüyoruz.⁴²⁵ Diğer taraftan Kur’an en sapkın olanların Peygamberlerini bırakıp, kendi hevâlarına tâbi olanlar olduğunu haber verir.⁴²⁶ Şayet insanların hevâ ve arzularına uyacak olursa, Peygamberin kendisinin de sapacağı ve hidayetten uzak olacağını bilmesi istenir.⁴²⁷

Dalâlet kavramı Kur’an’da “şaşırmak” anlamında da kullanılmıştır. Bu manâsıyla “dalâl”(ضلال) kavramı Peygamberlere de kâfirlere de nisbet edilmiştir: “*Seni şaşırmış olarak bulup da yol göstermedik mi?*”⁴²⁸ Ayeti Hz. Muhammed (a.s.)’e hitabendir. Burada “dâll” (ضال) kelimesinin manâsı, peygamberin nübüvvetinden önceki durumuna işaret edilerek, akılların yol bulamadığı gerçeklerden ve dinden gafil, yol arayan bir yitik durumda hayret ve şaşkınlık içinde idi, demektir.⁴²⁹ Peygamber’in “dâll” (ضال) de olması, “Sana risâlet görevi verilmeden önce, şer’î hükümleri bilmiyordun, risaletin prensiplerine vâkıf değildin

---

⁴¹⁷ Nisa, 4 /119

⁴¹⁸ Furkan, 25/27-29

⁴¹⁹ Nisa, 4/119-120; En’âm, 6/43; A’râf,; 7/20-21Hicr, 15/41-42; İsrâ, 17/61-64

⁴²⁰ Nahl,16/63; Ankebût, 29/38;

⁴²¹ Haşr, 59/16

⁴²² A’râf, 7/16-17.

⁴²³ İsrâ, 17/27.

⁴²⁴ Nûr, 24/21.

⁴²⁵ Nisa, 4/113.

⁴²⁶ Kasas, 28/50.

⁴²⁷ En’âm, 6/56.

⁴²⁸ Duhâ, 93/7.

⁴²⁹ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, IV, 264; Yazır, *a.g.e.*, VIII, 5900.

de sana şeriatı ve Kur'an'ı öğrettik.”⁴³⁰ Demektir. Yani Necm suresi ikinci ayette de haber verildiği gibi, Hz. Peygamber hiçbir zaman akıl ve dinde sapıklık anlamında “dall” durumuna düşmüş değildir.⁴³¹

Öte yandan Kur'an-ı Kerim'de, peygamberlerin, peygamberlik öncesi hayatları hakkında dalâlet, gaflet ve cehâlet gibi değerlendirmeler görülmektedir ki, bunlardan maksat da günahkârlık, isyankârlık, yoldan sapmışlık değil, peygamberlikten önce, sonraki hallerine göre bir değerlendirmedir. Yani nübüvvet ve risâletin hidayetine karşılık, ondan öncesine dalâlet denilmiş olmaktadır.⁴³²

Dalâlet kavramının bir anlamı da “yanılmak” tır. Kur'an'da “dalâl” kavramı hata etmek/ yanılmak anlamına kullanılmıştır.⁴³³ En çok sevdiği oğlu Yusuf'u kaybetmenin şaşkınlığı içinde olan Yakup (a.s) hakkında Kur'an'da şöyle denmektedir: (اِنَّكَ لَفِي ضَلَالِكَ الْقَدِيمِ) “*Sen halâ eski yanlışlık içindesin.*”⁴³⁴ Bu duruma karşı O'nun çocukları da şöyle diyordu: “*Babamız açıkça yanılıyor.*”⁴³⁵ Ayrıca Mısır kralının karısının Yusuf'a olan sevgi ve aşkı hakkında şöyle buyurulmuştur: “*Şehirde birtakım kadınlar, Azizi'in karısı, (hizmetçisi olan) delikanlısından murad almak istemiş. Ona olan sevgisi onun yüreğine işlemiş, Şüphesiz biz onu açık bir sapıklık (yanılgı) içinde görüyoruz.*”⁴³⁶ Zira birisine aşırı sevgi beslemenin, fitne (meftûn olmak) anlamına geldiğini de biliyoruz.

“Dalâl”, kendini kaybetmek anlamında Hz. Musa hakkında Fravun'un kavminden bir adamı öldürmesinin sebebinin kullanılan cümlede geçmiştir. “*Mûsâ, şöyle dedi: “Ben onu, o vakit kendimi kaybetmiş bir halde (وانا من الضالين) iken yaptım.*”⁴³⁷

Kur'an'da “dalâl” kelimesi “sebîl” (سبيل) kelimesiyle birlikte kullanıldığı zaman insanları doğru yoldan uzaklaştırmak, yanıltmak anlamına gelmektedir. “*Biz ilâhlarımıza sınıksız sarılmasaydık, neredeyse bizi ilâhlarımızdan uzaklaştıracaktı” (derler). Onlar yakında azâbı gördükleri zaman, yolca kimin daha sapık olduklarını*

⁴³⁰ Neseî, Abdullah b. Mahmûd, *Medâriku't-Tenzil*, IV, 1374.

⁴³¹ Necm, 53/2.

⁴³² Çakan, İsmail Lütfi, *Hadis Usûlü*, s. 39.

⁴³³ İbn Manzûr, *Lisânu'l-Arap*, II, 393.

⁴³⁴ Yusuf, 12/ 95

⁴³⁵ Yusuf, 12/ 8

⁴³⁶ Yusuf, 12 /30

⁴³⁷ Şu'arâ, 26/ 20.

görecekler.”⁴³⁸ Bu ayetlerde “dâll” (ضالّ) , dinî bir muhtevâ kazanarak, müşriklerin din adına takip ettikleri yolun hatalı bir yol olduğu vurgulanmaktadır.⁴³⁹ Peygamber’i Allah’ın yolundan saptırmak isteyeceklerine işaretle Peygamber (s.a.v) onları dinlememesi konusunda uyarılmaktadır: “Eğer yeryüzündekilerin çoğuna uyarırsan seni Allah yolundan saptırırlar. Onlar ancak zanna uyarlar ve sadece yalan uydururlar.”⁴⁴⁰ Hak’tan sapma hidayetten uzaklaşma anlamında şu ayette denilmiştir ki: “İşte O, sizin gerçek Rabbiniz olan Allah’tır. Hak’tan sonra sadece sapıklık vardır. O halde, nasıl oluyor da (Hak’tan) döndürülüyorsunuz.”⁴⁴¹

Miras taksimi konusunda yanlış bir şey yapmamak veya mirasta kimsenin hakkını unutmamak için Allah bu konuda her şeyi geniş bir şekilde açıklamıştır, anlamındaki ayette de (ان تضلّو) (en tedillû) şeklinde geçmiştir.⁴⁴² Borçlanma işleminde şahitlerin unutup yanılma durumları da yine bu şekilde ifade edilmiştir.⁴⁴³ Bu ayette “unutma” veya “yanılma” anlamına geldiğini ayetin devamında gelen “hatırlatır” kelimesinden anlıyoruz.

Diğer yandan çocuklarını öldürene ve Allah’ın kendilerine verdiği rızkı haram kılmak suretiyle Allah’a iftira eden müşriklerin de dalâlet içinde olduklarını Kur’an anlatır.⁴⁴⁴ Bazı hayvanların putlara adanmaları sebebiyle müşriklerce haram sayılması Allah’a karşı bir iftira sayılmaktadır. Allah’a karşı iftira etmek ise büyük bir zulüm ve bunu insanlara telkîn etmek de onları bilgisizce saptırmak demektir.⁴⁴⁵

İnsanlar sapkınlıkta ileri gittikçe büyük bir hüsrân ve helâke doğru yaklaşmaktadırlar. Çünkü saptıranlarla sapanlar birlikte kendi sonlarını hazırlamaktadırlar. Nitekim Nûh (a.s)’ın kavmiyle olan mücadelesinde, kavminin davete karşı duyarsız kalması, bir de isyan dolu saldırgan bir ruhla serkeş bir tutum takınmaları sonucu Hz.Nûh’un: “Rabbim! Sen bu zalimlerin sadece helâkını artır.”⁴⁴⁶ Bedduasında geçen “dalâl” helâk manâsınadır.

---

⁴³⁸ Furkân, 25/42

⁴³⁹ Altuntaş, a.g.e., s. 274

⁴⁴⁰ En’âm, 6/ 116

⁴⁴¹ Yûnus, 10/ 32.

⁴⁴² Nisa, 4/ 176.

⁴⁴³ Bakara, 2/ 282.

⁴⁴⁴ En’âm, 6/ 140.

⁴⁴⁵ En’âm, 67 144.

⁴⁴⁶ Nûh, 71/24-27.

Kâfirlerin amelleri boşa gider,⁴⁴⁷ planları boşa çıkar,⁴⁴⁸ yani Allah'ın düzenine, peygamberin hükmüne ve mü'minlerin aleyhine karşı kâfirlerin bütün çabaları boşa gider, ahirette karşılaşacakları sonuç itibariyle bütün yaptıkları kendi aleyhlerine sonuçlanır. Kur'an bu durumları "dalâl" kelimesi ile ifade eder. Bizim bu bölümde, "idlâl" veya "dalâlet" kavramıyla fesad arasında bağlantı kurmaya çalıştığımız anlam, insanları doğru yoldan saptırmak,⁴⁴⁹ hakikatten uzaklaştırmak, küfür ve şirke düşürmek,⁴⁵⁰ İmanı küfürle değiştirmek,⁴⁵¹ Allah'a ve Peygamberine karşı gelmek,⁴⁵² Allah ve Peygamber'in verdiği hükme razı olmayıp, Tâğüt'un hükmünü istemek⁴⁵³ anlamlarına gelen "dalâlet"tir. Bu anlamıyla idlâl ve dalâlet, helâk ve hüsrana düşmek ve sürüklemek, ahirette de acı bir azaba ve kötü bir hüsrana mâruz kalmaktır.

d. Fısk (الفسق)

"Fısk" (فسق) kelimesi, Arapça'da bitkinin kabuğunu yararak çıkması ve farenin deliğinden dışarı çıkması gibi anlamlara gelmektedir. Mutlak olarak kullanıldığı zaman, "belirlenmiş sınırı/haddi aşmak" anlamındadır. "Fısk" ayrıca günah ve isyana meyletmek manâsına da gelir.⁴⁵⁴ Bu anlama geldiğine işaret eden ayette şöyle denilmiştir: "*Rabbinin yoldan çıkanlar (fesekü) hakkındaki, "Onlar artık imana gelmezler" sözü, işte böylece gerçekleşmiştir.*"⁴⁵⁵ "Fısk" kelimesinin ıstılahi anlamı ise, "Allah'ın koyduğu sınırları aşmak", "dosdoğru yoldan sapmak" ve "Allah'a itaatten ayrılmak" demektir.⁴⁵⁶ Peygamberi inkâr etmek, Allah'ın emirlerini terketmek, O'na isyan etmek, yalanlama, kötülük, küfür (sövme) ve hakaret,⁴⁵⁷ Hak

⁴⁴⁷ Muhammed, 47/1.

⁴⁴⁸ Mü'min, 40/25.

⁴⁴⁹ Nûh, 71/ 24.

⁴⁵⁰ Nisa, 4/ 116.

⁴⁵¹ Bakara, 2/ 108.

⁴⁵² Ahzâb, 33/ 36.

⁴⁵³ Nisa, 4/ 60.

⁴⁵⁴ İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arap*, V, 3414; Râğıp, *el-Müfredât*, s. 572; El-Feyyûmî, *el-Misbâhu'l-Münir*, "Fsk" Md., s. 180.

⁴⁵⁵ Yûnus, 10/ 33

⁴⁵⁶ Râğıp, *el-Müfredât*, s. 572; İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arap*, V, 3414; Bkz. Zemahşerî, *el-Keşşâf*, IV. 360; Kurtubî, *el-Câmi' Li Ahkâmi'l-Kur'an*, I. 170; Şekânî, *Fethu'l Kadîr*, I. 60; el-Kefevî, *el-Külliyât*, "Fısk" Md. s. 693

⁴⁵⁷ Ed-Demeğânî, *Kâmûsu'l-Kur'an*, s. 359.

yoldan çıkmak ve fücür anlamlarına da kullanılır.⁴⁵⁸ Kur'an'da fisk kelimesi, ma'siyet ve küfr, tevhide terketme anlamında şirk, küfr ve şirk olmaksızın din hakkında isyân, küfr olmadan yalanlama ve günah/kötülük ve seyyiât anlamlarında yedi değişik manada kullanılmıştır.⁴⁵⁹

Fisk'ın fesad ile ilişkisini fasıkların sıfatlarını anlatan şu ayette açıkça görmek mümkündür: “Onlar (fâsıklar), Allah'a verdikleri kesin sözden sonra o sözü bozan, Allah'ın korunmasını emrettiği bağları (iman, akrabalık, beşeri ve ahlâkî bütün ilişkileri) koparan ve yeryüzünde bozgunculuk yapan kimselerdir. İşte onlar, ziyana uğrayanların ta kendileridir.”⁴⁶⁰ Buna göre haktan sapan ve Allah'ın emirlerine itaatten ayrılan kimseye “fâsık” denir. Allah'ın emirlerine isyan eden kimse mü'min de olabilir kâfir de. Ancak genelde fâsık, önce İslam'ın hükümlerine tâbi olup, daha sonra da bunlardan bir kısmını ya da hepsini ihlâl eden kişi için kullanılmaktadır. Söz ve fiilerde imanın gereklerine uymamak, doğruluktan ve haktan ayrılmak anlamlarına geldiğine de işaret edilmektedir.⁴⁶¹

Âlimler, fiskla ilgili ayetleri tefsir ederken, Kur'an'da fisk'ın “inkâr etmek (küfr) ve şirk dışındaki günahları işlemek, yalan söylemek, sövmek, lâkap takmak, dinden çıkmak, Allah'ın Kitabındaki emirlerine ve yasaklarına karşı gelmek, Hz. Peygamber'in emrine muhalefet etmek” gibi manâlara geldiğini belirtmişlerdir.⁴⁶² Nitekim peygamberlerine isyan etmede en azgın kavim olan Nûh kavmi hakkında “fâsıklar” denilmiştir.⁴⁶³ Buna göre aynı zamanda zâlim ve en azgın kavim olarak nitelenen Nûh Kavmi⁴⁶⁴ hakkında “fâsık bir kavimdiler” ifadesiyle ilişki kurulursa, fiskın, zulüm ve tuğyân kavramları ile de yakınlığı ortaya çıkar.

İbn Arabî “fâsık” kelimesinin câhiliye döneminde terim anlamıyla kullanıldığına dair bir bilginin bulunmadığını söylemiştir.⁴⁶⁵ Kur'an-ı Kerim'de kök halinde ‘fisk’ olarak yedi, çekimli fiil halinde on ve “fâsık” şeklinde ism-i fâil olarak

⁴⁵⁸ El-Kefevî, *el-Külliyât*, s. 692-693.

⁴⁵⁹ Mukatil, *a.g.e.*, s. 328-330.

⁴⁶⁰ Bakara, 2/ 27.

⁴⁶¹ Bkz. Râğıp, *el-Müfredât*, s. 572; Âlusî, *Rûhu'l-Meânî*, XXVI, 414; Yazır, *Tefsir*, VI. 4460

⁴⁶² Taberî, *Tefsir*, IV, 360; el-Kefevî, *el-Külliyât*, “Fısk” *Md.* s. 693; ed-Demeğânî, *Kâmusu'l-Kur'an*, s. 359-360; Yavuz, “Fâsık” *Md. DİA*, XII, 202.

⁴⁶³ *Zâriyât*, 51/ 46.

⁴⁶⁴ Necm, 53/ 52.

⁴⁶⁵ *Lisânü'l-Arap*, V, 3414, Yavuz, “Fâsık” *Md. DİA*, XII, 202.

otuz yedi olmak üzere toplam elli dört yerde geçmektedir.⁴⁶⁶ Kur'an'da Yahudî, Hristiyan, müşrik ve münafıklardan çoğunun fâsık olduğundan bahsedilmektedir.⁴⁶⁷ Mü'minlerden de fâsıklar olabileceğine Kur'an işaret etmektedir.⁴⁶⁸ Yani kullanıldığı yere göre şirk anlamına gelebileceği gibi, bazen de günah anlamına gelmektedir.

İblis'in, cinlerden iken sonradan Rabbinin emrine karşı gelişi 'fisk' ile ifade edilmiştir. (ففسق عن امر ربه)⁴⁶⁹. İblis, Kur'an'a göre hem başkaldıran hem yüz çeviren, hem de kibirli, netice de de kâfirlerdendir.⁴⁷⁰ Dolayısıyla bu vasıfların hepsi fâsık için de geçerlidir. Fücûr kelimesinde olduğu gibi, din yolunun dışına sapma anlamına gelen "fisk" kelimesinin zaman zaman küfür anlamında kullanıldıklarını belirtmekte de fayda vardır. Eğer işlenen fisk inançla ilgili olursa onu işleyen kâfir olmuş olur.⁴⁷¹ Buna göre fisk, günahın her türüsünü kapsayan, her çeşit kötülüğe sebep olan küfrü de kapsayan bir anlama sahiptir diyebiliriz.⁴⁷²

Fisk'in inanç bağlantılı ahlâkî bir zaafiyet olduğuna işaret eden hususlardan biri de, Hadis ilminde râvilerde aranan şartlar içerisinde sayılan adâletin zıddı olarak fisk kavramı kullanılmasıdır (فسق الراوي). Râvînin fiskının olması, O'nun sözlerine, naklettiklerine güvenin olmaması, anlamına gelir ki, Kur'an'a göre sözüne güvenilmeyen kişi, ya kâfir ya da münafıktır. Çünkü kâfir ve münafıklar yalancıdırlar.⁴⁷³ Ayrıca fâsıklar, iftira etmeye meyilli kimselerdir.⁴⁷⁴ Bu sebeple onların rivayetlerine, sözlerine ve getirdikleri haberlere güvenilmez, şahitliklerine itibar edilmez. Hucurât suresi altıncı ayette de Fâsık kimsenin getirdiği habere hemen inanılmaması, iyice araştırılması, doğruluğunun tesbit edilmesi gerektiğine vurgu yapılmaktadır.⁴⁷⁵ Yine münafık olan fâsıklar, iyiliklerin ortadan kaldırılması, kötülüklerin yaygınlaşması için dostluk ve yardımlaşma içerisine girerler.⁴⁷⁶

⁴⁶⁶ Yavuz "Fâsık" Md. , *DİA*, XII, 202

⁴⁶⁷ Bkz. Bakara, 2 / 99; Âl-i İmrân, 3 / 110; Mâide, 5 / 47,59; Tevbe, 9 / 67.

⁴⁶⁸ Bakara, 2 / 197; Nûr, 24 / 4; Hucurât, 49 / 6.

⁴⁶⁹ Kehf, 18 / 50.

⁴⁷⁰ Bakara, 2 / 34, Tahâ, 20 / 116.

⁴⁷¹ Abdullah, Siracuddin, *Havlu-Tefsiri-i Surati'l-Hucurât*, Mektebetü'-Felâh, Halep, 1996, s. 69; Şimşek, M. Sait, *Kur'an'ın Ana Konuları*, s. 40.

⁴⁷² Nûr, 24 / 55.

⁴⁷³ Münâfikûn, 63 / 4; Buharî, *İman*, 24, Mezâlim, 17; Müslim, *İman*, 106.

⁴⁷⁴ Nûr, 24 / 4.

⁴⁷⁵ Hucurât, 49 / 6. Ayetin geniş açıklaması için bkz. Güven, Şahin, *Erdemli Toplumun İnşası*, "Hucurât Suresi Tefsiri", S. 167.

⁴⁷⁶ Tevbe, 9 / 67, 80.

‘Fısk’ın küfürle de çok yakın ilişkisi vardır. ‘küfr’ belli bir dereceyi aştığında ‘fısk’a dönüşüyor gibi görünmektedir; yani fısk, küfrün daha üst bir derecesidir ve fâsık, Beydâvî’nin tefsirinde belirttiği gibi, kâfirin çok inatçı bir türüdür. En çok kabul gören görüşe göre ise, fısk, “خروج عن الطاعة” (itaatten çıkma) yani “Allah’ın emirlerine uymamak” demektir.⁴⁷⁷ Fâsık, iman ettikten sonra küfre götürecek amellere meyleden ve neticede imandan uzaklaşan kişidir.⁴⁷⁸ Ve bu yüzden ‘fâsık’, kullanım alanı ‘kâfir’ den daha geniş olan bir terimdir. Kâfir çok daha sınırlı bir anlama sahip iken, her hangi bir manâda Allah’a itaatsizlik edene fâsık denilebilir.⁴⁷⁹ Nitekim Cumartesi yasağına uymayarak Allah’a isyan ettikleri için İsrailoğulları bu tavırları nedeniyle fâsıklar olarak nitelenmiştir.”⁴⁸⁰

Ancak Kur’an’daki kullanımlarına bakıldığında ‘fısk’ın semantik yapısı hakkında bize neredeyse somut olan hiçbir şey söylenmemektedir. Ne olursa olsun bu aşamada söyleyebilecek tek şey, fâsık’ın kâfir ile anlamdaş olduğudur.⁴⁸¹ Bu anlama delâlet ettiğine ise Kur’an’ın şu ayetleri delil olarak getirilebilir. “(Ey Muhammed) and olsun biz sana apaçık ayetler indirdik. Bunları fâsık olanlardan başkası inkâr etmez.”⁴⁸² Başka bir ayette de Allah ve Rasülünü inkâr edenlerin münafık olduğu ve onların da fâsıklar olarak öldükleri bildirilmektedir.⁴⁸³ Kur’an fâsık olanı mü’minin karşıtı olarak da göstermiştir. “Hiç mü’min fâsık gibi olur mu? Bunlar elbette eşit olmazlar.”⁴⁸⁴ Burada fâsık “müşrik” anlamındadır.⁴⁸⁵ Mü’minlerin cennetle mükâfatlandırılacağı, fâsıkların ise cehennem ateşine maruz kalacakları bildirilmektedir.⁴⁸⁶ Fâsıklar doğru yolu asla bulamayacaklar⁴⁸⁷ ve Allah fâsıklardan razı olmayacaktır.⁴⁸⁸ Zümer sûresi yedinci ayete göre Allah kullarının küfrüne razı

⁴⁷⁷ El-Feyyûmî, *el-Mısbâhu’l-Münîr*, “Fsk” Md., s. 180.

⁴⁷⁸ Nûr, 24/ 55.

⁴⁷⁹ El-Kefevî, *el-Külliyât*, “Fısk” Md. s. 693; Izutsu, *Kavramlar*, s. 248.

⁴⁸⁰ A’râf, 163.

⁴⁸¹ Izutsu, *a.g.e.* s. 249.

⁴⁸² Bakara, 2 / 99.

⁴⁸³ Tevbe, 9 / 84.

⁴⁸⁴ Secde, 32 / 18.

⁴⁸⁵ Ed-Dâmeğânî, *Kâmusu’l-Kur’an*, s. 359.

⁴⁸⁶ Secde, 32/ 19-20.

⁴⁸⁷ Tevbe, 9 / 80.

⁴⁸⁸ Tevbe, 9 / 96.

değildir, fesadı ve müfsitleri de sevmemektedir. Fâsıkların ahireti yalanladıkları ve bu yüzden de hiç çıkmamak üzere cehennemde kalacakları haber verilmektedir.⁴⁸⁹

Fısk'ın "Allah'tan başkası adına kurban kesme" bu sebeple de şirke düşme anlamına geleceğine işaret eden ayette şöyle buyurulmaktadır: "Üzerine Allah adı anılmayan (hayvan)lardan yemeyin. Çünkü bu şekilde bir davranış fâsıklıktır. Bir de şeytanlar kendi dostlarına sizinle mücadele etmeleri için mutlaka fısıldarlar. Onlara boyum eğerseniz şüphesiz siz de Allah'a ortak koşmuş olursunuz."⁴⁹⁰ Dolayısıyla şeytanın insanı fısk'a götürmesinin neticesi şirke kadar varan bir sapkınlıktır.

Nitekim yukarıda, iblisin de önce Allah'a yakın iken, fısk (isyana) düştüğü, daha sonra da kâfirlerden olduğuna işaret edilmişti. "Fısk"ın fesâd ile en yakın ilişkisi bu noktada ortaya çıkmaktadır. Çünkü bozulmanın temelinde insanların inanç ve amellerde sapması, bu yolla kötülerin ve kötülüklerin yaygınlaşması, böylece toplum ahlakının bozulmasıyla fesadın yaygınlaşacağı sonucuna varılmaktadır.

e. Fücûr (الفجور)

"Fücûr", "f-c-r" (فجر) kökünden türemiş bir kelime olup, sözlük anlamı, "bir şeyi genişçe ve iyice yarmak", "günahlara dalmak" demektir.⁴⁹¹ "Fücûr" kelimesi "kuûd" vezninde, ma'siyetlere ve günahlara düşmek manâsınadır ki, kişi bununla hak yoldan ayrılmış olur. Zina etmek manasına da gelir. Çünkü kişi zina ettiği zaman, "فجر الرجل" denilir. Yalan söylemek manası da vardır. Birisini yalanlamak, günah işlemek, hak yoldan çıkmak, isyan etmek, muhalefet etmek, şüphe etmek, haramlara ve masiyetlere meyletmek, dalmak manâlarına kullanılmaktadır. Bundan dolayı hakk' tan sapan kişiye "fâcir" فاجر denir, çoğulu "füccâr" فجار şeklindedir.⁴⁹² Kur'an'da çoğul şekli "fecerah" فجرة olarak da gelmiştir ⁴⁹³ Bu ayette "Hakk'tan sapanlar" anlamında bu kalıpta kullanılmıştır.⁴⁹⁴ Fücûr kelimesi "fısk'a yani günah

⁴⁸⁹ Secde, 32 / 20.

⁴⁹⁰ En'âm, 6/ 121.

⁴⁹¹ İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arap*, V, s. 47

⁴⁹² İbn Manzûr, a.g.e., V., s. 46-47, Âsım Efendi, *Kâmus Tercümesi*, II, s.599; Buladı, Kerim, *Kur'an'da İnsan Tasavvuru, Kıyamet Suresi Tefsiri*, s. 46

⁴⁹³ Abese, 80/ 42

⁴⁹⁴ Ateş, Süleyman, *Kur'an-ı Kerim ve Yüce Meâli*, s. 585

ve kötülüğe meyletmektir".⁴⁹⁵ Fısk' da, amel ve eylemlerde bozulma anlamındadır. İbn Kesîr de "fücûr" kelimesini "amellerde sapma" olarak açıklamıştır.⁴⁹⁶ El-Kefevî ise fâcir'in mutlak anlamda kâfir ve fâsık için kullanıldığını söyler.⁴⁹⁷

"Fücûr" başkasının hakkını gasbetme ve yalan söyleme gibi kötü işleri yapmak anlamına da gelir.⁴⁹⁸ Aynı zamanda fücûr, haktan sapmak, hakkın nizamından çıkarak kötülüğe ve isyana dalmaktır. Özellikle zina etmek, yalan söylemek, hayâsızlık etmek manalarına şer ve ma'siyet olan işlere de fücûr denmektedir. Fücûr, nefse zarar ve bozukluk getirir. Fücûr, kavramı, onu işleyeni yermeyi ve dolayısıyla o fiili yasaklamayı gerektirir.⁴⁹⁹ Suç işlemek, sapıtmak, saptırmak, yoldan çıkmak anlamlarına da gelmektedir. Sözlük anlamıyla irtibatlı olarak ahlâkî olanın üzerini açıp çirkinliğini ortaya çıkarma anlamını taşımaktadır.⁵⁰⁰

Hz. Peygamber'in sözünde de fücûr, doğruluğun zıddı olan yalancılığın sahibini götürdüğü kötü hâl ve neticede sahibini cehenneme kadar sürükleyecek bir yanlış yol olarak nitelenmiştir..⁵⁰¹ Münâfıkların özelliklerinden birisi de tartışmaya girdiklerinde haddi aşarak günaha girmeleridir (وإذا خاصم فجر).⁵⁰²

"Fücûr" kelimesi Kur'an-ı Kerim'de, inficâr (انفجار) ve tefcir (تفجير) kalıplarında yaklaşık 20 yerde geçmektedir. Terim anlamı itibarıyla suç işlemek, sapıtmak, saptırmak, yoldan çıkmak anlamlarına gelmektedir. Esasen sözlük anlamıyla irtibatlı olarak ahlâkî olanın üzerini açıp çirkin bir biçimde ortaya koyma anlamını taşımaktadır.⁵⁰³

Kıyamet suresinde geçen "بل يريد الانسان ليفجر امامه" ayetindeki "فجور" kelimesine "inkâr" anlamı veren müfessirler de olmuştur. Buna göre âyetin mânası şöyledir: "*Fakat insan önündekini (kıyameti diriliş ve hesabı) inkâr etmek istiyor.*"⁵⁰⁴ Çünkü bir sonraki ayette bu yapıdaki insanın kıyamet diye bir şeyin gerçek olacağına ihtimal bile vermediği anlamına gelecek bir ayet gelmektedir. Bu da "fücûr"

⁴⁹⁵ Cevherî, *es-Sihâh*, II, 778

⁴⁹⁶ İbn Kesir, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm*, VIII, 350

⁴⁹⁷ El-Kefevî, *el-Külliyyât*, "Fısk" Md. s. 693.

⁴⁹⁸ Ateş, Süleyman, *Yüce Kur'an'ın Çağdaş Tefsiri*, X., 173

⁴⁹⁹ Elmalılı, a.g.e., VIII, 5477.

⁵⁰⁰ Aydın, Mustafa, *Kur'anî Kavramlar*, s. 59.

⁵⁰¹ Buhârî, *Edep*, 69; Müslim, *Birr*, 103.

⁵⁰² Buhârî, *İman*, 25.

⁵⁰³ Aydın, Mustafa, *Kur'anî Kavramlar*, s. 59

⁵⁰⁴ Râzî, *Tefsir*, X, 722; İbnü'l-Cevzî, *Zâdu'l-Mesîr*, VIII, 418; Âlûsî, *Rûhu'l-Meânî*, XV, 173;

Şevkânî, *Fethu'l-Kadîr*, V, 422.

kelimesinin ahireti inkâr anlamına gelebileceğine işaret eder.

"Fücur" kelimesinin "haktan sapma" anlamına geldiğini, bu sapmanın sözle de eylemle de olabileceğini belirten Şevkânî, âyetle ilgili açıklamaları gayet özlü olarak şöyle açıklar: İnsanoğlu bugünüyle yarınıyla her zaman günah işlemeyi öne alır; günahı peşin işler, tövbeyi tehir eder.⁵⁰⁵ Çünkü fâcir'in diriliş, ahiret ve hesap diye bir kaygısı yoktur. Onun için günah ve kötülüğü işlemekten hiç çekinmez.

Kur'an'da nasıl küfür iman karşıtı olarak kullanılmışsa, fücûr da takva'nın (arınma, sakınma) karşıtı olarak kullanılmıştır. "*Allah nefse (insana) fücûr ve takvanın ne olduğunu ilham etmiştir.*"⁵⁰⁶ Ayeti bu anlama örnektir. Ayetlerden anladığımıza göre fücûr'un amelî bir yönü vardır, yani kişinin çıkış noktası mutlak inkâr değildir, amelde bir kayıtsızlık vardır ve üstelik bu kişisel bir tavidir. Bu haliyle küfürden bir derece farkı gösterdiği gibi, bu hatayı mutlaka topluma yansıtma çabasında olan fitne ve fesat'tan da bir farklılık göstermektedir.⁵⁰⁷ Bunu anlamak için şu ayete bakmak yeterlidir: "*Yoksa biz inanıp iyi iş yapanları, yeryüzünde bozgunculuk yapanlar (fesatçılar) gibi mi tutacağız. Yoksa sakınanları (müttakiler) yoldan çıkanlar (fâcirler) gibi mi tutacağız.*"⁵⁰⁸ Bu ayetten fâsit ile fâcir arasında bir fark olduğu anlaşılmaktadır.

Takva'yı korunma ve sakınma olarak kabul ettiğimizde, fücûr da kötülüklerden hiç sakınmayan, isyan etmekten, Allah'ın emir ve yasaklarına karşı gelmekten hiç çekinmeyen kişinin özelliği olduğunu anlarız. İnsan tabiatı iyilik ve kötülük yapma noktasında orta bir dengede olup her iki tarafı da isteyip seçebilecek donanımda yaratılmıştır. Ama nefsi onu kötülüğü tercih etmeye sevk etmektedir.

Türkçeye "günahkârlar" diye çevrilen "füccâr" kelimesi "fâcir" in çoğulu olup bu bağlamda âhirete inanmayanları, ölçü ve tartıyı eksik yapanları ifade eder. Ayetlerde hesap ve ceza gününü inkâr eden, dolayısıyla bu tutumları siccîn'de kayda geçirilmiş bulunan günahkârların ahiretteki akıbetlerinin çok kötü olacağına dikkat çekilmektedir.⁵⁰⁹ Bunların kötü davranışlarından kapsayıcı üç örnek gösterilmektedir: a) İnanç konularında haddi aşmaları, hak yoldan sapmaları; b)

⁵⁰⁵ Şevkânî, *Fethu'l-Kadir*, V, 422.

⁵⁰⁶ Şems, 91 / 8

⁵⁰⁷ Aydın, Mustafa, *Kur'anî Kavramlar*, s. 60

⁵⁰⁸ Sâd, 38 / 28

⁵⁰⁹ Mutaffîfîn, 83/ 1-17.

Durmadan günah işlemeleri; c) Kendilerine Allah'ın ayetleri okunduğunda bunlara "eskilerin masalları" demeleri dolayısıyla Kur'an'ı ve peygamberi red ve inkâr etmeleri, bu inkâr ve davranışlarının da kalplerini kararttığı bildirilmiştir.⁵¹⁰ Ölçü ve tartıyı eksik yapmanın da yeryüzünde fesada sebep olduğuna işaret edilmiştir.⁵¹¹

Nûh (a.s.)'un kavminin helak olan kavimler içerisinde en zalim ve en azgın kavim olduğu bildirilmektedir.⁵¹² Kavmi hakkında Hz. Nûh Allah'a yalvarırken onları yeryüzünde sağ bıraktığı takdirde nasıl bir sapkınlığa sebep olacaklarını vurgularken şöyle demiştir: "*Allah'ım, sen onları hayatta bırakırsan onlar kullarını saptırırlar; sadece ahlâksız (fâcir) ve kâfir yetiştirirler.*"⁵¹³ Ayette kâfir ve fâcir aynı anlamda kullanılmadığına göre, fücûr kelimesinin anlamı içerisinde inançtan daha ziyade amel ile ilgili bir sapma ve saptırma anlamı olduğu anlaşılmaktadır.

Ne var ki, kişisel ve ahlâkî olan bu düşüklük, fâcirleri küfre doğru sürükler. Esasen Kur'an'da iman ile amel arasında ilkece bir farklılık bulunsa bile, birbirinden koparılmadığını görmekteyiz. Çünkü görelî bir sınıflandırma ile amelî diyebileceğimiz bir eylem, köklü bir tavır olarak aynı zamanda bir iman konusudur. Burada da fücûr bir noktadan sonra küfrün sınırları içinde yer almaktadır.⁵¹⁴

Abese suresi 42. ayete baktığımız zaman, kâfir ile fâcir'in ahirette aynı akıbete uğrayacaklarını görürüz. Çünkü her iki özellik de insanı, yaratılışından, yaratıcısından uzaklaştıran, insanın fitratında var olan inanma ihtiyaç ve bilincini yok eden ve böylece insanın manevî yönünde, fitratında bir bozukluğa ve noksanlığa sebebiyet veren iki olumsuz tavidir. Hz. Nûh kavmini bu durumdan kurtarabilmek için gece gündüz sürekli salâh ve kurtuluşa çağırdığını, ancak çağrısının kavmini ondan daha da kaçışa sürüklediğini söylemektedir.⁵¹⁵

Netice olarak "fücûr"un çıkış noktası amelîdir ama bu amelî kayıtsızlık, sahibini, kendini düzeltip takva kutbuna yöneltmediği sürece orada kalmaz. Bu yol onu küfre doğru götürür. Onun için mü'min kendisini küfre yöneltecek süreçlerden ve bu arada fücûrdan uzak tutmalıdır.⁵¹⁶ Bu da kötülüklerden nefsinin ıslah etme

---

⁵¹⁰ Heyet, *Kur'an Yolu*, V. 576.

⁵¹¹ Hûd, 11 / 85

⁵¹² Necm, 53 / 52.

⁵¹³ Nûh, 71 / 27.

⁵¹⁴ Aydın, Mustafa, *a.g.e.*, s. 60.

⁵¹⁵ Nûh, 71 / 5-8.

⁵¹⁶ Aydın, Mustafa, *a.g.e.*, s. 61.

çabası göstermeyerek kişinin kendi geleceğini harâb etmesi, ahireti inkâr demektir.⁵¹⁷ O halde fucûr insanın hayatını, ahretini, mahvetmesi, kendini kötülüğün her türlüüne açması, sakınma ve korunma çabası göstermemesi, böylece maddî ve manevî bozulmaya zemin hazırlaması anlamına gelmektedir.

f. İsrâf اسراف

İsraf kelimesi sözlükte “haddi aşma, hata, cehalet, gaflet” gibi anlamlara gelen “s-r-f” (سرف) kökünden türetilmiş olan israf genel olarak inanç, söz ve davranışta dinin, aklın veya örfün uygun gördüğü ölçülerin dışına çıkmayı, özellikle mal veya imkânları meşrû olmayan amaçlar için saçıp savurmayı ifade eder.⁵¹⁸ İsrâf ve seref (سرف) için, her ikisine de inanç, tutum ve davranışlarda aşırıya gitmek anlamı verilebilir.⁵¹⁹ Gazâlî’ye (v.505/1111) göre, dinin, âdetlerin ve insanlığın gerekli gördüğü ölçüler çerçevesinde harcamak, cömertlik, bu ölçülerin altına düşmek cimrilik, bu ölçülerin dışına çıkıp aşırıya gitmek ise israf olmaktadır.⁵²⁰ Hz. Peygamber’in bütün hayatını günah işlemekle geçiren bir kimseden söz ederken kullandığı ‘israf’ kelimesini Nevevî (676/1277), “mâsiyetlerde aşırı gidip meşrû sınırların ötesine geçmek” şeklinde açıkladığı israf kelimesine misal olarak, Hz. Peygamber’in bütün hayatını günah işleyerek geçiren bir kişinin durumunu haber verdiği kişiyi zikretmiştir.⁵²¹

Kur’an-ı Kerim’de israf kelimesi, dört farklı anlamda kullanılmıştır:

1. Bazı ayetlerde israf, şirk, küfür, zulüm, i’tidâ gibi terimlerle semantik bir ilişki içinde din bakımından temel gerçek olan “tevhîd” inancından sapmayı, Allah hakkında ve diğer dinî konularda gerçekte ilgisi olmayan iddialar ileri sürerek, İslam’a ve müslümanlara karşı kibirli, alaycı, inatçı, kaba, saldırgan olmayı ve yıkıcı

⁵¹⁷ Kıyamet, 75 / 6-7.

⁵¹⁸ İbn Manzûr, *Lisanu’l-Arap*, “srf” Md. IX, 148-150.

⁵¹⁹ Kallek, Cengiz, “İsraf” Md. DİA, XXIII, 179.

⁵²⁰ Gazâlî, *İhya*, III, 259-260.

⁵²¹ Kallek, “İsraf” Md. DİA, XXIII, 179.

davranışlar sergilemeyi ifade eder.⁵²² Bu tavırları sergileyenlerin en başında Firavun ve ileri gelenleri bulunmaktadır.⁵²³

2. Bir kimsenin isyankârlığa saparak, günahlara boğulmak suretiyle kendisine kötülük etmesi de (أسرفوا علي أنفسهم) israf kabul edilmiştir.⁵²⁴

3. Allah'ın haram kıldıklarının helal sayılmasını, verilen nimetlerin zekâtını vermemek suretiyle şükretmemeyi de Kur'an israf saymaktadır.⁵²⁵

4. Cinsel sapkınlıklar da Kur'an'da israf olarak zikredilmiş, bu hale düşen topluluklar (Lût Kavmi) müsrifler olarak vasıflandırılmıştır.⁵²⁶

Kur'an-ı Kerim'de israf kelimesi birçok yönleriyle, Allah inancına karşı gelerek normal sınırın dışına çıkmak anlamına gelmektedir. Müsrif, bu çok yaygın olan anlamıyla, imana karşı koyarken, şiddet gösteren ve "Allah'ı inkârda ileri giden, haddi aşan kimse"⁵²⁷ olarak karşımıza çıkmaktadır. Nitekim Firavun ve halkının Hz. Musa'yı sadece inkâr etmekle kalmayıp, O'na karşı zorbalık yapmaları ve şiddet kullanmaya kalkışmalarını Kur'an müsriflik olarak kabul etmektedir.⁵²⁸ Firavun'un azgınlığı ve idaresindeki katılığı, insanların korkudan iman etmelerini engellemiştir. Nitekim "Musa'nın Rabbine iman ettik" diyen sihirbazlarını da Firavun öldürmekle tehdit etmiştir.⁵²⁹

Semûd kavminin, Sâlih Peygamber'e yaptıklarını da Kur'an 'israf' olarak değerlendirmekte ve onların yaptıklarının çok açık bir "fesad" olduğu haber vermektedir. "*Artık Allah'tan korkun ve bana itaat edin. Yeryüzünü ıslah etmeyip, bozgunculuk yapan müsriflerin emirlerine itaat etmeyin.*"⁵³⁰ Kuşkusuz yeryüzünde bozgunculuk yapan (müfsit) kişi, Allah'ın yeryüzünde insan için gönderdiği tebliğe karşı çıkan, Allah'ın dinine meydan okumaya yeltenen de küfründe ileri gidendir.⁵³¹ Burada, yeryüzünde ıslah ile uğraşmayı, fesadı yaymaya, düzeni ve huzuru

---

⁵²² Kallek, "İsraf" Md. DİA, XXIII, 179.

⁵²³ Yunus, 10/83, Yasîn, 26/19

⁵²⁴ Zümer, 39/53.

⁵²⁵ En'âm, 6/141.

⁵²⁶ A'râf, 7/81.

⁵²⁷ El-Behiy, a.g.e. s. 265.

⁵²⁸ Yunus, 10 / 83.

⁵²⁹ Bkz. A'râf, 7 / 120-126.

⁵³⁰ Şu'ara, 26 / 150-152.

⁵³¹ El-Behiy, a.g.e., s. 266.

bozmaya çalışanlar, insanları iman'dan alıkoymaya girişenler müsrifler olarak nitelenmiştir.

Yine Firavun'un korku ve endişelerine yenik düştüğünden Hz. Musa'yı öldürmeyi planlaması de israf olarak kabul edilmektedir. Firavun için: *Doğrusu Allah, 'müsrif' ve yalancı olanı doğru yola erdirtmez.*⁵³² İfadesi kullanılmıştır. Bu ayetten müsriflerin, hem inkâr hem de yalanlamada aşırı gittikleri anlaşılmaktadır. Peygamberlerin, yeryüzünde insanları ıslah etmekle görevli elçiler olduğu göz önünde bulundurulduğunda, ıslahın karşısına ilk çıkanların müsrifler olduğu anlaşılır.

İsrailoğullarının peygamber ve nebilerinin çokluğuna rağmen maddeye ve dünyaya aşırı bir şekilde meylettiklerine, bu durumlarının kendileriyle Allah arasında perde oluşturduğuna, Kur'an'da şöyle işaret edilir: *"Bu sebepten biz İsrailoğullarına şöyle yazdık/hükmettik: "Hiç kimseyi öldürmediği veya yeryüzünde bozgunculuk çıkarıp, düzeni bozmadığı halde kim bir insanı öldürürse, bütün insanları öldürmüş gibidir. Kim de bir canı kurtarırsa, bütün insanları kurtarmış gibidir." Andolsun ki, Elçilerimiz onlara apaçık belgelerle geldi, sonra buna rağmen, onların çoğu yeryüzünde müsriflik edenler oldu."*⁵³³

Ayette işaret edilen en önemli husus hiçbir meşru gerekçe olmadan insanları öldürmenin israf olduğudur.⁵³⁴ Nitekim bu ayetten sonra da bunu yapmanın, Allah'a ve Rasül'ne savaş açmak, yeryüzünde fesad çıkarmak olması sebebiyle cezalarının da çok ağır olacağına bildirilmiştir.

Allah'ın müsrifleri nasıl bir sapkınlığa düşürdüğünü, israiloğullarının Hz. Yusuf'un peygamberliğine karşı gösterdikleri tavırları sebebiyle bunu hak ettiklerini görüyoruz.⁵³⁵ İsrailoğullarının peygamberleri hakkındaki şüpheli yaklaşımları, onlara inanmadıklarını gösterir. Şüpheli tavırları onları israf noktasına taşımıştır.

Kur'an'da isrâf, Allah'ı inkâr ederek normal ölçüden çıkmak, Allah'ın dinine karşı gelerek meydan okumayı sürdürmek manasına gelmekle beraber, -nadiren de olsa- harcamada ölçüsüz ve dengesiz davranmak anlamına da gelir. O zaman şu

---

⁵³² Mü'min, 40 / 26-28.

⁵³³ Mâide, 5 / 32.

⁵³⁴ Ayrıca Bkz. İsrâ, 17 / 33 "Haklı bir sebep olmadıkça Allah'ın, öldürülmesini haram kıldığı cana kıymayın. Kim haksız yere öldürülürse, biz onun velisine yetki vermişizdir. Ancak o da (kıyas yoluyla) öldürmede meşru ölçüleri aşmasın. Çünkü kendisine yardım edilmiştir.

⁵³⁵ Mü'min, 40/ 34.

ayette olduğu gibi, kelamın bu anlama delâlet ettiğine dair bir karine⁵³⁶ bulunur ve bu anlam o karineden çıkarılır: “*Onlar sarfettikleri zaman ne israf ederler, ne de cimrilik; ikisi arasında dengeli bir yol tutarlar.*”⁵³⁷

Buradaki israf, harcamadaki ölçsüzlük anlamıdır. Karinesi “sarfettikleri zaman” ifadesine, “cimrilik etmezler” ve “dengeli bir yol tutarlar” cümlesinin bitişmesidir. Aynı benzerlik, şu ayette de mevcuttur: “*Ey insanoğulları; her mescide güzel elbiselerinizi giyinerek gidin; yiyin, için fakat israf etmeyin. Çünkü Allah, müsrifleri sevmez.*”⁵³⁸ Burada söz konusu olan karine; süslenme, yeme ve içme tabirleri olduğu için israf ölçsüzlük anlamına gelmektedir.⁵³⁹

Malı kullanma ve harcamada ölçsüz ve bilinçsiz davranmanın israf anlamına geldiğine, yetimlerin mallarını korumakla görevli velilerin, bundan sakınmaları gerektiğine işaret eden ayette de değinilmektedir.⁵⁴⁰ Ayette geçen “israf ederek yemek”, malı ölçsüzce, bilinçsizce harcama ve tüketmedir. Tüketimde lüks ve zararlı maddelerin yasaklanması bir dengelenme, zarurî ihtiyaçları temine matuf bir prensiptir.⁵⁴¹ O kadar hassas bir prensiptir ki, nehirde bile abdest alırken fazla su tüketmeyi israf addederek kerih gören Peygamber s.a.v.⁵⁴² bu tavrıyla tebliğ ettiği dinin her bakımdan ölçü ve dengeyi esas aldığına dikkat çekmek istemiştir.

İsrâ suresi 34. ayette yetimlerin malına ancak ihsân ile yaklaşılmasına izin verilmektedir. “İhsân” kavramını Allah’ı görüyormuş gibi O’na ibadet etme⁵⁴³ (Allah’a bilinçli kulluk) olarak kabul ederek, “İsrâf”ın Allah’a karşı korkusuzca ve çekinmeden iş yapma anlamının olduğunu da söyleyebiliriz.

Bundan başka değişik alanlarda ve eylemlerde ortaya konan aşırılık ve ölçsüzlükler de israf olarak nitelendirilmektedir. Şirk, cehaletin ve vehmin sonucudur. Toplumda hiçbir inanç şirk kadar kötülük tevliid edemez. Zira akıl ve

---

⁵³⁶ Karîne, sözlükte “maksadı gösteren işaret, eş, nefis” gibi anlamlara gelir. Arap dilinde karîne, lafızla gerçek anlamının kastedilmesine engel olup, ondan neyin kastedildiğini gösteren durum, alâmet; bir fıkıh kavramı olarak, gizli bir durumla birlikte olup kendisine delâlet eden her türlü açık belirti, alâmet demektir. Arap dilinde karîne, lafzı anlamlandırmada zihni, hakiki anlamından vazgeçirip mecazî anlama yönlendiren durumdur.

⁵³⁷ Furkan, 25 / 67

⁵³⁸ A’raf, 7 / 31

⁵³⁹ El-Behiy, a.g.e., s. 267

⁵⁴⁰ Nisa, 4 / 6

⁵⁴¹ Macit, a.g.e., s. 329.

⁵⁴² İbni Mâce, Tahâret, 425.

⁵⁴³ Buharî, İman, 37.

mantığa zıt olan şirk, insanın zihnini ve şahsiyetini dejenere eden, her türlü ilerlemeyi engelleyen, bünyesinde birçok efsane ve hurafeyi besleyen insan hayatını boşa götüren akıl, ruh, hayat ve düşünce israfıdır.⁵⁴⁴

Allah'ın verdiği malı, boşu boşuna harcayıp hiçbir şey kazanmamak, cahilâne bir hükümdür. Müşrikler, putlarını Allah'a tercih ediyorlar, Allah'a ayırdıkları gibi putlarına da mal ve kurbanlıklardan hisse ayırıyorlar.⁵⁴⁵ Bu âdet, amel bakımından bütün kötülüklerin direğidir. Câhilâne bir israftır. Boş yere israf etmeleri sebebiyle, fakirlik korkusundan, çocuklarını öldürmeyi⁵⁴⁶ ve düşürmeyi kendilerince bir iktisat yolu gördüler ki işte bu da hayatın ve neslin israfıdır.⁵⁴⁷

Allah'ın değişmez kanunu (sünnetullah) gereği müsrif toplumun çökmesinin nedeni Kur'an'da açık olarak belirtilmektedir. "Müsriflerde ölçsüzlük ölçüdür". Onlar, hem inançta, hem de davranış ve sosyal ilişkilerde ölçsüz hareket ederler. Allah'ın verdiği onca nimet ve bolluğa rağmen O'na şirk koşar, nankörlük eder, O'nun emirlerine uymaz, kendilerine çizilen sınırları çiğner, Allah'ın yolundan alıkoyar, zulmeder ve yeryüzünde fesad (bozgunculuk) çıkarırlar. Müsriflerin en önemli özelliği belki de, kargaşa (bozgunculuk) çıkarmaktır.⁵⁴⁸

Lüks ve israf, ferdin iradesinin zayıflığının bir neticesidir. İsfraf ile şımaranlar her türlü ıslahın düşmanıdır. Bu tip insanlarda taklitçilikve özentide derin bir inanç halindedir. Kötülüğe kaymaya müsait kişilerdir. Toplum düzeninin bozulmasında önemli rolleri vardır. İsfraf şükre zıt bir eylemdir. Nimeti hafife almaktır. İsfraf insanı dilencilığe, dolayısıyla iffetsizliğe ve izzetsizliğe götürür.⁵⁴⁹

Batı medeniyeti, zarurî olmayan ihtiyacı zaruret derecesine çıkartarak, görenek tiryakiliği ile hevesleri tahrik etmekle insanları ağır külfetler altına sokarak meşrû olmayan alışkanlıklara sevk ediyor.⁵⁵⁰

Sonuç olarak Kur'an, isrâf kelimesini, inkâr, Allah'a ve peygamberlere inanmama konusunda haddi aşarak, şirk, zulüm, saldırganlık, aşırılık, dengesizlik, adeta her şeye meydan okuma, bazen de harcama ve tüketimde saçıp savurma,

---

⁵⁴⁴ Macit, a.g.e. s. 328.

⁵⁴⁵ En'âm, 6/ 136.

⁵⁴⁶ Yunus, 10/ 183.

⁵⁴⁷ Macit, a.g.e. s. 329.

⁵⁴⁸ Okumuş, Ejder, a.g.e., s. 158.

⁵⁴⁹ Macit, a.g.e. s. 328.

⁵⁵⁰ Macit, a.g.e s. 329-330.

ölçüsüzce, bilinçsizce davranma anlamlarında kullanılmaktadır. İsrâf kelimesi çoğunlukla, fesad, şüphe, kibir ve yalanlama kelimeleriyle birlikte geçmektedir. Aşırılık, hem kişinin kendisinde, hem toplumda, hem de tabiatta derin yaralar açmakta, büyük tahribatlara sebep olmaktadır.

g. İ'tidâ (اعتداء)

Sözlük anlamı, “hızlı koşmak, sınırı aşmak, tecavüz etmek” anlamına gelen “adv” عدو kökünden türemiş olan “taaddî” (تعدي) terim olarak, hedefine ulaştığı halde hızını kesemeyen kimsenin daha ileriye gitmesi” manâsından hareketle, ölçüyü ve sınırı aşmayı, taşkınlık yapmayı, başkalarına saldırmayı ifade eder. Dargınlık ve anlaşmazlığın kin, nefret ve silahlı çatışmaya vardırılmasına “adâvet” (العداوة) ve “udvân” العدوان , bu tutum içinde olana “aduvv” العدو denir.⁵⁵¹ Haddi aşmak ve özellikle Allah’ın kulları için belirlediği sınırları (hudûdullâh) tecavüz etmek, “ilâhî emirleri çiğnemek” manâsına gelir. Taaddî’nin “aşırılık, taşkınlık” anlamından dolayı Kur’an’daki ‘ğulüvv’, ‘israf’, ‘tuğyân’ ve ‘zulm’ terimleriyle bağlantısı vardır.⁵⁵² “İ’tidâ”, hakka tecavüz, haddi aşma, anlamına gelirken mu’tedî i’tidâ eden, yani haddi aşan, haksızlık eden demektir.⁵⁵³

Kur’an-ı Kerim’de taaddî’nin aynı kökten eş anlamlısı, olan “i’tidâ” الاعتداء daha çok geçmektedir.⁵⁵⁴ Kur’an’da pek çok ayette Allah’ın koyduğu sınırlara riayet edilmesi, emir ve yasaklarına uyulması emredilmiş, bu sınırlara yaklaşılmaması yasaklanmış ” تلك حدود الله فلا تعتدوها”⁵⁵⁵ bu sınırları korumanın mü’minlerin bir özelliği olduğu,⁵⁵⁶ çiğneyenlerin ise ağır bir azap ile cezalandırılacağı,⁵⁵⁷ Allah’ın haddi aşanları sevmediği,⁵⁵⁸ bunun zulüm ile eşdeğer olduğu⁵⁵⁹ bildirilmiştir.

Allah’ın koyduğu bu sınırlar, insanın en mükemmel yaratılan varlık olma özelliğini koruması, insan onurunun çiğnenmemesi ve netice olarak insanın fesada uğramasının önüne geçilmesine yöneliktir. Nitekim Kur’an savaşlarda dahi bu

⁵⁵¹Râgıp, *el-Müfredât.*, “adv” md. s. 553-554; İbn Manzûr, *Lisânü’l-Arap*, “adv” md.

⁵⁵² Çelik, İbrahim, *Taaddî, md., DİA*, XXXIX, 283.

⁵⁵³ Okumuş, *a.g.e.*, s. 155.

⁵⁵⁴Râgıp, *el-Müfredât*, “adv” md.

⁵⁵⁵ Bakara, 2 /187.

⁵⁵⁶ Tevbe, 9 / 112.

⁵⁵⁷ Nisa, 4 /14.

⁵⁵⁸ Bakara, 2 /190; Mâide, 5 / 87.

⁵⁵⁹ Bakara, 2 /229.

sınırlara riayet edilmesi, öldürmede ve mücadelede haddi aşmama ölçüleri konulmuştur.⁵⁶⁰ Öldürmede haddi aşmayı müfessirler, işkence yapmak, kulak burun gibi organları kesmek, kadınları, çocukları ve savaşa katılmayan yaşlıları, din adamları, gereksiz yere ağaçları kesmek, evleri mabedleri yıkmak, yakmak, hayvanları telef etmek, arazideki mahsulleri talan etmek gibi, insan, toplum ve tabiat üzerinde fesad sayılacak ne varsa bunların hepsinin yasaklandığı anlamına yorumlamışlardır.⁵⁶¹ Her konuda ölçülere riayet etmek, ölçülü ve dengeli olmak, İslam'ın prensiplerindedir ve bu tutum Allah ve Rasulü tarafından övülmüştür.

Allah teâlâ, en güzel şekilde yarattığı insanın bu üstünlüğünü koruyup devam ettirebilmesi için uyulması gereken kurallar koymuş, aşılmaması gereken sınırlar belirlemiştir. Bu tutum ısrarla devam ettirilirse, istekler ve düşünceler değişir, insanın fitratı bozulur ve sonunda insanı insanlık çizgisinde tutan değer ölçüleri alt üst olur.⁵⁶² İsrailoğulları ilâhi sınırları aşıp cumartesi yasağını çiğnedikleri, aşırılık ve taşkınlıklarını sürdürüp, peygamberlerini bile öldürecek boyutlara vardırtdıkları için ilâhi lânete ve gazaba uğratılmışlar ve “fâsıklar” olarak nitelendirilmişlerdir.⁵⁶³

Müfsidlere ait bir özellik olduğu içindir ki, Allah c.c. müfsidleri sevmediği gibi mu'tedileri de sevmez.⁵⁶⁴ Mu'tedî, i'tidâ fiilinin sıfat halidir ve “kişinin sınırı aşması” ve dolayısıyla “birisine karşı taşkınlık ve haksızlık yapması” anlamına gelmektedir. Bu kelime “zulüm” kelimesi ile çok yakın hatta eş anlamlı olarak kullanılmaktadır.⁵⁶⁵ Bu anlam ilişkisini mâide suresinin 107. âyetinde açık ir şekilde görmek mümkündür. “Allah'a yemin ederek: Bizim şahitliğimiz onların şahitliğinden elbette daha gerçektir. Biz hakkı da çiğneyip geçmedik. Çünkü o takdirde, biz elbette zalimlerden oluruz” diye yemin ettiler. Bu noktada, zulmün önemli bir boyutunun, “Allah'ın sınırlarının aşılması olduğunun hatırlanması yararlı olacaktır. İ'tidâ kelimesi de tamamen aynı durumlarda bu anlamda kullanılmaktadır.⁵⁶⁶

“Mu'tedî, hem çok aşırı günahkâr, bu yüzden kalbi katı, ayetlerden öğüt almaya karşı kapalı, hem de ahireti ve ayetleri yalanlayan bir tabiata sahip olduğu

---

⁵⁶⁰ Bakara, 2 / 190.

⁵⁶¹ Taberî, *Tefsir*, II, 260; Râzî, *Tefsir*, V, 128; Kurtubî, *Tefsir*, II, 349-341; Reşid, Rıza, *Tefsirul Menar*, I, 208.

⁵⁶² Çelik, “*Taaddî*” *Md.*, *DİA*, XXXIX, 283

⁵⁶³ Bakara, 2 / 65; A'râf, 7 / 163.

⁵⁶⁴ Bakara, 2 / 190; Mâide, 5 / 87

⁵⁶⁵ Izutsu, *Kavramlar*, s. 268.

⁵⁶⁶ Izutsu, a.g.e., , s. 269.

için açıkça kötülük yapmaktan çekinmez. Bu sebeple onlar Allah'ın her türlü ahiret nimetinden mahrûm olacaklar, cehennem azabıyla cezalandırılacaklardır.⁵⁶⁷

Haddi aşan ve haksızlık eden toplumların ağır bir şekilde cezalandırıldıklarını ve çöküşlerini Kur'an haber vermektedir. Örneğin İsrailoğulları cumartesi yasağı konusunda haddi aştıkları için maymunlara dönüştürülmüş,⁵⁶⁸ Allah'a nankörlük ederek, sınırı aştıkları ve peygamberleri Hz. Musa'ya itaat etmedikleri için, horluk ve yoksulluğa mahkûm edilmişler ve Allah'ın gazabına uğramışlardır.⁵⁶⁹ Lût kavmine mahsus olan livata fiilinin "i'tidâ" (sınırı aşma) eylemi olduğu, bunun da "Allah'ın sınırlarının aşılması" olarak algılanması gereken "tiksinilecek" ve Allah'ın gazabına sebep olacak çirkin bir iş (fevâhiş) olduğuna vurgu yapılmaktadır.⁵⁷⁰

Yaratma ve yürütme konusunda, Allah'ın hakkını teslim etmemek de, Kur'an'da i'tidâ olarak nitelendirilmiştir.⁵⁷¹ Bu eylemin, Allah'ın hakkına tecavüz olduğu ve yeryüzünün, Allah'ın koyduğu düzeninden çıkarılıp, fesadına sebebiyet verildiği de aynı ayetlerin devamında zikredilmektedir.⁵⁷² Yani "i'tida" fesada giden yolda atılan bir adım, bir başlangıçtır. Bu sebeple Allah c.c. mü'minleri haddi aşmamaları konusunda uyarmaktadır.⁵⁷³ Çünkü bu durum Allah'ın ulûhiyet alanına tecavüzdür ve bir şirktir. Şirkin Allah tarafından affedilmeyecek tek günah olmasının sebebi⁵⁷⁴, O'nun ulûhiyet hakkına tecavüz ve teryüzünde fesada sebep olmasıdır.

h. Tuğyân الطغیان

"Tuğyân" kelime olarak haddi aşma, zulüm, azgınlık, sapıklık; isyan, küfür gibi anlamlara gelmektedir. "Tuğyan" "tağâ" (طغي) azdı, taşı, zulmetti fiilinin masdarı olarak Kur'an'da dokuz yerde geçer. Ayrıca haddi aşıp azgınlık yapan kişi ve topluluklar manasında tâğî (طاغي) altı yerde; insanları yoldan çıkararak, azdıran

⁵⁶⁷ Mutaffifin, 83/ 7-17.

⁵⁶⁸ Bakara, 2 /65; Nisa,4 /47; Mâide, 5 / 87.

⁵⁶⁹ Bakara,2 / 61.

⁵⁷⁰ Şu'arâ, 26/ 165-166.

⁵⁷¹ A'raf, 7 / 54-55; Mâide, 6 / 87.

⁵⁷² A'raf, 7 / 56.

⁵⁷³ Bakara, 2 / 190.

⁵⁷⁴ Nisâ, 4 / 116

"şeytan", "put" ve "kâhin" anlamında Tağut (طاغوت) sekiz yerde geçer. Masdar ve diğer türevleriyle birlikte bu kelime Kur'an'da toplam otuzdokuz yerde zikredilir.⁵⁷⁵

Tâğut dışındaki kullanımlarda kavram birkaç ayette suyun taşması, gözün hedefini şaşması, terazinin dengesinden sapıp eksik tartması gibi anlamlarda kullanılır, diğerlerinde dini ve ahlâki alanlardaki aşırılıklar, sapkınlıklar, zulüm ve tecavüzler çerçevesinde geçer. Beş ayette bu kavramla Firavun'un azgınlığına atıfta bulunulur, dört ayette tuğyân ile küfür birbirinin tamamlayıcısı olarak kullanılmıştır.⁵⁷⁶ Sözlükte "azmak", "sınırı aşmak" anlamındaki "tuğvân" (tuğyân) kökünden türeyen bir isim/sıfat olup müfred-cemî ve müzekker-müennes aynı şekilde kullanılır. Asıl manası "aşırı derecede azgın ve mütecâviz" dir. Bundan hareketle Allah'tan başka tapınılan ve hak yoldan saptıran her varlık, -put, şeytan, kâhin ve sihirbaz gibi- tâğutun kapsamı içinde düşünülmüştür.⁵⁷⁷

Tuğyân kelimesinin Kur'an'da dört değişik anlama geldiğini açıklayan Mukatil b. Süleyman (v.150) bunların, "dalâlet"⁵⁷⁸, "isyân"⁵⁷⁹, "yükselme ve çoğalma"⁵⁸⁰ ve "zulm"⁵⁸¹ anlamlarıyla geçtiğini misallerle açıklamaktadır.⁵⁸² "Tuğyan" ile aynı kökten gelen "Tağut" kelimesi, azgın, insanlara zorla hükmeden kâfir, zorba kişiyi ifade eder. Tâğut, sözlük anlamıyla sınırı aşan demektir. Kur'an'da kullanıldığı şekliyle kelime, "şeytan", "nefs", "putlar", "sihirbazlar" gibi çeşitli şekillerde yorumlanmıştır. Kısaca "tağut" insanları azdıran, saptıran her şeyi ifade eder.⁵⁸³

Hızır'ın öldürdüğü çocuğun⁵⁸⁴ inkârcı bir tabiata sahip olduğu, eğer yaşasaydı ebeveynini "tuğyân"a ve küfre sürükleyecekti⁵⁸⁵ denilmektedir. Yine hadiste malın "tuğyan"ı olduğu gibi ilmin de "tuğyan"ı olduğu bildirilmiştir. Yani ilim, sahibini, şüpheli hususlarda ruhsat kullanması suretiyle, helâl olmayan yollara sevk eder. İlimi

⁵⁷⁵Râgıp, *el-Müfredât*, "tğv", "tğy" Md. ; İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arap*, "tğv", "tğy" Md.

⁵⁷⁶Abdûlbâki, M. Fuat, *el-Mu'cem*, "tğy" md.,

⁵⁷⁷Yurdagür, Metin, "Tağut" Md. DİA,

⁵⁷⁸Bakara, 2/ 15; Yunus, 11; Kâf, 26; Sâffât, 30; Sâd, 55; Nebe', 21-22

⁵⁷⁹Taha, 24, 81.

⁵⁸⁰Hâkka, 11,

⁵⁸¹Necm, 17; Rahmân, 8.

⁵⁸²Mukatil, *el-Eşbâh ve'n-Nezâir*, s. 221-222.

⁵⁸³Altuntaş, Halil, Şahin, Muzaffer, *Kur'an'ı Kerim Meâli*, DİB Yay. İstanbul, 2010, s. 41.

⁵⁸⁴el-Kehf, 18/74, 80

⁵⁸⁵Müslim, *Kader*, 29.

kendisinden aşağıda olan kimselere büyüklük taslama ve ilmiyle amel etmeyerek ilminin hakkını vermezse işte bu da ilmin tuğyanı olur.⁵⁸⁶

Kur'an'ın tuğyân ve istiğnâ gibi kelimelerinin -ilki kabaca “küstahlıkla (beşerî) sınırları aşmak” ikincisi ise, “kişinin kendisini tamamen özgür ve bağımsız hissetmesi) anlamına gelir- delâlet ettiği ‘had bilmezlik’ günahını işlemiş olacaktır. Böylece, yaratılmışlığın bilincinde olmak, Tanrı ve insan arasındaki efendi-köle ilişkisi sorunuyla doğrudan bağlantılandırılmaktadır.⁵⁸⁷ İnsan kendisini yaratılmış, Allah’ı da yaratıcı konumuna yerleştirmedeği takdirde ‘Tağut’ durumuna düşer. Kur’an, Müslümanlardan yaratılmış olduklarının bilincinde olmasını ister. Tâgut’u reddedip, Allah’a iman etmek, insanın kopmaz ve sarsılmaz bir ipe tutunmasıdır.⁵⁸⁸

Kur'an'da Allah müminlerin dostu ve yardımcısı, “Tağut” da kâfirlerin dostu ve yardımcısı olarak gösterilmiş; “müminlerin Allah yolunda savaştıkları” kâfirlerin ise, “tağut yolunda savaştıkları” bildirilmiştir.⁵⁸⁹

Kur'an-ı Kerîm'de Âd, Semûd ve Nuh kavmi gibi azgın toplulukların, Allah'ın emriyle yine azgın, köpürüp kuduran tufan; her şeyi yerinden söküp atan "dondurucu rüzgâr"⁵⁹⁰ ve korkunç ses (sayha)⁵⁹¹ ile helâk edildikleri anlatılmaktadır. Böylece sanki onlara, amelleri cinsinden bir ceza verilmiştir. Haddi aşır isyan eden, azarak kendinden başka güç tanımayan insana, Allah'ın emrine boyun eğen tabii afetler (tufan, fırtına, zelzele vb.) yoluyla haddi bildirilir.⁵⁹²

Hız Peygamber (a.s) “beni ihtiyarlattı”, “belimi büktü, saçlarımı ağarttı” gibi ifadelerle bahsettiği Hûd suresi ayetinde de “*emrolunduğun gibi dosdoğru ol, beraberindeki tövbe edenler de dosdoğru olsunlar. Hak ve adalet ölçülerini aşmayın (فلا تطغوا)*. Şüphesiz O, yaptıklarınızı hakkıyla görür”.⁵⁹³ Ayeti, “hak ve adalet ölçülerini aşmayın” anlamındaki “felâ tadğâvv” ifadesi, Allah'ın emirlerine gerektiği gibi itaat, doğruluğa tam anlamıyla riayet etmemenin “tuğyân” anlamına geleceğine işaretler. Bu davranışın aynı zamanda zâlimlere meyletme, Allah'ın dostluğunu ve

⁵⁸⁶ Lisânü'l-Arap, “tğv”, “tğy” md.

⁵⁸⁷ İzutsu, *Kur'an'da Tanrı ve İnsan*, Çev. M. Kürşat Atalar, Pınar Yay., İst. 2012, s. 188.

⁵⁸⁸ Bakara, 2/ 256.

⁵⁸⁹ Bakara, 2/257; Nisâ, 4/76.

⁵⁹⁰ Hâkka, 69/6

⁵⁹¹ Hud, 11/67

⁵⁹² Fetih, 48/ 7

⁵⁹³ Hûd, 11/ 112

yardımını kaybetme gibi daha vahim bir sonuç, cehennem azabına maruz kalma gibi kötü bir âkıbete götürebileceğine işaret edilmiştir.⁵⁹⁴

Tuğyan, insanın tabiatında vardır. Vahye kulağını tıkayan, aklını yegâne rehber kabul ederek kendini beğenen "bencil" insan bir de çok mal sahibi olup kendini müstağnî görmeğe başladı mı, "tuğyan" içine düşmüş olur.⁵⁹⁵

"İnsan, kendisinde istediğini yapabilecek bir güç, bilgi ve yetenek farketmediği zaman artık Allah'ı unuttur; gerçek kudret, ilim ve dilediğini dileme ve yapabilme güç ve iradesine sahip olanın yalnızca Allah olduğunu aklından çıkarır. Bu durum insan için tuğyana açılan bir kapıdır; artık dilediğini yapar, hiçbir sınır tanımaz. Allah'a ortak koşmaya, nefsinin onun yerine geçirip hevâ ve heveslerinin peşinden gitmeye girişir. İşte bu hal, tuğyân halidir ve bu tür insanlar Kur'an'ın diliyle "tâğî" dir".⁵⁹⁶ Allah, insanların azıp sapmamaları için her şeyi ölçü ile yaratmış, rızkı da belli bir ölçü ile insanlara vermiştir: "*Eğer Allah rızkı kullarının hepsine bol bol verseydi yeryüzünde azgınlık ederlerdi. Ama O, dilediğini bir ölçüyle indirir*".⁵⁹⁷

Kur'an 'da Firavun, "tuğyân"ın simgesi olarak takdim edilmiştir. O, bütün gücün kendi elinde olduğunu iddia ediyor, insanları küçük görüyor, işkence ediyor ve öldürüyordu.⁵⁹⁸ Firavun mantığına göre bütün insanlar Onun kölesi; "Mısır ve nehirler" onun mülkü idi.⁵⁹⁹ Buna göre "tuğyan"ın temelinde "kibir" ve "benlik" duygusu vardır. Şeytanın azgınlığının sebebi de kibir ve benliktir. O, Allah'ın Âdem'e secde emrini yerine getirmeme gerekçesi olarak kendisinin Âdem'den üstün oluşu iddiasını ileri sürüyordu. Onun bu hareketi de kibir ve inkâr olarak değerlendirilmiştir. Bu bakımdan "tağut" şeytan olarak da yorumlanmıştır.⁶⁰⁰

Tuğyan kelimesine küfür, şirk ve zulüm olarak iki şekilde manâ vermek gerekir: "*Doğrusu şirk büyük bir zulümdür*".⁶⁰¹ Çünkü şirk, bile bile hakkı inkâr etmek, nimeti görmemek ve onu verene isyan etmektir. Bu, iman noktasından bir "tuğyan"dır. İman açısından tuğyan içinde bulunan kimsenin uygulama (amel) bakımından da "zâlim" olması tabiidir. Firavun'un tuğyânı buna örnektir. Uygulama

---

⁵⁹⁴ Hûd, 11/ 113

⁵⁹⁵ A'lâk, 96/ 6

⁵⁹⁶ Ünal, a.g.e., s. 355-356.

⁵⁹⁷ Şûrâ, 42/ 27

⁵⁹⁸ Bakara, 2/ 49; İbrahim, 14/ 6.

⁵⁹⁹ Zuhruf, 43/ 51.

⁶⁰⁰ Nisâ, 4/ 51.

⁶⁰¹ Lokman, 31/13.

(amel) açısından "tuğyan" ise "zulüm" ve "haksızlık"tır. Özellikle yetki sahibi bir kimsenin, kendisini haklı gösterecek bazı gerekçelerle adaletten ayrılması ve emri altındakilere zulmetmesidir.

Tuğyan, siyasî iktidarı elinde bulunduran kişilerin sırf kendi iktidarını devam ettirmek ve rakiplerini etkisiz bırakmak için, çevresindeki kötü kişilerin telkin ve tahriklerine kapılarak zulme sapmalarındır. Kur'an'a göre "tâğîler" in cezası, yaptıkları azgınlığa münâsip bir ceza olarak cehennem olacak, azapları da sürekli artırılarak devam edecektir. Çünkü onlar, Âhiret'e ve hesaba inanmamışlar, Allah'ın ayetlerini ve Peygamberleri yalanlamışlardır.⁶⁰²

1. U'lüvv (علق)

"Ulüvv" kelimesi "süfl" (سفل) kelimesinin zıt anlamlısıdır. "Ulüvv" yükseklik demektir. "a'lâ" (علا) kalıbındaki kullanım "gücü yetme, büyük olma, büyükleme" gibi anlamlara gelir. Bu ifade daha çok övme ve yerme (medh ve zemm) için kullanılır. "عالية" şeklinde kullanıldığı zaman sadece övme için kullanılır⁶⁰³ "علا" ve "علي" fiil kökünden türemiş kelimeler, pek çok kullanım sahasına sahiptir. Kur'an'da yetmişbir yerde kullanılmıştır. Bu kelime "fesat" kelimesi ile dört yerde kullanılmıştır.⁶⁰⁴

Âyette Firavun'un Mısır halkına karşı zorbalık yaptığı, o ülkede halkına karşı büyüklük taslayıp kibirlendiği, onları kendisine kölelik etmeye zorladığı yahut onları köleleştirdiği anlatılmaktadır.⁶⁰⁵ Aynı surenin diğer bir ayetinde de: "İşte ahiret yurdu. Biz onu yeryüzünde büyüklük taslamayan ve bozgunculuk yapmayanlara hâs kılıyoruz. Sonuç, Allah'a karşı gelmekten sakınanlarıdır."⁶⁰⁶ Bu ayette geçen "ulüvven" kelimesi Taberî'ye göre "hakk"a karşı kibirlenme, İbn Kesir ise, İkrime'den rivayetle "zorbalık, kibirlenme", Saîd b. Cübeyr'den rivayetle "bağy" gibi anlamlarda kullanıldığını nakletmiştir.⁶⁰⁷

⁶⁰² Nebe', 78/ 21-30.

⁶⁰³ Râgıp, *el-Müfredât*, s. 345; İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arap*, XV, 84

⁶⁰⁴ Abdalbâki, M. Fuât, *Mu'cemu'l-Müfehres*, s. 481.

⁶⁰⁵ Kasas, 28/ 4.

⁶⁰⁶ Kasas, 28/ 83.

⁶⁰⁷ Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, XI, 34; İbn Kesîr, *Tefsiru'l-Kurân*, VI, 268

Diğer yandan Hz Musa (as) Firavun ve kavmine sekiz mucize ile geldiğinde “fâsıklar” olarak nitelenen o topluluk, bu mucizelerin apaçık sihir olduğunu iddia ederek,⁶⁰⁸ “Kendileri de bunların (ayetler) hak olduklarını kesin olarak bildikleri halde, sırf zalimliklerinden ve büyüklük taslamalarından (zulmen ve ulüvven) ötürü onları inkâr ettiler. Ama bozguncuların sonu nasıl oldu bir bak.”⁶⁰⁹ Ayete göre, Allah’ın ayetlerini, peygamberler’in mucizelerini bilerek inkâr etmek zulüm, büyüklük taslamaları fesâd, bunu yapanlar da “müfsit”tirler.

Yine İsrailoğulları hakkında, yeryüzünde iki defa bozgunculuk çıkaracakları ve büyük bir kibre kapılarak böbürlenecekleri (ولتعلن علوا كبيرا) haber verilmektedir.⁶¹⁰ Onların fesadlarından birincisi, “fitne” olarak nitelenebilecek olan, güçlü ve büyük bir orduya sahip kral Buhtunnasr tarafından işgale uğrayıp, evleri, yurtları, mabedleri yerlebir edilerek hezimete uğrayacaklarıdır. İkinci fesadları da, Davûd’un Câlût’u öldürmesinden sonra Hz. Süleyman dönemiyle birlikte İsrailoğullarının yeniden güçlenip çoğalacakları, putperest bir kavim haline gelecekleri, şımarıklık ve azgınlık edip böbürlenecekleri, saldıran ve kan döken bir millet olacaklarıdır.⁶¹¹

Her üç ayette de “ulüvv” kelimesiyle birlikte “fesat” kelimesi veya “müfsit” kelimesi de kullanılmıştır. Birinci ayette Firavun’un ülkesinde halkına karşı büyüklük taslayıp zorbalık etmesi O’nun “müfsitlerden” kılımıştır. Halkını sınıflara ayırması ve oğullarını öldürmesi ise, halkın bir araya gelip güçlenerek kendisine karşı çıkmalarını engellemek, toplumun güç ve kuvvet kaynağı olan erkeklerden mahrum etme çabaları O’nu müfsitler içerisine sokmuştur. Üçüncü ayette de yine, Firavun ve kavminin, ayetlerle gelen elçiyi yalanlamaları, Peygamber’in getirdiği ayetleri inkâr edip, zalimlik ve ululuk taslamaları onları “müfsitler” yapmıştır.

Nitekim İsrailoğulları bu bozguncu sıfatlarını halen devam ettirmekte, kurdukları İsrail devleti adıyla, batılı ülkeler ve özellikle de Amerika’nın desteğini arkalarına almak suretiyle, ellerinde bulundurdukları en güçlü silâh ve teknoloji ile adeta dünyayı, özellikle de İslam âlemini tehdit etmektedir. Öldürürken yaşlı, kadın

---

⁶⁰⁸ Neml, 27/ 12-13.

⁶⁰⁹ Neml, 27/ 14.

⁶¹⁰ İsrâ, 17/ 4.

⁶¹¹ Bkz. Taberî, *Tefsîr*, IX, 30-36; Sâbunî, *Muhtasar-u Tefsir-i İbn-i Kesîr*, II, 365; Mevdudî, *Tefhîm*, III, 72-76;

çocuk ayırımı yapmadan öldürmekte, yaptığı katliamların engellenmesi yönünde bir türlü BM'den herhangi bir karar çıkarılamamaktadır.⁶¹²

“Ulüvv” kelimesi Kur'an'da “israf” kavramıyla bağlantılı olarak, “müsriflerin” bir özelliğinin de “büyüklük taslamak ve zorbalık” olduğuna vurgu yapılmıştır. “*Andolsu, İsrailoğullarını o alçaltıcı azaptan; Firavun'dan kurtardık. Çünkü O, haddi aşanlardan bir zorba idi.*”⁶¹³ “İsrâf” kelimesinin anlamları içerisinde “inkâr” ve “şirk” gibi fesad'ın en son noktaya ulaşmış haline işeret edilmişti.

Başka bir yerde de Hz. Musa'nın Firavun ve kavmini karşısına çıkıp, “Allah'a karşı ululuk taslamamaları konusunda uyardığı haber verilmektedir: “*Allah'a karşı ululuk taslamayın. Çünkü ben size apaçık bir delil (mûcize) getiriyorum.*”⁶¹⁴ Anlaşıyor ki, Firavun sadece halkına karşı ululuk taslamıyor, aynı zamanda O, Allah'a karşı da böyle bir tavır içerisinde girmiş ve haddi aşmıştır. Firavun kavminin karşısına çıkıp “*Ben sizin en yüce rabbinizim*”⁶¹⁵ dediğinde yine “ulüvv” kelimesiyle aynı kökten gelen “اعلي” aynı kalıbın ism-i tafdîl şekliyle ifade etmiştir ki, artık firavun yeryüzünde kendinden daha ulu (büyük) birisini tanımamaktadır.

“Ulüvv” den maksat ululanmak, inanmaya tenezzül etmemek, kibirlenmek, kafa tutmak, fesad ise herhangi bir şeyi ve malları faydalı olmaktan çıkarmak ve özellikle de Rabbine karşı isyan ile nefsinin heder etmektir.⁶¹⁶ “Ulüvv” ve “fesad” her ikisi de genelde aynı ayette birlikte geçmektedir ve bunların her ikisi de olumsuz anlamda sosyal bir eylemdir. Toplumun fertleri arasında menfî ilişkiler, tefrika, düşmanlık meydana getirmektedir. Bu tür eylemler Kur'an'da, muttakilerden nefyedilmiş ve çoğunlukla, müfsitlerin, fâsıkların ve zalim ve zorbaların işi olarak ifade edilmiştir. Bu yönleriyle, “ulüvv” ve “fesad” kavramları bir ilişki içerisinde.

i. İstikbâr (استكبار)

“Ulüvv” kavramıyla çok yakın bir anlam bağı olan diğer bir kavram da “istikbâr”dır. Bu kelime de (كبر) fiil kökünden türemiş bir masdar olup, anlamı,

⁶¹² Şimşek, *Kur'an Tefsiri*, III, 200-202.

⁶¹³ Duhân, 44/ 30-31.

⁶¹⁴ Duhân, 44/ 17-19.

⁶¹⁵ Nâziât, 79/ 24.

⁶¹⁶ Kuşen Halil, *Kur'an'da Fesat Kavramı*, s. 41.

“büyük olmak” demektir.⁶¹⁷ Büyüklük; nicelik, nitelik, durum, mertebe bakımlarından olabildiği gibi, “çokluk” belirtmek için de olabilir. “Kebîr” (كبير) büyük, “kebiratün” (كبيره) büyük bir şey ve diğer bir anlam olarak “kebîre” (كبيره) çoğulu “kebâir” (كباير) büyük günah,⁶¹⁸ ceza gerektiren günah, “ekber” (اكبر) daha büyük, en büyük, “kiber” (كبر) ise yaşlılık demektir. Kebîr’in isim kalıbında çoğulu “ekâbir” (اكابر) dir. Bir toplumun ileri gelenler ve reisleri “küberâ” (كبراء) şeklinde kullanılır. “Kibriyâ” (كبرياء) ululuk, büyüklük, yücelik, “ikbar” (اكثر) büyük görmek, “tekbîr” (تكبير) yüceltmek, büyülemek, ta’zîm etmek anlamlarına gelmektedir.⁶¹⁹ Kur’an-ı kerim’de “istikbâr”, emrolunduğu iş konusunda büyüklenen ve yüz çeviren, küfürde önder ve istikbâr olmak üzere iki değişik anlam için kullanılmıştır.⁶²⁰

Bu kullanımlar Kur’an’da yüzaltmışbir yerde geçmektedir.⁶²¹ İstikbâr, insanın ululuk taslaması ve kendini başkalarından büyük görmesi demektir. Bu da, böyle bir vasfı taşıyan insanın kendinde bulunan bazı özelliklerin başkalarında bulunmadığına, dolayısıyla herkesin kendisine saygı duyup kendi görüş ve kanaatine uyması gerektiğine inanmasından kaynaklanmaktadır.⁶²² Esasen böyle bir kanaat gerçeğe uygun olsa bile, hiçbir zaman insana "kibirlenme" hakkını vermez. Çünkü gerçek anlamda büyük ve ulu olan yalnız Allah’tır. Bu yüzden kulun kibirlenmesi ilk önce Allah’a karşı bir saygısızlıktır. Bir başka deyişle insanın kendini bu konumda görmesi, Allah’ın hakkına tecâvüz etmek demektir. Kendini büyük görmenin en ileri derecesi de Allah’ı, mutlak varlık olarak kabule yanaşmamaktır.⁶²³

Şeytanın ve kâfirlerin önemli sıfatlarından olan “istikbar” kibir ile aynı kökten olup, kendini aşırı derecede büyük görmek, büyüklüğe kapılmak, büyüklenmek ve inat etmekten dolayı “hakk’ı kabulden imtina edip yüz çevirmek anlamlarında kullanılmıştır.⁶²⁴ “Her ne zaman kendilerine istemedikleri bir elçi geldiyse onlar büyüklendiler, onların bazılarını yalanladılar bazılarını da öldürdüler.”⁶²⁵ Hz. Nûh kavmini imana davet için her gelişinde onlar kibirle

⁶¹⁷ İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arap*, c. 5, s. 126-127.

⁶¹⁸ Ayetlerde de bu anlamda kullanılmıştır. Bkz.Nisâ, 4/ 31; Necm, 53/ 32.

⁶¹⁹ Râgıp, *el-Müfredât*, s. 126-127.

⁶²⁰ Mukâtil, *a.g.e.*, s. 324-325.

⁶²¹ Abdalbâkî, M. Fuat, *Mu'cemü'ı-Müfehres*, s. 588.

⁶²² Râgıp, *el-Müfredât*, s. 697.

⁶²³ Demirci, *Kur'an'ın Temel Konuları*, s.114.

⁶²⁴ Râgıp, *el-Müfredât*, s. 421

⁶²⁵ Bakara, 2/ 87.

direnmişlerdir.⁶²⁶ Onlara bir uyarıcı gelince nefretleri artıyor, buna karşı büyüklük taslayarak kendilerince tuzaklar hazırlıyorlar.⁶²⁷ Yani inkârın temelinde kibir vardır.

Kibirle nitelenen ve kibir ve inadı kendisini inkâra kadar götüren⁶²⁸ ve düştüğü bu duruma insanları da düşürmeye çalışan, sembol şahsiyet Kur'an'a göre iblistir.⁶²⁹ Bu açıdan bakıldığında inkârcılarla şeytan aynı duygu yani "istikbâr" sebebiyle küfre düşmüşlerdir.

İblisin kibirle nitelenmesi, onun itaatsizliği ve Âdem'e secde etmemedeki ısrarından dolayıdır. İtaatsizlikteki direnişi kendisine sorulduğunda, şöyle cevap vermişti: "*Beni ateşten, onu çamurdan yarattın, ben ondan üstünüm*".⁶³⁰ Böylece kibirlenme kavramı içine, isyanda ısrar ile birlikte yücelme ve büyülenme de girmiştir.⁶³¹ Kibir ve istiğna Allah'ın huzurunda gösterilmesi; gerekli tevazuun çiğnenmesinden dolayı böyle bir noktaya gelirken fücûr, ameldeki bir kayıtsızlıkla, sonunda küfürle paralellik gösteren bir noktaya ulaşmaktadır.⁶³²

Allah (c.c.) şu ayetleriyle melekleri, kibirlenmeyen varlıklar olarak tanıtmış ve onlardan bu sıfatı uzaklaştırmıştır.⁶³³ O halde kibirlenmek; sadece isyan ve itaatsizlik, küfür ve inançsızlık değil, aynı zamanda küfreden ve karşı çıkanın büyüklük taslaması ve meydan okuması demektir.⁶³⁴ Bu anlamı şu ayette görmekteyiz: "*Kendine okunan Allah'ın ayetlerini dinleyip, sonra, onları hiç duymamış gibi büyüklük taslamakta direnen yalancı ve günahkâr kişinin vay haline!*"⁶³⁵

Müstekbirlerin özellikleri içerisinde, Allah'ın ayetlerine karşı duyarsızlık, istihza, yalan hattâ inkârcılık vardır. Büyüklük taslayanların en belirgin özelliklerinden biri de "hesap günü"ne iman etmemeleridir.⁶³⁶ Ahirete inanmadıkları gibi, kalpleri de inkâr ile doludur. Bu sebeple Allah müstekbirleri sevmemektedir.⁶³⁷

---

⁶²⁶ Nûh, 71/ 7.

⁶²⁷ Fâtır, 35/ 42-43.

⁶²⁸ Bakara, 2/ 34.

⁶²⁹ Bakara, 2/ 36 ; A'râf, 7/ 20-21; Sad,38 71-74

⁶³⁰ A'raf, 7/12

⁶³¹ El-Behiy, *Kur'anî Kavramlar*, s. 105

⁶³² Aydın, Mustafa, *Kur'anî Kavramlar*, s. 55.

⁶³³ Nahl, 16/49-50

⁶³⁴ El-Behiy, *a.g.e.*, s. 105.

⁶³⁵ Câsiye, 45/7-9.

⁶³⁶ Mü'min, 40/ 27.

⁶³⁷ Nahl, 16/ 22-23.

Müşriklerde de istikbâr özelliği vardır. Onlar da uyarıcılara karşı müstekbir tavırlarıyla karşı koymuşlardır. “Müşrikler, eğer kendilerine bir uyarıcı gelirse, ümmetlerden herhangi birinden daha çok doğru yol üzere olacaklarına dair en güçlü şekilde Allah’a yemin etmişlerdi. Fakat onlara bir uyarıcı gelince, bu onların nefretlerini artırdı. Yeryüzünde büyüklük taslamak ve kötü tuzak kurmak için (böyle davranıyorlardı).⁶³⁸

Bazı insanlar güç, kuvvet veya birtakım istidat ve kabiliyetlerine dayanarak kendilerini Allah’tan müstağni sayar, ahireti inkâr eder veya ahiretin de kendileri için olacağı vehmine kapılır. Hayatın yalnızca dünya hayatı olduğunu zanneder ve bu dünyada sahip oldukları mal, mülk, güç ve çocuklarla kendilerinde bir üstünlük olduğunu varsayar.⁶³⁹

Büyüklük taslayanlar; her toplumda seçkinler, önderler, servet ve mevkî sahibi kişiler olarak bilinirler. Kur’an onların belli bir “topluluk” olduklarını hatırlatır: “Şuayb’in kavminden büyüklük taslayan ileri gelenler (müstekbirler) dediler ki; “Ey Şuayb! Andolsun ya bizim dinimize dönersiniz ya da seni ve seninle birlikte inananları memleketimizden çıkarırız.” Şuayb, “İstemesek de mi?” dedi.⁶⁴⁰

İfade edilmek istenen husus; Şu’ayb’ın (a.s.) kavmindeki seçkinlerin, iman çağrısına uymayıp büyüklük tasladığı, şımarıklık ve taşkınlık göstererek itaati bıraktığı, Hz. Şu’ayb ve O’na inananları ülke dışına çıkarmakla tehdit ettiği. Önderlerin, servet ve mevkî sahiplerinin yeni iman çağrısına büyükleniş ve karşı çıkışlarının tek gayesi, liderliklerini koruma, milletleri içinde elde ettikleri sosyal konumlarını devam ettirmektir. Bu durumları onlara, hâkimiyet yoluyla sömürü imkânı vermektedir.⁶⁴¹ Bu şekilde diğer insanlar üzerinde bağı ederek onları köleleştirir, yeryüzünde dilediği gibi hükmetme sevdasına kapılır, başkalarını küçük görür, onlar üzerinde rabbleşir, onları dilediği gibi eğitir, dilediği gibi kullanır; bu durumda iken kendine Allah’ın ayetleri hatırlatıldığında, “bunlar da neymiş” diyerek yüz çevirir.⁶⁴²

---

⁶³⁸ Fâtır, 35/ 43.

⁶³⁹ Ünal, *Temel Kavramlar*, s. 348.

⁶⁴⁰ A’raf, 7/ 88.

⁶⁴¹ El-Behiy, *a.g.e.*, s.106.

⁶⁴² Ünal, *a.g.e.* s. 348.

İnsanları bu yola iten sebepler çeşitlidir; bazıları bir takım nefsi zayıflık ve aşağılık duygularına kapılır ve komplekslerini böylece kapatmaya çalışır, bazıları ise hevâlarının tutsağı durumundadırlar. Her ne durumda olursa olsun bu tür insanlar, aslında zayıf insanlardır, fakat bu tür yollarla hiç de hakları olmadıkları halde ‘büyüklük’ taslamaya girişirler ve kendilerini ‘büyük’ zannederler. İşte bu insanların kendilerini Allah’tan ve başkalarından müstağni görme, başkalarını küçümseme halleri ‘kibr’, bu şekilde davranışlarına “tekebbür”, büyüklük isteğinde olma, bu istekle yeryüzünde fesat çıkarma, başkalarının üzerinde Rabb’lik iddia etme ve kendilerinde ‘kibr’ içinde büyüklük vehmetme durumlarına “istikbâr” ve bu tür kişilere de “müstekbir” denir.⁶⁴³

Yeryüzünde haddi aşarak büyülenen diğer bir kavim de Âd kavmidir. Onlar sahip oldukları imkânlarla kendilerinin yeryüzünün en güçlü toplumu olduklarını iddia ediyorlar, Allah’ın gücünü görmezden geliyorlardı: “*Âd kavmi ise yeryüzünde haksız olarak büyüklük taslamış, “Bizden daha güçlü kim var?” demişlerdi. Onlar kendilerini yaratan Allah’ın onlardan daha güçlü olduğunu görmediler mi? Onlar bizim ayetlerimizi inkâr ediyorlardı.*”⁶⁴⁴

Kur’an’ı Kerim, Kârun, Firavun ve Hâman’ın Hz Musa’nın getirdiği apaçık deliller (mu’cizeler) karşısında yeryüzünde büyüklük taslamaları sebebiyle helâke uğradıklarını haber vermektedir.⁶⁴⁵ Yine Kur’an’a göre, büyüklük taslayanlar (müstekbirler) zayıf gördükleri insanları (müstaz’afûn) iman etmekten engellemeye çalışırlar.⁶⁴⁶ Müstezaflar Kur’an’da aşağılananlar, zayıf görülenler, hiçbir gücü olmayan acizler anlamında kullanılan, bu sebeple de hicrete zorlanan, kendileri için savaşılması gereken, bir de küfür önderlerine itaate mahkûm olanlar olarak vasfedilmişlerdir.⁶⁴⁷

Allah’ın kendilerine verdiği nimetleri, güç, istidat ve kabiliyetleri kendilerinden sayarak, başka insanların boyunlarına binen müstekbirlerin diğer insanlara karşı zalimce davranışlarına ‘istiz’af’ (zayıf görme) denir. “استضعفته” onu zayıf buldum, zayıf gördüm, za’afa uğrattım” demektir. Bu anlam ayette şöyle ifade

---

⁶⁴³ Ünal, a.g.e. s. 348.

⁶⁴⁴ Fussilet, 41/ 15.

⁶⁴⁵ Ankebût, 29/39.

⁶⁴⁶ Sebe’, 34/31-33

⁶⁴⁷ Mukatil, el-Eşbâh ve’n-Nezâir, s. 290-291.

edilmiştir: Hârûn, kardeşi Mûsâ'ya “*Anamın oğlu*” dedi, “*muhakkak bu topluluk (kavim) beni zayıf gördü, zayıf buldu (istez'afûni) ve neredeyse beni öldüreceklerdi.*”⁶⁴⁸

Bu tür zayıf görülen kişiler yani müstez'aflar üç grupta değerlendirilmektedir. Birinciler, özellikle Rasüllerin tebliğinin üzerinden uzun zaman geçtiği için vahyî gerçeklerden uzaklaşan ve dolayısıyla vahy'de habersiz bulunup da müstekbirlerin sultanı altına düşerek, bunda kurtuluş ve çıkış yolu arayanlar ve bu arayışlarından dolayı müstekbirlerin her türlü zulmüne maruz kalanlardır. Allah bu türden müstez'aflara, vahyine uydukları sürece vaadde bulunmakta ve onları yeryüzünün vârisleri ve önderleri yapacağı müjdesini vermektedir. Tarih içinde Allah bu vaadini yerine getirmiştir.⁶⁴⁹

İkinci grup müstez'af, müstekbirlerin yaptıklarına korku, Allah'a güvenmeme, dünyevî çıkarlar ve birtakım za'aflar sebebiyle ses çıkarmayıp, yeryüzündeki fesada ve istikbara rıza gösterenlerdir.⁶⁵⁰ Bunlar için va'ad değil, vaîd, yani azap vardır ve yeryüzünde nasıl azap içindelerse, âhirette de müstekbirlerle birlikte cehennem azabını paylaşacaklardır.⁶⁵¹

Üçüncü bir grup müstaz'af ise, “*Ancak hiçbir çareye gücü yetmeyen ve bir yola ulaşamayan çocuk, kadın ve erkek müstaz'aflar hariç. Bunlar, Allah'ın kendilerini affetmesi umulanlardır. Doğrusu Allah, affedendir, bağışlayandır.*”⁶⁵² Böylesi müstez'afları Allah'ın affetmesi ve bağışlaması umulur. Hattâ öyle ki, bu tür eksiklerinden dolayı zalim müstekbirlerin hükmü altında zulme maruz kalan müstaz'aflar için iyi durumda olan mü'minlerin savaşmaları gerekir.⁶⁵³ Şu ayet bu görevi hatırlatmaktadır. “*Size ne oldu ki, Allah yolunda ve “Rabbimiz, bizi halkı zalim olan şu memleketten çıkar ve katından bize bir yardımcı/himaye edici (velî) kıl” diye yalvaran müstez'af erkek, kadın ve çocuklar için savaşmıyorsunuz.*”⁶⁵⁴

Müstekbirlere, Allah'a ibadet etmeye karşı koydukları büyüklük tavırları sebebiyle cehennem gidecekleri açık bir şekilde şöyle haber verilmektedir. “*Bana*

⁶⁴⁸ A'râf, 7/ 150.

⁶⁴⁹ Ünal, a.g.e. s. 349. İlgili ayetler için bkz. Kasas, 28/ 4-5; A'râf, 7/ 137.

⁶⁵⁰ Ünal, a.g.e. s. 350.

⁶⁵¹ Nisa, 4/ 97.

⁶⁵² Nisâ, 4/ 98-99.

⁶⁵³ Ünal, a.g.e. s. 351.

⁶⁵⁴ Nisâ, 4/ 75.

*kulluk etmeyi kibirlerine yediremeyenler aşağılanmış bir halde cehenneme gireceklerdir.*⁶⁵⁵ *“Ayetlerimizi yalanlayıp, onların karşısında istikbâra kapılanlar; işte onlar ateş halkıdır.”*⁶⁵⁶

“Müstekbirlerin” temel hedefi, yeni daveti sevimsiz göstermek için yalanlar uydurarak da olsa, karşı koyma ve böylece şirkten vazgeçmemeye direnmedir. Yalanlar ve çeşitli bahaneler uydurarak davete karşı koyan Mekkeli müstekbir müşrikleri ve Peygamber (as)’e karşı yaptıkları mücadeleyi Kur’an şöyle anlatmaktadır: *“Çünkü onlara. “Allah’tan başka tanrı yoktur,” denildiği zaman şüphesiz büyükenirlerdi. “Deli bir şair yüzünden tanrılarımızı mı bırakalım?” derlerdi.*⁶⁵⁷ Mekkelilerin, Rasûlullâh (as)’ın tevhîd çağrısına karşı O’na olan ithamları ve bu suçlamaların Peygamber’in davetiyle ilgisi olmayan bir alana taşınmaları, akli olmayan bir deli olduğu noktasına getirmeleri, büyüklük ve kibirlerinin, meydan okuyuş ve karşı çıkıştaki aşırılıklarının açık işaretidir. İşte bu yüzden onların bu yaptıklarına karşılık kıyamet gününde kendilerine şöyle seslenilecektir. *“Ama inkâr edenlere gelince (onlara): “Ayetlerim size okunmuştu, fakat siz büyüklük taslamıştınız ve suçlu bir kavim olmuştunuz, değil mi?”*⁶⁵⁸

Müstekbirler, aşırı günâhkâr, yalancı, alaycı, Kur’an’a karşı sağır kesilen, yüz çeviren bir özelliğe sahiptirler. Allah da c.c. onların bu tavırlarına karşı görecekları azabı da alaylı bir ifade ile kendilerine haber vermektedir.⁶⁵⁹

“İstikbâr” kavramının içerisinde, yalan, iftira, inkârda direnme, tevhîd davetine karşı çıkma ve davetçi elçileri sürgün etme, işbaşına gelip yönetimi ele geçirince bir ülkenin can damarı olan nesli ve ekonomiyi bozma gibi her türlü kötü, yok edici ve tahrip edici unsurlar bulunmaktadır. Bu olumsuzlukların tamamı fesad unsuru içermektedir. Fesadı ortadan kaldırma yani ıslah projesinin temel kaynağı ilâhî kitaplar, uygulayıcısı ise onları tebyîn ile görevli olan peygamberler olmuştur. Peygamber’in getirdiği, hevâ ve arzularına uymayınca takındıkları tavır hep aynıdır.

Allah ile yarattığı şey arasındaki temel ayrılık, Allah’ın sonsuz ve mutlak olması, diğer bütün şeylerin sonlu olmasıdır. Her şeyin bilkuvve olan bir takım

---

⁶⁵⁵ Mü’min, 40/60, 76.

⁶⁵⁶ A’râf, 7/ 36.

⁶⁵⁷ Sâffat, 37/35-36.

⁶⁵⁸ Câsiye, 45/31.

⁶⁵⁹ Câsiye, 45/ 79

imkânları vardır. Fakat miktarı ne kadar büyük olursa olsun hiçbir imkân çokluğu, sonlu olanın sonluluğunu aşıp sonsuzluğa geçmesine izin veremez. Allah'tan başka her şeyin ölçüldüğünü (kader, kadr ve takdir vs.) bu yüzden de Allah'a bağlı olduğunu söylerken, ayrıca bir yaratık kendi kendine yeterli olduğunu ve bağımsız olduğunu (istiğna, istikbar) ileri sürerse sonsuzluğunu ilân etmiş olup açıkça ulûhiyette ortaklık (şirk) koşmuş olacağını ifade ederken Kur'an bunu dile getirmektedir.⁶⁶⁰ Dolayısıyla fesadın en büyük etkeni olan şirk, insandaki sınırsız güç ve kendisini muhtaç hissetmeme duygularının bir yansımasıdır.

İstikbâr ve istiz'af, İslâm'ın asla tasvip etmediği ve etmeyeceği bir durumdur. Müstekbirler, müstez'afların kanlarını emerek, canlarını alarak, emeklerini ve duygularını sömürerek onların üzerinde tahtlarını yükseltirler, iktidarlarını yürütürler. İstikbâr Allah'a ortak koşmanın bir neticesi olarak ortaya çıkan, Allah'ın ulûhiyet ve rubûbiyet alanına tecavüzden başka bir şey değildir. Müstekbirler, "Allah'ın en büyük oluşunu inkârla, sahip oldukları güç ve imkânlarını kötülük için kullanarak, yeryüzünde fesad yayan, güç ve iktidar mücadelesi yolunda sadece imkânları değil, insanları canları ve mallarıyla imha ve istilâ etmekten çekinmeyen zâlimlerdir.

Müstaz'aflar da bu anlamda tamamen masum değildir. Eğer müstekbirlerin bütün tehditlerine boyun eğerek, zulümlerine rıza göstererek, zulmün devam etmesine, fesadın çoğalmasına göz yumarlarsa, bu zulüm ve fesadın ortakları olarak müstekbirlerle beraber azap göreceklerdir. Buldukları yerde müstekbirlerin zulümlerine boyun eğmek ve razı olmak yerine hicret ederek zulümden kurtulmanın, özgürce Allah'a kul olmanın yol ve imkânlarını arayacaklar, bu yolda Allah'ın yardım ve vaadini de göreceklerdir.⁶⁶¹ Bu yolda kendilerinde bulacakları en büyük güç ve cesaret Allah'a iman ve güvenleri olacaktır. Bunun en güzel örneği mağaraya sığınarak Allah'a iman ve kullukta zâlim iktidara meydan okuyan "Ashâb-ı Kehf" olmuştur. Kur'an bunlardan övgüyle bahsetmektedir.⁶⁶²

---

⁶⁶⁰ Fazlur Rahmân, *Ana Konular*, s. 146.

⁶⁶¹ Nisâ, 4/ 97-100.

⁶⁶² Kehf, 18/ 13-16.

j. İstiğna (استغناء)

Kelime olarak, zengin olmak, bir şeyle iktifa etmek, başkasına muhtaç olmamak anlamındaki “ğınâ” (الغني) kelimesinden türeyen “istiğna” (الاستغناء) özlükte; zenginlik istemek, zengin olmak ve kendini yeterli görmektir. Herhangi bir şeye ihtiyaç duymamak anlamına⁶⁶³ gelen istiğna, “terim olarak, insanın kendisini zengin görerek gücüne sonsuz güvenmesi anlamına gelmektedir.⁶⁶⁴

Bu kelime Kur’an’da dört yerde geçmiştir. Bunlardan birisi Allah ile diğerleri insanlarla ilgilidir. Allah’ın istiğnâsı; insanların iman ve ibadetlerine, herhangi bir şey vermesine ihtiyacının olmamasıdır.⁶⁶⁵ İnsanın istiğnâsı ise kendini yeterli görmesi, büyülenmesi, Allah’ın kulu ve yarattığı olduğunu unutması, bu yüzden iman ve ibadete, Allah ve Peygambere itaate tenezzül etmemesidir. İnsanın azmasının sebebi de kendini müstağnî görmesidir.⁶⁶⁶

İnsanı istiğnâ haline sokan insanın zorluk ve sıkıntılarla karşılaşmaması, hayatının rahat içerisinde olmasıdır. İnsan, başına bir musibet ya da sıkıntı geldiği zaman, muhtaç olduğunu anlar ve unuttuğu Allah’ı hatırlar. Sıkıntısı giderilince de tekrar müstağnî davranmaya başlar.⁶⁶⁷ Kur’an sürekli olarak Allah’ın kimseye muhtaç olmayan (غني), her bakımdan kendi kendine yeterli bir varlık olduğunu vurgulamaktadır. Ama aynı şey insan için olunca, bu tür bir yeterliğin varsayılması, yaratılmışlık duygusunun noksanlığını akla getirir ki, bu, had bilmezlik ve büyülenmekten başka bir şey değildir. Bunun sonucu ise doğal olarak, Allah’ın yaratıcı olduğunun inkâr edilmesidir.⁶⁶⁸

İstğna ile azgınlık birbirleriyle yakından ilişkilidir. Kendi gücüne aşırı derecede güven duyan, kendini her türlü ihtiyaçtan berî sayan ve kendini kendine yeterli gören insan, Allah tarafından imtihan için verilen nimetlerin kadrini ve gayesini bilmemekle ciddi bir yanılğı içine düşmekte ve gerçek sahibini unutarak

⁶⁶³ Râgıp, *el-Müfredât*, s. 615; Fîruzâbâdî, *Kâmûs*, s. 1700-1701.

⁶⁶⁴ İbn Manzûr, *Lisânu'l-Arap*, XV, 136.

⁶⁶⁵ Teğâbun, 64/ 6.

⁶⁶⁶ Karagöz, İsmail ve Arkadaşları, *Dinî Kavramlar Sözlüğü*, DİB Yay. “İstiğna” Md.

⁶⁶⁷ İsrâ, 17/ 67; Ankebût, 29/ 65; Lokman, 31/ 32.

⁶⁶⁸ İzutsu, *Kavramlar*, s. 240-241

nankörleşmektedir.⁶⁶⁹ İstiğnâ duygusu insanda azgınlık meydana getirir. “Doğrusu şu ki, insan kendini kendine yeterli görerek azar.”⁶⁷⁰ “Kim verir ve korkup sakınırsa ve en güzel olanı tasdik ederse, biz de onu kolay olan için başarılı kılacağız. Kim cimrilik eder, kendini müstağnî görür, en güzeli de yalanlarsa biz de onu en zora sokarız.”⁶⁷¹ Bu ayette istiğnâ kavramı, “ittika” (الاتقاء) fiilinin karşıtı anlamında kullanılmıştır. Yani kendini müstağnî gören aynı zamanda cimridir ve korkup sakınacağı hiç kimseyi de görmemektedir. Ayette insanın istiğnâ etmesinin cimriliği ile ilgili olduğuna işaret vardır. “Kim cimrilik eder, kendini müstağni sayar, en güzeli de yalanlarsa, biz de onu en zora hazırlarız.”⁶⁷² Cimrilik etmesi, sahip olduğu mal ve zenginliği kendisinden bilmesi, ittika etmemesi de kendisini malından dolayı sorgulayacak kimsenin olmadığını düşünmesi sebebiyledir. Nitekim Kur’an’da “Şüphesiz Allah, kibirlenenleri ve övünenleri sevmez.”⁶⁷³ Kibirlenme ve övünme tam da müstağni bir insanda görülen bir durumdur. Sonraki ayette de bu vasıftaki kişilerin özellikleri cimrilik ve nankörlük olarak açıklanmaktadır.⁶⁷⁴ Ki bunlar tam da istiğna halinin bir yansımasıdır. Bu ayet yukarıda “Leyl” suresinde cimri ve müstağnilere hazırlanan “zor”u açıklamaktadır. Bu özellikteki insanların Allah’a ve âhiret gününe inanmadıkları bu sebeple şeytanın bunlara yakın olduğu da bildirilmektedir.⁶⁷⁵

Şu ayetlerde taşkınlığın sebebine ve taşkınlığın nasıl meydana geldiğine işaret vardır: “Hayır asla! Doğrusu insan kendini yeterli sayarak pek taşkınlık eder.”⁶⁷⁶ Ayete göre taşkınlığın sebebi insanın kendini yeterli görmesidir ki, Kur’an ifadesiyle bu istiğnadır. Bu hâl insanda birçok ahlâkî olumsuzlukların sebebi olmaktadır. Bu, aynı zamanda önceki toplumlarla ilgili değerlendirmelerde görülen Allah’a bağlanma ve tevazu değerinin zıddıdır.

Kur’ân ayrıca, Firavun’un kavminin karşısına çıkıp onlara karşı büyüklüğünü, Allah’a karşı kendisini o’na muhtaç olmayan bir konumda olduğunu ifade anlamında şu ayeti görüyoruz: "Fir'avn kavmine seslendi ve şöyle dedi: "Ey kavmim! Mısır

⁶⁶⁹ Koç, Ahmet, *Kur'an'da İnsan ve Hz. Muhammed*, s.101.

⁶⁷⁰ A'lâk, 96/ 6-7

⁶⁷¹ Leyl, 92/ 8-11

⁶⁷² Leyl, 92/ 8-11

⁶⁷³ Nisâ, 4/ 36.

⁶⁷⁴ Nisâ, 4/ 37.

⁶⁷⁵ Nisâ, 4/ 38-39.

⁶⁷⁶ A'lâk, 96/ 6-14.

hükümranlığı ve altımdan akıp giden bu ırmaklar benim değil mi? Görmüyor musunuz?" Sözüyle Firavun'un şımarık, zorba, kendini insanüstü bir varlık olarak gören, Allah'a kulluk etmekten müstağni ve kibirli bir kişiliğe sahip olduğu hatırlatılmaktadır.⁶⁷⁷ Zira Firavn, her türlü mucizeyi görmesine rağmen yalanlama, isyan ve tekebbüründe ısrar etmiş ve tanrılığını ilân etmiştir.⁶⁷⁸

Bu da gösteriyor ki, insanı Allah'a karşı olumsuz tavır almaya iten etken, mal ve servetin verdiği güçle istiğnâ duygusudur. Böylece insan ne zaman feraha kavuşup kendi gücünün kendisi için yeterli olduğunu düşünmüşse, bunu inkâr için bir sebep kabul edip Allah'ı görmezlikten gelebilmiştir. Ancak istiğna hâli ortadan kalkıp zora düştüğünde fitratının gereği olarak Allah'a yöneldiği de bir vakıadır.⁶⁷⁹

İstiğnâ halinin en belirgin özelliği, kendi arzularını gerçeğin ölçüsü olarak kabul etmektir. Furkan suresinde “*Kendi arzusunu (hevâ) tanrı edineni gördün mü*”⁶⁸⁰ Kendi arzularını bu kadar yücelten insan sanki arzularına tapar hale gelmiştir. Hakikatin ölçüsü Kur'an'a göre insanın hevâsı değil, Allah'ın vahiyle gönderdiği prensiplerdir. Kur'an'a göre eğer hakikat insanların arzusuna uymuş olsaydı yeryüzünde ve gökyüzünde ve orada olanlarda bozulma (fesat) meydana gelirdi.⁶⁸¹

k. İtrâf (اتراف)

“Et-ra-fe” (اترف), ‘nimet verip azdırdı, demektir. “İtrâf”, kelime olarak ‘refah’tan dolayı azdırmak’ manâsına masdardır. Dörtlü fiil kalıbı “et-ra-fe” (اترف) şeklinde olup, üçlü fiil hali ise “te-ri-fe” (ترف) olarak gelir. Bu da, ‘sulu ve taze oldu’, ‘bolluk içinde oldu’ demektir. Yine bu fiilden türeyen ‘turfetun’, (ترفة) “nimet, kıymetli şey, taze yiyecek”⁶⁸² manâsına olup, Türkçe’de ‘turfa’, ‘turfanda’ şeklinde kullanılan kelimeler buradan gelmektedir. Aynı kalıpta yine “te-ra-fe” fiilinden türeyen ‘teraffeh’ (ترفه) nimette bolluk manâsına gelir ve buna Türkçe’de ‘refah’ denilir.⁶⁸³

⁶⁷⁷ Demirci, *Kur'an'ın Ana Konuları*, s. 113.

⁶⁷⁸ Nâziât, 79/ 20-24.

⁶⁷⁹ Demirci, a.g.e., s. 114.

⁶⁸⁰ Furkan, 25/ 43.

⁶⁸¹ Mü'minûn, 23/ 71.

⁶⁸² Râğıp, *el-Müfredât*, s. 473; İbn Manzûr, *Lisânu'l-Arap*, IX, 17.

⁶⁸³ Ünal, a.g.e., s. 354.

Şirk toplumlarında' mele' (ملا) nimetle şımartılanlardandır; bu tür insanlara da 'nimetle şımartılıp azdırılmış manâsında, "mütref" (مترف) denilir. Kur'an'da şımarma yerine şımartılma kullanılması, her şeyin Allah'ın kâinatın ve insanlığın hayatı için koyduğu kanunlar çerçevesinde cereyan ettiği, Allah'ın meşietinin mutlak hâkim olduğu belirtmek içindir. Bir kavim içinde Allah'ın nimetlerinin âdilâne dağıtılmaması ve gayr-i meşrû kazanç gibi yollarla bazıları, özellikle de o kavme hükmedenler, aşırı oranda zenginliğe ğark olurlar. Buna karşılık, toplumun büyük çoğunluğu ise yoksulluk içinde kalır. Aşırı ölçülerde nimet sahibi olanlar, refahın verdiği şımarıklık ve ahireti unutmanın neticesinde her türlü ahlâksızlığı işlemeğe başlarlar.⁶⁸⁴

İnsanı Allah'a karşı olumsuz tavır almaya iten asıl unsur, akli ve duyguları ilâhî hitaba kapatıp büyüklük psikozu içine girmek, iktidar sahibi olmanın, mal ve servetin verdiği güçle şımarıp, kendini yegâne hâkim güç olarak görmektir.⁶⁸⁵ Böylece insan ne zaman feraha kavuşup, kendi kendine yeterli ve güç ve iktidarın kendisinde olduğu hissine kapıldığında, hak yoldan sapmaya başlamış, Allah'ın güç ve kudretini görmezlikten gelmiştir. Ancak bu hâl ortadan kalkıp zor duruma düştüğünde, kendi kendine çare olamadığını anlayınca da Allah'ı hatırlamıştır.

Söz konusu hale gerekçe olan etmenlerden biri, kelimenin kök anlamında var olan zenginliktir. Kur'an içlerindeki zenginlerin şımarıklığı ve azgınlığı sebebiyle helâk olan toplumlardan bahseder. Toplumdaki bu gürhün "itrâf" oluşuna işaretle "mütrafûn" olarak vasedilmişlerdir.⁶⁸⁶

Aşırı bir bolluk ve servet eğer infak ve tasadduk olarak kullanılmazsa, sahibi tarafından başkalarına karşı zararlı bir güç, kibir ve övünme sebebi olur. İşte bu noktada elde bulunan servet ve maddî imkânlar fesad için kullanılmaya başlanır. İslâm dini bunu engellemek için, zekât, tasadduk ve infak gibi sosyal yardımlaşma esasları koymuştur.

Taşkın bir servet vücuttaki fazla enerji gibidir; onu bir yere kanalize etmek kaçınılmazdır. Bu servet bazen, kalbi fesada uğratan, bedeni yok eden bir lüks halini, bazen de sahibini esir alan şehvetler halini alır. Bu şehvetler, mala ihtiyacı bulunan

⁶⁸⁴ Ünal, *a.g.e.*, s. 354.

⁶⁸⁵ Demirci, *Kur'an'ın Ana Konuları*, s. 114.

⁶⁸⁶ İsrâ, 17/ 16.

başka bir kesimin, mal sahiplerinin gurur, kibirlerini okşamak için ırzlarını satmaları, onların karşısında yaltaklanmaları, kişiliklerini yok etmeleri suretiyle tatmin edilir. Büyük servet sahibini, taşan servetini harcayacak yer aramaktan başka bir şey ilgilendirmez. Ahlâksızlık ve buna bağlı olarak içki, kumar, (uyuşturucu, fuhuş), köle ve kadın ticareti, insafsızlık, alçaklık gibi şeyler servetin bir yerde toplanmasından, başkalarını ondan mahrum edip bir tarafta tekelleşmesinden ve bunun sonunda toplumdaki dengenin ortadan kalkmasından başka bir şeyin sonucu değildir.⁶⁸⁷

Toplumun bozulmasında “mutrafûn” gürûhunun çok büyük rolü vardır. Onların şımarıklıkları ve azgınlıkları bütün bir toplumun inanç ve ahlâk bakımından bozulmasına sebep olur. Toplum bozulunca da artık helâk kaçınılmaz olur: “*Biz bir memleketi helâk etmek istediğimiz zaman, oranın mütreflerine (refah içinde yaşayan şımarık elebaşlarına) emrederiz de, onlar orada kötülük (fisk) işlerler. Böylece o memleket hakkındaki hükmümüz gerçekleşir de oranın altını üstüne getiririz.*”⁶⁸⁸ Ayette ifade edildiğine göre, “mütrefûn” ellerinde bulundurdukları maddi güçten elde ettikleri imkân ve sahip oldukları yetkileriyle toplumu istedikleri gibi yönetmekte ve yönlendirmekte, ahlâk bakımından onları da kendilerine benzeterek helâkın zeminini hazırlamaktadırlar.

Mütreflerin çoğaldığı bir yere Allah’ın elçileri geldiğinde ilk karşı çıkanlar bunlar olur. Çünkü Rasullerin çağırdığı din, onların refah halini değiştirecek, vucutlarındaki taşkın enerjiyi boşalttıkları kaynaklar kuruyacak ve keyiflerince yaşadıkları hayatları son bulacaktır.⁶⁸⁹ Bu sebeple Hz. Peygamber, Mekke’nin ileri gelen servet sahiplerine itaat etmemesi ve onlara aldırış etmemesi yönünde uyarılmıştır.⁶⁹⁰ “*O halde yalanlayanlara boyun eğme, istediler ki, yumuşak davranasın, böylece onlar da yumuşak davranırlar. Yemin edip duran, aşağılık, daima kusur arayıp kınayan, durmadan söz taşıyan, iyiliği hep engelleyen, saldırgan, günaha dadanmış, kaba saba; bütün bunların ötesinde bir de soysuz olan kimseye mal ve oğulları vardır diye, sakın boyun eğme*”⁶⁹¹ Bunlar aynı zamanda, mallarının çokluğu sebebiyle insanlarla her şekilde alay ederler. Mallarını insanlara karşı

⁶⁸⁷ Kutup, Seyit, *İslam’da Sosyal Adâlet*, Çev. Beşir Eryarsoy, İst. 1981, s. 181-182

⁶⁸⁸ İsrâ, 17/ 16

⁶⁸⁹ Ünal, a.g.e., s. 355

⁶⁹⁰ Kalem, 68/ 8-14; Ayrıca

⁶⁹¹ Bkz. Müzzemmil, 73/ 11; Müddessir, 74/ 11-17.

övünme vesilesi yapmak için sayar dururlar. Mal biriktirmek için çevrelerindeki yoksulları da görmezler. Tamamen bencil ve cimridirler. Bundan dolayı azapları da çok çetin olacaktır.⁶⁹²

Ayetlerde Kur'an'ın kullandığı "itraf" kelimesi çok dikkat çekicidir. Halk arasında kötü alışkanlıkların doğmasına yol açan aşırılık ve lüksü ifade etmektedir. O nedenle ki, çöküş sürecine girmiş olan bir toplumda egemen olan baskı ve alışkanlıkların bir ürünüdür. Lüks atmosferiyle çevrili bir toplumda, insanlar kolaylık ve konfora karşı bir sevgi geliştirirler, bu da gitgide manevî denetim mekânizmalarının ve toplumsal disiplinin gevşemesi sonucunu doğurur. Neticede halkın zulüm yapması, zayıf ve güçsüzlerin haklarına karşı insanlık dışı alçakça bir tavır benimsemesi daha da kolaylaşır.⁶⁹³ Bu gidişin sonunda toplumun yavaş yavaş helak olmaya doğru, ilâhî azabın gerçekleşmesine sebep olacak haklı gerekçelerin oluşmasına zemin hazırlanmış olur.

I. Zulüm (الظلم)

Zulüm kelimesi, "zlm" (ظلم) kökünden olup "zalm" (ظلم) masdar, "zulm" ise masdar manâsına kâim olarak isimdir. "ظلم" fiili bazen doğrudan iki mef'ule müteaddî olur, bazen de "ب" harficerri ile müteaddî olarak gelir. "فظلموا بها" gibi.⁶⁹⁴ "Zulm" kelimesinin iki manâsı olduğunu, birincisinin, ziya ve nûrun zıddı (karanlık), dolayısıyla yoldan sağa sola sapmak, diğeri de geçişli fiil olarak, "bir şeyi kendi yerinden başka yere koymak" anlamına gelmektedir. Arapların, "babasına benzeyen zulmetmemiştir" sözü de buna misâl olarak verilmiştir.⁶⁹⁵ İşkence ve haddi tecavüz anlamına da kullanılır. "Bir şeyi kendi yerinden başka bir şeyin yerine koymak ya da, "bir şeyi yerine koymamak" anlamı hakkında bütün arap lügatçileri hemfikirdirler.⁶⁹⁶ Dilimizde her hususta haksızlık etmek zulüm olarak ifade edilmiştir.⁶⁹⁷

⁶⁹² Bkz. Tevbe, 9/ 32-33; Hümeze, 104/ 1-9.

⁶⁹³ Sıddikî, a.g.e. s. 36-37

⁶⁹⁴ İbn Manzûr, *Lisânu'l-Arap*, XII / 373.

⁶⁹⁵ Cevherî, *Es-Sihâh*, "zlm" md, V, 1977; İbn Fâris, *Mu'cem-u Mekâyîsi'l-Luğa*, Beyrut, 2001, III, 617; Aynı müellif, *Mücmelu'l-Luğa*, II, 601-602; İbn Manzûr, *Lisânu'l-Arap*, XII / 373

⁶⁹⁶ Bkz. İbn Dureyd, *Cemherati'l-Luğa*, III, 124; Cevherî, *Es-Sihâh*, "zlm" md, V, 1977-1978; İbn Manzûr, *Lisanu'l-Arap*, XII, 373; Zebîdî, *Tâcu'l-Arûs*, VIII, 383

⁶⁹⁷ Ulutürk, Veli, *Kur'an'a Göre Zulüm Kavramı*, İstişare Yayınları, Kayseri, 1993, s. 10.

Buna göre zulüm, lügat anlamı itibariyle, “bir noksan, bir ilave, yerini değiştirmek suretiyle, kendisine ait yerinden başka bir yere koymaktır. Bu kelime, doğru yoldan sapmak, haddi aşmak, manasına geldiği gibi, “eksik yapmak”, “bir şeye hakkını vermemek” anlamında pek çok ayette geçmiştir.⁶⁹⁸ “Haksızlık etmek” anlamında” Kur’an-ı Kerim’de “(O gün) kendisine zulmeden herkes, yeryüzünde kendisine ait ne varsa, onu (azaptan kurtulmak için fidye olarak verirdi. Azabı gördükleri zaman, içlerinde derin bir pişmanlık duyarlar, aralarında ise adaletle hükmedilir, asla haksızlığa uğratılmazlar.”⁶⁹⁹ buyurulmuştur. Faiz yoluyla haksız kazanç sağlamak ve böylece karşılıklı haksızlıklara sebep olmak yasaklanırken “Haksızlık da etmeyin, haksızlığa da boyun eğmeyin”⁷⁰⁰ şeklinde uyarı yapılmıştır.

İtikadî, amelî ve ahlâkî alanı kapsayan zulüm kavramı Kur’an-ı Kerim’de ikiyüzseksen yerde geçmekte olup, zulüm ile aynı anlamları içeren daha pek çok kavram da yine Kur’an’da bu manâda kullanılmıştır. “İsrâf” (اسراف) “i’tidâ” (اعتداء) ve “cebr” (جبر) bunlardan en çok ve yakın anlamda kullanılan kavramlardır.⁷⁰¹

Zulmü ifade eden ‘cebr’ (جبر) kelimesi “cebbâr” (جَبَّار) kalıbıyla başka sıfatlarla birlikte gelmiştir ki, onlar, “جَبَّار عَنِيد”, “مَتَكَبِّر جَبَّار”, “جَبَّارًا عَصِيًّا”, “جَبَّارًا شَقِيًّا” şeklinde geçen tamlama kalıplarıyla kullanılmıştır. Bu şekliyle cebbâr ise, layık olmadığı halde göz diktiği yüksek bir makamı elde etme iddiasıyla noksanlarını kapatmaya çalışan kişilere verilen bir vasıf olmakta ve genellikle de zorbalık anlamında kullanılmaktadır. Halk üzerindeki mutlak sulta ve hükümleri sebebiyle sultanlara “cebbâr” denilmiştir.⁷⁰²

Bu gün bu duygunun, Kur’an’ın belirttiği gibi bir insiyak (içgüdü-sevk-i tabîî) olduğu ve hâkim olma içgüdüsünden kaynaklandığı kabul edilmektedir.⁷⁰³ Zaten Kur’an’da işlenen ilk zulmün de, üstün olma galip gelme ve ele geçirme isteği sebebiyle Âdem’in çocuklarından Kâbil’in Hâbil’i öldürmesiyle ortaya çıktığını Kur’an haber vermektedir.⁷⁰⁴

⁶⁹⁸ Nisa, 4/ 49; Kehf, 18/ 332

⁶⁹⁹ Yunus, 10/ 54

⁷⁰⁰ Bakara, 2/ 279.

⁷⁰¹ Abdulbâkî, M. Fuad, a.g.e., s. 434-438.

⁷⁰² İsfahânî, a.g.e., s. 85-86.

⁷⁰³ Aydın, Hayati, Kur’an’da İnsan Psikolojisi., s. 234

⁷⁰⁴ Mâide, 5/ 29.

“Zulüm” kavramının itikadî anlamda olmak üzere “inkâr” manasına kullanıldığına şu ayeti misâl olarak verebiliriz: “*Sonra onların ardından Musa’ya mucizelerimizle Firavun ve çevresine gönderdik; onlar ise mûcizeleri inkâr ettiler (فظلموا بها); ama gör işte fesatçıların sonu nasıl oldu.*”⁷⁰⁵ Âyette yukarıda kıssaları anlatılan peygamberlerden sonra, onların temel öğretilerini ihya etmek üzere, mucizelerle desteklenmiş olarak Hz. Musa'nın gönderildiği; fakat Firavun ve çevresindeki vezirler, kâhinler, kumandanlar, danışmanlar vb. ileri gelenlerin, eski dönemlerdeki benzerleri gibi küfürde direndikleri bildirilmektedir. Buradaki "zalemû" (zulmettiler) kelimesi çoğunlukla Allah'ın ayetlerini veya "Musa'nın gösterdiği mucizeleri inkâr ettiler" mânasında açıklanmaktadır. Çünkü zulüm, bir şeyi olması gereken yere koymamaktır. Ayetlere iman ve tasdik etmek gerekirken onlar, Peygamberi büyüçülükle itham ettiler ve inkâr ettiler.⁷⁰⁶

Zulmün Allah'ın ayetlerini inkâr anlamına geldiğine işaret eden bir diğer ayette de şöyle denilmiştir: “*Hayır, o, kendilerine ilim verilenlerin kalplerindeki apaçık ayetlerdir. Bizim ayetlerimizi ancak zâlimler inkâr eder.*”⁷⁰⁷ Şu ayette de yine peygamberi ve onun getirdiklerini yalanlama anlamında kullanılmıştır: “*And olsun, sizden önce nice nesilleri peygamberleri, kendilerine apaçık deliller getirdikleri halde (yalanlayıp) zulmettikleri vakit helâk ettik. Onlar zaten inanacak değillerdi. İşte biz suçlu toplumu böyle cezalandırırız.*”⁷⁰⁸ Ayetleri yalanlamaları sebebiyle zalimlerin uğradığı âkıbet bir ibret levhası olarak anlatıldıktan sonra o zalimler yine Kur'an'ın diliyle “müfsitler” olarak nitelenmiştir. “*Hayır! Öyle değil. Onlar, sonucu henüz kendilerine gelmemiş olan şeyi yalanladılar. Kendilerinden öncekiler de böyle yalanlamışlardı. Bak o zalimlerin sonu nasıl oldu. İçlerinden öylesi var ki ona inanır; yine onlardan öylesi var ki ona inanmaz. Rabbin bozguncuları (müfsidîn) daha iyi bilendir.*”⁷⁰⁹

Ayrıca sahabe'nin, anlamı hakkında büyük bir sıkıntıya düşüp hakkında Hz peygambere soru sordukları şu ayette de yine zulmün itikadî boyutuna işaret edilmektedir. “*İman edip de, imanlarına zulüm (şirk) karıştırmayanlar var ya, işte*

⁷⁰⁵ A'râf, 7/ 103.

⁷⁰⁶ Taberi, *Tefsir*, VI, 18.; Kurtubî, *Tefsir*, VII, 256; Mevdudî, *Tefhim*, II, 69.

⁷⁰⁷ Ankebût, 29/ 49

⁷⁰⁸ Yûnus, 10/ 13.

⁷⁰⁹ Yûnus, 10/ 39-40.

ancak onlar güven içinde ve doğru yoldadırlar".⁷¹⁰ Nitekim Lokman sûresinin 13. âyetinde "*Çünkü O'na ortak koşmak kesinlikle çok büyük bir haksızlıktır*" buyurulmuş; diğer birçok âyette de zulüm kelimesi küfür veya şirk mânasında kullanılmıştır. Nitekim Bakara suresi 54. ayette İsrailoğullarının buzağıya tapmak suretiyle Allah'a şirk koşmaları zulüm olarak kabul edilmiştir. Yine Nemrut ve kavmi putlara tapmalarının gerçekten bir zulüm olduğunu anlamışlardır.⁷¹¹

Küfrünü ve şirkini daha ileri taşıyıp kendini ilâh olarak görmeyi de yine Kur'an "zulüm" olarak değerlendirmektedir: "*İçlerinden her kim, "Allah'tan başka şüphesiz ben de bir ilâhım" derse, böylesini cehennemde cezalandırırız. İşte biz zalimleri böyle cezalandırırız.*"⁷¹² A'râf, 7/ 123. ayette geçtiği şekliyle, "Firavun ve önde gelen adamları, halkın Musa'ya ve onun peygamberliğini kanıtlayan delillere inanmalarını, sihirbazlara tabi olup iman etmelerini engelleyerek onlara kötülük ettiler" anlamında da yorumlanmıştır⁷¹³.

Âyetin sonunda Firavun ve adamlarının "fesatçılar" şeklinde nitelenmesi de bu yorumu destekler mahiyettedir. Ancak âyette inkârcılığın, hem bireylerin ruhlarını ve amelî hayatlarını hem de toplumsal düzeni ve değerler dünyasını fesada uğratan en büyük bozgunculuk olduğuna işaret edildiği de düşünülebilir.⁷¹⁴

Kur'an, helak için seçilen halka karşı, zulüm suçlamasını tekrar tekrar vurgulamaktadır. Kur'an tiranlık anlamına da gelen zulüm kelimesini kullandığı için, bunun toplumsal parçalanmaya yol açan sıradan bir zulüm olmadığı sonucuna varabiliriz. Çünkü sıradan zulüm her toplumda mevcuttur. Bu bakımdan Kur'an burada baskıya (istikbara) yol açan büyük zulümleri kastetmektedir. Bununla, bir halkın birbirine karşı baskıcı olması ve bir bütün olarak bir halkın başka bir halka ve uluslara adaletsizce davranması anlatılmaktadır.⁷¹⁵

Kur'an-ı Kerim'in aleyhinde konuşmak, O'nu tahkir ve ve O'nunla istihza etmek, insanları Kur'an'dan uzaklaştırma propagandası yapmak da zulüm olarak değerlendirilmiştir. Kur'an aleyhinde konuşanlara "zalimler" denilmesi, onların konuşmalarının iyi niyetli, adaletli, gerçeklere dayalı olmadığını; aksine tahkir, tezyif

---

⁷¹⁰ En'âm, 6 / 82

⁷¹¹ Enbiyâ, 21/ 64

⁷¹² Enbiyâ, 21/ 29

⁷¹³ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, II, 136; İbn Âşûr, *Tefsir*, IX; 35-36

⁷¹⁴ Heyet, *Kur'an Yolu*, II, 565.

⁷¹⁵ Sıddikî, a.g.e. s. 36

ve iptal amacı taşıyan asılsız ve gerçek dışı konuşmalar olduğunu ortaya koymaktadır.⁷¹⁶ Allah'ın ayetleriyle alay edenler de zulüm işlemekle itham edilmektedir. “*Onlardan zulmedenler hemen sözü, kendilerine söylenenden başka şekle soktular. Biz de zulmetmelerine karşılık üzerlerine gökten bir azap indirdik.*”⁷¹⁷ Bakara suresinin 58. ve 59. Ayetlerinde de zikredildiği üzere, söylemeleri istenen “hıtta (yâ Rabbi, bizi affet)” ifadesini, tefsir kaynaklarının belirttiğine göre, buğday anlamına gelen “hınta” ya çevirerek güya alay etmişlerdir.⁷¹⁸ Buna benzer kelime ve kavramların yerlerini ve anlamlarını değiştirenlere zâlim bu zulmü işlemelerine de “fisk” denilmiştir.⁷¹⁹

Zulmü, tanrılar, ilâhî kitaplar ve elçilere karşı işlenen kötülükler, aleyhlerinde eylemler ve karşı propagandalar olarak algılamamız da mümkündür. Çünkü Nemrut ve adamları putlarının kırılmış ve devrilmiş olduklarını gördüklerinde şöyle demişlerdir: “...*Kim yaptı bunu tanrılarımıza! Bunu kim yaptıysa muhakkak o, zalimlerden biridir.*”⁷²⁰ Putperestler kendi açılardan tanrılarına yapılan bu eylemi zulüm olarak değerlendirmektedir. Kur'an ise gerçek zulmün Allah'a şirk koşmak olduğunu bildirerek Hz İbrahim'in bu eyleminin zulme karşı çıkmak, zulmü (şirki) ortadan kaldırmak için yapılmış bir ıslah eylemi olarak görmektedir.

Kur'an'da zulüm kavramı, üç kullanım boyutuna sahip:

1- İnsan'ın Allah'a karşı zulmü.⁷²¹ Bu, Allah'a şirk koşma şeklinde gerçekleşen en büyük zulüm olarak da kabul edilendir.

2- İnsanların birbirlerine karşı yaptıkları zulüm;⁷²² Bu tür zulüm insanlara yapılan gayr-i meşrû her türlü haksızlığı içine almaktadır.

3- İnsanların kendilerine karşı yaptığı zulüm;⁷²³ Bu tür zulüm de, insanın ilâhî kitapta belirtilen hususlara lâkayt davranması, gereğine göre amel etmemesidir.⁷²⁴

Kur'an'da Allah'ın sadece âdil olduğu belirtilmekle yetinilmemiş, zulümden münezzehe olduğu da özellikle vurgulanmıştır. Ayrıca O'nun, günahları dengi bir

---

⁷¹⁶ Kur'an Yolu, c. 2, S. 424.

⁷¹⁷ A'râf, 7/ 162.

⁷¹⁸ Aluntaş, Şahin, *Meâl*, s. 170.

⁷¹⁹ Bakara, 2/ 59.

⁷²⁰ Enbiyâ, 21/ 59.

⁷²¹ Nisâ, 4/ 160.

⁷²² Bakara, 2/ 279; Nisâ, 4/ 29-30.

⁷²³ A'râf, 7/ 23.

⁷²⁴ Aydın, Hayati, a.g.e., s. 235.

ceza ile cezalandırdığı halde iyiliklere fazlaca mükâfat verdiği de belirtilmektedir.⁷²⁵ Her vesile ile Allah'ın adaletinin vurgulanması, mü'minlerin de âdil olmalarını gerekli kılmaktadır.

Kur'an, insanların nefislerinden başlamak üzere toplumsal alana yayılan zulüm nedeniyle fitratların bozulmasına ve yeryüzünde fesâdın oluşmasına yol açan "sapma" yönündeki değişimi tersine döndürmeyi hedeflemektedir. Ancak buna rağmen algılama biçimlerini nicel değerlerin belirlediği, sayısal güce değer veren toplumlar, değişime direnmektedirler.⁷²⁶ Elleriindeki maddî güç ve nüfuzlarını, zulüm düzenlerini devam ettirmek adına, kendilerine gelen Allah elçilerine karşı kullanmaya kalkışmışlardır.⁷²⁷

Kur'an, bir toplumun hidayete erdirilmemesi şeklinde meydana gelen, "sapma" yönündeki değişimin temel sebebi olarak, o toplumun zulmü kolayca işleyen bir yapıya sahip olmasını göstermektedir. Dolayısıyla Allah tarafından bir toplumun, kendi içinde barındırdığı zulmü ve o zulme yol açan düşüncelerini değiştirmede için hidayete erdirilmeyeceği bildirilmektedir.⁷²⁸ Zira tarih, toplumların inançları sebebiyle değil, sapkınlıkları ve zulümleri sebebiyle helâkına şahitlik etmektedir. "*Nice memleketleri helâk ettik. Onlara azabımız gece uykusuna dalmışken yahut gündüz istirahat halindeyken gelmişti. Azâbımız kendilerine geldiğinde, "Gerçekten biz zalimler olmuştuk." Demekten başka söyleyecekleri bir şey kalmamıştı.*"⁷²⁹

Kur'an her türlü zulmün, hiçbir grubun başarı ya da refahına neden olmayacağını hatırlatır. Tarihsel süreç, zalimlerin amaçlarını yerle bir etmiştir.⁷³⁰ Zalimler Allah'ın ahdine ve yardımına aslâ mazhar olamamışlardır.⁷³¹

Zalimleri terk etmek, onlara destek olmamak, yanlarında bulunmamak gerektiği yönündeki Kur'an ayetleri, zulmün İslam'la asla bağdaşamayacağı, İslam ile birlikte anılamayacağı anlamına gelir. Allah'ın âyetleri hakkında ileri-geri konuşmaya dalma, onlarla eğlenme ya da onları reddetme, bu birlikteliği ortadan

⁷²⁵ En'âm, 6/ 160; Kasas, 28/ 84.

⁷²⁶ Çelik, , *Kur'an'da Toplumsal Değişim*, s. 125

⁷²⁷ Sebe, 34 / 34-35

⁷²⁸ Çelik, , a.g.e., s. 127; Ayetler için bkz. Bakara, 2 / 264; Zümer, 39 / 3; Münâfikûn, 63 / 6.

⁷²⁹ A'râf, 7/ 4-5

⁷³⁰ Sıddikî, Mahzaruddin, *Kur'an'da Tarih Kavramı*, s. 14

⁷³¹ Bakara, 2/ 124.

kaldıran en temel sebepten de, bu bir örnek olup, düşmanlık duygularına dayalı daha başka kötü ve yanlış söz veya davranışta bulunan kimseleri de terk etmek gerekir.

Esasen "*Hatırladıktan sonra artık o zalimler topluluğu ile oturma*"⁷³² ifadesindeki "zalimler" nitelemesi de bunu gösteriyor. Çünkü "zulüm", başta inkârcılık olmak üzere her türlü haksızlık ve adaletsizliği, kasıtlı kötülükleri kapsamaktadır.⁷³³ Bu sebeple Kur'an İslam'ın prensiplerinde düşmanlık etmek, la'net etmek, kin tutmak iyi bir davranış olarak kabul edilmediği halde, zâlimlere karşı düşmanlık beslemek, onlara kin tutmak, la'net etmek meşru sayılmıştır. Zâlimlerden başkasına düşmanlık olmadığı,⁷³⁴ Allah'ın lânetinin zalimler üzerine olduğu,⁷³⁵ ancak zulme uğrayanın zalim hakkında beddua edip kötü konuşabileceği⁷³⁶ Kur'an ayetleriyle sabit olmuştur.

Zulüm büyük oranda kalp mühürlenmesine sebep olmaktadır. "*Allah her mütekebbir zorbanın kalbini mühürler*" âyetinde bu zaafın, kalbin mühürlenmesine sebebiyet verdiğini görmekteyiz. Kur'an zalimliğe karşı müsamahasızdır. Mü'min kişinin kalbi ise zulümden uzak, iman nuru vasıtasıyla merhamet kesbetmiştir.⁷³⁷ Bu sebeple mü'minlere zâlimlere meyletmemeleri, onlara yakın olmamaları, aksi halde kendilerine da ateş ve azap isabet edeceği, Allah'ın dostluğunu ve yardımını kaybedecekleri konusunda uyarılmaktadır.⁷³⁸

Toplumları bozulmaya sürükleyen en önemli etken zulüm ve bunu ortadan kaldırmaya yönelik "ıslah" çabalarının olmamasıdır.⁷³⁹

Zulmün bu dünyadaki cezası helâk⁷⁴⁰ olduğu gibi ahirette de kesin olarak cehennem azabı ile cezalandırılacakları açıkça belirtilmektedir.⁷⁴¹ Zalimler Allah'ın lânetine de maruz kalacaklardır.⁷⁴² Çünkü zalimler, hem Allah'ın yolundan

---

⁷³² En'âm, 6/ 68.

⁷³³ Kur'an Yolu, C. 2, s. 424.

⁷³⁴ Bakara, 2/ 193.

⁷³⁵ A'râf, 7/ 44.

⁷³⁶ Nisa, 4/ 148.

⁷³⁷ Aydın, Hayati, a.g.e. s. 234-235.

⁷³⁸ Hûd, 11/ 113.

⁷³⁹ Hûd, 11/ 116-117.

⁷⁴⁰ Hûd, 11/ 37, 44

⁷⁴¹ A'râf, 7/ 41.

⁷⁴² Hûd, 11/ 18; A'râf, 7/ 44-45.

sapmışlar, saptırmışlar, hem de Allah yolunu eğri ve kötü göstermeye çalışmışlardır. Çünkü onlar aynı zaman da ahireti de inkâr etmişlerdir.⁷⁴³

Buna göre zulüm inkâr, zorbalık, kıskançlık, kalp katılığı ve kalp mühürlenmesine sebep olan kattarlık gibi kalbî ve fiilî olumsuz eylemleri kapsayan her türlü haksızlığı vasfeden bir kavramdır. Bu sebeple Allah zulmü hem kendisine hem de kullarına haram kılmıştır. Taberî, “*Onlar, yönetime geçtiklerinde, ziraati ve nesli bozarlar...*”⁷⁴⁴ âyetini “zulüm ve taşkınlık çıkarırlar, azgınlığı körüklerler” şeklinde tefsir etmiştir.⁷⁴⁵ Dolayısıyla fesadın içerisinde zulüm, zulmün içerisinde de fesat vardır. A’râf suresinde de Hz Musa ile gönderilen ayet ve mucizeleri inkâr eden Firavun ve ileri gelenlerinin bu yaptıklarıyla zulmettikleri (burada zulüm inkâr anlamındadır) ve böylece “müfsitler” oldukları için cezalandırıldıkları bildirilmiştir.⁷⁴⁶ Semûd kavminden dokuz kişilik çetenin şehirde bozgunculuk yapmaları, ıslahı terketmeleri ve kavmin de bunların zulümlerine ses çıkarmamaları sebebiyle helâk oldukları⁷⁴⁷ unutulmamalıdır.

2. Zıt Anlamlı Olan Kavramlar

a. Salâh (الصالح)

“S-L-H” (صلح) kökünden gelen “salâh” (الصالح) kelimesi fesad’ın zıddı, masdar bir kelime olup sözlükte, uygun olmak, layık olmak,⁷⁴⁸ iyi olmak, iyi bir hâl üzere olmak, bir kişinin fesâdından sonra iyi olması, mecâzî olarak bir şeyin bir şeye uygun olması (ayakkabının ayağa uygun olması, falan kişiyle dostluk kurman uygun olmaz gibi),⁷⁴⁹ istikamet ve musâlâha anlamlarına gelmektedir.⁷⁵⁰ Salâh kelimesi “if’âl” kalıbında yani “ıslâh” şeklinde kullanıldığı zaman, layık olmak, onarmak, iyi olmak, düzeltmek, kişilerin aralarını bulup barıştırmak ve iyilik yapmak anlamlarına kullanılmaktadır.⁷⁵¹

⁷⁴³ Hûd, 11/ 19

⁷⁴⁴ Bakara, 2/ 205.

⁷⁴⁵ Taberî, Tefsir, XI, 58.

⁷⁴⁶ A’râf, 77 103.

⁷⁴⁷ Neml, 27/ 48-52.

⁷⁴⁸ El-Cevherî, *es-Sihâh*, I, 383.

⁷⁴⁹ Ez-Zemahşerî, *Esâsu ’l-Belâğâ*, Dâr-u Sâdır, Beyrut, 1979, s. 359.

⁷⁵⁰ Dumlu, a.g.e., s. 4.

⁷⁵¹ Ez-Zemahşerî, a.g.e., s. 359.

‘Salâh’, ‘fesad’ın karşıtıdır ve uygunluk, düzeltme ve uygun olma, iyilik, barış ve barıştırma, itidâl, denge ve düzen anlamlarını taşımakta ve bu anlamlarıyla Kur’an-ı Kerim’de fesâd’ın zıddı olarak kullanılmaktadır.⁷⁵²

Fesad fâsıkların ve münafıkların, salâh da müminlerin vasfıdır. Müminler bu nitelikleriyle, Allah'ın emir ve yasaklarını gözeterek yeryüzünde kurulması gereken denge ve düzeni sağlayıcı tutum ve davranışlar sergiler, hem dünya hem âhiret mutluluğuna ulaşırlar.⁷⁵³

Kur’an’da “sâlihât” (صالحات) kelimesinin zıddı, “S-V-E” (سوأ) kökünden türeyen seyyiât (سَيِّئَات) kelimesidir. Ancak, iyi faydalı ve yapıcı davranışlar “sâlihât” kelimesiyle ifade edildiği halde kötü, zararlı ve yıkıcı davranışlar “fâsidât” (فاسدات) yerine “seyyiât” kelimesiyle ifade edilmiştir.⁷⁵⁴ Misâl olarak şu ayette bu şekilde geçmiştir. “*Yoksa seyyiât işlemeye dalanlar, yaşarken de öldükleri zaman da kendilerini ‘sâlih’ ameller işleyenlerle bir tutacağımızı mı sandılar? Ne kötü hüküm veriyorlar!*”⁷⁵⁵ Diğer taraftan pek çok ayette ‘seyyi’e’ (سَيِّء) kelimesi ‘hasene’ (حسن) kelimesinin zıddı olarak geçmektedir ve iyilik-kötülük anlamında kullanılmıştır.⁷⁵⁶

Fesâdın zıddı olan “salâh”, müminlerin belirgin bir vasfı ve peygamberin istekleri arasındadır. Ayetlerde ifade edilen Hz. İbrahim ve Yusuf’un duaları buna işaret etmektedir. Hz İbrahim a.s. Allah’a şöyle dua etmişti: “*Ey Rabbim! Bana sâlihlerden olacak bir çocuk bağışla*”.⁷⁵⁷ Allahu teâlâ da O’nun duasına şu şekilde karşılık vermiş ve isteğini yerine getirdiğini haber vermiştir: “*Biz O’nu (İbrahim) sâlihlerden bir peygamber olarak İshâk ile müjdeledik*”.⁷⁵⁸ “*Benim canımı müslüman olarak al ve beni sâlih insanlar arasına kat*”.⁷⁵⁹ Yine Kur’an’da Hz İsa’dan bahsedilirken O’nun sâlih’lerden olduğuna vurgu yapılmıştır.⁷⁶⁰

Fahreddin er-Râzî’nin yorumuna göre, seni Allah'a itaate çağıran her şey salâh; Allah'tan alıkoyan her şey de fesaddır. İbn Teymiye'ye göre ise, her çeşit hayrı

⁷⁵² Bkz., Bakara, 2/ 11; A'raf, 7/ 56-57, 142; Neml, 27/ 48-49.

⁷⁵³ Dumlu, a.g.e., s. 10-13.

⁷⁵⁴ İzutsu, *Kavramlar*, s.313.

⁷⁵⁵ Câsiye, 45/21.

⁷⁵⁶ Fussilet, 41/ 34.

⁷⁵⁷ Sâffât, 37/ 100.

⁷⁵⁸ Sâffât, 37/ 112.

⁷⁵⁹ Yûsuf, 12/ 101.

⁷⁶⁰ Âl-i İmrân, 3/ 46.

içerisine alan salâh; şerrin her çeşidini içerisine alan da fesad'dır.⁷⁶¹ Yine Ebu Hayyân (v.749) gibi bazı âlimlere göre salâh, mutedil ve güzel bir hal üzere olmaktır.⁷⁶² İbn Teymiyye, Süddi'den nakil ile fesadı küfür ve ma'sıyyetler, Mücahid'e dayandırdığı bir görüşe göre ise salah emirlerin her türlüsüne sarılmak, nehiylerin hepsinden kaçınmaktır demektedir.⁷⁶³ Salâh mü'minlere, fesâd da kâfir, müşrik ve münafıklara hâs olan bir özelliktir. Mü'minlerin amelleri hep sâlih sıfatıyla vafedilmiştir. Buna en büyük delil imanla sâlih amelin Kur'an'da hep bir arada zikredilmiş olmasıdır. Neredeyse sâlih amel olmadan mü'min olmak imkânsız gibidir.

Öncelikle şunu belirtelim ki, "sâlih" ve "iman" kelimeleri arasınca son derece güçlü bir anlam ilişkisi vardır ve bu sıkı bağ, bu iki kelimeyi neredeyse koparılması imkânsız bir biçimde birbirine bağlamaktadır. Tıpkı gölgenin kişiyi izlemesi gibi, nerede iman varsa, orada sâlihât veya 'sâlih ameller' de vardır; öyle ki, ilkini ikincisiyle, ikincisini de ilkiyle tanımlasak, bunda neredeyse sakınca olmadığını dahi söyleyebiliriz. Kısacası sâlihât, imanın amel yoluyla dışa vurumudur. İşte bu nedenledir ki, "الَّذِينَ آمَنُوا وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ" ifadesi, Kur'an'da en sık kullanılan tabirlerden birisidir. 'İman edenler', inançlarının kanıtı olacak sâlih ameller işlemedikleri sürece, mü'min değildirlir.⁷⁶⁴

'Sâlih' kelimesi her zaman ameli tavsif için kullanılmaz; kimi zaman bu kelimenin belirli türdeki insanları tasvir etmek için kullanıldığını da görüyoruz. *"Kitap Ehlinden bir topluluk vardır ki, geceleyin kalkar ve Allah'ın ayetlerini okuyarak secdeye kapanırlar. Bunlar Allah'a ve Âhiret gününe iman eder, ma'rûf olanı emreder, münker olandan sakındırır ve hayırlarda yarışır. İşte bunlar "sâlih" olanlardır.*⁷⁶⁵

Salâh, mü'minlerin önemli bir vasfı olup, bu vasıfla mü'minler, Allah'ın emir ve yasaklarını gözetir, O'nun seçkin kulları arasına girmeye çalışır, tutum ve davranışlarında itidalli olmayı tercih ederek dünya ve âhiret saâdetini elde etmek isterler. Çünkü salâh vasfı, hem dünyevî, hem de uhrevî özelliği bünyesinde

⁷⁶¹ İbn Teymiyye, Ebu'l-Abbâs Takiyyuddin Ahmed el-Harrânî, *Kitâbu'l-İman*, Dâr-u Tıbbât-i Muhammediye, Kahire, s. 72.

⁷⁶² Ebû Hayân, *el-Bahru'l-Muhît*, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, 1993, I, 191.

⁷⁶³ İbn Teymiyye, a.g.e., s. 72.

⁷⁶⁴ İzutsu, *Kavramlar*, s. 310

⁷⁶⁵ Âl-i İmrân, 3 / 113-114

taşımaktadır. Başka bir ifadeyle ahirette sâlih insanlardan olmanın yanında, bu dünyada da iyi insanlardan olmak önemli bir husustur. Allah, seçkin kullarını bu vasıfla nitelemektedir.⁷⁶⁶ Öte yandan cennetliklerin, “sâlih” olan babaları, eşleri ve nesillerinin de kendileriyle birlikte cennette olacakları bildirilmiştir.⁷⁶⁷

İnsanların toplum içerisindeki haklarını tesbit etmek ve toplum düzenini tesis etmek, siyasetle yakından ilgilidir. Bilindiği gibi siyaset: sözlük anlamı olarak “bir nesnenin düzgün ve iyi durumda olması için özenle gözetip korumak; hayvanı ehlileştirmek, atı terbiye etmek” gibi anlamlara gelmektedir. Toplumun işlerini üzerine alma, yürütme ve yönetme sanatı,⁷⁶⁸ "insanları dünya ve ahirette kurtulacakları yola irşad etmekle, onların salah ve menfaatlerine çalışmak" şeklinde tarif edilmiştir. İslam’ın temel gayesi de insan ve toplumun salahını gerçekleştirmek, maslahatını gözetmektir. İnsanların hevâ ve heveslerini tatmine yönelik siyaset yapanlar, politika üretenler, tağutî anlayışı yönetim tarzı edinenler, fesadın yayılmasına zemin ve ortam hazırlamış olur. Kur’an bu anlayışa sahip bir yönetim anlayışını şöyle tasvir eder ve eleştirir.⁷⁶⁹

b. Adâlet (العدالة)

Adâlet kavramının türetildiği fiil kökü olan “a-d-l” (عدل) iki şeyi birbirine dengelemek, birbirine benzer yapmak, bir şeyi yerli yerine koymak, haklıya hakkını, suçluya cezasını vermek, zulmün karşıtı olarak adâlet, akla, sağduyuya, vicdana göre davranmak anlamına gelir. Kelime olarak ‘adl’ (العدل), “عدل” fiilinden türeyen bir isimdir. ‘Adl’in anlam alanı oldukça geniş olup; düzeltmek, düz oturmak, ta’dîl/tashih etmek, eğri bir yoldan doğru bir yola koymak, sapmak, geçmek, eş, eşit, muâdil olmak, dengede tutmak, dengelemek, tartmak, dengede olmak ve benzer, misal/misâl gibi manâlara gelmektedir.⁷⁷⁰ İbn Manzûr (v.711), adalet’in kavramsal anlamının, “dosdoğruluğu zihinde kesinlikle yer etmiş, sabitlemiş şey’dir. Düzgün

⁷⁶⁶ Dumlu, Ömer, *Kur’an-ı Kerim’de Salâh Meselesi*, s. 13

⁷⁶⁷ Ra’d, 13/ 23

⁷⁶⁸ Fîruzâbâdî, *Kamûsu’l-Muhît*, s. 710; *Tâcu’l-Arûs*, IV, 168-169; *Kâmus Tercümesi*, II, 938-939.; Köse, Hızır Murat, DİA, “Siyaset” Md., XXXVII, 294.

⁷⁶⁹ Bakara, 2/ 204-205

⁷⁷⁰ El-İsfahânî, ‘Adl’ Md. s. 349; el-Cevherî, *es-Sihah*, V, 1760-176; İbn Manzûr, *Lisânu’l-Arap*, XI, 430-433; Çağrırcı, Mustafa, DİA, *Adâlet Md.*, İstanbul, 1988, I /341.

yahut usulüne uygun olmayan şey ise ‘cevr’ (الجرور) dir” demektedir.⁷⁷¹ ‘Adl’ bazen de ‘I’dl’ (العدل) ve “’adîl’ kalıbında kullanılır ki aralarındaki anlam farkı, ‘adl’ denkliği basiretle anlaşılan, ‘I’dl’ ise duyularla idrak edilebilen anlamındadır. Kelimenin mastarında meydana gelen farklılıkla da anlam değişmektedir. Mastarı ‘adl’ olursa doğru olmak, doğru davranmak, ‘udûl’ olursa, meyletmek, sapmak anlamlarına gelir.⁷⁷² Kur’an’da ‘adl’ kelimesi, ‘fidye’,⁷⁷³ ‘insâf’,⁷⁷⁴ kıymet/değer,⁷⁷⁵ iman ve kelime-i şehâdet/tevhîd⁷⁷⁶ ve şirk⁷⁷⁷ gibi anlamlara kullanılmaktadır.⁷⁷⁸

Ahlâkî, ferdî ve içtimaî yapıda dirlik ve düzenliği, hakkaniyet ve eşitlik ilkelerine uygun yaşamayı sağlayan ahlâkî erdem olarak kabul edilen adalet, "davranış ve hükümde doğru olmak, hakka göre hüküm vermek, eşit olmak, eşit kılmak "şirk" gibi mânalara gelen bir masdar-isimdir. Yine aynı kökten bir masdar-isim olan ve "orta yol, istikamet, eş, benzer, misil, bir şeyin karşılığı" gibi mânalara gelen “adl” kelimesi, sıfat olarak kullanıldığında âdil ile eş anlamlı olup aynı zamanda Allah'ın isimlerinden biridir.⁷⁷⁹ Adl fiil kökü Arapçada ‘an’ harfi cerriyile kullanıldığında, doğruluktan ve yoldan sapmak ve meyletmek; ‘ilâ harf-i cerri ile kullanıldığında dönmek, ‘be’ harf-i cerri ile kullanıldığında ise denk ve eşit tutmak anlamına gelir. ‘Adl’ ve ‘adâlet’ kavramları ifrât ve tefrit arasında orta yolu takip etmek, hakyol üzere dosdoğru olmak, dinen haram kılınan şeyleri terk etmek, farz kılınanları yapmak, içi ve dışı, özü ve sözü fiil ve davranışları eşit olmak, haklıya hakkını, suçluya cezasını vermek, suç ve cezada eşit davranmak, şirk, küfür, nifak ve zulmü terk etmek gibi anlamlara gelir. Adâlet genellikle verilen ile alınan arasındaki dengeyi ifade eder.⁷⁸⁰

Kelimenin bu ve lugavî anlamlarından hareketle diyebiliriz ki adâlet, topyekün hem insanın hem de bütün evrenin yaratılış dengesi ve düzenidir. Her şey ta’dîl edilmiş, sahip olunması gereken hakla donatılmış, dengelenmiştir. Bütün bu

⁷⁷¹ *Lisânu ’l-Arap*, XI, 430; İbn Fâris, *Mu’cem-u Mekâyîsi ’l-Luga*, IV, 246-247.

⁷⁷² Topaloğlu, Bekir, DİA, “Adl” Md. I, 387.

⁷⁷³ Bakara, 2/ 48, 123; En’âm, 6/ 70

⁷⁷⁴ Nisâ, 4/ 3, 129.

⁷⁷⁵ Mâide, 5/ 95.

⁷⁷⁶ Nahl, 16/ 90.

⁷⁷⁷ En’âm, 6/ 1.

⁷⁷⁸ Ed-Demeğânî, *Kâmûsu ’l-Kur’ân*, s. 317-318.

⁷⁷⁹ Çağrıncı, DİA, *Adâlet Md.*, I/341.

⁷⁸⁰ Karagöz, *Dinî Kavramlar Sözlüğü*, s. 5-6.

sistemin sonuçlarına katlanmak şartıyla bozabilecek niteliklere sahip olan insan, esasen farkına varsa da varmasa da, çok farklı hatta hiç de uygun olmayan yerlerde ve metotlarla aramış olsa da, sonuçta adaleti aramaktadır.⁷⁸¹ Ama insan ne kadar uğraşsa da adaleti tam olarak sağlayamaz,⁷⁸² her zaman insaf ve hakkaniyetle davranamaz. Çünkü yaratılışında o, çok zulmeden bir özelliğe sahiptir.⁷⁸³ Asıl ‘adl’ olan Allahlr. Allah’ın isimlerinden olan ‘adl’ kelimesinin bir sıfat olarak isim yerine kullanılması, adâletin adeta Allah’ın ismi değil de, bizzat kendisi olduğunu ifade etmek içindir. Nitekim Allah’ın mağfiret eden değil, bizzat mağfiretin kendisi olduğunu ifade için “أنا الغفور الرحيم”⁷⁸⁴ ayetinde ‘ğafûr’ kelimesiyle geçmiştir. Allah’a da “Adl” denmesi O’nun adâletin bizzat kendisi olmasındandır.

Kur’an’da Allah’ın âdil olduğu belirtilmekle yetinilmemiş, adaletin zıddı olan zulümden münezzeh olduğu da özellikle ifade edilmiştir. O’nun adaleti hem dünyaya ve hem de ahirete yöneliktir. Gerek bu dünyada yaptıklarından dolayı cezalandırılan toplumların cezalandırılmaları anlatıldığında ve gerek ahirette cezalandırma söz konusu edildiğinde Allah’ın adalet sahibi olduğu ve insanlara zulmetmediği Kur’an’da özenle zikredilmektedir. Her vesile ile Allah’ın adaletinin vurgulanması, Allah’a iman eden mü’minlerin de âdil olmalarını gerekli kılmaktadır.⁷⁸⁵ İlgili ayetlerden bir kısmı şunlardır: “Allah, iyiliği emreder, aşırılıktan, kötü işlerden ve azgınlıktan (saldırganlıktan) da uzak durmanızı ister.”⁷⁸⁶ “Allah size emanetleri sahiplerine teslim etmenizi emrediyor, insanlar arasında hükmettiğiniz zaman da, adaletle hükmetmenizi istiyor.”⁷⁸⁷

İşte adâletin bu maddî manâsından, manevî olan “hak ile hükmetmek” manâsına geçilmiştir. Karşılıklı hak ve vazifeleri tam ve dengede eşit tutmak, adaletin infazı ve icrası olduğuna göre, bu manâ Allah’ın, “Âlemlerin Rabbi” olmasında mündemiçtir. Âlemlerin Allah’a izafesinin eşit surette oluşu, bütün her-

⁷⁸¹ Düzenli, Yaşar, *Kur’an Işığında Evrensel Dengeler ve İnsan*, İstanbul, 2000, s. 41

⁷⁸² Nisâ, 4/ 129.

⁷⁸³ İbrâhim, 14/ 34; Ahzâb, 33/ 72.

⁷⁸⁴ Hicr, 15/ 49.

⁷⁸⁵ Şimşek, M. Sait, *Kur’an’ın Ana Konuları*, s. 185.

⁷⁸⁶ Nahl, 16/ 90.

⁷⁸⁷ Nisâ, 4/ 58.

şeyin Allah katında eşit derecede bulunduğunu ifade ettiği gibi, Allah'ın insanlara eşit surette muamele edeceğini de gösterir.⁷⁸⁸

Adalet, hiçbir gerekçe ile terk edilemez. Bir topluluğun daha önce bir haksızlık yapmış olması sebebiyle öç almak duygusuyla aşırı gidilmemesi ve insanların haklarının çiğnenmemesi gerektiğine de Kur'an dikkat çekmektedir: “*Sizi Mescid-i Haram'da çevirdiklerinden dolayı bir topluma karşı beslediğiniz kin, sizi saldırgan davranmaya sevk etmesin. İyilik ve takvâ üzerinde yardımlaşın, kötülük ve düşmanlık (yapmak) üzerinde yardımlaşmayın. Allah'tan korkun. Çünkü Allah'ın azabı çetindir.*”⁷⁸⁹

O halde Kur'an'ın bahsettiği “vasat” kavramının çerçevesine “adâlet” kavramını da yerleştirmek gerekir. Buna göre kastedilen “vasat toplum” tamlamasını da “adâlet toplumu” şeklinde anlamak mümkündür.⁷⁹⁰ Bu sebeple diğer inanç mensuplarına iyi ve âdil davranmak esastır. Diğer inanç mensuplarına iyi ve âdil davranmak, sadece günün birinde İslam'ı kabul edebilecekleri ümidiyle de değildir. Çünkü bu şekilde davranmak, bizatihi Müslüman olmanın bir gereğidir.⁷⁹¹

Adâlet duygusu insanların birbirine iyilik yapmasının ardında yatan en güçlü duygudur. Toplumda adaletin egemen olması, iyiliğin yaygınlaşmasının temelidir. Zira âdil toplumda insanlar bencillikten uzak durur ve çevresinde ortaya çıkan veya yapılan kötülüklerin yayılmadan yok edilmesi ve iyiliğin bütün topluma yayılması için mücadee etmeyi bir sorumluluk kabul eder.⁷⁹²

İslamiyetin en çok önem verdiği adalet anlamı, insanı iki eşit unsurdan meydana getiren ve birbirine zıt olan maddî unsur ile ruhî unsurunu dengede tutmaktır. Bu muvâzeneyi temin etmek hususunda gereken şartları ihtiva eden şeriâtı vaz'etmiştir. İslam dininde ahiret fikri yalnız ahiret günü için değildir. Âhiret, dünya içindir. İnsanın yaratılışındaki gaye onun bu dünyadaki yaşayışı, işleri ve durumudur.⁷⁹³

Adalet, Kur'ân-ı Kerîm'de ve hadislerde genellikle "düzen, denge, denklik, eşitlik, gerçeğe uygun hükmetme, doğru yolu izleme, takvaya yönelme, dürüstlük,

⁷⁸⁸ Atay, Hüseyin, *Kur'an'a Göre İman Esasları*, Ankara, 1961, s. 55-56.

⁷⁸⁹ Mâide, 5/ 2.

⁷⁹⁰ Şimşek, a.g.e. s. 186.

⁷⁹¹ Şimşek, a.g.e. s. 188-189.

⁷⁹² Okumuş, *Meşruluğun Toplumsal Gerçekliği*, İnsan Yay. İst. 2010, s. 188.

⁷⁹³ Atay, a.g.e. s. 78-79.

tarafsızlık" gibi anlamlarda kullanılmıştır.⁷⁹⁴ Fesad da bu anlamların tam karşıtı, düzensizlik dengesizlik, dengenin bozulması, doğruluktan, dürüstlük ve takvadan uzaklaşılması anlamlarına gelmekte ve böylece adâlet ile fesad tam bir tezat oluşturmaktadır.

Hz. Peygamberin adalet sıfatını kazanabilmesi, daveti yani risâlet görevini yerine getirmesi, bu konuda insanların keyfî istek ve arzularını hesaba katmaksızın⁷⁹⁵ ilâhî emirlerin gösterdiği şekilde doğru olması⁷⁹⁶ ve Allah'ın daha önceki kitaplarda bildirdiği ebedî gerçeklere inanması şartına bağlanmıştır. Buna göre adalet, başkalarının gelişigüzel istek ve telkinlerinden etkilenmeyen⁷⁹⁷ istikrarlı bir doğruluk ve ahlâk kanununa itaatla gerçekleşen ruhî denge ve ahlâkî kemaldır. İslâm ahlâkçılarının itidal ve adalet kavramlarıyla ifade ettikleri bu denge ve kemalin oluşmasıyla insanın davranışları da aşırılıklardan uzak olabilecektir.⁷⁹⁸

Kur'ân-ı Kerîm'de İslâm toplumunun bir niteliği olarak geçen "vasat ümmet"⁷⁹⁹ tâbirindeki vasat kelimesi de bütün müfessirlerce "adalet" mânasında anlaşılmıştır. Buna göre İslâm ahlâkî içtimaî bünyede de aşırılıklardan uzaklığı, dengeli ve uyumlu bir hayat tarzını ön görmüştür. Kur'ân-ı Kerîm'de adalet sıfatından yoksun olan kişi dilsiz, âciz ve hiçbir işe yaramayan bir köleye benzetilerek böyle birinin, adalet faziletini kazanmış, dolayısıyla doğru yolu bulmuş olanla bir tutulamayacağı bildirilmiş,⁸⁰⁰ böylece adaletin bir kemal sıfatı olduğuna işaret edilmiştir. İnsanın Allah nezdinde en üstün değer ölçüsü olan 'takva'⁸⁰¹ erdemine nail olabilmesi için âdil olması⁸⁰² ve adaletli söz söylemesi⁸⁰³ gerekir.⁸⁰⁴

Kur'ân-ı Kerîm'e göre adaletin ölçüsü hakkaniyettir. Hidayete hak sayesinde ulaşılacağı gibi adalet de hakka uymakla sağlanır.⁸⁰⁵ Hak, objektif bir kavram ve sabit bir kanun ilkesidir. Bir hak konusunda hüküm verilirken, hakkın kendi lehine

---

⁷⁹⁴ Çağrı, a.g.m. I/ 341.

⁷⁹⁵ En'âm, 6/ 116.

⁷⁹⁶ Hûd, 11/ 112;

⁷⁹⁷ Nisâ, 4/ 105; Mâide, 5/ 48-50.

⁷⁹⁸ Çağrı, a.g.m. I/ 341.

⁷⁹⁹ Bakara 2/ 143.

⁸⁰⁰ Nahl, 16/ 76.

⁸⁰¹ Hucurât, 49/ 13.

⁸⁰² Mâide, 5/8 .

⁸⁰³ En'âm, 6/ 152.

⁸⁰⁴ Çağrı, a.g.m. I/341-342.

⁸⁰⁵ A'râf, 7/ 159, 181.

hükmedilmesi halinde bundan memnun olan, fakat aleyhine hükmedilmesi durumunda bu hükmü tanımayan insanlar için "işte bunlar zalimlerdir"⁸⁰⁶ denilmiştir.

Netice olarak şahsî menfaat temini, akrabalık, düşmanlık gibi hissî durumlar, taraflardan birinin soylu veya aşağı tabakadan olması bedenî veya ruhî bakımdan kusurlu bulunması gibi ahlâk kanununu ilgilendirmeyen sebepler bir hakkın (adâlet) ihlâlini, örtbas edilmesini ve sonuç olarak adalet ilkesinden sapmayı mazur gösteremez.⁸⁰⁷ Zira ayette buyrulur ki: "Eğer hak onların keyfî arzularına uysaydı göklerin, yerin ve bunlarda bulunanların düzeni bozulurdu" Peygamber de insanların arzularına göre hüküm vermiş olsaydı O da Hak ve adâletten sapmış olurdu.

c. **Birr** (البر)

"Birr" (البر) kelimesi Kur'an-ı Kerim'de çok hayır ve iyilik, bol ihsân, itaat, doğruluk, günahsızlık, iyi, güzel, makbûl gibi manâlarda kullanılmıştır.⁸⁰⁸ Aynı kökten gelen "berr" (البر) ise hem çok şefkatli ve kerem sahibi, anlamında Allah'ın bir ismi⁸⁰⁹, hem de itaatkâr anlamında insanın sıfatı olarak Kur'an'da tekrarlanmıştır. Bir ayette⁸¹⁰ aynı kökten gelen "bârr" (البار) (itaatkâr) kelimesinin çoğulu olan (بررة) meleklerin sıfatı olarak geçmektedir.⁸¹¹ İki ayette geçen⁸¹² ve "iyi olma, iyilik yapma" manasını ifade eden "en-teberrû" (ان تبرؤا) fiili de "birr" kökünden türetilmiştir. Aynı kullanım tarzları hadislerde de yer almıştır.⁸¹³ Kur'an-ı Kerim'de "el-Birr" kelimesi "sıla" yani akraba ile iyi ilişkiler,⁸¹⁴ itaat⁸¹⁵ ve takvâ⁸¹⁶ anlamlarında geçmiştir.⁸¹⁷

⁸⁰⁶ Nûr, 24/ 48-51.

⁸⁰⁷ Bkz. el-Mâide 5/8; en-Nisâ 4/3, Âl-i İmrân, 3/ 185.

⁸⁰⁸ El-İsfahânî, a.g.e., s. 53.

⁸⁰⁹ Tûr, 52/ 28

⁸¹⁰ Abese 80/ 16

⁸¹¹ El-İsfahânî, a.g.e., s. 53.

⁸¹² Mümtehhine, 60/ 8)

⁸¹³ Toksarı, Ali, DİA, *Birr Md*, VI, 204

⁸¹⁴ Bakara, 2/ 224.

⁸¹⁵ Mâide, 5/ 2, Meryem, 19/ 32, 64; Mücâdele, 58/ 9; Mudaffifin, 83/ 18.

⁸¹⁶ Bakara, 2/ 44,177; Âl-i İmrân, 3/ 92;

⁸¹⁷ Mukatil, a.g.e., s. 310-311.

Birr kelimesi, özellikle ana-babaya iyilik ve ihsanda bulunmamak, onlara karşı âsi olmak anlamına gelen⁸¹⁸ (عقوق الوالدين) ifadesindeki “ukûk” kelimesinin zıddı olup, çoğulu “ebrâr” olarak gelir. Hadislerde (بِرِّ الوالدين) terkibi ile kullanılır.⁸¹⁹ Aynı kökten gelen “bârr” (البَّارِ) in çoğulu ise “berarah” tır. “ebrâr” ise insanlar ve cinler için kullanılır. ‘el-Berru’ kelimesi Kur’an’da Allah’ın bir ismi olarak kullanılmıştır.⁸²⁰

Kur’an-ı Kerim’de sâlihlerle birlikte övülen özelliklerden biri de “takva” ile “birr” veya Kur’an’da kullanılış şekli ve kelimenin cemi kalıbıyla “ebrâr” kelimesidir. Şeklen olmasa da, anlamca ‘salih’e çok benzeyen ‘birr’ kelimesi, Kur’an’daki ahlâkî terimlerin belki de anlaşılması en zor olanlardandır. Buna karşın “salih” ile bir karşılaştırma yapılırsa, bu kelimenin semantik yapısıyla ilgili önemli bir ipucu elde edilebilir. “SLH”nın semantik yapısında, insan ilişkilerinde gözetilmesi gereken adâlet ve sevgi gibi unsurların son derece seçkin bir yeri vardır; öyle ki, Allah’a kulluk yapmak ile yoksulların doyurulması neredeyse aynı düzeydeki ameller olarak gösterilmektedir. Kur’an, genel olarak, adalet ve sevginin toplum hayatındaki önemini hassaten vurgulamaktadır.⁸²¹

İzutsu bu açıklamanın devamında dindarlığın ölçüsünün de diğer insanlara adil davranmak ve sevgi ile yaklaşmak olarak Kur’an’da yer bulduğunu söylemektedir.⁸²² Kur’an’ın anlayışı çerçevesinde “birr” olarak kabul edilen şeylerin, en başta iman, sonra imanın gerekli kıldığı ameller (infak, tasadduk, özellikle yakınların ve yoksulların gözetilmesi ki, Kur’an yetimlerin ıslahından, yakınların gözetilmemesi, akrabalık ilişkilerinin koparılmasının fesad olduğundan bahsetmektedir) ve imanla amelin hayata ve davranışlara yansımaları olan güzel ahlâk olduğunu görmekteyiz.⁸²³

Aslında, “birr”, “takva” ve ihsân kavramlarının birbirleriyle çok yakın ve iç içe bir konumda olduğunu görüyoruz. “Birr”in Allah korkusu, sakınma ya da “Allah’a bilinçli kulluk” şeklinde anlamlandırılan “takva” olmadan gerçekleşemeyeceğini şu ayetten anlıyoruz: “*Evlere arkalarından girmeniz “birr”*

⁸¹⁸ Müslim, *Ekdîye*, 14.

⁸¹⁹ İbn Mâce, *Edep*, 3.

⁸²⁰ Tûr, 52/ 28

⁸²¹ İzutsu, *Kavramlar*, s. 314-315

⁸²² İzutsu, a.g.e., s. 315

⁸²³ Bakara, 2/ 177

değildir. *Birr*, Allah'tan korkan/haramlara karşı sakıngan davranan kişinin tutumudur. *Evlere kapılarından girin ve Allah'tan korkun, umulur ki (bu sayede) kurtuluşa erersiniz.*"⁸²⁴ "Birr"e ulaşmanın diğer bir şartı da insanın sevdiği şeyleri infak etmesidir. "*Sevdiğiniz şeylerden (Allah yoluna) harcamadıkça birr'e eremezsiniz. Her ne harcarsanız, şüphesiz Allah, ondan haberdârdır.*"⁸²⁵

Hadis'te: "Birr, güzel ahlâktır."⁸²⁶ Buyurulmuştur. Yukarıda "birr" en geniş anlamıyla açıklayan Bakara 177. ayeti aslında "güzel ahlâkı" da bize açıklamış oluyor. Bu özellikleri kendisinde bulunduran kimseler yani "ebrâr" olanlar Kur'an'a göre na'im cennetlerinde olacaktır.⁸²⁷ İlgili ayetler "ebrâr" olmayanların da "füccâr" (فجّار) olduklarına işaret etmektedir. Onların da yeri cehennemdir.⁸²⁸ Fücûr kavramını işlerken "mücrimlerin" "Müslim" olanlarla karşıt konumda olduklarına Kur'an ayetiyle işaret etmiştik. Buna göre iman ve iyilik sahibi müslimler "ebrâr" sınıfından sayılacak ve cennetlikler olacaklardır.

"Birr" ana-babaya karşı yerine getirilmesi gereken bir görev olarak da ayet ve hadislerde dile getirilmektedir. Ayetlerde, Allah'a ibadetin hemen arkasından "ana-babaya ihsân" dan bahsedilmiştir. Peygamberlerden Hz. Zekeriya'nın oğlu Yahya için şöyle denmektedir: "*O, Allah'a karşı gelmekten sakınan (تقياً), anne-babasına iyi davranan (براً بوالديه) bir kimse idi. İsyaneden bir zorba değildi.*"⁸²⁹ Hz. İsa a.s hakkında da şöyle buyurulmuştur: "*Beni anama saygılı kıldı. Beni azgın bir zorba kılmadı.*"⁸³⁰ Buna göre "bârr"ın zıddı "cebbâr"dır. Hz. İsa'nın babası olmadığı için onun hakkında sadece anneye iyilikten bahsedilmiştir.

"Birr" adaletli davranmak ve hakkaniyete riayet etmek anlamındaki "القسط" kelimesiyle de ilişkilendirilmiştir. "*Allah sizi, din konusunda sizinle savaşmamış, sizi yurtlarınızdan çıkarmamış kimselere iyilik etmekten (ان تَبَرُّوا) ve onlara adil davranmaktan men etmez. Şüphesiz Allah, âdil davrananları sever.*"⁸³¹ Bu ayette, "kıst" ın birr ile neredeyse aynı anlamda kullanıldığını görüyoruz. Ama "birr", gördüğümüz gibi sevgi ve doğruluktan kaynaklanan ve itici saiki dinsel anlamdaki

⁸²⁴ Bakara, 2/ 189

⁸²⁵ Âl-i İmrân, 3/ 92

⁸²⁶ Buharî, *Edep*, 39; Müslim, *Birr*, 14,15.

⁸²⁷ İnfîtâr, 82/13; Mutaffifin, 83/ 18-26

⁸²⁸ İnfîtâr, 82/ 14; Mutaffifin, 83/ 7-16

⁸²⁹ Meryem, 19/ 13-14

⁸³⁰ Meryem, 19/ 32

⁸³¹ Mümtehine, 60/ 8

‘korku’ olan bütün eylemleri kapsayıcı bir isim iken, ‘kıst’, çok daha sınırlı bir kullanım alanına sahiptir ve esas itibariyle, başkalarıyla olan ilişkilerde âdil ve tarafsız olmak karşılığında kullanılan hukukî bir terimdir. Kezâ, bu kelime, çok sıklıkla, dava konusu olan bir hususta verilen karar için kullanılmaktadır.⁸³² Dolayısıyla “birr” ve “kıst” insanlara karşı yapılan bir iyilik eylemidir. Allah bunu mü’min kullarından beklemektedir. Amacı insanlar arası ilişkilerde kötülük, zorbalık, zulüm ve kayırmacılığın dolayısıyla fesadın önlenmesi ve ortadan kaldırılmasıdır.

d. Takvâ (التقوي)

Takva kelimesi sakınmak anlamında isimdir, kökü “vgy” (وقي) dir.⁸³³ El-İsfahânî (v.502), takva ile aynı kökten gelen “vikâye”(الوقاية) kelimesinin “bir şeyi ona ezâ veren, zararı dokunan şeylerden korumak” anlamına geldiğini; “takva” kelimesinin ise” nefsi kötülüğe götüren ve korktuğu şeyden korumak” anlamına geldiğini söylemiştir.⁸³⁴ Aynı kökten olmak üzere Kur’an’da bu kelime, “ittigâ” (اتقي), “vigâye” (الوقاية), “ittigâ” (اتقي) kelimeleri kullanılmıştır. “İttigâ” kelimesini ism-i fâili “müttegi” (متقي) “tegiyy” (تقي) ve “etgâ” (أتقي) kelimeleri “takva” ile vasıflananları ifade eder.⁸³⁵

Sözlükte “korunmak, korumak, sakınmak, saygılı olmak, dindar olmak, itaatkâr olmak, korkmak, çekinmek” gibi anlamlara gelen “vgy” kökünden “vigâye” masdarından türemiş olan “takvâ” kelimesi, “Allah’a itaat ederek azabından sakınmaktır, bu da ceza almayı haklı kılan davranışlardan nefsi korumak suretiyle gerçekleşir.⁸³⁶ Kur’an’da ve hadis’lerde, takva, bazen sözlük anlamında, bazen da “Allah’ın emirlerine uyup yasaklarından kaçınarak azabından korunma” anlamında kullanılır. Genellikle Peygamberler ümmetlerine, “Allah’tan sakının ve bana itaat edin”⁸³⁷ diye hitap etmişlerdir.⁸³⁸ Takva’nın büyük günahlardan ve fevâhiş den sakınma anlamına geldiğini şu ayette açık bir şekilde görmekteyiz. “Onlar, küçük

⁸³² Izutsu, *Kavramlar*, s 317

⁸³³ Âsım Efendi, *Kâmus Tercümesi*, “vgy” Md.

⁸³⁴ El-İsfahânî, *el-Müfredât*, “vgy” Md. s. 733.

⁸³⁵ Izutsu, *Kur’an’da Tanrı ve İnsan*, s. 347

⁸³⁶ El-Cürçânî, Seyit Şerif, *et-Ta’rifât*, “vgy” Md. s. 68.

⁸³⁷ Bkz. Şu’arâ Suresi çok sayıda ayette geçmiştir.

⁸³⁸ Uludağ, Süleyman, *DİA*, “Takvâ” Md., XXXIX, 484.

kusurları dışında, büyük günahlardan ve çirkin işlerden uzak duran kimselerdir. Şüphesiz Rabbin bağışlaması çok geniş olandır. Sizi topraktan yarattığında da, analarınızın karnında ceninler iken de, en iyi bilendir. Onun için kendinizi temize çıkarmayın. Çünkü O, Allah'a karşı gelmekten sakınanları en iyi bilendir.”⁸³⁹

Kur'an'da türevleriyle birlikte ikiyüzotuz yerde zikredilen “takvâ” kavramı, hem Mekkî hem de Medenî ayetlerde yer almaktadır. Mekkî ayetlerde müşrikleri muhatap alan bu kelime, Allah'ın ahiretteki azabından sakınma ve korkma mânasını ifade ederken, buna karşılık Medenî ayetlerde Allah'a duyulan derîn bir saygı anlamına gelmektedir.⁸⁴⁰ Buna göre takva, korkma ve saygı duyma gibi iki anlamın kendisinde birleştiği bir kavramdır. Ayetleri Mekkî ve Medenî oluşlarını esas almak, Kur'an'ı doğru tefsir etme açısından gerekli görünüyorsa da, esasen bu iki anlam, “Allah'ın emirlerine karşı gelmekten korkmak ve bu emirler konusunda O'na derin bir saygı duymak” diye tanımlayarak birleştirmek de mümkündür. Böyle bir yaklaşımla aynı zamanda kavrama yeni bir açılım da kazandırılmış olmaktadır.⁸⁴¹

Allah'tan korkmanın bir gereği olarak, peygambere itaat etmek, aynı zamanda Allah'a itaat etmiş olmak anlamına geldiğinden,⁸⁴² “takvâ” Allah'a ve Peygamberine itaat anlamını da içermiş olur. Klâsik Tefsir kitaplarında müfessirler genellikle “takvâ” ve aynı kökten gelen ve emir ifade eden kelimelere “Allah'tan korkun” şeklinde anlam vermişlerdir. Söz konusu fiilin kökü, korku anlamını da içermekle birlikte, bu korkunç bir şeyden çekinmeyi değil, seven birinin, sevdiğinin gönlünü incitmekten çekinmesi, yaratana karşı saygı ve sorumluluk duyma hassasiyetini ifade eder. Bu bağlamda takvâ karşılığı olarak önerilen, “Allah'a kulluk bilinci, Allah'a karşı sorumluluk bilinci” ifadeleri kavramın içeriğine daha uygun görünmektedir.⁸⁴³ Hüseyin Atay da Türkçe Meâlinde Bakara suresinin ikinci ayetinde geçen “müttakîn” kelimesinin karşılığını “Allah'a karşı saygılı olanlar” şeklinde çevirmiştir.⁸⁴⁴

---

⁸³⁹ Necm, 53/ 32

⁸⁴⁰ Özsoy, Ömer, Güler, İlhamî, *Konularına Göre Kur'an*, Ankara, 1997, s. 397

⁸⁴¹ Demirci, *Kur'an'ın Ana Konuları*, s. 266

⁸⁴² Nisâ, 4/ 80

⁸⁴³ Uludağ, Süleyman, *DİA*, “Takvâ” Md. c. 39., s. 484

⁸⁴⁴ Atay, Hüseyin, *Kur'an Türkçe Çeviri*, Ankara, 2002, s. 1

Diğer yandan “ateşten sakının” ifadesinde (فاتقوا النار) denilmiştir.⁸⁴⁵ Bunun için, merhamet olunmak amacıyla “Allah’a ve Rasûlüne itaat edilmesinin gereğine işaret edilmektedir.⁸⁴⁶ Yine “fitne”den sakınılması emredilirken, “اتقوا” ifadesi kullanılmıştır.⁸⁴⁷ Allah’ın koruması “فوقاهم الله شرّ ذلك اليوم” şeklinde “vikâye” (وقاية) olarak gelmiştir.⁸⁴⁸ Bu da gösteriyor ki insan münafıklık, riyakârlık, fitne ve fesatçılık gibi ahlâksızca davranışlardan alıkoyacak en güvenilir erdem “takvâ”dır.⁸⁴⁹ İnsanların takva erdemine ulaşabilmeleri ve her durumda dürüst davranabilmeleri için, gurur, kibir, hased ve tamahkârlık gibi egoist ve yıkıcı duyguları aşmaları yani fesattan uzak durmaları gerekmektedir.⁸⁵⁰

Kur’an’da takvâ’nın karşıtı “fücûr”⁸⁵¹, müttekî’nin karşıtı ise “füccâr” olarak kullanılmıştır. “Yoksa biz iman edip, Sâlih amel işleyenleri, yeryüzünde fesad çıkaranlar gibi mi tutacağız? Yoksa Allah’ karşı gelmekten sakınanları (müttekîn), yoldan çıkan arsızlar (füccâr) gibi mi tutacağız?”⁸⁵² Takvâ aynı zamanda kalp ve iman ile ilgili bir kavramdır. Peygamber’e karşı saygılı olanlar, Allah’ın kalplerini takvâ ile imtihan ettiği kimselerdir.⁸⁵³

Allah Rasûlü s.a.v “takvâ” nın içeriğini ve insandaki yerini tarif ettiği hadisinde şöyle demiştir: “Birbirinize hased etmeyin, müşteriyi kızdırmayın, birbirinize buğz etmeyin, birbirinize sırt çevirmeyin, biriniz diğerinin pazarlığı üzerine satış yapmasın. Ey Allah’ın kulları kardeş olun! Müslüman müslümanın kardeşidir. Ona zulmetmez; onu yardımsız bırakmaz; ona hakaret etmez. –Üç defa kalbine işaret ederek- İşte “**takvâ**” buradadır. Kişiyi kötülük olarak kardeşini hakîr görmesi yeter. Müslümanın müslümana, kanı, malı ve ırzı haramdır.”⁸⁵⁴ “Allah (c.c) da insanların bedenlerine ve mallarına değil, kalplerine ve amellerine bakar.”⁸⁵⁵ Sözüde de Hz. Peygamber s.a.v eliyle sadrına işaret etmiştir. “takvâ şuradadır” sözünden murad: Zâhirî amellerle takvâ hâsil olmaz. Takvâ ancak kalpte yer eden

---

⁸⁴⁵ Âl-i İmrân, 3/ 131

⁸⁴⁶ Âl-i İmrân, 3/ 132

⁸⁴⁷ Enfâl, 8/ 25

⁸⁴⁸ İnsân, 76/ 11

⁸⁴⁹ Kur’an Yolu, I, 322.

⁸⁵⁰ Bakara, 2/ 205.

⁸⁵¹ Şems, 91/ 8

⁸⁵² Sâd, 38/ 28

⁸⁵³ Hucurât, 49/ 3

⁸⁵⁴ Müslim, “Birr”, 32, Tirmizi, “Birr”, 18

⁸⁵⁵ Müslim, “Birr”, 33

Allah'ın azameti, Allah korkusu ve murakabesi ile olur, demektir. Allah'ın bakması, mücâzat ve muhasebesinden kinâyedir. Bu muhâsebe zâhire bakarak değil, kalpteki inanca göredir.⁸⁵⁶ Kalpteki takvâ'dan maksat iman, yakîn, samimiyet ve Allah'a duyulan saygı ve itaat duygusuyla, O'nun sevgisini kaybetme korkusu taşımaktır.

Kur'an'da “Eğer mü'min iseniz, Allah'a karşı takvâ sahibi olunuz”⁸⁵⁷ buyurularak takvâ ile iman arasındaki ilişkiye işaret edilmiştir. Takva sahibi olmak imanın bir gereğidir.⁸⁵⁸ Çünkü kalp, “iman” ve “takvâ”nın yeridir. Takva ise Allah'a karşı takınılacak bir tavidir. İnsan ile Allah arasındaki ilişki, yaratan ile yaratılan, kul ile Rab arasındaki ilişkidir. Bunun gereği ise Allah'ın emirlerini her türlü emrin üstünde tutmak, O'nun sevgisini her türlü sevgiye tercih etmektir. İnsanın Allah karşısında takınacağı tavır, yaratıcı ve her türlü nimetin sahibi olması sebebiyle O'na itaat ve O'na şükretmektir.⁸⁵⁹

Bu da göstermektedir ki, takvanın ilk hareket noktası Allah'a iman, daha sonraki aşamaları ise mutlak olarak iyiliğin O'nun emri, kötülüğün de aynı şekilde O'nun yasağı olduğu bilincine ulaşarak, farz ve haram kavramlarının oluşturduğu ilâhî sistemde kişinin hür iradesini ilâhî iradeye bağlı kılmak suretiyle, kendi yapıp ettiklerinin ilâhî iradeye uygun olup olmadığını kontrol etmesidir. İşte Kur'an'ın bu noktada yegâne değer olarak kabul ettiği takva, psikolojik anlamda bir korku olmayıp, Allah'a derin bir şekilde saygı duymak, her türlü tutum ve davranışta Allah'ın rızasını esas almak, kısacası sorumluluğun bilincinde olmaktır.⁸⁶⁰

Fazlurrahmân da takvâ kelimesini, Izutsu ve Muhammed Esed'in verdiği anlamı içine alacak bir anlamda vermiştir. O'na göre de takvâ kavramının temelinde bir korku olmakla beraber, onu karşılayacak en güzel ifade, “sorumluluk endişesi/korkusu”dur. Bu, bir insanın kurt korkusundan veya suçlu birinin polis korkusundan çok farklıdır.⁸⁶¹ Dolayısıyla “takvâ”, inandıktan sonra iman ettiği Allah tarafından sürekli gözetlendiğini hisseden insanın, O'nun insanlara sunduğu değerlere uygun

---

⁸⁵⁶ Davutoğlu, *Sahih-i Müslim Tercüme ve Şerhi*, Sönmez Yay. İst, 1983, c. 10. s. 509

⁸⁵⁷ Mâide, 5/ 57, 88

⁸⁵⁸ Uludağ, Süleyman, *DİA*, “Takvâ” Md.

⁸⁵⁹ Şimşek, M. Sait, *Kur'an'ın Ana Konuları*, s. 77

⁸⁶⁰ Esed, Muhammed, *Kur'an Mesajı*, I, 85.

⁸⁶¹ Fazlurrahmân, *Allah Elçisi ve Mesajı*, s. 11.

davranabilme endişesinden doğan bir korkuyu ihtiva etmektedir. Bu durum da, insanda korkulan zatın ilkelerine uygun eylemde bulunma azmini doğuracaktır.⁸⁶²

Takvâ, sahibinin üzerinde taşıyacağı en iyi elbise,⁸⁶³ ibadet yolculuğu için hazırlayacağı en iyi azıktır.⁸⁶⁴ Takvâ, sahibi için onu hak ve bâtil konusunda önünü ve yolunu aydınlatacak, günâh ve kötülüklerden kurtulmasına, Allah'ın mağfiretine vesile olacak en güzel en üstün değerdir.⁸⁶⁵

Kur'an ayetlerinde, özellikle de Muhammed (a.s)'in peygamberlik kariyerinin ilk dönemlerinde, ahiret hayatıyla ilgili son derece etkileyici tasvirlerin yapıldığı görülmektedir. Takva kavramı da, bu genel atmosfer ile yakından alakalıdır. Bir başka deyişle, bu özel bağlamıyla takva, Kıyamet saati'nin dehşetinden korkuya kapılmaktır.⁸⁶⁶ Kur'an'da 'iman' ve 'korku'nun çoğunlukla bir birlerinin eş anlamlısı olarak kullanıldığını görmekteyiz. Zira mü'min Allah'a karşı gelmekten sakınan, azaba uğramaktan korkan kişi olurken, kâfirin âhiret inancı olmadığı için böyle bir korkuya sahip değildir.⁸⁶⁷

Küfr ve onun insandaki yansımaları ya da amelî küfr olarak değerlendirebileceğimiz pek çok davranışın da takvâ ile tam bir tezat oluşturduğunu, "takvâ"nın imanın neticesi olarak ortaya çıktığını söylememiz gerekir. Nitekim Sâd suresindeki bir ayet bu anlama işaret ediyor: "*Yoksa biz iman edip Sâlih amel işleyenleri, yeryüzünde fesat çıkaranlar gibi mi tutacağız? Yoksa Allah'a karşı gelmekten sakınanları (muttakîn) yoldan çıkan arsızlar (fuccâr) gibi mi tutacağız.*"⁸⁶⁸ Yani takvâ iman'ın, fücûr ise imansızlığın neticesi olmaktadır. İmanı ve sâlih ameli olmayanlar kötülüğün her çeşidini açıkça işleme kapasitesine sahip insanlar olarak "mufsidîn" gürûhunu oluşturmaktadır.

Allah'a iman, takva takip etmelidir. Takvâ, insanın nefsinin günah işlemekten uzaklaştırmak, Kur'an'ın çizdiği ve Hz. Peygamber'in açıkladığı yolu takip etmek suretiyle, Allah'ın gazabından ve azabından korumasıdır. Takva mefhumu, insanın dürtülerine ve reaksiyonlarına hâkim olmasını, şehvet ve isteklerini kontrol altına

---

⁸⁶² Tuğral, a.g.e., s. 162.

⁸⁶³ A'râf, 7/ 26.

⁸⁶⁴ Bakara, 2/ 197.

⁸⁶⁵ Bakara, 2/ 282; Enfâl, 8/ 29.

⁸⁶⁶ Izutsu, *Kavramlar*, s. 299.

⁸⁶⁷ Bakara, 2/ 212; Zümer, 39/ 20

⁸⁶⁸ Sâd, 38/ 28

almasını içerir. Bundan dolayı kişi, sadece dinin tolerans gösterdiği sınırlar dâhilinde dürtülerini doyurmalıdır. Takva, doğal dürtülerin engellenmesini içermez, bilâkis sadece kontrol altında tutulmalarını ve dinin sınırları dâhilinde doyurulmalarını içerir.⁸⁶⁹ Bu da İslam'ın insanı dengede tutan bir kıvama getirmeyi hedeflediğini göstermesi bakımından önemlidir. Bu bağlamda, savaşırken ve kısas için öldürürken dahi ölçü ve dengeye riayet “takva” ölçüsü kabul edilmiştir.⁸⁷⁰

Dinin kontrolü dışında olmak olarak değerlendirebileceğimiz küfr, insanın, ölçsüz, kontrolsüz, engelsiz bir serbestlik anlayışıyla, kötülük yapma, fesad çıkarma eğiliminde olmasına sebep teşkil edecektir. Bu durumda, imanın tezâhürü olan takvâ gündeme gelecek ve insanı bu eğilimlere karşı koruyacak ve engelleyecektir. Takva'da asıl hedef, insandaki kötülük arzularını tetikleyen, motive eden his ve duyguları disipline etmek, insandaki bu duyguları zararsız hale getirmek, neticede hem dünya hem de ahiretteki ulvî hedeflerine ulaşmasını sağlamaktır. Bu erdemleri kazandırmak için hac ibadet esnasında yasaklanan cinsel ilişki, günaha sapma ve kavga etme gibi insandaki saldırgan duyguları kontrol altına alma ve bunu alışkanlık haline getirebilme başarısı da takva ile donanım olarak zikredilmiştir.⁸⁷¹

Kur'an'ın motivleri dizginleme, egemenlik altına alma ve böylece Allah'ın rızasına uygun, fert, toplum, insanlık yararına olan işler yapmaya yönelik çağrısı; Âl-i İmrân suresinde de belirtildiği gibi,⁸⁷² insanların dünyevî yaşantılarında söz konusu motivlerin doyurulmasının önemini dile getirmektedir. Ancak motivlerin tatmininden de öte asıl hedef, “Allah'tan Korkma” şeklinde tanımlayabileceğimiz takva'nın gerçekleşmesidir. Çünkü kişi için takva, Allah'ın rızası ve âhiret nimetlerinden yararlanmayı sağlamaktadır.⁸⁷³ Takva'yı ıslâh takip eder, kişi sakınma ve korunma ile birlikte kendini ıslah etmeye yönelirse her türlü korku ve kaygıdan da emin olacaktır. Ayet bunu şöyle haber vermektedir: “*Ey Âdemoğulları! İçinizden size benim ayetlerimi anlatan bir peygamber gelir de her kim Allah'a karşı gelmekten*

---

⁸⁶⁹ Necati, M. Osman, *Kur'an ve Psikoloji*, Fecr Yay. Ankara, 2004, s. 264

⁸⁷⁰ Bkz. Bakara, 2/ 178, 190, 194.

⁸⁷¹ Bakara, 2/ 197.

⁸⁷² Âl-i İmrân, 3/ 14-15

⁸⁷³ Necati, M. Osman, a.g.e., s. 56

sakınır (ittika) ve hâlini düzeltirse (ıslâh), artık onlara korku yoktur. Onlar üzülecek de değillerdir.”⁸⁷⁴

İnsanın yaratıcıyı inkâr etmesi anlamında küfr, en tipik biçimde, küstahlık, kibirlilik ve had bilmezlik gibi çeşitli fiillerde kendini gösterir. Büyüklenme anlamına gelen “istikbâr” ve kişinin kendisini her şeyden bağımsız ve mutlak özgür addetmesi anlamına gelen “istiğnâ” “küfr” ile anlam yakınlığı, ‘alçak gönüllülük’ anlamına gelen “tazarru” nun tam zıddında, İslam’ın genel din anlayışının gerçekten de merkezî unsuru olan “takva” ile doğrudan çatışmaktadır.⁸⁷⁵

Müttakî’nin bazen “zâlim”in zıddı olarak da kullanıldığını görmekteyiz. “Kıyamet günü kötü azaba karşı yüzüyle korunan, (o gün) azaptan emin olan kimse gibi midir? Zâlimlere, “kazandıklarınızı tadın” denir.”⁸⁷⁶ Diğer bir ayette de zâlimlerin birbirlerinin dostları oldukları, Allah’ın ise müttakîlerin dostu olduğuna vurgu yapılırken, zâlimlerin karşıtı olarak “والله ولي المتقين” ifadesi kullanılmıştır.⁸⁷⁷ Mâide suersinde de “adâlet” duygusunun takvâyâ en yakın bir tutum olduğu vurgulanmıştır.⁸⁷⁸ “Allah yaptıklarınızdan haberdardır” ifadesi yine takvanın kalbin bir eylemi olduğuna işaret eder. Adâlet de bu takva duygusunun amele yansımadır. İman ve inkâr da kalbin işi olduğuna göre, M. Hamdi Yazır’ın “Kur’an’da Takva’nın şirkten, büyük günah işlemekten ictinap etmek, küçük günahlarda ısrarcı olmamak ve bütün mevcudatıyla Hakk’a yönelmektir”⁸⁷⁹ şeklinde tarif etmesi de bu bağlantıya işaret etmektedir.

Açıktır ki, takva, asla sıradan bir ‘korku’ türü değildir. Ama yine de, en azından kökeni itibariyle korku duygusudur. Bunu sıradan korku için ortaklaşa kullanılan diğer bazı kelimelerin, Kur’an’da birçok yerde takva’nın eş anlamlısı olarak kullanılması kanıtlamaktadır. Bunların en önemlisi, “haşyet” ve “havf” tır. “Haşyet” ile “takva”nın –en azından Kur’an dilinin sınırları içerisinde- aynı anlama geldiğini en iyi gösteren aşağıdaki örnektir; “Andolsun ki, biz Musâ ile Hârûn’a, Allah’a karşı gelmekten sakınanlar (muttakîn) için o Furkân’ı bir ışık ve öğüt olarak

---

⁸⁷⁴ A’râf, 7/ 35.

⁸⁷⁵ Izutsu, *Kavramlar*, s. 201

⁸⁷⁶ Zümer, 39/ 24;

⁸⁷⁷ Câsiye, 45/ 19

⁸⁷⁸ Mâide, 5/ 8

⁸⁷⁹ Yazır, *Hak Dini*, I, 169.

verdik. O (muttakiler) ki, görmedikleri halde, Rablerinden içten içe korkarlar. Onlar kıyamet vaktinden de içleri (korkudan) titreyenlerdir (müşfikûn).”⁸⁸⁰

Burada haşiyet fiili, tam olarak müttakî kelimesini açıklamak için tasarlanmış analitik bir tabirle kullanılmaktadır.⁸⁸¹ Aynı ayette benzer anlamları içeren bu iki kavram “haşyet” ve “takvâ” şu ayette de bu şekilde kullanılmıştır. “Kim Allah’a ve elçisine itaat eder de, Allah ‘tan korkup, O’ndan sakınırsa, işte sonunda kazançlı çıkacaklar bunlar olacaktır.”⁸⁸² Bu kavramlar içerisinde değer itibarıyla en yüksek fazileti karşılayan kelime takvâ ve haşyet’tir. Çünkü cennet ve içindeki nimetler, takva ve haşyet sahiplerine vaat edilmiş ve hazırlanmıştır.⁸⁸³ Ayrıca takva sahipleri, Allah’ın mağfiretine de nâil olanlardır.⁸⁸⁴ Çünkü onlar ahireti dünyaya tercih etmekte, dünyaya fazla değer vermemekte, ahiret nimetlerini aramaktadırlar.⁸⁸⁵

Takvâ kavramı, insanın fiillerinde sürekli hak, adâlet, emanet ve doğruluğu gözetmesini, insanlara güzellikle muamelede bulunmasını, düşmanlık ve zulümden kaçınmasını da içerir. Takvâ mefhumu, insanın, kendi sorumluluğuna verilen şeyleri en iyi şekilde yerine getirmesini de içerir. Çünkü insan, bütün işlerinde, Allah’ın hoşnutluğunu kazanmaya yönelmektedir. Bu durum, insanı, sürekli şahsiyetini güzelleştirmeye ve işlerini en iyi şekilde yapmak için, güç ve bilgisini artırmaya yönlendirmektedir. Bu anlamda takvâ, insanı en güzel davranışta, kişiliğini geliştirmeye, kötü, sapık ve kural dışı davranışlardan uzaklaştırmaya yönlendiren bir güçtür.⁸⁸⁶

O halde takva, kişiyi bu eylemleri yaparak kötülük işlemekten sakınmaktır. Bütün varlığıyla kişinin Allah’a teveccüh etmesi bağlamında takva’yı, “Allah’a ve Allah’ın yarattığı varlıklara karşı saygı ve sevgi dolu olmak; Allah’ın kendine ve yarattıklarına karşı yapılmasını tasvip etmediği her türlü davranıştan uzak durmak”

---

⁸⁸⁰ Enbiyâ, 217

⁸⁸¹ Izutsu, *Kavramlar*, s. 301

⁸⁸² Nûr, 24/ 52

⁸⁸³ Âl-i İmrân, 3/ 133; Kâf, 50/ 31; Zâriyât, 51/ 15; Tûr, 52/ 17; Kamer, 54/ 54; Kalem, 68/ 34; Mürselât, 77/ 41; Nebe’, 78/ 31-34; Beyine, 98/ 8

⁸⁸⁴ Müddessir, 74/ 56, Enfâl, 8/ 29.

⁸⁸⁵ Nahl, 16/ 30-31.

⁸⁸⁶ Necati, M. Osman, *a.g.e.*, s. 264

şeklinde açıklamak mümkündür. Kur'an'da bilhassa Medenî ayetlerde bu anlamlarda kullanıldığı dikkat çekmektedir.⁸⁸⁷

e. İhsân (احسان)

“İhsân” sözlükte “güzel olmak” mânasına gelen “husn” (حسن) kökünden türetilmiş bir masdar olup, genel olarak “başkasına iyilik etmek” kötülüğün zıddı, “yaptığı işi güzel yapmak” şeklinde iki farklı anlamda kullanılmakta olup, ihsânda bulunan kimseye “muhsin” denir. İhsân, ihlâs ve in’âm anlamına da gelir. Yapılan bir işi güzel görmek de ihsân adını alır.⁸⁸⁸ Kur'an'ı Kerim'de “ihsan” kavramı hem Allah'a hem de insanlara nispet edilerek yetmişten fazla ayette masdar, fiil ve isim şeklinde geçmekte, bu ayetlerin bir kısmında “başkasına iyilik etmek”, bir kısmında “yaptığı işi lâyıkiyle yapmak” mânasında,⁸⁸⁹ çoğunluğunda ise herhangi bir anlam kaydı olmaksızın mutlak anlamda kullanılmıştır.⁸⁹⁰

İhsân kelimesinin geldiği kök olan “hsn” kelimesinin karşıt anlamlısı “seyyie” olarak gelmektedir. Bu da “iyilik-kötülük” olarak anlamlandırılmaktadır.⁸⁹¹ Söz konusu ayette ayrıca kötülüğün en güzel (ihsân) şekilde ortadan kaldırılması emrediliyor ki, bu davranışın da insanlar arasındaki düşmanlığın sıcak bir dostluğa dönüşmesine vesile olacağı vurgusu yapılmaktadır. Bu da bize gösteriyor ki, insanların arasını ıslah etmenin Kur'an'da tavsiye edilen metodu “ihsân”dır. Yani, kötülüğe karşı sabretmek, kötülükle karşılık vermemek iyiliktir ama kötülük yapana iyilikle karşılık vermek ise “ihsân”dır.⁸⁹² Şa'bi, Hz. İsa'nın şüphesiz ki ihsan, sana kötülük yapana senin iyilik yapmandır. Yoksa ihsan, sana iyilik yapana iyilik yapman değildir” dediğini haber vermiştir.⁸⁹³

Bir insanın yaptığı işin ihsan seviyesine ulaşabilmesi için, hem neyi nasıl yapması icab ettiğini iyi bilmesi, hem de bu bilgisini en güzel biçimde eyleme

⁸⁸⁷ Demirci, *Kur'an'ın Temel konuları*, s. 293-294; Aydar, *Hidayet, Kur'an'da Mes'ûliyyete Riayet*, s. 262.

⁸⁸⁸ El- İsfahânî, “hsn” Md. s. 170-171; *Lisânu'l-Arap*, “hsn” Md. XIII, 115-117.

⁸⁸⁹ Âlûsî, *Rûhu'l-Meânî*, VII, 217.

⁸⁹⁰ M. Fuad. Abdulbâkî, *el-Mu'cem*, “hsn” Md. s.202-204.

⁸⁹¹ Fussilet, 41/ 34

⁸⁹² Mevdudî, *Tefhim*, V, 187.

⁸⁹³ Âlûsî, a.g.e. VII, 217.

dönüştürmesi gerekir. Hz. Ali, “insanlar işlerini ihsanla yapmalarına göre değer kazanır”⁸⁹⁴ derken bunu kastetmiştir. Allah’ın yarattığı her şeyi ihsanla yarattığını bildiren ayette de⁸⁹⁵ ihsan kavramı bu anlamdadır.⁸⁹⁶ İhsân amelleri güzelleştirir, ihsandan uzaklaşmak ise çirkinleştirir. İhsan, Allah katında güzel olan bir ameli layık-ı vechiyle olduğu şekilde gereği gibi yapıp, o amelin kendisinde, güzelliğini, vasıflarının ve niteliklerinin güzelliğiyle süslemektir. Zira birçok güzel şeyler vardır ki yapılırken çirkinleşir.⁸⁹⁷ Bir şeyin çirkinleşmesi onun bozulması ve fesadı demektir. “İhsan”, Allah’ın yaptığı işi güzel yaptığı, en mükemmel yarattığı olan insanı yaratırken ona güzel bir suret verdiği, lütuf ve ihsan sahibi olduğu, kullarına ihsanı ile rızık verdiği, bununla kullarına iyilik ettiği anlamında şu ayetler misal olarak zikredilebilir: “*O sizi şekillendirdi ve şeklinizi güzel yaptı*”.⁸⁹⁸

İhsan, iyilik anlamı olduğu için infakla eş anlamlı olarak değerlendirilmektedir. Oysa ihsan, maddi manevî her türlü üyülük için kullanılır. İnfak daha çok tasadduk manasınadır. İhsan ise, bir işi kâmil manada yerine getirmek, güzel yapmak, kaliteli ve seviyeli yapmak, günümüz moda ifadesiyle, standartlara uygun yapmak anlamına gelmektedir.⁸⁹⁹

“İhsân” kavramının fesâd ile zıt bir anlam ifade edebileceğine dâir en açık örnek ise şu ayettir: “*Allah’ın sana verdiği şeylerde âhîret yurdunu ara. Dünyadan da nasibini unutma. Allah’ın sana ihsan ettiği gibi sen de ihsanda bulun ve yeryüzünde bozgunculuk (fesâd) isteme. Çünkü Allah bozguncuları (müfsidîn) sevmez*”⁹⁰⁰

“İhsan”, insana nisbet edildiği durumlarda ayet ve hadislerde, iki anlamda kullanıldığı göze çapmaktadır. Birincisi “yaptığını güzel yapmak” şeklinde özetlenen anlamına uygun olarak kulun Allah’a karşı hissettiği derin saygı, bağlılık ve itaat ruhunu ve bu ruh halinin ürünü olan iyi davranışları kapsar. Hz. Peygamber’in (s.a.v.) “Cibrîl Hadisi”⁹⁰¹ diye bilinen hadiste geçen, “*İhsan, Allah’ı görür gibi ibadet etmendir; çünkü sen O’nu görmesen de o, seni görmektedir*” şeklindeki

⁸⁹⁴ Âlûsî, a.g.e., VII, 218.

⁸⁹⁵ Secde 32/ 7.

⁸⁹⁶ Çağrı, DİA “ihsan” Md.

⁸⁹⁷ Yazır, M. Hamdi, *Hak Dini*, I, 468.

⁸⁹⁸ Teğabûn, 64/ 3; Talak, 65/ 11.

⁸⁹⁹ Çakan, İsmail Lütfî, *Hadislerle Gerçekler*, Erkam Yay. İst. 1990, s. 53.

⁹⁰⁰ Kasas, 28/ 77

⁹⁰¹ Buharî, İman, 38; *Müslim*, İman, 7.

açıklaması, “ihlâs” terimiyle de ifade edilen bu bağlamdaki ihsanın en güzel tanımı kabul edilmiş ve üzerinde önemle durulmuştur.⁹⁰² Zira ilâhî varlığın devamlı olarak maddî ve manevî tüm işlerimizdeki mevcudiyetine veya başka bir deyişle “Her an Allah ile beraber olma” şuuruna, keyfiyetine “ihsân” adını veriyoruz.⁹⁰³

İhsân bilinciyle yapılan güzel amelin karşılığının daha iyi bir mükafât olduğu müjdesi verilen ayette ihsân sahiplerinin, kebâir ve fevâhiş kelimeleriyle ifade edilen büyük günahlardan ve çirkin işlerden kaçınanlar⁹⁰⁴ olduğu bildirilmektedir.

Tabiidir ki, mü’min, Allah’ın kendisini gördüğü bilinci altında iş yaptığında, o işi güzel, sağlam ve tam yapacaktır. Çünkü Allah, yaptığını ve yarattığını tam ve mükemmel yapmaktadır. Hadis’te bildirildiğine göre Allah yaptığı işi güzel ve mükemmel yapanı sever.⁹⁰⁵ Ayette de şöyle denmektedir: “*Dağları görürsün, onları hareketsiz sanırsın. Halbûki onlar bulutların geçişi gibi hareket ederler. Bunu, her şeyi sağlam ve yerli yerince yapan Allah yapmıştır. Şüphesiz O, yaptıklarınızdan hakkıyla haberdârdır.*”⁹⁰⁶ Allah’ın her şeyi sağlam ve mükemmel yaptığına en büyük delil kâinatın işleyişindeki mükemmel düzen ve kusursuz işleyen nizamdır.⁹⁰⁷

“İhsan”, takva’da olduğu gibi mü’minlere mahsûs bir özelliktir. Mü’min olan birinden ihsan sahibi olması beklenir. İhsan sahibi mü’minlerin özelliklerinden bir kısmını Kur’an şöyle açıklar: “*Onlar; bollukta ve darlıkta infak ederler, öfkelerini yenerler, insanların kusurlarını affederler. Allah ihsan edenleri sever*”⁹⁰⁸ Burada “ihsan” kavramının ihtiva ettiği anlam, sadece mal verme değildir. İhsan; üstün ahlaklı, inanmış, başkasının kötülüğüne karşı, mukabelede bulunma ve ceza verme gücüne rağmen öfkesini yenen, müsamaha gösteren insanın özelliğini göstermektedir.⁹⁰⁹ Allah her işte hatta öldürme ve boğazlamada dahi ihsânı emretmektedir.⁹¹⁰

İnsanların, Allah’ın buyruklarına karşı gösterdikleri saygıyı takva olarak kabul eden Râzi, “iyilik yapmak” anlamındaki “ihsân”ı ise iyi insanların kendi

⁹⁰² Çağrıncı, Mustafa, DİA, “ihsan” Md. c.21. s. 544

⁹⁰³ Şahiner, Necmettin, *İnsan ve İç Denetim*, İnsan Yay. İstanbul, 2012, s. 13

⁹⁰⁴ Necm, 53/ 30-31

⁹⁰⁵ Taberânî, *el-Mu’cemü’L-Evsat*, I/ 275.

⁹⁰⁶ Neml, 27/ 88

⁹⁰⁷ Mülk, 67/ 3.

⁹⁰⁸ Âl-i İmrân, 3/ 134

⁹⁰⁹ El-Behiy, *Kurân’i Kavramlar*, s. 217

⁹¹⁰ Râzi, *Tefsir*, VII, 259.

yandaşlarına karşı tavırlarını belirleyen merhamet ve iyi davranışlardır, demektir.⁹¹¹ Çünkü mü'minler bu vasıfları üzerlerinde taşıyor hale geldikleri vakit Allah'ın yardımını yanlarında görebileceklerdir.⁹¹²

Sıddîki, Râzî'nin takva ve ihsanı bireysel anlamda yorumlamasına eleştiri getirir ve Kur'an'ın bu iki terimi açık bir şekilde, Müslümanlarla Mekke inkârcıları arasındaki mücadeleyle ilişkili olarak kullanmakta olduğu ve bundan dolayı ayetin vahyedildiği tarihsel bağlam içinde anlaşılması gerektiğine işaretlerle şunları söyler: böyle anlaşıldığında ihsânî ilişkilerin iyileştirilmesine neden olan fazilet, adalet, iyi muamele ve diğer nitelikler, hem bireysel hem de ortaklaşa davranışlar alanında başlıca insanî çabayı başarıya ulaştırır ve rahatlıkla bu niteliklere haiz olan bir grubun avantajlı durumda olacağı tahmin edilebilir; dahası böyle bir grup iktidara gelir ve kendi devletini kuracak olursa bu devlet kendi işlerinin yürütülmesinde Râzî'nin ayeti yorumlarken belirttiği iyilik ve merhametin örneğini verecektir.⁹¹³

İhsanı hayatın bütün alanlarını kuşatan bir farz olarak gören Muhammed Gazalî, İslam'ın hayata hakim olma ve onu yönlendirme, eğrilerini düzeltme ve azgınları yola getirme hedefi vardır demektir. Bu mücadelenin sürekliliği, hayatın her sahasında muhtelif ilim dallarında ve mesleklerde ihtisas, birikim ve donanımı gerektirmektedir. Yani İslam toplumu dünyanın her yerinde mevcut olan tüm bilim ve sanat dallarında en ileri düzeyde olmalıdır.⁹¹⁴ Ancak bu özellikte bir din ve mensupları böyle bir hedefe ulaşabilir.

Kur'an her türlü zulmün, hiçbir grubun başarı ya da refahına neden olmayacağını hatırlatır. Tarihsel süreç, zalimlerin amaçlarını yerle bir etmiştir.⁹¹⁵ Zalimler Allah'ın ahdine ve yardımına aslâ mazhar olamamışlardır.⁹¹⁶ Kur'an'a göre zâlimlere yakınlık göstermek, yardımcı olmak, onlarla dostluk kurmak Allah'ın yardımını kaybetmeye sebep olacağı gibi, namazı ikame etmek kötülüklerin silinmesine, bu konuda gösterilmesi gereken sabrı ortaya koyabilmek ise "ihsan"a vesile olmaktadır.⁹¹⁷ Bununla birlikte bu işlerin herhangi birini yerine getirmek,

---

⁹¹¹ Râzî, *Mefâtihu'l-Gayb*, VII. 259.

⁹¹² Nahl, 16/ 128

⁹¹³ Sıddîkî, *Kur'an'da Tarih Kavramı*, s. 14

⁹¹⁴ Gazalî, Muhammed, *İslam'ın Manevî Boyutu*, s. 67-68.

⁹¹⁵ Sıddîkî, a.g.e. s. 14

⁹¹⁶ Bakara, 2/ 124

⁹¹⁷ Hûd, 11/ 113-115

muhtaca mal vermek demek olan ‘ihsan’ değildir. Dipnotta belirtilen üç ayette mü’minlerden istenen, düşmana dayanıp güvenmeme, kötülüklerine sabır ve tahammül gösterme gibi ferđî durumlar veya kulu Rabbine bağlayan gündüz ve geceleyin namaz kılma gibi ibadetlerdir.⁹¹⁸

İhsân, boşamada da mü’minden istenen bir davranıştır. Bu davranış kocadan beklenmektedir: “*Boşama iki defadır. Bundan sonra ya iyilikle tutma (evliliği devam ettirme) ya da güzelce (ihsân) salıvermektir (boşamak).*”⁹¹⁹ Eşlerin veya onların arasını bulmaya çalışanların aile birliğini devam ettirme adına gösterecekleri ıslah çabasının da ihsân kapsamında değerlendirildiğini görüyoruz.⁹²⁰

Ayet ibaresinde, ihsân tabir edilen eşlerin arasını uzlaştırma (sulh) olarak değerlendirilmiş ve bunun daha hayırlı olduğuna vurgu yapılmıştır. Bir sonraki ayette birden fazla eş arasında adâleti tesis konusu ele alınmış ve buna güç yetirilemeyeceğine işaret edilmiş, ama bu durumda dahi eşlerin mağdur edilmemesi, sıkıntıya sokulmaması gereği hatırlatılarak bu davranış da “ıslâh” ifadesiyle dile getirilmiştir.⁹²¹ Bundan eşler arası adâleti gözetmek, onları eşleri yokmuş gibi ortada bırakmamak “ıslâh” sayıldığına göre, buna riayet etmemek ifsâd olmalıdır. Yukarıda bir önceki ayette de eşleri boşayıp onları zor durumda bırakmaktan vazgeçip, aralarını düzelterek evliliğe devam kararlılığını göstermek de “ihsân” olarak kabul edilmişti. Buna göre, eşlerin arasını ıslâh etmeye çalışmak bir tür ihsân, bozmaya çalışmak da ifsâd sayılmalıdır.

Kur’an’da ihsân kelimesi, adâlet ve yakınlarla yardım etme ile birlikte emredilen bir vasıftır.⁹²² İhsanla hareket eden çok büyük mükâfat alacaktır. “*Güzel iş yapanlara (Ahsenü’l-Husnâ) karşılık olarak daha güzeli ve bir de fazlası vardır. Onların yüzlerine ne bir kara bulaşır, ne de bir zillet. İşte onlar cennetliklerdir ve orada ebedî kalacaklardır.*”⁹²³ Yukarıda Necm suresinde geçen ayetler de işaret edildiği gibi, en güzel şekilde iyiliği yapanların mükâfatı gerçekten de çok büyüktür. Çünkü onlar büyük günahlardan ve çirkin davranışlardan kaçınmak suretiyle adetâ takva elbisesini üzerlerinde taşımaktadırlar.

---

⁹¹⁸ El-Behiy, , a.g.e., s. 218

⁹¹⁹ Bakara, 2/ 229

⁹²⁰ Nisâ, 4/ 128

⁹²¹ Nisâ, 4/ 129

⁹²² Nahl, 16/ 90

⁹²³ Yunus, 10/ 26

Muhsinlerin özellikleri şu ayette de, bollukta ve darlıkta infak, öfkeye hâkim olmak ve insanları affetmek şeklinde sıralanmıştır.”⁹²⁴ İşte bu yüzden ihsân, adâletin üstünde tutulmuş, toplumun birleşmesi ve iç huzurun devam edebilmesi için emredilmiştir. O halde ihsân, gerçek bir vermedir. Fakat maddeyle ilgili vermeden önce insanca vermedir. Mü’minin kendi kendine duyduğu bir istektir, dışından bir otoritenin zorlaması değildir.⁹²⁵

Allah bütünüyle ihsan sahibidir, O’nun yarattığı, O’ndan gelen her şey hasendir. O, nasıl ihsan sahibiyse, insanların da ihsan sahibi olmaları gerekir. O’nun ihsanı daha çok nimetlendirme olarak vafedilmiştir.⁹²⁶ Muhsin olarak, Allah’a teslim olanın dini (dindarlığı), ahsen (en güzel) din(darlık)tir.⁹²⁷ Her insanın ihsanda bulunmasının yararı Allah’a değil, ancak kendi nefesine, kötülük yapmasının zararı da kendi aleyhinedir.⁹²⁸

Netice olarak ihsân, ıslâh, adâlet, itkân, insâf, emredilenlere riayet, nehyedilenlerden sakınma, her işi lâyıkiyla yapma gibi her türlü bozulmaya karşı alınması gereken tüm tedbirleri içeren bir anlam çerçevesi çizmektedir.

d. Ma’rûf (المعروف)

Arapça’da “bilmek, tanımak, düşünerek (tedebbür ile) kavramak” anlamındaki ‘irfân’ (عرفان) kökünden gelen ma’rûf kelime anlamı olarak, “bilinen, tanınan, kabûl gören, benimsenen şey” manasına gelir.⁹²⁹ “Ma’rûf’un zıddı olan münker (المنكر) ise, “bir şeyi bilmemek, bir şeyin zor ve sıkıntılı olması” gibi anlamları olan “nükr” (نكر) veya “nekâret” (نكارت) kökünden gelen bir kelime olup tasvip edilmeyen, kabul edilmeyen, yadırganan ve kendisinden sıkıntı duyulan şey anlamındadır, “inkâr” kelimesi de aynı kökten gelir. Ma’rûf kelimesi, Arap cahiliye

⁹²⁴ Âl-i İmrân, 3/ 133-134

⁹²⁵ El-Behiy, , a.g.e., s. 219-220

⁹²⁶ El- İsfahânî, el-Müfredât, s. 170-171.

⁹²⁷ Nisa, 4/ 125.

⁹²⁸ İsrâ, 17/ 7.

⁹²⁹ İbn Manzûr, *Lisanu'l-Arap*, IX, 236..

döneminde, “iyilik, ikram, gönül okşayıcı söz ve davranış” anlamında yaygın bir şekilde kullanılmaktaydı.⁹³⁰

Nitekim İzutsu da kelimenin bu yönüne özellikle dikkat çekmekte ve şu açıklamayı yapmaktadır: “Bu kelime, kökleri uzak geçmişte bulunan bir düşünceyi temsil eder gibidir. Sonraki çağlarda İslamî Tefsirlerde ‘ma’rûf’ kelimesinin, sık sık “şeriat tarafından kabul edilen ve onaylanan” şeklinde tanımlandığını görüyoruz. Ama bu, elbetteki İslam’ın klasik dönemine özgü şartların yansımından başka bir şey değildir ve kelimenin gerçek doğasını açığa vurmaktan çok onu gizlemektedir. Kavram, “şerr” (الشَّرِّ) den çok daha eskidir. Cahiliye’ye özgü kabileci bir ahlâk anlayışına aittir ve ondan beslenmektedir.”⁹³¹

“Eğer, hakkında bilgi sahibi olmadığı bir şeyi bana ortak koşman için (ana-baban) seninle uğaşırlarsa, onlara itaat etme. Fakat dünyada onlarla iyi geçin (المعروف) ”⁹³² Kurtubî (671/1273) burada geçen ma’rûf kelimesini “iyilikle” şeklinde açıklamıştır. Ayrıca ayetin bu bölümünün kâfir olan ana-babaya, fakir iseler, imkân dâhilinde mal ile yardımcı olunmasına delil olduğunu söylemiştir.⁹³³ İbn-i Kesîr (774) de ‘ma’rûf’ kelimesini ‘muhsin’ anlamıyla tefsir etmiştir. Mevdudî de aynı anlamla açıklamıştır.⁹³⁴ Bu anlamıyla ‘ma’rûf kalimesinin ‘birr’ kelimesiyle anlam yakınlığı olmaktadır. Çünkü ana-babaya iyilik için “برّ الوالدين” denilmektedir.

Burada istenen “ma’rûf” bir amel ve eylemde olması gereken ma’rûf tur. Ahzâb 6. ayette de mü’min kardeşlere karşı davranışta ma’rûf” bir tavır takınılması Allah’ın bir buyuruğudur. Bu ayette de yine ‘ma’rûf’, mü’minlere ait bir davranıştır. Bu ayetle ilgili açıklamasında M. Esed, “Bütün öteki inananlara karşı, başka bir deyişle, bir mü’minin Hz. Peygambere karşı beslediği yüce sevgi, “bütün mü’minler kardeşir” gerçeğini göz ardı etmesine yol açmamalıdır. “En güzel şekilde” diye çevirdiğim ma’rûf terimi, Râğîb’in tanımlamasıyla “güzelliğini herkesin kavrayacağı

⁹³⁰ el-İsfahânî, a. g. e., s. 495-496; ma’rûf kelimesi için bakz. İbn Manzûr, *Lisanu’l-Arap*, IX, 238-240, el-Cevherî, es-Sihâh, IV, 1400; Yahyâ b. Sellâm, *et-Tasârif*, s. 203-206; el-Ezherî, *Tehzibu’l-Luğa*, II, 344-348.

⁹³¹ İzutsu, *Kur’an’da Dinî ve Ahlâkî Kavramlar*, s. 322-323

⁹³² Lokmân, 31/ 15

⁹³³ Kurtubî, *el- Câmi’ Li Ahkâmi’l- Kur’an*, XIV. 65

⁹³⁴ Sâbunî, M. Ali, *Muhtasar-u Tefsîr-i İbn-i Kesîr*, III, 65; Mevdudî, *Tefhîmu’l-Kur’an*, c. 4, s. 294

ölçüde bâriz olan herhangi bir hareket” olarak tanımlanabilir.”⁹³⁵ Açıklamasında bulunmaktadır.

‘Ma’rûf’un söz ile olanına gelince, karşıdaki kişide kötü niyet ve duygular oluşturmayacak, onu şehvete kışkırtmayacak ve özellikle de toplumda örnek alınacak kişilerden sudûr etmesi beklenen söz ve konuşmalar olduğu anlaşılmaktadır. Nitekim “*Ey peygamber hanımları*” hitabıyla başlayan Ahzâb sûresi 32. ayette peygamber hanımlarına “ma’rûf söz” (قولا معروفًا) söylemeleri istenirken, onlara, kalplerinde hastalık bulunan kötü niyetli insanlarda şehevî bir arzu meydana getirmeyecek, peygamber hanımlarına yakışır bir iffet içerisinde yabancı erkeklerle konuşmaları istenmektedir. Zira onlar, mü’mine kadınlara örnek olma konumunda olan ve mü’minlerin de annesi olma sıfatını taşıyan kimselerdir.⁹³⁶

“*Kadınları boşadığınızda, bekleme sürelerini doldurmuşlarsa, onları ma’rûf bir biçimde tutun ya da ma’rûf bir biçimde serbest bırakın. Fakat sınırları zorlayarak alıkoymaya kalkışmayın. Kim böyle yaparsa artık kendi nefesine zulmetmiş olur.*”⁹³⁷ Bu ayette de boşanılan kadınları zorla tutmak, ‘ma’rûf’ ile kıyaslanmaktadır. Ki bu, ma’rûf biçimde tabirinin “doğru bir tarzda” gibi bir anlamı olduğunu ima etmektedir. Burada ma’rûf ile davranmamanın, bir sınırı aşma durumu ve “kişinin kendisine haksızlık etmesi” olarak ilân edilmesinden bellidir. İşte bunlar, tam da kâfirlerin davranışını betimlemek için sıklıkla kullanılan ifadelerdir.⁹³⁸

“طاعة وقول معروف” ifadesiyle Muhammed suresinde geçen “uygun olanı söylemek, bir emre itaatin yanı sıra, inanç ve düşünceyi faaliyete geçirmek, sözünde sadâkat sahibi olmak anlamı olduğunu, ayetin devamında gelen “فلو صدقوا الله لكان خيرا” ibaresinden çıkarmak mümkündür. Burada sözlerinde Allah’a karşı sadık olmayanlar münâfiklardır. Çünkü onların, içlerindeki gizledikleri asıl arzuları mü’minlere zarar vermek, olası bir savaşta mü’minlerin mağlûb olmalarını görmektir.

Bu yüzden Kur’an onlara “gerçek mü’min iseler”, sözlerinde doğru olmalarını ve insan düşüncesine ters düşmemeye özen gösterip, emredildikleri hususlara itaate koyulmalarını öğütlemektedir. “*Oysa onlara itaat etmek ve ma’rûf olanı söylemek yaraşırdı.*” İfadesi, ma’rûfun gerçeği yansıtan doğru söz olduğunu

⁹³⁵ Esed, *Kur’an Mesajı*, II, 851.

⁹³⁶ Ahzâb, 33/ 6

⁹³⁷ Bakara, 2/ 231

⁹³⁸ İzutsu, *Kavramlar*, s. 324-325

açıklamaktadır.⁹³⁹ Münâfiklar'ın yaptığı şey, “münkeri emretmek, ma'rûf'tan menetmek”⁹⁴⁰ olduğuna göre, fesad çıkarma konusunda çekinmesi olmayan münafıklar,⁹⁴¹ ma'rûf'u da istemeyeceklerdir.

Peygamber'in 'aff' yolunu tutması ve 'عرف' ile emretmesinin istenmesine⁹⁴² gelince, ayette (واعرض عن الجاهلين) “câhillere aldırma” denilmiştir. Buna göre; “câhiller; affedici davranmazlar, 'ma'rûf' iş yapmazlar, ma'rûf söz söylemezler” anlamı da vardır. Halbûki insanları affetmek, Kur'an'da, müttakîlere ait bir “ihsân” tavrıdır.⁹⁴³ Başka bir ayette, Rahmân'ın Kulları; “câhillerle muhatap olduğunda onlara “selam” deyip geçerler” ifadesi ile câhillerin tavırlarını takınmayacakları söylenmektedir. “Cahillerin istenmeyen söz ve davranışları karşısında, içinde kötülük bulunmayan ve incitici olmayan bir sözle karşılık verirler.”⁹⁴⁴

Ma'rûf 'un zıddı olan “münker” kelime anlamı ‘bilinmeyen’, ‘yabancı’ bu nedenle de ‘onaylanmayan yahut kötü olan’ demektir. Kur'an, Peygamber'e ve mü'minler topluluğuna tekrar tekrar ve vurgulu bir ifade ile “ma'rûf'u emredip, münkerden sakındırmayı” tenbih etmektedir. Ve bu terkîp içerisinde, her iki terim, ‘(dinen) iyi’ ve (dinen) kötü’ olanı anlatmak için kullanılan çok genel ve kuşatıcı kavramların karşılığı olmakta, dolayısıyla da ma'rûf, gerçek imandan doğup onunla uyum arzeden ameller, münker de, Allah'ın emirlerine aykırı düşen fiillerdir.⁹⁴⁵

Ma'rûf ve münker kelimeleri, anlamları geniş kelimelerden olup, ma'rûf kelimesi, hem fert hem de topluma birlikte yararlı olan, hem toplumun ve hem de ferdin iyiliğini içeren; zulüm, haksızlık, ifrat ve tefritten uzak ahlâk, gelenek ve davranışların tamamıdır. Münker ise, ma'rûfun zıddı olup hem toplum hem de ferde zararı dokunan ahlâk, gelenek ve davranışların tamamıdır. Münkerde zulüm, haksızlık, ifrat ve tefrit vardır. Ma'rûf kelimesinin bu geniş anlamı tersinden münker kelimesi için geçerlidir.⁹⁴⁶

---

⁹³⁹ El- Behiy, a.g.e., s. 238

⁹⁴⁰ Tevbe, 9/ 67

⁹⁴¹ Bakara, 2/ 205

⁹⁴² A'râf, 7/ 199

⁹⁴³ Âl-i İmrân, 3/ 133-134

⁹⁴⁴ Celâleddin Mahallî, Celâleddin es-Suyûtî “Tefsîru'l- Celâleyn, Dâr-u İbn Kesîr, Dimeşk- Beyrut, 2007, s. 365

⁹⁴⁵ İzzetsu, *Kur'an'da Dinî ve Ahlâkî Kavramlar*, s. 326

⁹⁴⁶ Derveze, muhammed İzzet, *ed-Düstûru'l-Kur'ânî ve's- Sünnetu'-Nebîyyetu fî Şuûni'l-Hayat*, Mısır, Trsz., II. /.; Ayrıca Krş. Şimşek, M. Sait, *Kur'an'ın Ana Konuları*, s. 231.

Bu sebeptir ki, İslam, iyiliğin emredilmesi ve kötülükten sakındırılması, yani iyiliklerin toplumda yaygınlaşması, kötülüklerin de azaltılması ve ortadan kaldırılmasına çok önem vermiş ve bunu İslam toplumu için bir toplumsal sorumluluk kabul etmiştir. Bunun gerçekleşebilmesi için de zulüm ve haksızlıkların karşısında, hak ve adaletin yanında olacak idarecilerin iş başına getirilmesi bu sorumluluk kapsamında görülmüş, emanetin ehline verilmesi, idarenin âdil kimselere verilmesini önemsemiştir. Buna göre hak, adalet ve özgürlüğün yerleşmesi, buna karşılık kötülük, zulüm, dayatma ve ihtirasların ortadan kalkması, adalet sahibi idarecilerin yönetime gelmesi, dayatmacı zalim yöneticilerin işbaşına gelmemeleri için çalışmak da iyiliği emretmek ve kötülükten sakındırmanın kapsamına girmektedir.⁹⁴⁷

Aynı şekilde bu kapsama, “fakir ve kimsesizlere yardım ve merhamet etmek, sosyal hayatı âdil ve ahlâkî değerlere kavuşturmak” da girmektedir. Kısaca hem toplum hem de fert için bütün iyilikler ma’rûf, kötülükler de münker kelimesinin kapsamına girmektedir.⁹⁴⁸

Ma’rûf, sömürüyü, istismarı, mal aşırıp kaçırılmayı, zarar vermeyi, çıkar amaçlı iş yapmayı, başkasının malını haksız olarak almayı kabul etmeyen bir anlam çerçevesi çizmektedir. Yetimin malının ma’rûf olanın dışında kullanılmasının yasaklanması,⁹⁴⁹ kadınları boşamaktan vazgeçerken ona zarar ve sıkıntı verme amacı taşımamanın istenmesi,⁹⁵⁰ ma’rûfu emretmenin, münkerden sakındırmanın istenmesi ve bu görevin mü’minlerden belli bir topluluğa verilmesi,⁹⁵¹ toplumdan fesadı uzaklaştırmak salâhi yaymak için ma’rûf ile davranmayı kaçınılmaz kılmaktadır.

Böylece fesâd kavramıyla benzerlik ve zıtlık anlam ilişkisi bulunan kavramları incelemiş olduk. İnsandaki iman ya da inkârla ilintili olmak üzere, insandan sâdir olan kötü, çirkin ve kabul edilemez davranışların fesâd olduğunu, iyi, güzel ve kabul edilebilir, Allah’ın sevip razı olduğu davranışların da “salâh” olduğunu gördük. Kur’an’da fesad olarak değerlendirilebilecek fiil ve davranışlar

---

⁹⁴⁷ Derveze, a.g.e. II. 8.; Şimşek, a.g.e. s. 231.

⁹⁴⁸ Derveze, a.g.e. II. 8.; Şimşek, a.g.e. s. 231-232.

⁹⁴⁹ Nisâ, 4/ 6

⁹⁵⁰ Bakara, 2/ 231

⁹⁵¹ Âl-i İmrân, 3/ 110

sadece bunlardan ibaret değildir. Bunlar en fazla kullanılan, en çok karşılaşılan ve fesâd ile de ilişkilendirilebilen fiil ve eylemlerdir.

İKİNCİ BÖLÜM

TOPLUM VE FESAT

Toplum, ortak özellikleri ve hedefleri olan insanların oluşturdukları bir yapıdır. İnsanlar topluluk halinde yaşama ve bu halin kendine yüklediği görevleri yerine getirme tabiat ve donanımında yaratılmıştır.⁹⁵² Toplum halinde yaşamak âdeta insanlar için bir zorunluluktur. İstisnaları çok az olmakla beraber, insanoğlu ilk yaratılışından itibaren, toplumsal bir hayat yaşamıştır. Kur'an da, insanın toplumsal bir varlık olduğuna ve toplum halinde yaşamasının gereğine işaret eder: “*Ey insanlar! Biz sizi bir erkek ve bir dişiden yarattık ve birbirinizi tanımanız için topluluklara ve kabilelere ayırdık.*”⁹⁵³

İslam, insanın bu dünyadaki hayatını tek başına ele almaz. Cemiyeti, insanın meydana getirdiği bir bütün olarak değerlendirir.⁹⁵⁴ Onun için cemiyeti, bir vücut olarak kabul eder, azalarını, yani insanları vücudun birer organı gibi görür.⁹⁵⁵ Nasıl, insan organları âhenk içinde çalışması gerekirse, cemiyetin de aynı ahengi kurmasını isteyen İslam, insanlar arası münasebetleri de aynı seviyede ele alır.⁹⁵⁶

Kur'an'a göre Allah (c.c) insanları yarattıktan sonra topluluklar haline getirmiştir. Bununla amaç, insanların iyilik ve kötülükle sınanmasıdır.⁹⁵⁷ Asıl gaye ise insanı düştüğü yanlış yoldan geri döndürmek, fesada uğramaktan kurtarıp salâha erdirmektir. Ayette şöyle denilmiştir: “*Biz onları yeryüzünde topluluklara ayırdık. Onlardan iyi kimseler vardır. İçlerinden iyi olmayanları da vardır. Belki dönüş yaparlar diye onları güzellikler ve kötülükler ile sınadık.*”⁹⁵⁸

Toplum her zaman iyilerle kötülerin bir arada yaşadığı bir yapıdır. Bu iki zıt kutupta olan gruptan biri diğerini etkilemeye, sonra da kendi bulunduğu zemine doğru çekmeye başlar. İyilerin güçlü ve etkin konumda olması, iyiliğin o toplumda hâkim olmasına, kötülerin hâkim güce sahip olmaları da kötülüğün hükmeder hale

⁹⁵² Abduh, Muhammed, *Risâletu't-Tevhîd*, Dâru'l-Menâr, Mısır, 1960, s. 97

⁹⁵³ Hucurât, 49/ 13

⁹⁵⁴ Buhârî, Edep, 35.

⁹⁵⁵ Buhârî, Edep, 37.

⁹⁵⁶ Şeker, , a.g.e. s. 28.

⁹⁵⁷ Enbiyâ, 21/ 35

⁹⁵⁸ A'râf, 7/ 168

gelmesine sebep olur. İşte Kur'an'ın insanların birbirleriyle sınanmasından bahsettiği de budur

Yukarıda geçen A'raf 168. ayet ile bu ayette dikkatimizi çeken ifade “*onların içinde kötü olanlar da vardır*” şeklinde değil de “*öyle olmayanlar da vardır*” şeklinde geçen ifadedir. Yani, insan asıl itibariyle kötü değildir. Zamanla kötülöklere meyletmekte, iyilikten (salâh) uzaklaşarak bozulmaya (fesad) doğru bir dönüş söz konusu olmaktadır. Bu durum “*ıslah'ından sonra yeryüzünde bozgunculuk çıkarmayın*”⁹⁵⁹ ayetiyle de örtüşmektedir. İnsanın yaratılışındaki “Ahsen-i Takvîm” mertebesinden “Esfele Sâfilîn” derecesine dönüşü⁹⁶⁰ de bu bağlamda ele alınmalıdır. İnsanda da, tabiatta da asıl olan salâhtır, denge ve düzgünlüktür. İnsanlar kendi elleriyle hem kendilerini hem de yeryüzünü fesada çevirmektedirler. Kur'an da bu fesada karşı yasaklar ve engeller koymaktadır. Çünkü Kur'an'ın temel gayesi insandır ve insanların maslahatıdır. Allah c.c. bu amaçla toplumlara, toplum içerisinde bir denge/adaleti sağlama yani ıslah ile sorumlu peygamberler göndermiştir.⁹⁶¹ Bunun gerçekleşmesi için de Allah c.c. Kitap ve “Mizân” (ölçü) indirmiştir.⁹⁶²

Kur'an'a göre toplumsal yaşamın bir gayesi de, insandaki güzellikleri ortaya çıkarmaktır. Bunun için de insanların birbirleriyle denemesi gerekmektedir. “*O, hanginizin daha güzel amel yapacağını sınamak için ölümü ve hayatı yaratandır. O, mutlak güç sahibidir, çok bağışlayandır.*”⁹⁶³ Bu şekilde devam eden bir yaşamla insanların sadece yaratıcıya ve yaratılanlara karşı davranışlarıyla belirlenecek olan üstünlüklerinin tespit edilmesidir.⁹⁶⁴

Kur'an'ın toplumsal anlamda da insan üzerindeki hedefi, fesad'dan uzak mükemmel insanlardan oluşan erdemli bir toplumu meydana getirmektir. Bu toplumun en önemli özelliği inançlı ve en güzel ahlakla bezenmiş, birbirlerine hayırlı olan bir toplumdur.⁹⁶⁵ Kur'an'ın idealize ettiği toplumun özelliği her bakımdan

---

⁹⁵⁹ A'râf, 7/ 56

⁹⁶⁰ Tîn, 95/ 4-5

⁹⁶¹ Şûrâ, 42/ 15.

⁹⁶² Ş^râ, 42/ 17.

⁹⁶³ Mülk, 67/ 2

⁹⁶⁴ Hucurât, 49/ 12-13

⁹⁶⁵ Tirmizi, Radâ', 11; İbn Mâce, Nikâh, 50.

denge esası üzerine tesis edilmiştir. Ne müsrif ne de cimri,⁹⁶⁶ ne aşırı ne geri her açıdan ölçülü, dengeli ve adâletli⁹⁶⁷ bireylerden oluşan bir toplumdur. Hiçbir gerekçeyle, adâlet prensibinden ayrılmayan her açıdan erdemli bir toplum Kur'an'ın hedeflediği bir toplumdur.⁹⁶⁸

I. KUR'AN'A GÖRE TOPLUM

Kur'an'ın muhatabı insandır. İnsan, tür olarak bütün insanları içine alan bir kavram olup insan toplumuna karşılık gelen bir ifadedir. İnsanlar, tanışmaları için kavimler, aşiretler, toplumlar haline getirilmiştir.⁹⁶⁹ İnsanın toplum olarak yaşamaya meylettirilmesi, aslında insanın gerçek manada tanınmasına bir ortam hazırlamaktır. Çünkü insanlar birbirleriyle iş yaptıklarında ve iletişime geçtiklerinde tanınırlar. İç dünyalarında yaşattıkları duygu ve düşüncelerini insanlarla ilişki kurduklarında ortaya çıkarırlar. Bu sebeple Kur'an insanı toplumsal bir varlık olarak muhatap almış ve öylece hitap etmiştir.

İyi birey, iyi bir toplumun oluşması içindir. Başka insanlarla hiçbir ilişki içerisinde bulunmayan; yalnız başına bir adada yaşayan bir bireyin iyi bir insan olması veya olmamasının o kadar çok önemi yoktur. İnsanlar bir arada yaşadıklarına göre dinler, fertlerle ilgilendikleri gibi toplumla ve toplumsal yapıyla da ilgilenmişlerdir. İnanç prensiplerinin de ibadetlerin de toplumsal yapıyla yakından ilgileri vardır. Kur'an'ı Kerim'in toplumsal yapıyı ihmal etmiş olması düşünülemez.⁹⁷⁰ Peygamber s.a.v. güzel ahlâkı tamamlamak üzere gönderilmiş, Yüce Allah da, O'nun üstün bir ahlâkını topluma örnek göstermiştir.⁹⁷¹

Nerede olursa olsun, birden fazla insan varsa, Allah onların arasındaki ilişkiye doğrudan girer ve o ikisinin kendilerini riske sokma pahasına, ancak inkâr edebilecekleri üçüncü bir boyut oluşturur.⁹⁷² Çünkü ayet en az üç kişinin bulunduğu

---

⁹⁶⁶ Furkan, 25/ 67.

⁹⁶⁷ Bakara, 2/ 143.

⁹⁶⁸ Bakara, 2/ 135; Mâide, 5/ 2,8.

⁹⁶⁹ Hucurât, 49/ 23.

⁹⁷⁰ Şimşek, M. Sait, *Kur'an'ın Ana Konuları*, s. 179.

⁹⁷¹ Kalem, 68/ 4.

⁹⁷² Fazlur Rahman, *a.g.e.*, s. 99.

bir yapıyı toplum kabul etmekte ve Allah'ın gözetiminin onlar üzerinde olduğunu hatırlatmaktadır.⁹⁷³

Bireysel gerçekliğe verdiği önem kadar toplumsal gerçekliğe de önem veren Kur'an, toplumlar için ortak bir tarih, bilinç, anlayış, duyarlık, tavır ve sorumluluktan ortak bir sevap ve günah defterinden söz etmektedir. Çünkü her insan/toplum kendi özgün bilincini, kriterini düşünme, anlama ve algılama biçimini oluşturabilmekte ve bu yönüyle diğer fert ve toplumlardan ayırt edilebilmektedir.⁹⁷⁴ Eğer bir topluluk, düşünce ve eylem planında, tek bir toplumsal düşünceye sahip olmuşsa, artık yavaş yavaş tek bir insan haline gelmeye başlamış demektir. Bu durumda o insanların mutlulukları ve üzüntüleri, bir tek insanınki gibi olmaktadır.⁹⁷⁵ Nitekim M. Hamdi Yazır, Hucurât suresinde geçen “*Kendi nefsinizi alaya almayın*” ifadesini, mü'minler bir tek vücut gibidir. Toplumdan birinin başkasını alaya alması esas olarak kendini alaya alması anlamına gelir,⁹⁷⁶ şeklinde tefsir etmiş ve bununla toplumsal düzenin insan erdemine yaraşır bir nizamda devam etmesinin toplumsal duyarlılıkla gerçekleşebileceğine dikkat çekmiştir.

Kur'an'ı Kerim bütün insanların aynı ana-babadan geldiklerini haber vermektedir.⁹⁷⁷ O halde insanların tamamı arasında bir akrabalık bağı mevcuttur. Bu sebeple farklı ırklara mensup olmaktan kaynaklanan ayrımcılığın önüne geçilmiştir. Peygamber s.a.v de etnik farklılıkları körüklemeyi ve bunların peşinden gitmeyi cahiliye olarak nitelemektedir. Hatta bu uğurda savaşanların, İslam'la bir ilişkilerinin kalmadığını belirtmektedir. Her şeyden önce insanların tamamı bir tek nefisten yaratılmıştır. Hz. Peygamber'in Vedâ Hutbesinde bu konuda söyledikleri, Kur'an'ın bu konuda söylediklerinin bir özeti mahiyetindedir.⁹⁷⁸

İslam, dayanışma temelini bir unsurunu “doğum ve kan bağına dayalı toplum” da görmeyi reddeder. Akrabaya ve üzerinde doğduğu toprağa bağlılık elbette tabiidir, fakat insan ırkının kendi menfaati diğer benzeri topluluklara karşı hoşgörülü olmayı gerektirir. Doğal zenginliklerin yeryüzünde eşit olmayan bir tarzda

---

⁹⁷³ Mücâdele, 38/ 7.

⁹⁷⁴ Pazarbaşı, *a.g.m.* s. 57.

⁹⁷⁵ et-Tabatabâî, es- Seyyit Muhammed Hüseyin, *el-Mizân fi Tefsîri 'l-Kur'ân*, Tahran, 1974, IV, 92-103.

⁹⁷⁶ Yazır, *Hakk Dini, Kur'an Dili*, VI, 4470.

⁹⁷⁷ Hucurât, 49/ 13.

⁹⁷⁸ Şimşek, *a.g.e.* s. 188.

dağılmış bulunması, herkesi birbirine bağımlı kılmaktadır. Dile, ırka, renge veya doğum yerine dayalı milliyet çok fazla ilkeldir. Çünkü bu noktada bir kader, bir çıkmaz, insanın hiçbir şekilde tercihte bulunmadığı bir durum söz konusudur.⁹⁷⁹

Kur'an, toplumların kendi bütünlüğü içinde bağımsız bir varlığa sahip olduğunu ifade eder. Zaten Kur'an'ın temel gayelerinden biri de yeryüzünde âdil ve ahlâkî temellere dayanan, yaşanabilir bir toplum oluşturmaktır.⁹⁸⁰ Kur'an'ın övdüğü toplum olan İslam ümmeti vasat/orta bir ümmettir.⁹⁸¹ Vasat kelimesi orta, dengeli, adaletli, bir şeyin iyisi ve hayırlısı gibi anlamlara gelir.⁹⁸²

Çağımızın müfessirlerinden olan Muhammed Esed “vasat ümmet” ifadesini şöyle açıklamaktadır: “Lafzen (ayetin anlamı), “orta bir toplum” yani, aşırılıklar karşısında adil bir denge gözeten ve hem zevk ve sefahatı, hem de mübalağalı bir zühdü reddederek insanın tabiatını ve imkânlarını değerlendirmede gerçekçi ve makul davranan bir topluluk. Kur'an, sıkça tekrarladığı, hayatın her cephesinde dengeli ve ölçülü olma çağrısı ile uyumlu olarak mü'minlere, hayatlarının bedenî ve maddî yönüne çok fazla ağırlık vermemelerini öğütler, ama aynı zamanda insanın bu ‘bedenî hayat’ ile ilgili ihtiyaç ve isteklerinin ilâhî iradenin eseri ve bu nedenle meşru olduğunu kabul eder. Daha ileri bir tahlilde, “dengeli ve ölçülü bir toplum” ifadesinin insanın varoluş problemine İslâmî yaklaşımı temsil ettiği söylenebilir.⁹⁸³

Seyyid Kutup da bu ümmetin her bakımdan vasat olduğuna işaretle özellikle şu özelliklerine vurgu yapmaktadır: “Bu ümmet, düzenleme ve uygulamalarında, hayatı büsbütün duygu ve vicdanların emrine terk etmediği gibi, tamamen ceza kanunlarına da bırakmaz. Kişisel vicdanları eğitim ve yönlendirmeleriyle ulvîleştirir. Toplumun düzenini de yasal yaptırımlarla güvence altına alır. Böylece ikisini bir arada kaynaştırır. İnsanları, bir diktanın sultasına terk etmediği gibi, yalnız vicdanın emirlerine de bırakmaz. Aksine ikisini birlikte düşünür.⁹⁸⁴

Bu ümmet insan ilişkilerinde de vasat bir yol izleyerek, kişilerin şahsiyetini ve değer yargılarını göz ardı etmediği gibi, onları toplumun veya devletin kişiliğinde eritmez. İnsanın yalnızca kendi çıkarını düşünen bencil ve açgözlü biri olarak

⁹⁷⁹ Hamidullah, *İslam'a Giriş*, (Çev. Cemal Aydın), Ankara, 2010, s. 72.

⁹⁸⁰ Fazlur Rahman, *Ana Konularıyla Kur'an*, s. 104.

⁹⁸¹ Bakara, 2/ 143.

⁹⁸² Şimşek, *a.g.e.* s. 181.

⁹⁸³ Esed, Muhammed, *Kur'an Mesajı*, İstanbul, 1999, I. 40.

⁹⁸⁴ Kutup, Seyyid, *Fî Zılâali'l-Kur'ân*, Dâru's-Şurûk, Beyrut, 1988, I, 131.

kalmasına da izin vermez. Fakat ferdin kişiliğini geliştiren ve dinamizmini sağlayan itici gücünü ve enerjisini, kişiliğinin oluşmasını gerçekleştirecek olan tabii özelliklerini ve fitri arzularını serbest bırakır. Sonra bir taraftan taşkınlıklarını frenleyecek bazı engeller koyarken, diğer taraftan da topluma hizmet konusunda ferdin isteğini harekete geçirecek etkenler yerleştirir. Bir ahenk ve düzen içerisinde, bireyi topluma yardımcı kılan, toplumu da bireyin koruyucusu konumuna getiren görevler ve sorumluluklar ile ilgili düzenlemeler yapar.⁹⁸⁵

Günümüz düşünce sistemlerini göz önünde bulundurduğumuzda İslam'ın hâlâ orta bir yol takip ettiğini görürüz. Ferdiyetçilik ile toplumculuk, seküler anlayışlarla teokratik anlayışlar, dünya ile ahiret, kalem ile kılıç arasında orta bir yol takip etmektedir. Vasat kelimesinin bir anlamı da, adâlet idi ve Kur'an birçok ayetinde adaleti emretmekte,⁹⁸⁶ Allah'ın güzel isimlerinden biri de, adaletli anlamında "el-Adl" dir. Bunun sonucu olarak din de bütün alanlarda adaleti öngörmektedir.⁹⁸⁷

Kur'an'da toplumu ifade eden pek çok kelime ve kavram vardır. Bunlar: "Âlem"⁹⁸⁸, "kavm"⁹⁸⁹, "millet", "ümme",⁹⁹⁰ "ashâb"⁹⁹¹, "ehl"⁹⁹², "ehlü'l-kurâ"⁹⁹³, "ashâbü'l-karye"⁹⁹⁴, "karye"⁹⁹⁵, "kurâ",⁹⁹⁶ "ehû"⁹⁹⁷, "şî'a"⁹⁹⁸ (taraftar anlamında), "fi'etun"⁹⁹⁹ (adamları anlamında) "karn-kurûn"¹⁰⁰⁰, "cibilletun"¹⁰⁰¹ (nesil anlamında) gibi ifedelerdir. Bunlardan bazılarında toplumu ifade eden kavramlar yerine, toplumun yaşadığı mekân olarak karye ve kurâ¹⁰⁰² gibi kelimeler kullanılmıştır. Ancak bu kavramlar her zaman toplum anlamı ifade etmez; bazen bir inancı, bazen

⁹⁸⁵ Kutup, *Fî Zılâali'l-Kur'ân*, I. 131.

⁹⁸⁶ Bkz. Nisâ, 4/ 58; Nahl, 16/ 90; Sâd, 38/ 26.

⁹⁸⁷ Şimşek, M. Sait, a.g.e. s. 184-185.

⁹⁸⁸ Bakara, 2/ 47; A'râf, 7/ 140; Enbiyâ, 21/ 91-108

⁹⁸⁹ Âl-i İmrân, 3/ 86; A'râf, 7/ 133,137-138,148,150; Yâsin,36/ 20; Neml, 27/ 51-56,60; Kasas, 28/ 21,25,32,46,50,76,79

⁹⁹⁰ Bakara, 2/ 141 Âl-i İmrân, 3/ 104; A'râf, 7/ 164,168; Yunus, 10/ 47, 49; Kasas, 28/ 75

⁹⁹¹ Vâkı'a, 56/ 8-9, 27, 38, 41, 90,91; Haşr, 59/ 20; Müddessir, 74/ 39

⁹⁹² Neml, 27/ 57; Kasas, 28/ 4,8

⁹⁹³ A'raf, 7/ 96-98

⁹⁹⁴ Yâsin, 36/ 13

⁹⁹⁵ A'raf, 7/ 94,163; Enbiyâ, 21/ 11; Kasas, 28/ 58

⁹⁹⁶ Hûd, 11/100-102; Kasas, 28/ 59

⁹⁹⁷ Neml, 27/ 45

⁹⁹⁸ Kasas, 28/ 15

⁹⁹⁹ Enfâl, 8/ 48; Kehf, 18/ 43; Kasas, 28/ 81

¹⁰⁰⁰ Hûd, 11/117; Kasas, 28/ 45,78

¹⁰⁰¹ Şu'arâ, 26/ 184

¹⁰⁰² A'raf, 7/ 101

bir inanç grubunu, bazen bir düşünce grubunu ifade etmek için kullanılır. Meselâ, ‘millet’ kelimesi bir inancı veya dini ifade etmek için kullanılmıştır. “Millet-e İbrâhim” (İbrahim’in Dini) anlamına gelmektedir.¹⁰⁰³ Yine “nesiller” anlamında “kurûn” kelimesi geçmiştir.¹⁰⁰⁴

Yine “ümme” teriminin peygamber merkezli, gaye merkezli ve önder cemaat (Ya da imam merkezli) olmak üzere üç ana başlık altında toplanabilecek şekilde tanımlandığı görülür.¹⁰⁰⁵ Peygamberlerin gönderildikleri toplumla ve kavimleriyle nasıl bir ilişki olduğu ise, bazen kavimleri, Peygamberler de kavimleri için arkadaşları,¹⁰⁰⁶ kardeşleri¹⁰⁰⁷ olarak vasıflandırılmıştır.¹⁰⁰⁸ Eyke halkına Peygamber olarak gönderilen Şu’ayb (a.s.) için bir yerde “kardeşleri” diye, bir yerde de sadece kendi ismi ile bahsedilmiştir.¹⁰⁰⁹

Kur’ân’a göre toplumlar tıpkı insan gibi doğar, büyür/gelişir ve yok olur. Bu yok olmaya Kur’an “çöküş” ve “helâk” kavramlarını kullanır. Çünkü toplumları helâke götüren süreç, sapkınlık, azgınlık, zulüm ve haksızlığın toplumun tamamını sardığı, diğer yandan o toplumda ıslah edicilerin kalmadığı durumlardır. Toplumun bu duruma gelmesine sebep ise, servet ve sermaye sahibi şımarık ve toplumun itibar ve iltifat ettiği zengin ve ileri gelenlerin kötülükleridir.¹⁰¹⁰

Kur’an’a göre her topluma tanınmış bir mühlet vardır. Mühletini tamamladığında ortadan kaldırılır. Helâk edilen toplumun yerine yeni bir toplum inşa edilir¹⁰¹¹ ve Allah’ın insanlar ve toplumlar üzerindeki kanunu (sünnetullâh) böylece devam eder. Kur’an bunu şu ifadelerle haber verir: “Biz zulmetmekte olan nice memleketleri kırıp geçirdik ve onlardan sonra başka başka toplumlar meydana getirdik.”¹⁰¹² Toplumlara tanınan ömrün sona eriş vaktine de insanda olduğu gibi

---

¹⁰⁰³ Bakara, 2/ 135

¹⁰⁰⁴ Hûd, 11/ 116.

¹⁰⁰⁵ Keskin, Hasan, *Kur’an’da Ümmet Kavramı*, Rağbet Yay. İstanbul, 2003, s. 25. (Ümmet kavramının toplum anlamına kullanıldığına dair geniş bilgi için bkz. Aynı eser, s. 55-57.)

¹⁰⁰⁶ Necm, 53/ 2; Tekvîr, 81/ 22

¹⁰⁰⁷ Neml,27/ 45; Şu’arâ, 26/ 106, 124, 142, 161; Ahkâf, 46/ 21

¹⁰⁰⁸ A’râf, 7/ 184

¹⁰⁰⁹ Şu’arâ, 26/ 177

¹⁰¹⁰ İsrâ, 17/ 16-17

¹⁰¹¹ Mâide, 5/ 54.

¹⁰¹² Sâffât, 37/ 24.

ecel denilmiştir. “Her ümmetin bir eceli vardır. Eceli gelince (onlar), ne bir an geri kalırlar, ne de öne geçerler.”¹⁰¹³

Toplumlar da tıpkı bireyler gibi sorumluluk üstlenirler, cezalandırılırlar, sorgulanırlar.¹⁰¹⁴ Bundan dolayı toplumlar da özgür bir iradeye sahiptirler. Bu özgür irade toplumda her türlü harekete imkân tanımış, toplum üzerinde olumlu ve olumsuz değişimlere fırsat vermiştir. Allah da toplumun kendisinde bir değişim olmadan onlar hakkındaki hükmü değiştirmeyeceğini bildirmiştir.¹⁰¹⁵

Bazen de Allah, yeryüzündeki fesadı ortadan kaldırmak, Allah’a ibadet edilen mabetlerin harap edilmesine sebep olacak fitneye engel olmak için, bir toplumu başka bir toplumla yok eder. “Eğer Allah’ın, insanların bir kısmıyla diğerlerini savması olmasaydı, yeryüzü bozulurdu.”¹⁰¹⁶ Netice olarak, Allah insanı Kur’an’da toplum olarak değerlendirmekte, fesadın da ıslahın da toplum üzerinden değerlendirdiğini, peygamberleri toplumlar için gönderdiğini, toplumun kendisini müsbet anlamda değiştirdiğinde Allah da o toplum için hayır ve iyilik takdir edeceğini anlamaktayız.

A. Toplumsal Değişme

Kavram olarak değişme, “önceki durum ya da davranıştan farklılaşma”, “varolanların başka bir şekle ya da duruma girmeleri süreci”, “maddî âlem ve orada bulunan her şeyin kâin ve fâsid (oluşan-ayrışan) olması”, “herhangi bir zaman dönemi içinde bir şeyde gözlemlenebilen farklılaşma” gibi anlamlara gelmektedir.¹⁰¹⁷ Sosyal bilimciler toplumsal değişimin normatif değil objektif bir anlam içeriğine sahip olduğunu, yargılanamayan, nesnel bir gerçeklik olduğunu kabul eder ve toplumsal değişimleri bu bakış açısıyla değerlendirir.

Robert K. Merton, sosyal değişmeyi “anomie” kavramıyla açıklamaya çalışmaktadır. Emile Durkeim’e göre de “anomie”, bir grup ya da toplumda meydana gelen “görelî kuralsızlık”tır. Yine aynı kavramı R.M. Maclver, “bireyin toplumsal

---

¹⁰¹³ A’râf, 7/ 34.

¹⁰¹⁴ Câsiye, 45/ 28.

¹⁰¹⁵ Ra’d, 13/ 11.

¹⁰¹⁶ Bakara, 2/ 251; Hac, 22/ 40.

¹⁰¹⁷ Akdoğan, Ali, *Sosyal Değişme ve Din*, Rağbet Yay. İst. 2004, s. 37.

birlik duygusunun yok olduğu ya da çok büyük ölçüde zedelendiği zihin hali” şeklinde açıklamaktadır. Değişme kavramıyla ilişkili olarak kullanılan bir başka kavram “yabancılaşma” terimidir. Yabancılaşma, “kişinin içinde yaşadığı topluma, kültürel değerlere ve rol dağılımına ilgisinin kaybolması, değer ve normları anlamsız görmesi, kendisini yalnız ve güçsüz hissetmesi durumu olarak tanımlanmaktadır.¹⁰¹⁸

Bir toplumun veya sosyal sistemin varlığını sürdürebilmesi, aktörlerinin ve sistemi oluşturan kısımların birbirlerine bağlı kalmalarına, bir bütün teşkil edecek şekilde birbirleriyle uyum içerisinde olmalarına bağlıdır.¹⁰¹⁹ Dolayısıyla bütünleşme ve dayanışma, toplumun varlığını devam ettirebilmesinin önemli şartlarından biridir. Toplumda birlik ve dayanışma yoksa “anomi” var demektir. Kısaca kuralsızlık, düzensizlik, dayanışmadan yoksunluk anlamına gelen anomik kavramını sosyolojide üzerinde önemle durulan bir konu olmuştur.¹⁰²⁰ Toplumsal bozulma ve sapmanın toplumdaki intiharların önemli sebeplerinden biri olduğu üzerinde duran Durkheim’e göre anomik intiharın asıl nedeni toplumun yapısında meydana gelen değişmedir. Bu değişimin toplum için yararlı ya da zararlı olmasının bu noktada bir önemi yoktur. Toplumun yapısında oluşan değişme, bireyin hayat şartlarını, standartlarını, manevî değerlerini alt-üst eder. İntiharların da asıl nedeni bu kargaşalık halidir. Durkheim bu kargaşalıkla birlikte kendini gösteren anomik intihardaki artışın asıl etkeninin daha çok manevî yoksulluk ve huzursuzluk olduğunu da vurgulamaktadır.¹⁰²¹

İnsan hayatı genel anlamda bir bütündür. Onun hayatında sosyal, kültürel, dinî, iktisadî, siyasî, sanatsal vb. pek çok faktör bulunmaktadır. Din olgusu da insan hayatında önemli bir unsur olarak belirlemektedir. Kişinin sosyal yaşamının her hangi bir alanında meydana gelen değişim ya da farklılaşma bir şekilde onun diğer yönlerini de etkilemektedir. Aynı şekilde sosyal hayat da bir bütün olarak yaşanmaktadır. Toplumun maddî alanında meydana gelen değişimler manevî alanları, manevî alanlarda meydana gelen değişimler maddî alanları etkilemektedir. Aslında bu etkileşim karşılıklı olmaktadır. Ancak hangisinin diğerini ne oranda etkilediği, zaman, mekân ve olaylara dayalı olarak farklılık göstermektedir.¹⁰²²

---

¹⁰¹⁸ Akdoğan Ali, *a.g.e.*, s. 41.

¹⁰¹⁹ Günay, *a.g.e.*, s. 343.

¹⁰²⁰ Okumuş, Ejder, *Kur’an’da Toplumsal Çöküş*, İstanbul, 1995, s. 28

¹⁰²¹ Emile Durkheim, *İntihar Toplumbilimsel İnceleme*, Çev. Özer Özankaya, Ankara, 1986, s. 282.

¹⁰²² Akdoğan Ali, *a.g.e.*, s. 96.

Kur'an'a göre toplumsal değişimlerin ister olumlu ister olumsuz yönde olsun mutlaka o değişime götüren belirli bir sebep vardır. Kur'an insanı ortaya çıkan ve çıkmakta olan olaylar üzerinde düşünerek; nedenlerini araştırıp bulmaya, olayların arka planını görmeye, olaylar arasındaki ilişkiler ağını çözmeye çağırırken, olayların gelişiminden ve ortaya çıkışından insanı sorumlu tutmaktadır. Toplumsal olayların akışında bir belirlenmişlik durumunu söz konusu etmeyen Kur'an, bir ilke olarak sosyal değişmeyi gerekli koşulların oluşumuna bağlamakta,¹⁰²³ değişimin gerçekleşmesinde insanı etkin görmekte ve bu noktada sorumluluğun bütünüyle insanda olduğuna özellikle vurgu yapmaktadır.¹⁰²⁴

Meselâ, toplumların peygamberleri, ayetleri ve ahiret gününü yalanlamanın toplumu sapkın, azgın ve zalim bir yapıya dönüştürdüğü ve neticenin helâk ile sonuçlandığı bir vakıa'dır.¹⁰²⁵ Yine Kur'an'a göre Allah c.c. iman etmeleri, takva sahibi olmaları, adaletle hükmetmeleri, Allah yolunda cihâd yapmaları ve infak etmeleri sebebiyle toplumları yüceltmıştır. Diğer taraftan Kur'an, toplumsal değişimlere tarafsız bakmamış, bozulma ve sapsmalara karşı toplumun sorumluluk sahiplerini, tedbirler almaya, ıslah mekânizması oluşturmaya çağırmıştır.¹⁰²⁶

B. Toplum- Birey İlişkisi

Kur'an, insanların birey olarak davranışlarıyla değil, değişme ve olaylarla dolu olan grup (toplum) hayatlarıyla daha çok ilgilenmektedir. Herhangi bir grubun tabii şartlara, toplumsal değişmeler ya da öteki toplumların etkilerine karşılık verme biçimi, onun ahlâkî nitelikleriyle bu niteliklerin iyi ya da kötü yönde değişimini ortaya koyar.¹⁰²⁷

Allah insanları gerek beceri bakımından, gerekse ruhsal, fiziksel ve benzeri bakımlardan farklı şekillerde yaratarak, her birine ayrı ayrı yetenek ve eğilimler vermiştir. Özel kabiliyetler yönüyle insanlardan bazıları diğerlerine üstün kılınmış,

---

¹⁰²³ Ra'd, 13/11

¹⁰²⁴ Pazarbaşı, *a.g.m.*, s. 56

¹⁰²⁵ Bkz. En'âm, 6/ 57-58; A'râf, 7/ 96

¹⁰²⁶ Hûd, 11/ 116-117.

¹⁰²⁷ Sıddıkî, *a.g.e.*, s. 19

böylece insanlar doğuştan birbirine muhtaç hale geldikleri için birliktelikler kurmaya başlamışlardır. Bu da kolektif ve toplumsal hayata geçiş sürecini hızlandırmıştır.¹⁰²⁸

İnsanın yeryüzündeki hilâfetinin bireysel ve toplumsal yönü arasında birbirini gerektiren ve bütünleyen bir bağlantı vardır. Kur'an'ın halifelige yüklediği temel anlam, içinde yaşadığı dünyanın insanın sorumluluğuna verilmiş olması, yeryüzünün halifeligidir. Halife toplum, bu görev ve sorumluluk bilincini yitirmeden toplumsal varlığını sürdürebilen toplumdur. Bunun olmazsa olmaz koşulu ise, bireysel ve toplumsal anlamda insanın halifelik görevini hakkıyla yerine getirmesidir. Bunun için Kur'an, bir toplumun sahip olduğu imkân, güç ve etkinliğini koruyup geliştirerek varlığını dünyanın sonuna kadar sürdürebilmesinin imkânını da, halifelik kavramının içeriğine dâhil ederek, bu durumu halifeliğin toplumsal boyutu olarak sunmaktadır.¹⁰²⁹

İnsanlararası münasebetten doğan kültür değişimleri, aynı zamanda, toplumların ilerlemelerini de etkiler. Düzenli toplumlar, fertleri olgunluğa eren insanlar arasında dayanışma ve kaynaşmayı gerçekleştirmiş olan, kültür seviyeleri bakımından da dengeli bir ortama kavuşan toplumlardır.¹⁰³⁰ Birbirini alt etmek isteyen veya birbiri ile çarpışan zıt kuvvetler halinde görülmeyen fert ve toplum arasında denge; ferdi hem müstakil değer hem de toplumun bir üyesi olarak kabul sağlanmaktadır. Böylece, İslam iki karakterden birini diğerinin hesabına yok etmediği için, ferdi karakterle ictimâ karakter arasında denge kurmaktadır.¹⁰³¹

Birey toplumdur, toplum da bireyden tamamen bağımsız düşünülemez. Toplumu tanıyabilmek için bireyi iyi tanımak gerekir. Çünkü birey, toplumun yapı taşlarıdır. Varlıklar hayatlarını devam ettirebilmek için topluluklar oluşturmuştur. Cemiyet hayatının bilinmesi, fertlerin biyolojik yapılarının bilinmesine bağlıdır.¹⁰³²

Kur'an toplumsal yapı içerisinde fertleri bütünüyle iradesiz varlıklar olarak görmemekte, bilâkis topluma karşı bireye öncelik tanımaktadır. Toplum, bireyi çok değişik şekillerde etkileyen ve sınırlayan bir gerçek olmakla birlikte, münferit insanlar aracılığıyla da yönlendirebilmektedir. Zira insanlar için kendi iradelerinin

---

¹⁰²⁸ Çelik, *a.g.e.*, s. 66

¹⁰²⁹ Pazarbaşı, Erdoğan, *Mesûliyetin Kur'an-ı Kerim'de Dayanağı*, "Kur'an-ı Kerim'de Mesûliyet" içinde, s. 52.

¹⁰³⁰ Şeker, *a.g.e.* s. 30.

¹⁰³¹ Şeker, *a.g.e.* s. 38-39.

¹⁰³² Aydın, Hayati, *a.g.e.*, s. 50.

payı olmaksızın içine doğdukları çevre gerçeğinden önce nitelikli bir fitrat gerçeği vardır.¹⁰³³ Allah'ın insanın fitratına koyduğu özellik tevhide yönelme özelliğidir.¹⁰³⁴ Ancak bireyin yolunu seçme hakkının bazen gelenekler tarafından yönlendirildiği durumlar söz konusudur. Gelenekler, sosyal hayatın düzenli akışını sağlayan toplumsal pratikler olarak fonksiyon gördüğü gibi, bir diğer yönüyle de olumlu anlamdaki değişmelere engel teşkil edebilmektedir. Genellikle değişimin karşısında geleneklere bağlanmanın getirdiği durgunluğun çekici bir rahatlığı da bulunmaktadır.¹⁰³⁵

Ancak insan, özgür bir iradeye sahip olduğu için “geleneklerle şartlandırılmış olma” mazeretine sığınmamaktadır. İnsanı öz bilinçten ve seçme yeteneğinden alıkoyan “ataların izinden gitme” (taklitçi) davranış kalıbı, bu yönüyle Kur'an'da olumsuz bir tutum olarak eleştirilmiştir.¹⁰³⁶ Çünkü geleneksel etkenlerin bireyin bütün davranışlarında belirleyici olması, bireyin bütün davranışlarının bütünüyle geleneklerle sınırlandırılmasına ve yönlendirilmesine sebep olmaktadır.¹⁰³⁷

Bu bakımdan peygamberlerin karşılaştıkları önemli engeller arasında, münker olarak bilinen toplumsal kesimlerin “geleneği” bir korunma aracı olarak öne sürmeleri olmuştur. Böylece, “gelenek”, değişme karşısında durağanlığın elverişli bir zırhı olarak sahiplenilmektedir.¹⁰³⁸ Bu vesileyle de, insanlarda bireysel sorumluluklar, geleneğin ağır tahakküm karşısında iradenin dışlanmasıyla eritilmekte ve böylece de toplumsal vicdan rahatlatılmaktadır.¹⁰³⁹

Kur'an'da birey olarak insan, içinde yaşadığı toplumun kaderini belirlemede Allah'ın mutlak otoritesinden bağımsız olmaksızın, güç sahibi kılınmış ve tarih adeta onun eline teslim edilmiştir.¹⁰⁴⁰ Bununla insan iradesine ve aklına en üst düzeyde değer atfedilmiştir. Bu değer hilâfet ile taşlandırılmıştır.

Kur'an, Firavun veya Karun gibi şahısların ölümünden söz ederken aslında bir yaşama şeklinin, bir toplumun bir medeniyetin kendi kendini yıkmasından

---

¹⁰³³ Çelik, *a.g.e.*, s. 66.

¹⁰³⁴ Altuntaş, Halil, Şahin Muzaffer, *Kur'an-ı Kerim Meali* (Dipnot. 5), DİB Yay., s. 406.

¹⁰³⁵ Çelik, *a.g.e.*, s. 68.

¹⁰³⁶ İlgili ayetler için Bkz. Bakara, 2/ 170; A'râf, 7/ 28; Yûnus, 10/ 78.

¹⁰³⁷ Çelik, *a.g.e.*, s. 68.

¹⁰³⁸ Fazlurrahmân, *a.g.e.*, s. 29-30.

¹⁰³⁹ Çelik, *a.g.e.*, s. 68-69.

¹⁰⁴⁰ Çelik, *a.g.e.*, s. 66.

bahsetmektedir.¹⁰⁴¹ Çünkü Firavun halkı küçümsemiş, kendisine itaate zorlamış, kavim de buna boyun eğerek itaat etmiştir. Dolayısıyla halk, böyle yapmakla kendini kurtarmayı değil, zorbalığa boyun eğmeyi tercih ettiğinden kendi helâkına zemin hazırlamıştır: “*Firavun kavmini küçük düşürdü (ezdi) Onlar da kendisine itaat ettiler. Çünkü onlar yoldan çıkmış (fâsık) bir toplumdur. Onlar bizi bu şekilde öfkelerince biz de onlardan öğ aldık, hepsini suda boğduk. Onları, sonradan gelecek inkârcılara, geçmiş bir ibret ve örnek kıldık.*”¹⁰⁴² Ayetle, Firavun’un zulmüne halk tarafından bir tepkinin olmaması, tüm toplumun helâkıyla neticelenen bir sonucun kaçınılmaz kılmasıdır. Yalnızca Firavun’u değil, O’nun zulmüne sessiz kalan tüm toplum fâsık bir kavim olarak cezalandırılmıştır.

Doğal olarak bireylerin bu tür davranışlarını topluma malettiğimiz takdirde bireysel davranışlardan dolayı toplumun genel olarak sorumlu tutulması da mümkün olabilmektedir. Çünkü toplum söz konusu suç eyleminin gerçekleştirilmesine göz yummakta, engellemek için çaba göstermemekte, ya da desteklemektedir. Dolayısıyla da bu tutumun bir ürünü olarak toplum, bireysel eylemlerin sonucuna katlanmak zorunda kalmaktadır.¹⁰⁴³

Kur’an insanı toplum olarak muhatap almış ve bir bütün olarak hitap etmiştir. İyilikler, kötülükler, başarılar, başarısızlıklar, salâh, fesat ve helak her biri toplumsal boyutta gerçekleşen ve ele alınan durumlardır. Bu anlamda Kur’an gruplardan, hiziplerden, ümmetlerden, kavimlerden, ailelerden, bahsederek kıssaları anlatmaktadır. Kur’an nadiren, ibret alınacak, örnek alınacak kişi ve kişisel olaylardan da bahseder. Hz. Yusuf, Hz. Meryem, Hz. Nûh ve Lût’un karısı, Firavun’un karısı, Ebû Leheb ve karısı, Zeyd gibi şahısların hallerini Kur’an bireysel örnekler olarak gündeme getirir.

Her durumda, imandan ilham alan ve onun toplu kişilik duygusuyla güçlenmiş bir grup, imanın birleştirici gücünden ve ondan kaynaklanan toplumsal faziletlerden yoksun olan öteki gruplarla çatışmaya girdiğinde, çatışmanın sonucu her zaman daha az faziletli olan toplumsal grubun parçalanması olacaktır. Birbirine

---

¹⁰⁴¹ Fazlurrahmân, *a.g.e.*, s. 99.

¹⁰⁴² Zuhruf, 43/ 54 -56.

¹⁰⁴³ Çelik, *a.g.e.*, s. 69-70.

daha çok bağı ve imanının ülkülerinden ilham alan grubun iktidarı eline geçirmesi bir sünnetullah gerçeği olarak ortaya çıkacaktır.¹⁰⁴⁴

Eğer toplumsal irade, suçun oluşmasına, kötülüğün dolayısıyla fesadın yayılmasına zemin hazırlıyorsa, aynı zamanda bu durumu destekliyor anlamına gelecektir. Zaten bireyin onaylaması ve karar vermesi gerçekte, toplumsal iradenin ya da toplumsal kabullerin bir parçası olmaktadır. Burada bireysel eylemin toplumsal iradeden ayrı düşünülmemeyeceği dikkat çekici bir biçimde belirginleşirken, bireysel suçlar toplumsal suçların bir prototipi olarak meydana çıkabilmektedir.¹⁰⁴⁵

İnsan sosyal bir varlık olarak duygu ve düşüncelerinin bir sosyal ortamda, bir grup tarafından paylaşıldığını, kendi benliğinin ve fikirlerinin kendi dışında bir yankı bulduğunu bilmek ister. Bu görüş sayesinde ki fert, varlık bünyesinde bir işe yaradığının şuuruna erer. Bu, “bir yere ait olma şuuruna eriş” bazen ferdin öz hayatından daha kıymetli olabilmektedir.¹⁰⁴⁶ İşte insandaki bu duygu, onu toplumsal yaşama arzu ve ihtiyacına sevk etmektedir. Bu etkileşim, toplumun fert üzerinde meydana getirdiği bir tepkidir. Birey bu yolla bir toplum içerisinde kendine yer edinmek ve değer kazanmak istemektedir.

Kur'an sorumluluğun hem ferdî hem de toplum çapında gerçekleştiğinden söz etmektedir. Şu ayet sorumluluğun şahsî oluşuna işaret eder: “*Hiçbir günahkâr başkasının günah yükünü üstlenmez.*”¹⁰⁴⁷ Bir diğer ayette de sorumluluğun toplumsal boyutuna dikkat çekilir: “*Elbette kendi yüklerinin (sorumluluklarının vebalini), kendi yükleriyle birlikte nice yükleri de taşıyacaklarıdır.*”¹⁰⁴⁸ Ancak bu durumda da sonuç, sorumluluğu ferdîlikten çıkarmamaktadır. Çünkü ferdî sorumluluk, her insanın kendi yapıp ettiklerinden sorumlu olması ve bunların neticelerini ceza ve mükâfat olarak görmesi demektir. Başkalarının günahını yüklenmek ise, günaha sebebiyet vermekten dolayı terettüp eden bir cezadır. Bu da hiçbir zaman günahı işleyenin yerine ceza çekmek demek değildir.¹⁰⁴⁹ Açıklandığı üzere dünyadaki muhasebe

---

¹⁰⁴⁴ Sıddıkî, *a.g.e.*, s. 24.

¹⁰⁴⁵ Çelik, *a.g.e.*, s. 70.

¹⁰⁴⁶ Şahinler, Necmettin, *İnsan ve İç Denetim*, s. 50

¹⁰⁴⁷ Bkz. En'âm, 6/ 164; İsrâ, 177 15; Fâtır, 35/ 18; Zümer, 39/ 7; Necm, 53/ 38-41.

¹⁰⁴⁸ Ankebût, 29/ 13.

¹⁰⁴⁹ Demirci, Muhsin, *Kur'an'a Göre İnsan ve Sorumlulukları*, s. 142-143.

toplumsal, ahiretteki muhasebe ise bireyseldir. Zira ahirete ilişkin sorumluluklar da bireyseldir.¹⁰⁵⁰

Dolayısıyla bu durumun bir neticesi olarak toplum, bireysel eylemlerin sonucuna katlanmak zorunda kalmaktadır. Ayette şöyle denilmektedir: “*İçinizden sadece zulmedenlere erişmekle kalmayacak olan bir azaptan sakının ve bilin ki Allah, azabı çetin olandır.*”¹⁰⁵¹ Bu ayette, Müslüman toplumların kötülöklere karşı cephe almada duyarlı olmaları emredilmekte, aksi takdirde azabın (fitne) bütün toplumu kapsayacağı uyarısı yapılmaktadır. Suçlu bir topluma bir musibet indiğinde bu, suçsuz bireyleri de içine alır. Buna karşılık esenlikli bir toplumda suçlu bireyler de mutlu olurlar. Nasıl ki nimet ve musibet geneli içine alıyorsa, toplumun dünyadaki muhasebesi de toplumsal olacaktır.¹⁰⁵²

Diğer taraftan, “emr-i bi’l-ma’rûf ve nehy-i ani’l-münker” prensibinin emredilmesi,¹⁰⁵³ hüsrandan kurtuluşun iman ve sâlih amelle birlikte Hakk’ı ve sabrı tavsiye etme şartının getirilmesi,¹⁰⁵⁴ bireylerin topluma ve birbirlerine karşı bir sorumluluk taşıdığına işaret eder. Ayrıca Hz peygamber’in (s.a.v) sözlerinde bütün bir toplumun bir geminin yolcularına benzetilerek, yolculardan birinin su almak için gemiyi delmeye kalkışmasına diğerleri tarafından engel olunmazsa geminin tüm yolcularının batacağı tehlikesine işaret edilmesi,¹⁰⁵⁵ sorumluluğun bireyden topluma ve toplumdan bireye doğru bir ağ oluşturduğu anlaşılmaktadır.

Dolayısıyla toplumun tüm bireyleri birbirini ıslah ve ihyâ ile sorumlu birer ‘muslih’ durumundadır. Bu toplumsal kontrol sistemi Kur’an’ın öngördüğü “iyilik ve takva’da yardımlaşın, kötülük ve düşmanlıkta yardımlaşmayın”¹⁰⁵⁶ prensibinin toplumsal duyarlılık bilincine taşıma gayretidir. Diğer yandan mü’minlerden oluşan bir toplumun her bireyinin birbirini dost kabul ederek iyiliği emretme, kötülükten menetme,¹⁰⁵⁷ “birbirlerine hakkı ve sabrı tavsiye etme”¹⁰⁵⁸ gibi bir toplumsal sorumluluk duyarlılığını birlikte işletme görevi vardır.

---

¹⁰⁵⁰ Said, Cevdet, *Bireysel ve Toplumsal Değişmenin Yasaları*, Çev. İlhan Kutluer, İnsan yay. İst. 1998, s. 33.

¹⁰⁵¹ Enfâl, 8/ 25.

¹⁰⁵² Said, Cevdet, *a.g.e.*, s. 33.

¹⁰⁵³ Âl-i İmrân, 3/ 104,110; A’râf, 7/157; Tevbe, 9/ 71.

¹⁰⁵⁴ Asr, 103/ 1-3.

¹⁰⁵⁵ Buharî, *Şerike*, 6, *Şehâdât*, 30; Tirmzî, *Fiten*, 12; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, IV, 268,270.

¹⁰⁵⁶ Mâide, 5/ 2.

¹⁰⁵⁷ Tevbe, 9/ 71.

Kur'an birey-toplum ilişkilerine değinirken, bazen bireyin önceliğine dikkat çekmekte,¹⁰⁵⁹ bazen de toplumun belirleyicilik bağlamındaki anahtar rolünü teyit edici ifadeler kullanmaktadır.¹⁰⁶⁰ Ayrıca Kur'an kendilerini mustaz'af olarak tanımlayan¹⁰⁶¹ insanların, sorumluluktan kurtulmak için kendi "zayıflık ve ezilmişliklerini" mazeret olarak kullanamayacaklarını, çünkü zayıflıklarının asıl sebebinin toplumsal baskılar karşısında kendi kişiliklerinin ve sorumluluklarının farkında olamayışları olduğunu belirtmektedir.¹⁰⁶² Bu nedenle Kur'an'da insanın sorumluluğu üzerinde durulmuş, bireyin sorumluluğunu canlı tutacak ve onu toplumsal yozlaşmalara karşı dirençli kılacak "emr-i bi'l-ma'rûf, nehy-i ani'l-münker" ilkesi yerleştirilerek bireyin korunmasına öncelik verilmiştir.¹⁰⁶³

Sağlıklı bir dinî inancın sonucu olan sâlih yaşantının doğal olarak siyasal güç ve iktidar kazanmaya götüreceği Kur'an'da bildirilmektedir.¹⁰⁶⁴ Toplumun salihlerden oluşması ile fasık ve fesatçılardan meydana gelen bir toplum olması, o toplumun Allah tarafında desteklenmesi ya da çöküşüne ve helâke doğru sürüklenmesinde belirleyici bir unsur olacaktır. Allah sâlihlerden (erdemli ve iyi insanlar) oluşan toplumu başarılı ve üstün kılacağını haber vermiştir.¹⁰⁶⁵

Allah, kesinlikle belirli kişileri salih yaşantıları karşılığında iktidar mevkilerine yerleştireceğini söylemektedir. İnsanlar ahlâkî faziletlerine rağmen, birey olarak silik ve etkisiz kalırlar. Ama önemli çapta bir toplumsal grup imanla boyanır ve sonuç olarak, fazilet dolu ve dindarca bir hayata başlarsa, bireysel faziletlerin yanında "karşılıklı iş birliği, toplu kişilik duygusu, toplumsal ideallerin gerektirdiği fedakârlıklara katlanma ve tehlikelere karşı bir hazırlık vs. gibi yüksek değerlerde bazı toplumsal faziletleri de geliştirirler"¹⁰⁶⁶

---

¹⁰⁵⁸ Asr, 103/ 3.

¹⁰⁵⁹ Mâide, 5/ 105.

¹⁰⁶⁰ En'âm, 6/ 108.

¹⁰⁶¹ Nisâ, 4/ 97.

¹⁰⁶² Ünal, *Kur'an'da Temel Kavramlar*, s. 350-351

¹⁰⁶³ Çelik, *a.g.e.* s. 71.

¹⁰⁶⁴ Nûr, 24/ 55.

¹⁰⁶⁵ Enbiyâ, 21/ 105.

¹⁰⁶⁶ Sıddikî, *a.g.e.*, s. 24.

C. Toplumsal Çöküş ve Helâk

1. Sebepler

Kur'an da toplumsal yaşam kuralları koymuştur. Bu kurallar, toplum bireylerinin bir arada huzur ve barış içerisinde yaşayabilmelerini sağlamak içindir. Yaratılış gayesinden sapan, azgınlık yapan ve sapkınlığa meyleden, zulmü kolayca işleten bir yapıya zemin hazırlayan toplumların bir çöküş ile karşılaşacağı, bir 'sünnetullah' ilkesi olarak Kur'an tarafından ortaya konmaktadır.¹⁰⁶⁷

Kur'an toplumların çeşitli zaman dilimlerinde inişler ve çıkışlar göstermesinde sorumluluğu bütünüyle insana yüklemekte ve toplumların da bir ömür süresi olduğunu söylemektedir. Bu ömrün uzaması veya bitmesi ise, toplumu ayakta tutan temel dinamiklerin işletilmesine/işlevselliğine bağlıdır. Toplumun görevi, zaman içerisinde kendisini ayakta tutan bu temellerde meydana gelen aşınma ve çürümeleri zamanında onararak, medeniyetlerini zaman ve zemine göre sağlamlaştırarak ve geliştirerek çalışmalar yapmak olacaktır.¹⁰⁶⁸

Toplumsal çözülmeyi ve çöküşü hazırlayan fesad faktörlerin geneli Kur'an terminolojisinde 'zulüm' kavramıyla ifade edilmiştir.¹⁰⁶⁹ İnsanın zulmü ortaya çıkaran zaafı öncelikle bir insan olarak kendisine, topluma ve tabiata karşı davranışlarında kendini göstermektedir.

İktisadî eşitsizlikler, yoksullaştırma ve toplumun değişik sınıflarını sosyal ve siyasal baskı altında tutma da, toplumda birer çözülmeye faktörü olarak fonksiyon görür. Bu durumda ezilen ve zayıflatılan topluluklar (müstezaflar) da bir müddet sonra "yeryüzünde daha önceki güçlü toplumların yerlerini alabilirler."¹⁰⁷⁰

Kur'an'a göre kavimler, iman etmedikleri için değil, zulmettikleri, sapkınlığa düştükleri ve azgınlık ettikleri için helâk edilmişlerdir. Zâlimlere meyletmek, onlara yakınlık göstermek de bir toplumun felaketine sebep olacaktır. "*Zulmedenlere meyletmeyin. Yoksa size de ateş dokunur. Sizin Allah'tan başka dostlarınız yoktur. Sonra size yardım da edilmez.*"¹⁰⁷¹

---

¹⁰⁶⁷ Hûd, 11/ 37, 44, 116.

¹⁰⁶⁸ Pazarbaşı, *a.g.m.*, s. 56.

¹⁰⁶⁹ Hûd, 11/ 44. 82-83; Kasas, 28/ 59.

¹⁰⁷⁰ Çelik, *a.g.e.*, s. 120; İlgili ayetler için Bkz. A'raf, 7/ 137; Enfâl, 8/ 26; Kasas, 28/ 5.

¹⁰⁷¹ Hûd, 11/ 113

Kur'an'da helak edildiği bildirilen geçmiş toplumların ortak özellikleri; kendilerine apaçık belgelerle gelen peygamberleri yalanlamaları, onların uyarılarına aldırış etmemeleri ve kendilerini içinde buldukları olumsuz durumdan kurtarmak isteyen peygamberlerine karşı mücadeleye girişmeleridir. Ancak bu toplumlar, ilk anda yok edilmemektedirler. Peygamberler toplumlarından son ana kadar ümitlerini kesmemişler, ısrarla onları doğru yola getirmenin yollarını aramışlardır.¹⁰⁷² Artık onlara tanınan toparlanma ve kendini düzeltme süresi dolunca, kendilerini yokolmaya mahkûm eden bu toplumların içinden, kendilerine inananlarla birlikte peygamberi çıkartılmakta ve daha sonra helak gerçekleşmektedir.¹⁰⁷³

Allah (c.c.), bir toplumu, salt, Kur'an'a muhalif inançlarından dolayı helâk etmemektedir. Halk birbirleriyle ilişkilerinde âdil ve iyi olduğu sürece, yalnızca çoktanrıci inanca sahip (müşrik) olmaları, toplumun ilâhî bir ceza veya helâke uğramaları için yeterli bir neden olamaz. Eğer halk birbirlerine karşı kötü davranmıyor, birbirlerinin çıkarlarına zarar vermiyor veya vahşiyâne davranışlarda, büyük haksızlıklarda bulunmuyorsa, sırf inançsız olmaları helâkı gerektirmez.¹⁰⁷⁴ Müfessirleri bu kanaate götüren, şu vecîz söz olmuştur: “Küfür ve putperestlikle iktidar olunabilir, ancak zulüm ile asla.”¹⁰⁷⁵ Zulme meyletmiş bir toplumun helâkı ise kaçınılmazdır. “Zulme sapsmış memleketlerin halkını yakaladığında, Rabb'inin yakalaması işte böyledir! Şüphesiz O'nun yakalaması can yakıcı ve şiddetlidir.”¹⁰⁷⁶

Öte yandan toplumda azgınlık ederek zulme sapanların engellenmemesi, onların zulümlerine ses çıkarılmaması da bir zulüm sayılmış ve bu zulmün neticesinde azap ve helâk toplumun tamamına gelmiştir. Sâlih Peygamber'in kavmi içlerindeki toplumu fesat çıkarmaya teşvik ve tahrîk eden çete grubuna karşı gerekli sorumluluğu göstermeyip tepkilerini koymadıklarından Allah'ın, “*Haddi aşanların emirlerine uymayın*” uyarısına kulak vermedikleri için zulme ortak olmuşlar ve böylece tüm toplum olarak helâk ile cezalandırılmışlardır.¹⁰⁷⁷

Buna göre, bir toplumda belli bir kesimin bir kötülüğü belirli bir süre işliyor olmaları toplumun tamamen bozulması ve helâkın hak olması anlamına

¹⁰⁷² Pazarbaşı, Erdoğan, *Kur'an ve Medeniyet*, İstanbul, 1996, s. 272.

¹⁰⁷³ Pazarbaşı, *a.g.e.* s. 272.

¹⁰⁷⁴ Sıddikî, *a.g.e.*, s. 32.

¹⁰⁷⁵ Râzî, *Tefsir*, V, 97.

¹⁰⁷⁶ Hûd, 11/ 102.

¹⁰⁷⁷ Bkz. Neml, 27/ 48-52.

gelmemektedir. Kur'an'a göre toplumda işlenen bir kötülüğü düzeltmeye ortadan kaldırmaya çalışan bir ıslah edici grubun veya mekanizmanın varlığı o toplumu çöküş ve helâkten kurtarabilir.¹⁰⁷⁸ Islâh mekanizmanın savaş halinde dahi ihmal edilmesine Kur'an izin vermemektedir. Savaştan döndükten sonra toplumda yayılma tehlikesi baş göstereceği tahmin edilen kötülüklerin yayılmaması için ilmin ve eğitimin kesintisiz devam etmesi gerektiğine vurgu yapılmaktadır.¹⁰⁷⁹

Tarih, insan toplumlarının amellerini dikkate alır, eyleme dönüştürülmemiş soyut ilkelerle ilgilenmez. Tarih için önemli olan insanların ne düşündükleri değil, ne yaptıklarıdır. Ama insanların kafasındaki düşünce ve inançların, tarihin biçimlenmesinde rolü yoktur, denemez. Esasında insanın tavırları, genellikle toplumun sahip olduğu inanç ve düşüncelerle biçimlenir.¹⁰⁸⁰ Nasıl ki, müşrik ve münafıktan kötülük ve fesat beklenirse, mü'minden de salâh ve iyilik beklenir.¹⁰⁸¹

Tarihi ilgilendiren, soyut inanç ve düşünceler değil; inanç veya düşünceler bütünüünün pratik sonuçlarıdır. Eğer bir inanç sistemi canlılığını ve gücünü yitirir, yalnızca geçmişin kutsal bir geleneği olarak ele alınırsa, onun fiilî tarih sürecinde bir etkisi olmaz.¹⁰⁸² Dolayısıyla toplumsal tarih olaylarının arka planında her zaman inanç ve düşüncelerin etkin bir rolü olmuştur. Savaşların da, barışlarında, yıkımların da imarların da gerisinde din olgusu her zaman vardır. Bu sebeple Kur'an, yeryüzünde insanların elleriyle gerçekleştirmiş olan fesadın şirk, şirkin de sonucu olan zulüm, toplumların çöküş ve helâkına sebep olmuştur. *“Tıpkı Firavun ailesi ve onlardan öncekilerin durumu gibi. Onlar Rablerinin ayetlerini yalanlamışlar, biz de onları günahları sebebiyle helâk etmiştik ve Firavun ailesini de suda boğmuştuk. Hepsi de zâlim kimselerdi.”*¹⁰⁸³ Nûh (a.s)'un kavmi tufan ile helâk edilince bu helâkın sebebinin de yine onların zulmeden bir kavim oluşudur. *“Andolsun, biz, Nûh'u kendi kavmine peygamber olarak gönderdik. O da dokuz yüz elli yıl onların arasında kaldı. Neticede onlar zulümlerini sürdürürlerken tûfan kendilerini yakalayiverdi.”*¹⁰⁸⁴ Lût kavminin işledikleri çirkinliklerin de zulüm kapsamında

---

¹⁰⁷⁸ Hûd, 117 116-117.

¹⁰⁷⁹ Tevbe, 97 122.

¹⁰⁸⁰ Sıddıkî, a.g.e., s. 33.

¹⁰⁸¹ Tevbe, 9/ 67,71.

¹⁰⁸² Sıddıkî, a.g.e., s. 33.

¹⁰⁸³ Enfâl, 8/ 54.

¹⁰⁸⁴ Akbût, 29/ 14.

değerlendirilerek helâk oluş sebebi olarak zulüm gösterilmiştir. “*Elçilerimiz (melekler) İbrâhim’e müjdeyi getirdiklerinde, “Biz bu memleket halkını helâk edeceğiz, çünkü oranın ahâlisi zâlim kimselerdir” dediler.*”¹⁰⁸⁵

Bu kötü netice, toplumsal sorumluluk bilincinin geliştirilmemesi, toplumu oluşturan fertlerin sorumluluktan kaçması ya da bu konuda ihmalkâr davranması, çöküş ve helâkı kaçınılmaz kılacaktır. Allah, herhangi bir toplumu, onlar bilmez bir haldeyken (yani yeterince uyarılmadan) haksız yere helâk etmediği gibi, toplumun ahlâkî durumu yeterli olduğu sürece de helâk etmez. Bu, bir sünnetullah gerçeği olarak Kur’an’da yer almıştır: “*Rabbin kasabalıları, haksız yere, halk gafletleyken (uyarılmamışken) helâk etmez.*”¹⁰⁸⁶

Bu ayet hakkında İbn Kesîr şöyle demektedir: Allah bir toplumu yeterince uyardıktan, peygamber veya başka işaret ve sinyallerle sürekli olarak o topluma yanlışlarını hatırlatmadan onlara azap etmeyecek ve onları helâk etmeyecektir.¹⁰⁸⁷ Buna işaretle Kur’an, kendileri bir elçi vasıtasıyla uyarılmadan bir toplumun helâk edilmeyeceğini hatırlatır. “*Rabbin, ülkelerin merkezî yerlerine, kendilerine ayetlerimizi okuyan bir peygamber göndermedikçe oraları helâk edici değildir. Zaten biz, halkları zalim olmadıkça memleketleri helâk etmeyiz.*”¹⁰⁸⁸

Nitekim bu temel ilke Kur’an kıssalarını konu edinen birçok pasajda dile getirilmiştir. Sözü edilen pasajlar dikkatlice okunduğu zaman görülür ki, bütün peygamberlerin tevhîd ile ilgili mücadeleleri, toplumsal direniş ve karşı çıkışların bir toplamı olarak gözükmektedir. Yani toplumların çeşitli zaman dilimlerinde gösterdiği inişler ve çıkışlarla ilgili sorumluluklar bütünüyle insana aittir.¹⁰⁸⁹ Her toplumda halk, toplumun nabzını duyan ve toplumun tehdit edildiği tehlike ve güçlükleri bir dereceye kadar görebilenleri istememektedir. Savaşlar, grevler, halk ayaklanmaları ve toplumsal ihtilaller, halka, içinde yaşadıkları toplumda bir yanlışlığın olduğu konusunda yeterli uyarılardır. Buna rağmen halk, tarihin ve insan

---

¹⁰⁸⁵ Ankebût, 29/ 31.

¹⁰⁸⁶ En’âm, 6/ 131.

¹⁰⁸⁷ İbn Kesîr, *Tefsir*, II. 178.

¹⁰⁸⁸ Kasas, 28/ 59.

¹⁰⁸⁹ Demirci, *Kur’an’a Göre İnsan ve Sorumlulukları*, s. 141-142.

kaderine biçim veren ahlâkî faktörleri derinlemesine kavramış olan insanların getirdikleri uyarılara kulak vermediği takdirde, ceza günü uzak değil demektir.¹⁰⁹⁰

Kur'an toplumları iyilikleri sahiplenen ve yaşatan ile iyilikten uzak ve sapkınlığa düşmüş olanlara Allah'ın muamelesinin aynı olmayacağını vurgular: *“Kötülük işleyenler kendilerini iman edip Salih amel işleyenlerle bir tutacağımızı mı sanıyorlar? Hayatları ve ölümleri bir mi olacak? Ne kötü hüküm veriyorlar?”*¹⁰⁹¹ Tarih de buna şahit olmuştur. Toplumların ideolojik, toplumsal ve ekonomik yapıları, aralarındaki farkı oluşturur. İdealden, ahlâktan ve dinden yoksun, bozuk bir toplumla; sâlih ideallerle, daha sağlıklı inançlarla yüklü bir topluma, tarihsel sürecin aynı tarzda muamele etmesini beklemek yanlış olur. Çünkü tarih, ahlâki açıdan tarafsız değildir ve sağlıklı bir toplumu, ahlâki ve toplumsal açıdan ahlâksız olan bir toplumdan kesin bir şekilde ayırır.¹⁰⁹² Çünkü Allah, dünyayı adâlet gerektiren hak ile yaratmıştır ve adalet, zulme uğrayanların zalimler karşısında desteklenmesini, sâlihlerle fesatçılar arasında bir ayırım yapılmasını gerektirir. Eğer bu, dünyada gerçekleşmezse ahirette gerçekleşir.¹⁰⁹³

3. Sonuçlar

Allah'ın bu konudaki metodu (sünnetullâh), insanın kötü amellerinin kötü sonuçlarını ertelemektir. Zalimlere kendilerini düzeltme fırsatı vermek amacıyla Allah'ın böyle yaptığını Kur'an bildiriyor. *“Eğer Allah insanları zulümleri yüzünden hemen cezalandırsaydı, yeryüzünde hiçbir canlı bırakmazdı. Fakat Allah onları belli bir vakte kadar erteler. Vadeleri geldiğinde onu ne bir an erteleyebilirler, ne de bir an öne alabilirler.”*¹⁰⁹⁴ Eğer halk kendini düzeltir ve iyi yönde değişirse o zaman önceki kötü amellerin sonuçları iptal edilebilir ve toplum güç ve dayanışmasını yeniden elde edebilir. Ama öte yandan halk, manevî güç ve görüşle istîdatlı kişilerin uyarışlarına aldırış etmeyerek, yanlışlarında ısrar ederlerse, o zaman kötü amellerinin

---

¹⁰⁹⁰ Sıddıkî, *a.g.e.*, s. 34-35.

¹⁰⁹¹ Câsiye, 45/ 21.

¹⁰⁹² Sıddıkî, *a.g.e.*, s. 22.

¹⁰⁹³ Âlusî, *Rûhu'l-Meânî*, XXIV. 150.

¹⁰⁹⁴ Nahl, 16/ 61. Ayrıca Bkz. Fâtır, 35/ 45.

etkileri ve sonuçları, sonunda toplumun temellerini sarsacak ve suçluları silip süpürecek bir toplumsal devrim ya da siyasal yenilginin ortamını hazırlayacaktır.¹⁰⁹⁵

Allah, kullarının yaptıklarını seyretmektedir. Yani onları kötü amellerinin sonuçlarıyla baş başa bırakır.¹⁰⁹⁶ Allah, asla zâlimlerin yaptıkları zulümden habersiz değildir. Onlar için ahirette hazırladığı daha ağır bir cezayı vermek için ertelemektedir. Onların ahirette cezalandırılacak olması da dünyadaki cezadan kurtulacakları anlamına değildir. Zulüm o kadar büyük bir kötülüktür ki, sadece dünyadaki ceza zulmün karşılığı olarak yeterli görülmemiştir. “*Sakin, Allah’ı zalimlerin yaptıklarından habersiz sanma! Allah, onları ancak gözlerin dehşetle baktığı bir güne erteliyor.*”¹⁰⁹⁷ Halbuki onlar, peygamberler tarafından böyle bir azap ile uyarılmışlardır. Ama onlar, uyarılara aldırış etmemişlerdir.¹⁰⁹⁸ Ahirette beklemedikleri azap ile karşılaşınca, tekrar dünyaya dönüş izniyle Allah’ın çağrısına uyup peygamberlerin sözlerine uyacaklarını söylemektedirler.¹⁰⁹⁹

Toplumsal çöküş sebeplerinden biri de, toplumda, lüks ve rahat içerisinde şatafatlı bir hayat yaşayıp da, toplumsal sorunlarla ilgilenmek yerine, toplumu bozmayı tercih eden “mütrafûn” sınıfının yaşam anlayışındaki çarpıklıktır. “*Biz bir ülkeyi helâk etmek istediğimizde, oranın rahat ve lüks yaşantısına alışmış şımarık elebeşilarına (itaati) emrederiz de, onlar orada kötülük işlerler. Böylece o memleket hakkındaki (helâk) hükmümüz gerçekleşir de oranın altını üstüne getiririz.*”¹¹⁰⁰

Râzi, Kur’an’ın kullanmış olduğu bu “mütraf” kelimesini, “kolaylığı, konfor ve rahatlığı tercih eden, Allah’ın kendilerine bol bol maddi imkânlar verdiği, zengin, sermaye sahibi kişiler olduğunu söylemektedir. Ayette geçen “emir” kelimesi ise emretme anlamında değil, çoğaltma anlamında kullanılmış, böylece ayet, “*Allah bir toplumu helâk etmek istediği zaman, kolaylık ve bolluk içinde yaşayanların sayısını artırır*” anlamındadır. Böyle bir topluluk ise ilâhî emirlere uyacağı ve çevresindeki insanlara namusluca davranacağı yerde, tam aksini yapar ve yeryüzünde fesadın yaygınlaşmasına sebep olurlar.¹¹⁰¹ İbn Kesir ise, İbn Abbas’a dayanarak verdiği

---

¹⁰⁹⁵ Siddîkî, *a.g.e.*, s. 29.

¹⁰⁹⁶ Siddîkî, *a.g.e.*, s. 28.

¹⁰⁹⁷ İbrâhîm, 14/ 42.

¹⁰⁹⁸ Mülk, 67/ 8-9.

¹⁰⁹⁹ İbrâhîm, 14/ 44.

¹¹⁰⁰ İsrâ, 17/ 16.

¹¹⁰¹ Râzî, *Tefsir*, VII, 313-314.

anlama göre bu ayetin, “Allah bir milleti helâk etmek istediği zaman başlarına kötü insanları idareci olarak getirir” şeklindedir.¹¹⁰²

Kur’an’ın maddî yararı olan şeylerin bolluğunun (ekonomik refah), Allah korkusu ve dine dayalı bir manevî denetimle dengelenmedikçe toplumun ahlâkını fesada boğma eğiliminde olduğunu tekrar tekrar vurgulamaktadır.¹¹⁰³ “Biz refah içinde şımarıp böbürlenip azgınlaşan nice ülkeleri helâk ettik. İşte onların geride bıraktıkları yerleri! Onlardan sonra, pek azında oturulabilmişti. Onlara hep biz vâris olduk biz.”¹¹⁰⁴ Ayette geçen “batara” kelimesi, zenginlik sebebiyle şımarık,¹¹⁰⁵ elde edilen nimetler dolayısıyla mağrurlaşmak, bu nimetleri amacının dışında kullanmak, verilen nimetler karşısında şükretmemek,¹¹⁰⁶ bu nimetlerle taşkınlık yapmak, fitne çıkarmak¹¹⁰⁷ için çalışmaktır. Allah bu misali, “biz elimizdeki dünya nimetlerinin gideceği korkusuyla iman etmeyiz” diyen Mekke müşriklere vermiştir.¹¹⁰⁸ Âlûsî (v.1270)’ye göre, “kendilerini beğenip, kendi kendilerini aldatıncaya kadar, hayatın her türlü nimetlerinden yararlanarak güvenlik ve bolluk içinde yaşayan kasabalar”ı anlatmaktadır.¹¹⁰⁹ Verilen bolluk ve nimetlerle şımarıp azgınlaşan toplumların ellerindeki bu nimetler geri alınmıştır. Çünkü onlar ellerindeki bu nimet ve imkânları zulüm ve fesad için kullanmaya kalkışmışlardır.

Allah kendilerine her türlü nimetten bolca verilip de, nimetlere şükretmek yerine, o nimetlerle şımaran, bir de Allah’ın elçilerini yalanlayarak onlara karşı bu nimetlerin verdiği gücü kullanan kavmin elinden bu nimetleri geri almış onları da nankörlükleri sebebiyle korku ve açlıkla cezalandırmıştır.¹¹¹⁰

Allah bir milleti, hatalarından ders çıkarma, kendilerini düzeltme ve ıslah etme fırsatı vermeden helâk etmeyecektir. Ancak verilen bu fırsatı değerlendirmeyip, kendilerini beğenme ve ahlakî yozlaşma ve çöküntünün içine battıkları sürece, Allah onları bütün nimetlerini kaybedecekleri¹¹¹¹ bir akıbet ile karşı karşıya kalacaklardır.

---

¹¹⁰² İbn Kesir, *Tefsir*, III, 33.

¹¹⁰³ Sıddikî, *a.g.e.* s. 38.

¹¹⁰⁴ Kasas, 28/ 58.

¹¹⁰⁵ Râzî, *Tefsir*, IX, 7.

¹¹⁰⁶ İbn Manzûr, *Lisânü'l- 'Arap*, IV. 69.

¹¹⁰⁷ İbn Kesir, *Tefsir*, III. 339.

¹¹⁰⁸ Râzî, *Tefsir*, IX, 7.

¹¹⁰⁹ Âlusî, *Tefsir*, X. 98.

¹¹¹⁰ Nahl, 16/ 112- 113.

¹¹¹¹ Sıddikî, *a.g.e.* s. 40.

¹¹¹² Suyufî (v.h.911/1505) bu ayeti Ubade b. Samit'e dayandırdığı bir hadisi naklederek açıklar ve şöyle der: "Allah bir milletin var olmasını ve gelişmesini isterse, o milleti ahlâki güzelliklerle donatır; helâk olmasını istediği bir millete ise alçakça bir hayatın kapılarını açar."¹¹¹³ İçinde yaşadıkları bolluk ve refah onların küstah, güçleri sebebiyle mağrur ve şımarık, toplumun zayıf ve güçsüzlerini ezen ve zulmeden bir toplum olmalarına sonunda çöküş ve helâklerine sebep olmuştur.

Hz Peygamber s.a.v. toplumda meydana gelen bozulmaların o toplumda ne gibi kötü sonuçlar ve felaketlere sebep olacağını şöyle bildirir: Abdullah b. Ömer rivayet etmiştir. "*Resulallah (sav) bir gün Muhacirlerin yanına gelerek şöyle buyurdular: "Ey Muhacirler! Beş şey vardır ki onlar toplumda yaygın hale geldiği zaman o toplumda hiçbir hayır kalmaz. Onların siz hayatta iken ortaya çıkmasından Allah'a sığınırım. Bir millette zina yaygın hale gelirse o toplumda taun yayılır veya o zamana kadar çıkmamış görülmeyen hastalıklar görülür. Ölçü ve tartıda hile yaygınlaşırsa Allah o toplumu geçim sıkıntısı ve kıtlığa mahkûm eder. Bir toplumda zekât verilmezse o beldeye kuraklık gelir. Şayet hayvanlar olmasaydı Allah bir damla yağmur yağdırmazdı. Herhangi bir millet Allah'a ve Resulüne veya aralarındaki anlaşmalara, yani ahde vefa göstermezlerse, düşmanla yaptıkları anlaşmaları bozarlarsa Allah onlara düşmanları musallat eder, onlar da ülkelerini istila eder ve ellerindeki servetleri alırlar. Bir millet Allah'ın indirdiği hükümlerden işlerine geleni seçer ve hevalarına göre hükmederlerse, Allah onları kendi kendilerine düşürür."*¹¹¹⁴

Fesat, Allah'ın haram kıldıklarını işlemek ve farz kıldıklarını terk etmek ve yapmamaktan yani kulların isyanından kaynaklanmaktadır. Bunun sebebi de Allah'a ve ahiret gününe iman etmemektir.¹¹¹⁵ İnsanlar hakkı ve adaleti haksızlık ve zulmü irtikâp etmiş olmaları onları felâkete sürükler. Çünkü Allah insanlara felah, kurtuluş ve başarı yollarını göstermekle nefislerini terbiye ve ruhlarını arındırarak cennete layık hale gelmelerini istemektedir.¹¹¹⁶ Yeryüzünün dengesini de hak ve adalet üzere

---

¹¹¹² En'âm, 8/ 42- 44.

¹¹¹³ Suyutî, *ed-Dürri'l-Mensûr fi't-Tefsîr Bi'l-Me'sûr*, Dâru'l-Fikr, Beyrut, 1988, III, 270.

¹¹¹⁴ İbn-i Mâce, *Fiten*, 22. (el-Kütübü's- Sitte, Çağrı Yay, İst, 1081/1401, XVIII, 1333.)

¹¹¹⁵ Neml, 27/14.; Mü'min, 40/ 27.

¹¹¹⁶ İsrâ, 17/ 9-10.

kurmuştur. Hak ve adalet dengesini bozan, düzeni bozmuş ve fesada sebep olmuş olur.¹¹¹⁷ Bunun sonucu da toplumsal çöküş ve helâk ile cezalandırılmaktır.

D. Sünnetullâh (Toplumsal İşleyiş Kanunu)

“Sünnetullâh” terkibi, Allah’ın emirleri ve yasakları, O’nun hükümleri yani, fiilî iradesi “Allah’ın koyduğu kanun, nizam” demektir. Sünnet ve Allah kelimeleri cahiliye döneminde bilinen kavramlardır.¹¹¹⁸ Sünnet kelimesi Kur’an-ı Kerim’de ikisi çoğul olmak üzere on altı yerde geçer. Bunların dokuzu Allah’a veya O’nun yerini tutan zamire izafe edilerek, “Allah’ın Sünneti” manâsını taşır. Diğerleri, “Yüce Allah’ın geçmiş ümmetlere veya onlara gönderdiği peygamberlere uyguladığı nizâm anlamındadır.¹¹¹⁹ Söz konusu ayetlerde, peygamberleri yalanlayıp davet ve tebliğlerine olumsuz cevap veren, tabiatın işleyişini düzenleyen ilâhî kanunları aşacak mûcizeler isteyen geçmiş milletleri helâk eden ceza niteliğindeki “âdet-i ilâhiye” anlatılmış, bununla peygambere karşı direnen inkârcılara ders verilmiştir.¹¹²⁰

“Sünnetullâh” Kur’an’a hâs bir tabirdir. Kur’an’da ‘sünnet’ kelimesindeki ‘sürekli, düzenli ve özgün uygulama’ anlamı Allah’a nisbet edilmek suretiyle Allah’ın yaratma ve yürütmesinde öteden beri süregelen ve değişmeyen uygulamasının bulunduğu işaret edilmiştir.¹¹²¹

Sünnetullâh, “Allah’ın Kanunu” anlamında Kur’an’da çok kullanılmış bir terkipdir. Allah’ın geçerli kanunu, “yürürlükte olan kanunu”, “değişmez kanunu” gibi değişik anlamlarla pek çok ayette geçmektedir.¹¹²² Toplumsal olayların akışı gelişigüzel ve tesadüfî olmadığı gibi dünya hayatı da bir oyun ve eğlence değildir. Ortada değişmez, sapsamaz, bozulmaz ve işlerliğini yitirmez ilâhî kanunlar vardır.¹¹²³

Kur’an, bütün toplumların, milletlerin, peygamberlerin ve toplum önderlerinin yaşadıkları olayları canlı ifadelerle anlatmaktadır. Bu anlatımın yer aldığı kıssalarda, toplumların tarihi süreç içerisinde geçirdikleri değişimlerin

¹¹¹⁷ Sâd, 38/ 26.

¹¹¹⁸ İbn Manzûr, *Lisânu'l-Arap*, “snn” Md. XIII, 225.

¹¹¹⁹ M. Fuad Abdulbâki, *el-Mu'cem*, “snn” Md.

¹¹²⁰ Çelebi, İlyas, “Sünnetullah” Md. DİA, XXXVIII, 159.

¹¹²¹ Çelebi, *a.g.m.*, s. 159.

¹¹²² Bkz. İsrâ, 17/ 77; Fâtır, 35/ 43; Fetih, 48/ 23.

¹¹²³ Tok, *Kur'an'da Sünnetullah*, s. 41.

tezahürleri ile birlikte değişmeyen genel özellikleri de işlenmektedir. Bunlar zaman ve mekânla sınırlandırılmayan evrensel gerçekliklerin bulunduğuna ait vurgular aracılığıyla gerçekleşmekte olup, tarihte zamana ve mekâna bağlı olarak değişim gösteren şeylerin; sosyal ilişki ağları, üretim ve tüketim biçimleri, sosyal kurumlar gibi arka-planında fitrat bakımından değişmeyen ve süreklilik taşıyan değerlerdir.¹¹²⁴

Bireysel ve toplumsal yapıların hayatları ve yaşama biçimleri, medeniyetlerin doğuşu, yükselişi ve yıkılışı gibi olgular da “sünnet” kavramı içerisinde değerlendirilir. Bu bağlamda Kur’an, tarihi sürece yayılmış, tarihsel ve toplumsal değişmeyi yönlendiren ilişkiler bütünü “sünnetullâh” ifadesi ile kavramlaştırmaktadır. Toplumların kendi içinden gerçekleştirdikleri değişim ve dönüşüm, bir yasadan bağımsız değil, bilâkis ‘sünnetullâh’ bağlamında Allah’ın evrensel olarak geçerli kıldığı kanunlar çerçevesinde gerçekleşmemektedir.¹¹²⁵

Evrende, insana bırakılan alanın dışında tam bir düzen ve nizam hâkimdir. Bütün bir evren, Allah’ın koyduğu yasalarla tam bir denge düzen içinde işlemektedir.¹¹²⁶ Kur’an belirlenmiş bir ölçüyle işlemeye devam eden bu ilâhî düzeni de “sünnetullah” olarak isimlendirmektedir. Sünnetullâh, Allah’ın bütün mahlûkat ve kâinat üzerinde işlettiği değişmez emri ve kanunudur.¹¹²⁷

Sünnetullah’ın gereği olarak her şey, kendisi için konulmuş olan ilâhî yasaya boyun eğerek varlığını sürdürmekte; düzenini korumaktadır. Allah’ın bizzat kontrolünde tuttuğu âlemin işleyişinde en ufak bir kargaşa yoktur.¹¹²⁸ Fesad yalnızca insanın kontrolüne bırakılan, onun sorumluluğuna verilen alanlarda ortaya çıkmaktadır.¹¹²⁹ Fesad, Allah’ın hükümlerini yalanlayan veya onlara gereğince uymayan müfsidlerin fiillerinin neticesinde ortaya çıkmaktadır: Kur’an’da ‘sünnetullâh’, tarih içerisinde insanın başıboş bırakılmadığını, sorumlu kılındığını ve her davranışının bir değişimle sonuçlandığını vurgulamaktadır.¹¹³⁰

---

¹¹²⁴ Özsoy, Ömer, *Sünnetullah, Bir Kur’an İfadesinin Kavramlaşması*, Ankara, 1994, s. 92

¹¹²⁵ Çelik, a.g.e., s. 57.

¹¹²⁶ Rahmân, 55/ 7-8.

¹¹²⁷ İsrâ, 17/ 77.

¹¹²⁸ Mülk, 67/ 3-4.

¹¹²⁹ Rûm, 30/41.

¹¹³⁰ Mü’minûn, 23/ 115; Kıyamet, 75/ 36.

II. TOPLUMSAL BİR VARLIK OLARAK İNSAN

Cemiyet hayatının bilinmesi, fertlerin biyolojik yapılarının bilinmesine bağlıdır. Toplumsal kanunlar büyük nispetler dâhilinde, biyolojik kanunlar tarafından tahdîd edilmiştir. Yani fertler nasıl bedenlenmiş bir ruh tezahüründen oluşmuş iseler, cemiyet de, fertlerden mürekkep büyük bir ruh olup, bedendeki fonksiyonunun aynısını gösterir, bunun üzerinde bir yaptırımı olamaz. Bundan dolayı ferdin biyolojik yapısını bilmek, toplumu bilmektir.¹¹³¹ Yani toplum insanların ruhunu oluşturan, bu anlamda ona yön veren, insanı huzurlu ya da huzursuz yapan oluşumdur. Dolayısıyla insanın iyi veya kötü olduğu, toplumsal yapı içerisinde ortaya çıkar. Çünkü insan, hayatına genellikle toplum yön vermektedir. O halde bir insanı tek başına sürdürdüğü yaşamıyla değerlendirmek imkânsızdır.

İnsanın yaratılıştan getirdiği birtakım fitrî özellikler taşıdığı ve bu durumun onun hayatında ve davranışlarında belirleyici ve yönlendirici etken olduğunu kabul etmek gerekir. Kur'an'a göre insan, fesad çıkarmaya ve kan dökmeye müsait ve meyilli,¹¹³² çok haksızlık eden (zalûm)¹¹³³ çok nankör, (keffâr)¹¹³⁴ (kenûd)¹¹³⁵ mal sevgisinin getirdiği cimrilik ve katılık (şedîd)¹¹³⁶ çok aceleci (acul)¹¹³⁷, bir takım zafiyetleri olan (daûf), çok cahilce davranan (cehûl),¹¹³⁸ çok hırslı ve sabırsız (helû')¹¹³⁹ kıskanç ve bencil¹¹⁴⁰ gibi çok değişik özelliklere sahip bir varlık olmasına rağmen yeryüzünün halifesi kılınmıştır.¹¹⁴¹ İnsan, yaratılıştan getirdiği za'afiyetleri ile vardır.¹¹⁴² O, aceleci,¹¹⁴³ kıskanç,¹¹⁴⁴ hased eden,¹¹⁴⁵ nankörlük eden ve zâlim¹¹⁴⁶,

¹¹³¹ Aydın, Hayati, *Kur'an'da İnsan Psikolojisi*, İstanbul, 1999, s. 50.

¹¹³² Bakara, 2/ 30

¹¹³³ Ahzâb, 33/ 72; İbrâhim, 14/ 34

¹¹³⁴ İbrâhim, 14/ 34

¹¹³⁵ Âdiyât, 100/ 6

¹¹³⁶ Âdiyât, 100/ 7

¹¹³⁷ İsrâ, 17/ 11

¹¹³⁸ Ahzâb, 33/ 72

¹¹³⁹ Meâric, 70/ 19

¹¹⁴⁰ Nisâ, 4/ 28.

¹¹⁴¹ Bakara, 2/ 30; En'âm, 7/ 165; F3atr, 35/ 39; Sâd, 38/ 26

¹¹⁴² Nisâ, 4/ 28

¹¹⁴³ İsrâ, 17/ 11

¹¹⁴⁴ Nisâ, 4/ 128

¹¹⁴⁵ Nisâ, 4/ 54; Mâide, 5/ 27

¹¹⁴⁶ İbrâhim, 14/ 34; Şûrâ, 42/ 48; Feer, 89/ 15-16; Âdiyât, 100/ 6

bencil,¹¹⁴⁷ câhil,¹¹⁴⁸ dünyaya ve mala düşkün,¹¹⁴⁹ malı ve evladının çokluğuyla övünen,¹¹⁵⁰ kendisine çok mal verildiğinde azan,¹¹⁵¹ fesad çıkarmaya meyilli,¹¹⁵² çabuk ümitsizliğe kapılan,¹¹⁵³ korkuları olan, hırs, öfke ve kin tutan olumsuz özellikleri olan bir yapıda yaratılmıştır. Bu olumsuz yönleri inanç, ibadet ve ahlâk esaslarıyla eğitilerek düzeltilmeye (ıslâh) çalışılır.¹¹⁵⁴

İnsanın yapısında mevcut olan bu özellikler aslında onda bir takım önemli dengeleri sağlamakta, insan biyoloji ve psikolojisini kontrol altında tutmak suretiyle koruma işlevi görmektedir. Şehvet (istek), organizmaya yararışlı gıdaların alınmasını ve neslinin devamını, öfke, hedefinden alıkoyacak, maksatlarına ket vuracak engel ve tehlikelere karşı savunmasını, uyku, faaliyetleri için enerji toplamasını, korku ve tehlikelere karşı organizmanın sakınmasını sağlamaktadır.¹¹⁵⁵

Zaten insanı ıslah etmeyi hedefleyen Kur'an ve Sünnet'in insana ait zaaflarının üzerinde önemle durması gereklidir.¹¹⁵⁶ Çünkü zaafılar insanı fesada sevkeden en önemli etkenlerdir. Kur'an'da "وخلق الانسان ضعيفا"¹¹⁵⁷ ayetinde geçen 'daif' kelimesi, "İnsan zayıf bir varlık olup hevâsına meyleden"¹¹⁵⁸ isteklerinin peşine takılıp giden veya "İhtiyacı hiç bitmeyen bir varlık"¹¹⁵⁹ olduğunu ifade etmektedir.

O halde insanın yaratılışında hayır ve şerre, heva ve bedensel şehvetlere tabi olma, hissî ve dünyevî isteklerle meşgul olma, fazilet, takva ve yüksek insanlık örneğine yükselme ve sâlih amelde bulunma ve bunlarla sükûnet ve ruhsal mutluluğa ulaşma hususunda bir yetenek bulunmaktadır.¹¹⁶⁰ İnsan tabiatının hayır ve şer, fazilet ve rezalet, Allah'a itaat ve isyan arasında¹¹⁶¹ bir çatışmayı içermesi doğaldır.¹¹⁶²

---

¹¹⁴⁷ Mâide, 5/ 30

¹¹⁴⁸ Hûd, 11/ 46; Ahzâb, 33/ 72

¹¹⁴⁹ Âl-i İmrân, 3/ 14

¹¹⁵⁰ Hûd, 11/ 10; Hadîd, 57/ 20

¹¹⁵¹ Şûrâ, 42/ 27

¹¹⁵² Bakara, 2/ 30

¹¹⁵³ Hûd, 11/ 9; Şûrâ, 42/ 28

¹¹⁵⁴ A'râf, 7/ 170

¹¹⁵⁵ Necati, *a.g.e.*, s. 105; Aydın, Hayati, *a.g.e.*, s. 49.

¹¹⁵⁶ Aydın, Hayati, *a.g.e.*, s. 22.

¹¹⁵⁷ Nisâ, 4/ 28.

¹¹⁵⁸ Aydın, Hayati, *a.g.e.*, s. 25.

¹¹⁵⁹ Râgıp el-İsfahânî, *a. g. e.*, s. 296 .

¹¹⁶⁰ Ra'd, 13/ 28.

¹¹⁶¹ Şems, 91/ 8.

¹¹⁶² Necati, *a.g.e.*, s. 213-214.

Ancak Allah'ın bir lütfu olarak insan, fitrat noktasında şerre nisbeten hayra daha meyyal olarak yaratılmıştır. Bu noktadan hareketle insana baktığımızda bütün azaları kendi yaratılışına uygun olana doğru bir içgüdü ve fizyoloji ile programlanmış olduklarını görürüz.¹¹⁶³ Bu, insan bünyesini daima, hayra ve hakka doğru yöneltir ki, buna asıl iyiliğe meyyâl olarak yaratılmış “fitrat” denilir.¹¹⁶⁴

İnsan, dünyevî zevkleri tercih ettiğinde, heva ve şehvetlerinin peşine takıldığında, Rabbi'ni ve ahiret gününü unuttuğunda, hayvanın bir benzeri hatta daha da kötüsü olur. Çünkü o, Allah'ın kendisini hayvanlardan ayrıcalıklı kıldığı aklını kullanmamıştır.¹¹⁶⁵ İnsan aklıyla temayüz eden ve üstünlük kazanan bir varlık olduğu için, akli yok eden, işlevsiz hale getiren içki ve uyuşturucular kendisine haram kılınmıştır.¹¹⁶⁶ Çünkü Kur'an'da geçtiği şekliyle ‘hamr’ akli örten şey demektir. Bu nitelikteki tüm içki ve uyuşturucular ‘hamr’ kapsamına girer.¹¹⁶⁷ Dolayısıyla insana en değerli varlık olma özelliği kazandıran aklın işlevini yitirmesi, yerli yerince kullanılmaması veya kötüye kullanılması, insanı yaratıkların en kötüsü durumuna düşürmektedir.¹¹⁶⁸ Yine akılla bağlantılı olan uzuvların da hakikat ve hikmet yolunda kullanılmaması insanı hayvanlardan daha aşağı bir konuma indirmektedir.¹¹⁶⁹

A. İnsanın Fitrî Özellikleri

“El-fatru” (الْفَطْر) zamme ile yarmak demektir. Kesra ile “başı ortaya çıktı göründü” demektir. Üzümün başları ortaya çıkıp görüldüğünde “فطر العنب” denilir. Devenin dişi çıktığında da (zamme ile) böyle denilir. Allâh hakkında kullanılırsa yarattı, ilk kez yaptı, inşa etti anlamlarına gelir. Oruçlunun orucu açıp yeyip içmesine ise (iftâr) (افطار) denilir. İnsanın yaratılıştan getirdiği şeyler için “onun fitratı” denilir. “El-Fıtratü” (الفطرة) yaratılış demektir. İbn Abbas şöyle demiştir: “فاطر السماوات” ne

¹¹⁶³ Aydın, Hayati, *a.g.e.*, s. 44.

¹¹⁶⁴ Yazır, *a.g.e.*, VI, 3823.

¹¹⁶⁵ Necati, *a.g.e.*, s. 214.

¹¹⁶⁶ Mâide, 5/ 90-91.

¹¹⁶⁷ Altuntaş, Halil, Şahin, Muzaffer, *Kur'an'ı Kerim Meâli*, s. 122.

¹¹⁶⁸ Enfâl, 8/ 22.

¹¹⁶⁹ A'râf, 7/ 179.

demek bilmiyordum tâ ki, bir kuyu hakkında iki davacı bana geldi ve biri diğereine “أنا فطرته” “onu ilk defa ben kazdım” dedi, işte o zaman anladım.¹¹⁷⁰

Fıtrat ilk yaratmak demek olan “fa-ta-ra” (فطر) fiil kökünden ‘mastar binâi nev’i’ olarak yaratılışın ilk tarz ve hey’etini ifade eder. Burada “فطر الناس عليها” kaydından da anlaşıldığına göre bundan maksat, her ferdin kendine mahsus olan fıtratı cüz’iyyesi değil, bütün insanların insan olmak haysiyetiyle yaradılışlarında esas olan ve hepsinde müşterek bulunan fıtrat-ı külliye dir. İnsanın aslî fıtratı her türlü dış etkilerden ve sonradan edinilen huy ve davranışlardan salim olarak düşünüldüğünde aslî fıtrat sahih ve sâlimdir. Kişide doğuştan gelen organ eksiklikleri ve özürleri fıtrat eksikliğine delâlet etmez.¹¹⁷¹

Fıtrat hep Hakk’a ve hayra yönelik bir istikamet takip etmeye müsait bir yapıdır. Organlar ve insandaki istek ve arzular onun menfaatini elde etmeye uygun yaratılmıştır. Zararına olan şeylere meyletmesi ve onları elde etmesi fıtrata ters bir durumdur ve fıtratın bozulduğuna işarettir. İnsanın, insan ruh ve zekâsının aslî fıtratı da Hakk’ı tanımak ve başkasına kul olmamak içindir.¹¹⁷²

Mücadele ve savunma mekânizmaları açısından insan tabiatına ilişkin yaklaşımlardan birincisi olumsuz bakış açısidir. Buna göre; insan kötü ve doğası gereği tahripkârdır. Bundan dolayı savaş kaçınılmazdır ve başımızda otoritelerin bulunması zorunludur. İnsanlar kontrol altında tutulmalıdırlar. Çünkü onları kendi saldırganlıklarından korumak gerekir. İkinci bir yaklaşım ise, insan doğası temelde bu tür saldırganlıklardan uzaktır. Sosyal ve kültürel çevre onu böyle davranışlara zorlamaktadır. Eğer biz bu kötü şartları değiştirirsek, insandaki tüm olumsuz duyguları gideririz.¹¹⁷³

Kur’an ve Hadisler, kâinatın bir parçası olan insanı doğuştan getirdiği bazı temayüller ile birlikte fıtratının temizliğini kabul eder: “Biz insanı en güzel biçimde yarattık”¹¹⁷⁴ “Her doğan, fıtrat üzere doğar.”¹¹⁷⁵ Buna göre fıtrattaki bozulma

¹¹⁷⁰ el-Cevherî, *es-Sihâh*, II, 781; İ. Manzur, *Lisânu’l-Arap*, V, 55-56; Firuzabâdî, *Kâmûsu’l-Muhît*, s. 587.

¹¹⁷¹ Yazır, *a.g.e.*, VI, 3822-3823.

¹¹⁷² Yazır, *a.g.e.*, VI, 3823.

¹¹⁷³ Düzenli, *a.g.e.* s. 131.

¹¹⁷⁴ Tîn, 95/ 4.

¹¹⁷⁵ Buharî, *Cenâiz*, 80; Müslim, *Kader*, 22-24; Malik, *Cenâiz*, 52; E. Davud, *Sünnet*, 17; Ahmed İbn Hanbel, *Müsned*, II. 233, 253.

sonradan olan arızî bir durumdur. Fıtrat için asıl olan salâh'tır. Çünkü Kur'an "*İslahından yeryüzünde sonra fesat çıkarmayın*"¹¹⁷⁶ ayeti ile buna işaret etmektedir.

İnsan etrafındaki olumsuz etki ve faktörlere rağmen fıtratında var olan iyi özellikleri kaybetmeyebilir. "*Andolsun ki, o (müşriklere) 'göklere ve yeri yaratan, güneşi ve ayı emri altında tutan kimdir diye sorsan, mutlaka 'Allah'tır derler.'*"¹¹⁷⁷ Mekke müşriklerinden bahseden bu ayet, her türlü ahlâki olumsuzlukların yaşandığı ortamlarda dahi insanın temiz fıtratının bütünüyle yok edilemeyeceğine işaret eder. "*Denizde başınıza bir musibet geldiğinde, O'ndan başka bütün yalvardıklarınız kaybolup gider.*"¹¹⁷⁸ Ayeti ise, kin, şehvet, haset vs. ğayr-i ahlâkîliğin yok ettiği zannedilen temiz fıtratın yok olmadığını göstermektedir. Bu aslî fıtratın, insan gücünün aştığı, hiçbir elin kendisine yetişmediği sıkıntı ve ani şoklar karşısında birden kabuğunu parçalayıp ortaya çıktığını göstermektedir.¹¹⁷⁹

B. İnsanın Sorumluluğu (Mes'ûliyet)

Sorumluluk, Arapça'da teklîf" veya mükellefiyet olarak karşılık bulan bir kelime olup, daha çok fikhî (hukukî) bir terim olarak kullanılmaktadır. Teklife muhatap olan kişiye "mükellef" denir Mükellefiyet, en genel anlamıyla, "Yüce Allah'ın aklî melekeleri yerinde olan insanı, hilâfet ve emanet görevi ile yükümlü tutması" demektir.¹¹⁸⁰ "Uyulması gereken kurallara uymamanın hesabını verme hali" ya da kişinin kendi davranışlarının veya kendi yetki alanına giren herhangi bir olayın sonuçlarını üstlenecek olması" şeklinde tanımlanan sorumluluk; terim olarak daha çok ahlâk ve hukuku ilgilendirir.¹¹⁸¹

Kavram olarak mes'ûliyet, "başlangıcı ve sonu olan bir zaman zarfında belli sıfatları haiz kişilerin kendi iradeleriyle yaptıklarından sorumlu tutulması ve bunlardan muâheze edilmesi" şeklinde değerlendirilebilir. Sorumluluk, bir görevi

---

¹¹⁷⁶ A'râf, 7/ 56, 85.

¹¹⁷⁷ Ankebût, 29/ 61.

¹¹⁷⁸ İsrâ, 17/ 67.

¹¹⁷⁹ Aydın, Hayati, *a.g.e.*, s. 29

¹¹⁸⁰ Demirci, *Kur'an'ın Ana Konuları*, İFAV Yay. İst. 2008, s. 122-123.

¹¹⁸¹ Sülün, Murat, *Kur'an'da Mes'ûliyetin Kavramsal Çerçevesi*, *Kur'an-ı Kerim'de Mes'ûliyet*, içinde, İstanbul, 2006, s. 20.

yapmaya ve bir emri yerine getirmeye çağrıldığında başlar, bu çağrıya uyarak görevini yerine getirip hesabını verdiği zaman da biter.¹¹⁸²

İslâm hukukuna göre mükellefiyetin temel şartı, ehliyettir. Yani bir insanın herhangi bir işle mükellef tutulması için o işe ehil olması gerekmektedir. Bu da kişinin kendisine yöneltilen hitabı anlayacak ve bu hitabın gereğini yerine getirebilecek güçte olmasıyla mümkündür. Yüce Allah teklife muhatap kıldığı insana hitabın mahiyetini kavraması için akıl, idrak, temyiz kudreti ve irade hürriyeti vermiş, bu kudret ve hürriyeti tam olarak kullanabilecek yaşa geldiğinde de onu, söz konusu hitabın içeriği ile sorumlu tutmuştur.¹¹⁸³ Teklifin esasını akıl ve idrak teşkil eder; yani akıl ve idrak, teklifin temel direğidir.¹¹⁸⁴ Bu doğrultuda aklın emri ve komutuyla hareket eden diğer organlar da işledikleri ve işlevleri hakkında sorumlu tutulacaktır.¹¹⁸⁵

İnsan mutlak anlamda sorumlu bir varlıktır,¹¹⁸⁶ başıboş ve gayesiz yaratılmamıştır.¹¹⁸⁷ Dinin temel amacı akıl, can, mal, namus/nesil ve inanç emniyetini sağlamak olup, bunu da insanoğluna birtakım emanetler yükleyerek gerçekleştirmektedir. İtikat alanında bâtil inanç ve düşüncelerden uzak muvahhidâne bir zihnî hayat, amelî plânda ise başta dinî emir ve yasaklar olmak üzere, dünyada ve ahirette işe yarayacak (sâlih) amelleri yerine getirmek¹¹⁸⁸ gibi yükümlülüklerle sağlanmaktadır.

Kur'an'a göre insanın yeryüzünde yüklendiği görev ve taşıdığı misyon yeryüzünü imar etmektir: “O, sizi yeryüzünden (topraktan) yarattı ve sizi oranın imarından sorumlu (ve buna donanımlı) kıldı.”¹¹⁸⁹ Bu ayeti kerimede insanoğluna çok hayati bir mesaj verilmektedir. Çünkü yeryüzü Allah'ın insana bir emanetidir. Bu emanetin, Allah'ın yeryüzünde yarattığı tabii denge çerçevesinde korunması, geliştirilmesi ve imar edilmesi gerekir. Allah'ın yeryüzüne koyduğu dengeye zarar

---

¹¹⁸² Aydar, Hidayet, *Kur'an'da Mes'ûliyet Riayet ve Riayetsizliğin Dünyevi ve Uhrevî sonuçları*, (Kur'an'da Mes'ûliyet içinde) s. 253.

¹¹⁸³ Zeydan, Abdulkerim, *el-Vecîz fî Usûli'l-Fıkh*, Beyrut, 1997, s. 87.

¹¹⁸⁴ Ebû Zehra, Muhammed, *İslam Hukuku Metodolojisi*, (Çev. Abdulkadir Şener), Fecr Yay, Ankara, 2000, s. 183.

¹¹⁸⁵ İsrâ, 17/ 36.

¹¹⁸⁶ A'râf, 7/6.

¹¹⁸⁷ Mü'minûn, 23/ 115; Kıyâmet, 75/ 36.

¹¹⁸⁸ Sülûn, a.g.m. s. 31

¹¹⁸⁹ Hûd, 11/ 61.

verecek her türlü anlayış ve eylem de Kur'an'ın bu mesajına ters düşer. Çünkü insana verilen görev yeryüzünün imarıdır.¹¹⁹⁰

İnsan-tarih ilişkisi içinde tarih, insanın kendini tanıması, sorumluluğunun bilincine ermesi, varlığını, yani ne olduğunu anlaması konusunda aracılık yapmaktadır. İnsanın olaylar üzerindeki iz ve tesirleri tespit edilebildiği, bir başka deyişle insan hayatının bir ifade biçimi olan tarih yorumlanabildiği takdirde, insanın tarih ve evren karşısındaki konumu ve sorumluluğu anlaşılabilir. Çünkü tarih, insanın yüklendiği misyonu ne ölçüde yerine getirdiğini, anında ve titizlikle kayıt defterine işlemekte ve bunun sonucunda ortaya çıkan kâr ve zararı tespit işini ise, işvereni konumunda olan insana bırakmakta ve sorumluluğu da ona atmaktadır.¹¹⁹¹

Kur'an'a göre insanın yerine getirmekle görevli olduğu birisi kendisiyle, diğeri de çevresiyle ilgili olmak üzere iki sorumluluğu vardır. İlk sorumluluğu hem düşünce hem de eylem alanındadır ve Hukukullah (Allah hakları) olarak ifade edilir; ikincisi ise, Hukuku'l-Ibâd ya da Hukuku'n-Nâs (diğer insanların haklarını gözetmek) şeklinde ifade edilir. İnsanın üzerine düşen başlıca görevi, fitratının gereklerine uyarak Allah'a kulluk etmektir.¹¹⁹²

Öteki sorumluluk ise toplumsal vicdanın (bilincin) gelişimiyle ve başkalarının iyiliğini arzulamakla ilişkilidir. Bu, insanın hayat boyunca bütün hareketlerinde başkalarının haklarına saygı göstermesi demektir. Bu iki kelimeyi, “insanın kendisine ve topluma karşı sorumlulukları” şeklinde değerlendirmek mümkündür. Bu iki yönlü sorumluluk anlayışı birbirinden ayrı ve birbiriyle ilişkisizmiş gibi düşünülemez.¹¹⁹³ Zihin fitrata uygun olan davranışın kararını verir ve insan da onu eylem planına döker. Bu noktada kişinin niyeti çok önemli bir rol oynar. “Hukukullah” ile “Hukuku'l-Ibâd”ın ya da nefse karşı olan sorumluluklarla, topluma karşı olan sorumlulukların uyumlu bir karışımını bulmayı amaçlayan “denge”nin, isabetli bir biçimde kurulmasıyla veya nefsin arzularıyla başkalarının çıkarının çatışmasını önleyip arada bir denge kurmakla niyetin saflığının derecesi ortaya çıkar.¹¹⁹⁴

---

¹¹⁹⁰ Altuntaş ve Şahin, *Kur'an'ı Kerim Meâli*, (Dipnot s. 227.)

¹¹⁹¹ Pazarbaşı, *a.g.m.* s. 58. İlgili ayetler için bkz. İsrâ, 17/ 13-14; Yâsîn, 36/ 12; İnfitar, 82/ 10-12.

¹¹⁹² Abdullatif, Seyit, *Kur'an'ın Zihni İnşası*, (Çev. M. Kürşat Atalar), Pınar Yay. İst, 1995, s. 75.

¹¹⁹³ Abdullatif, Seyit, *a.g.e.*, s. 76.

¹¹⁹⁴ Abdullatif, Seyit, *a.g.e.*, s. 76.

İslam kültürü, işte bu sürecin ifadesinden başka bir şey değildir. Sürece yön veren genel prensip ise, “Allah’ın emirlerine itaat, kulların hukukuna riayet” şeklinde ifade edilebilir. Kişinin nefesine ve diğer insanlara karşı sorumlulukları, burada kişinin amellerinin bütünleyici yönlerini oluşturmak için, birbiri peşisıra sıralanmıştır. Kişinin hem ailesi için hem de en genelde toplumdaki rolü ne olursa olsun, bu iki yönlü sorumluluğa dikkat etmelidir. Bu konuda duyarlı olmak, ‘hayr’dır, duyarsızlık ise ‘şer’dir. Bu ayırım hayatın, fiziksel, entelektüel, manevî, toplumsal, ekonomik ve siyasal her alanında belirleyicidir.¹¹⁹⁵

Kur’an öğretisi, bütünüyle insanın sorumluluğu kavramı üzerine oturmuştur. Buna göre insan hem kendisinden, hem de ortak bir hayatı paylaştığı toplumundan sorumludur. İnsanlar, toplumsal kargaşa, düzensizlik, çöküntü, bozulma ve kokuşmalardan toplumlarını korumak ve kurtarmakla yükümlüdür. Bu ilke Kur’an tarafından ortaya konulmakta ve bu konuyu gündeme getiren Kur’an kıssalarının çoğunda, bireylerin toplumsal bozulmalara karşı koyuşları anlatılmaktadır. Bütün peygamberlerin mücadeleleri de, bu direniş ve karşı çıkışların bir toplamıdır.¹¹⁹⁶

Kur’an’ı Kerim, genelde iyi amelleri Allah’a, kötülerini de insana nispet eder. Çünkü Kur’an, eğitim üslûbunu kullanır. İyi amellerin kişiye nispet edilmemesi, kişi şımarmasın; kötü amellerin kişiye nispet edilmesi ise, sorumluluğunu daha çok hissetsin diyerdir.¹¹⁹⁷ Zira insan iyiliği kendinden bilince ‘Kârun’laşmaktadır.¹¹⁹⁸

İnsanı mükerrer bir varlık¹¹⁹⁹ olarak yaratan yüce Allah, kâinattaki bütün varlıkları insanın emrine ve hizmetine vermiş,¹²⁰⁰ insanı da yeryüzünde halife kılmıştır.¹²⁰¹ İnsanı, bu kâinat emanetini koruyabilecek nitelik ve kabiliyette yaratmış, bunun için kendisine lazım olan sorumluluk taşıma donanım ve bilgisini vermiştir. İçerisinde yaşadığımız kâinat bir emanettir. Bu emaneti yüklenebilme cesaretini de insan göstermiştir. Mü’mindeki emanet bilinci, onu insanlığın hayrına çalışan seçkin bir topluluk olmasını sağlamıştır. Bu özellik ona, kâinattaki mükemmel düzen ve dengenin korunması sorumluluğunu yüklemiştir.

---

¹¹⁹⁵ Abdullatif, Seyit, *a.g.e.*, s. 76.

¹¹⁹⁶ Pazarbaşı, *a.g.m.* s. 56.

¹¹⁹⁷ Şimşek, M. Sait, *Kur’an’ın Ana Konuları*, s. 87.

¹¹⁹⁸ Kasas, 28/ 78.

¹¹⁹⁹ İsrâ, 17/ 70.

¹²⁰⁰ Nahl, 16/ 10-17.

¹²⁰¹ En’âm, 6/ 165.

C. İnsanın Özgürlüğü ve Sorumlulukla İlişkisi

İnsanın sorumluluğu, Yaraticının kendisine verdiği özgürlükle bağlantılıdır. İnsana irade ve bu iradesini özgürce kullanma imkânı da verilmiştir. Buna işaret eden ayetlerde, insanın özgür kılındığı açıkça ifade edilmiştir. İnsana özgürlüğünden kaynaklanan sorumluluk yüklenirken, kendisine ihtiyaç duyacağı rehberlik de verilmiştir.¹²⁰² İnsanın inanma konusunda bile özgür kılınması, akıl ve iradesini kendi seçiminde dilediği gibi kullanmasını sağlamak içindir. “*De ki. “Hak Rabbinizdendir. Artık dileyen iman etsin, dileyen inkâr etsin.”*”¹²⁰³ İnsan böyle bir inanç tercihinde bulunma özgürlüğü ile beraber, sorumsuz olmadığı, yaratılışının belli bir gayeye matûf olduğu ve yaptıklarının hesabının sorulacağı da kendisine hatırlatılmıştır. “*Sizi boşuna yarattığımızı ve bize tekrar döndürülmeyeceğinizi mi sandınız?*”¹²⁰⁴ Akıl ve irade ile donatılıp, bilgi edinme ve bu bilgiyi yorumlama ve kullanma kabiliyetine sahip olan insan, elbette ki sorumsuz bırakılacak değildir. “*İnsan, kendisinin başıboş bırakılacağını mi zanneder?*”¹²⁰⁵

İnsanın özgürlüğü varlığından kaynaklanmaktadır. Bir başkasının ona tanıdığı bir özgürlük değil, yaratıcısının kendisine verdiği bir hareket ve faaliyet alanına sahiptir.¹²⁰⁶ Varoluşsal özgürlük olarak ifade edilen bu özgürlük, insana özeldir ve insanca yaşamının hayati önemini vurgulayan temel niteliklerden biridir. İnsan bilinci ve farkındalığıyla, gizli yeteneklerini gerçekleştirme ve geliştirme çabasında olan tek varlıktır. Eylemlerini kendi tercihleri ile ortaya koyar.¹²⁰⁷

İnsan, tamamen kuralların ve kararların mahkûmu da değildir. Kendisine bir hareket ve eylem alanı verilmiştir. Bu anlamda insan, varoluşunu sınırlayan çerçeve içerisinde özgürce davranabilir; tercihlerde bulunabilir ve kararlar verebilir. Hatta istediği ve gücü yettiği takdirde, bütün sınırları aşmaya ya da sahip olduğu bütün özgürlüklerini yok etmeye yönelik köklü tercih ve girişimlerde de bulunabilir.¹²⁰⁸

---

¹²⁰² İnsan, 76/ 3.

¹²⁰³ Kehf, 18/ 29.

¹²⁰⁴ Mü’minûn, 23/ 115.

¹²⁰⁵ Kıyame, 75/ 36.

¹²⁰⁶ Kehf, 18/ 29; İnsan, 76/ 3.

¹²⁰⁷ Bahadır, Abdülkerim, *İnsanın Anlam Arayışı ve Din*, İnsan Yayınları, İstanbul, 2011, s. 57.

¹²⁰⁸ Bahadır, a.g.e., s. 58-59.

Zira insanı diğer bütün varlıklardan ayıran en temel niteliklerden biri, özgürlüktür. İnsana onuruna yaraşır anlamda özgürlük, kişisel, çevresel, ya da kültürel sınırları hiçe sayarak; onları tepkici bir yaklaşımla yıkarak aşmaya değil, olumlu bir yaklaşımla imkânlar ölçüsünde davranış sergilemeyi ifade eder.¹²⁰⁹ Bu da insanın kendi hür iradesine hâkimiyeti ile mümkündür. İradesiyle hareket edemeyenin özgürlüğü yoktur. Bu anlamda Kur'an insanı tam bir hür irade ile özgür kılmış, bunu da ona yüklediği ağır bir sorumluluk olan halifelik ile ortaya koymuştur.

Özgürlük asıl değerine, sorumluluk ile beraber yaşadığı zaman ulaşır. Bu anlamda ne kadar özgürlük isteniyorsa, o kadar sorumluluk sahibi olmak gerekir.¹²¹⁰ İnsan hürriyetinin sınırlandırıldığı alan, toplumsal ve siyasal alandır. İnsan için mutlak anlamda sınırsız bir hürriyetten söz edilememektedir. Böyle bir hürriyet, ancak mutlak varlık olan Allah için söz konusudur.¹²¹¹ Zira otoritesiz ve denetimsiz bir özgürlük insanı fesada ve zarara sevkeder. Bunun için de ya ilahî kurallar ya da beşerî, ahlakî ve örfî kurallar insanın özgürlüğünü sınırlandırır. Bu da insanın maslahatı için toplumsal bir gerekliliktir. Netice olarak İnsana tanınan bu özgürlük ve yüklenen sorumluluk onun yeryüzünde halife kılınmasına sebep olmuştur.

D. İnsanın Halifeliği

Halife, 'faîle' kalıbında, "Birisinin yerine kendisinden sonra o işte onun yerine geçen" bir işi, işin esas sahibinin yerine yürütendir.¹²¹² Niyabet, ya nâib olunanın hazır bulunmamasından veya ölmesinden ya da aczinden dolayı olur. Bunlardan başka, halife olarak seçileni teşrîf için de olur.¹²¹³ Çünkü her nâibin kıymet ve şerefi, asîlin şerefi ve niyâbetin derecesiyle mütenâsıptır.¹²¹⁴ Hilâfet, sözlük anlamı itibariyle başkasının yerine vekâlet etmek demektir.¹²¹⁵ Hilâfetin terim anlamı ise, kendisine nâib ve vekil olarak mahlûkatı üzerinde bir takım tasarruflarda

---

¹²⁰⁹ Bahadır, *a.g.e.*, s. 59-60.

¹²¹⁰ Bahadır, *a.g.e.*, s. 60.

¹²¹¹ Öner, Necati, *Hürriyet ve Otorite, Felsefe Dünyası Dergisi*, sayı IV, Ankara, Temmuz, 1992, s. 2; Pazarbaşı, *a.g.m.* s. 58.

¹²¹² Taberî, *Tefsir*, I. 287; Râgıp, el-İsfahânî, el-Müfredât "*hlf*" *Md.* s. 156.

¹²¹³ Râgıp, el-İsfahânî, *a.g.e.*, "*hlf*" *Md.*, s. 156.

¹²¹⁴ Yazır, *a.g.e.*, I. 300; Cebeci, Lütfullah, *Kur'an'da Şer Problemi*, Ankara, 1985, s.

¹²¹⁵ Râgıp, İsfahânî, *a.g.e.*, "*hlf*" *Md.*, s. 156.

bulunsun, hükümlerini icrâ ve infâz etsin, kanunlarını yürütsün ve üstlendikleri bu görevi nesilden nesile intikal ettirsinler diye, Allah'ın insana bir kısım selâhiyetler vermesi demektir.¹²¹⁶

Allah'ın diğer varlıklar arasında insan için belirlemiş olduğu bu konum, yeryüzünde sahiplik etme, eşyanın kullanımı, maddi ve manevî yönleriyle yaşanan hayatı geliştirme ve yüceltme, eylemlerinin sorumluluğunu taşıma yeteneğinin verilmesi anlamında her bir insan halifedir.¹²¹⁷ “Allahü Teâlâ, “*Ben yeryüzünde bir halife yaratacağım*” demişti.¹²¹⁸ Bununla insana büyük bir yetki verilmiş ve bu yetkisinde sorumlu kılınmıştır. Allah, insana verdiği bu yetkiyi nasıl kullanacağına bakacaktır. “*Onlardan sonra sizleri yeryüzünde halifeler kıldık ki, nasıl yapacağınızı görelim diye*”¹²¹⁹ İnsan halife kılınmakla aslında imtihan olunmaktadır.

Halife, kendisine otorite tarafından verilen görevleri, onun yerine kullanan kişidir. O halde o mâlik değildir, o sadece Allah'ın temsilcisidir ve kendisine mutlak hâkim tarafından verilenler dışında hiçbir güce sahip değildir. Bu nedenle kendi istediklerini yapma hakkına da sahip değildir. O'nun görevi temsil ettiği otoritenin isteklerini yerine getirmektir. Eğer verilen yetkileri kendisinin sanır veya bu yetkileri kendi arzusuna göre kullanırsa veya bir başkasının hâkimiyetini kabul edip, onun isteklerine boyun eğerse bu, Allah'a isyan ve ihanet olur.¹²²⁰

Yeryüzüne sahiplik edebilecek yetiler ve yetkilerle donatılmış olan insan da, varlıklar karşısındaki konumu ve ayrıcalıklarının farkında olarak davranışlarını belirleme durumundadır. Bir başka deyişle o, kimliğini, gücünü, yetki ve iradesini, düşünce ve davranışlarını belirleme özgürlüğünde oluşunu bir an bile unutmama yükümlülüğünü taşımaktadır.¹²²¹ Allah insanı en güzel şekilde yarattığına ve her şeyi onun emrine verdiği göre, onu varlıkların başına yönetici yapması da beklenir.¹²²²

İnsan hissî idrak konusunda hayvanla ortaktır. Ancak insan, Allah'ın kendisine verdiği akıl ile hayvanlardan ayrılmakta, düşünceye yetkin olmakla da eşya ve olaylarda inceleme ve etüt yapmakta, küllî kaideleri cüzîlerden çıkarmakta,

---

¹²¹⁶ Hamdi Yazır, *a.g.e.*, I, 1299.

¹²¹⁷ Demirci, Muhsin, *Kur'an'a Göre İnsan ve Sorumlulukları*, Ensar Yay. İstanbul, 2010, s. 140.

¹²¹⁸ Bakara, 2/ 30.

¹²¹⁹ Yûnus, 11/ 14.

¹²²⁰ Mevdudî, *Teşhîm*, I, 55.

¹²²¹ Pazarbaşı, Erdoğan, *Mes'ûliyetin Kur'an'ı Kerimden Dayanağı*, “*Kur'an-ı Kerim'de Mes'ûliyet*” içinde, İstanbul, 2006, s. 52

¹²²² Aydar, Hidayet, *a.g.m.*, s. 249.

öncüllerden sonuçlara gitmektedir. İnsanın düşünceye muktedir olması, kendisini ibadetlere ehliyetli kılmış, ihtiyar ve irade sorumluluğu yüklenmesine sebep olmuştur. İşte bu durum, onu yeryüzünün halifesi kılmıştır.¹²²³

Düşünce işlevini yerine getiremediği ve donduğu zaman insan, kendisini hayvandan ayıran baş mümeyyiz niteliğini (aklını) kaybeder; hayvan gibi olur hatta daha kötü bir duruma düşer.¹²²⁴ “Bu durum ayette şöyle anlatılmıştır: “*Yoksa sen onların çoğunun işittiklerini, düşündüklerini mi sanıyorsun? Hayır, onlar hayvanlar gibidir, hatta onlar yolca (onlardan) daha sapıktır.*”¹²²⁵

İslam’a göre şahsî sorumluluk, insanın diğer varlıklardan farklı olarak akıl ve idrakle temayüz etmiş olmasından kaynaklanmaktadır. İnsanın akılla donatılması, onu yeryüzünde halife kılmıştır. Fakat aynı zamanda insanı yaptığı işten sorumlu tutmuştur. “*Verdikleriyle ne yapacağınızı denemek için*”¹²²⁶ ayetinde ve bunun yorumu olan, “size verdiği akıl, yeryüzü halifeliği, mal, mevki, yetenek, farklı insanî dereceleriyle birbirinize seviye üstünlüğü şeklindeki nimetleriyle sınamak için”¹²²⁷ ifadelerinde, hep bu sorumluluk hatırlatılmıştır.¹²²⁸

İnsan irade sahibi bir varlık olarak, hayatında, inanç ve amellerinde hür bırakılmış,¹²²⁹ ama yaptığı her şeyin kendi sorumluluğunda olduğu da kendisine hatırlatılmış,¹²³⁰ başıboş bırakılmayıp¹²³¹ davranışlarının takip ve kayıt altına alınacağı¹²³² da haber verilmiştir. İnsanın halife kılınması, hem iradeli hem de sorumlu olması anlamına gelir. Dağlara-taşlara, göklere-yerlere arz edildiği halde, sadece “câhil ve zalim insanın-üstlenip de- çiğnemekten çekinmediği”¹²³³ emanet, itaat ve isyan karşılığında mükâfat ve cezayı göze alarak mükellefiyet sorumluluğunu üstlenmek, “haml-i emanet” ise, bu emanete layık ve kabiliyetli olmak demektir.¹²³⁴

---

¹²²³ Necati, *a.g.e.*, s. 123.

¹²²⁴ Necati, *a.g.e.*, s. 132.

¹²²⁵ Furkan, 25/ 44.

¹²²⁶ En’âm, 7/ 165.

¹²²⁷ İnsan, 76/ 2-3.

¹²²⁸ El-Behiy, *a.g.e.*, s. 157.

¹²²⁹ Kehf, 18/ 29; İnsan, 76/ 3.

¹²³⁰ İsrâ, 17/ 36.

¹²³¹ Mü’minûn, 23/ 115.

¹²³² Kehf, 18/ 49; Kâf, 50/ 16-18; İnfîtâr, 82/ 10-12.

¹²³³ Ahzâb, 33/ 72.

¹²³⁴ Sülûn, *a.g.m.*, s. 30-31.

Burada bahsi geçen “emanet”, Elmalılı ve Mevdûdî’ye göre, “Arz’da imtihan olunmaya elverişlilik” olup, bu da “yeryüzü halifeliği” olarak ifade edilmektedir ki,¹²³⁵ bu, emanet lafzına verilen “farîzalar, akıl, sorumluluk”, “ikrar ederken taşınan esas niyet, “iman” ve benzeri anlamları da içerir.¹²³⁶

Bu bir açıdan, insana verilen bu kadar nimetin karşılığı olarak yüklenen külfettir. Çünkü o, yeryüzünün halifesi olma liyakatini gösterebilmek için hür iradeyle donatılarak, bütün yaratılmışlar içerisinde benzersiz bir yer işgal etmektedir. İşte insana yüklenen bu görevi –yani yeryüzünde ahlâka dayalı bir sosyal düzen kurma görevi- Kur’an bunu “Emanet” olarak tasvir etmiştir¹²³⁷ ki o da yeryüzünde salâhı sağlamak, fesadı önlemek, denge ve nizamı devam ettirmektir. “*İslahından sonra yeryüzünde fesat çıkarmayın*”¹²³⁸ ifadesiyle, yeryüzünde var olan bu “salâh”ı devam ettirmek insana yüklenmiş bir emanet ve aynı zamanda sorumluluktur. Fesada uğratmak ise emanete ihanet, sorumluluğun gereğini yerine getirmemektir.

İnsan kendisini halife tayin edenin yerine koymalı, onun hükümlerini icra etmeli ve O’nun gözettiği maksatlar doğrultusunda hareket etmelidir. İnsan bu dünyada yetkili ve hâkim olan tek varlıktır. Bu yetkinin çizilen sınırlar çerçevesi içerisinde kendisine yakışır bir biçimde kullanılmalıdır.¹²³⁹

III. İNSANI FESADA SEVKEDEN SEBEPLER

Fesadın sebebi insanın bizzat kendisidir. Kur’an’a göre insanı fesada sevkeden insandaki her türlü davranışın ana sebebi bozuk inancıdır. Yani inkârı, şirk ve nifakıdır. Ayrıca insanın kişiliği, karakteri, fitratındaki zaafı, onu saptırmaya çalışan şeytan, üzerinde hâkimiyet kurmaya çalışan tağutlar ve peşinden sürüklemeye çalışan liderlerdir. Bunları iç ve dış sebepler diye sınıflandırmak mümkündür.

¹²³⁵ Hamdi Yazır, *a.g.e.*, VI, 3934; Mevdûdî, *Tefhîm*, IV, 423-414.

¹²³⁶ Sülün, *a.g.m.*, s. 31.

¹²³⁷ Fazlurrahmân, *Ana Konularıyla Kur’an*, s. 68.

¹²³⁸ A’râf, 7/ 56.

¹²³⁹ Şâtîbî, *el-Muvâkât*, (Çev. Mehmet Erdoğan), İz Yay. İstanbul, 1990, II/ 333; Köse, Saffet, *İslâm Hukukunda Hakkın Kötüye Kullanılması*, İFAV Yay, İstanbul, 1997, s. 45.

A. İç Sebepler

1. İnsanın Za'afı

İnsan biyolojik, fizyolojik ve psikolojik olarak diğer varlıklarda bulunmayan birtakım üstün yeteneklere sahip olması yanında bazı zaaflarının olduğuna da Kur'an işaret eder. Bu zaafların olumsuz görünen boyutları yanısıra isabetli bir rehberlikle onu toplumsal bir varlık olmaya, sosyal dayanışmaya, paylaşıma ve medeniyet kurmaya sevkeden önemli etkenler olduğu da göz ardı edilmemelidir.¹²⁴⁰

İnsan, akıllı, iradeli ve birçok güçleri olan bir varlık olmakla beraber, bir takım zaafıya da sahiptir. Kur'an onun bu zaaflarından bir kısmını gazap-şahvet, acelecilik, nakörlük, zalimlik, cahillik, cimrilik hased ve dünyaya aşırı bağlılık olarak zikreder.¹²⁴¹ Bu zaafılarından herhangi biri insana hâkim olmaya başladığında, diğerleri de onu izleyecektir. Bu çerçevede insanda kendini yeterli görme ve Allah'tan bağımsız hissetme (istiğnâ-tekebbür) eğiliminin varlığından söz edilebilir. Eğer bu duygular kontrol altına alınmazsa, bu zaafı insanı sadece Allah'a değil, içinde yaşadığı topluma karşı da sorumsuz bir hale getirecektir.¹²⁴² İnsanın kendisini 'müstağnî' görmesi, onun azgınlığının ve kibre kapılmasına sebep olmaktadır: "Hayır, insan kendini yeterli gördüğü için mutlaka azgınlık eder."¹²⁴³ Ayrıca kendini yeterli (müstağnî) gören insan, öğüt almaya yanaşmayacağından iman etmeye de yanaşmaz, bu konudaki hiçbir telkîn ve uyarı ona bir fayda sağlamaz.¹²⁴⁴

İnsanın fitratında var olan üstün ruhî cephesi yanında bir de topraktan yaratılan beşerî, diğer bir deyişle maddî ve biyolojik cephesi vardır ve Kur'an insanın bu tabiatı konusunda ruhî ve manevî cephesi hakkında olduğu kadar iyimser değildir. Nitekim cinsellik, evlat, para ve mevki gibi dünya menfaat ve zevklerine aşırı derecede bağlılık, nankörlük, sabırsızlık ve tahammülsüzlük gibi beşerî zaafıların da ahlakî bakımdan insanın olumsuz yönlerini teşkil ettiği görülmektedir.¹²⁴⁵

¹²⁴⁰ Koç, Ahmet, *Kur'an'da İnsan ve Hz. Muhammed*, Rağbet Yay. İst. 2005, s. 87.

¹²⁴¹ Demirci, *Kur'an'a Göre İnsan ve Sorumlulukları*, s. 59. Geniş Bilgi için, aynı eser, s. 59-74.

¹²⁴² Çelik, a.g.e., s. 67.

¹²⁴³ A'lâk, 96/ 6-7.

¹²⁴⁴ Abese, 80/ 5-7.

¹²⁴⁵ Çağrı, Mustafa, *İslam Düşüncesinde Ahlâk*, Birleşik Yay. İst, 2000, s. 26.

Kur'an'a göre insan zayıf yaratılmış bir varlıktır.¹²⁴⁶ Fahrettin Râzi (v.606), bu ayette kastedilen zayıflığın, beden zayıflığı olmadığı, bundan maksadın insanı şehvet ve lezzetlere meyletmeye çağıran sebep ve etkenlerin çokluğu olduğuna işaret etmektedir.¹²⁴⁷ Zemahşerî (v.538) ve Beydâvî (v.685) ise bu ayetteki zaafiyetin, insandaki şehvî arzulara yenik düşmesi, taatlar konusunda yetersiz kalması olduğunu söylemektedir.¹²⁴⁸ İnsanın zayıflığı hem biyolojik hem de psikolojiktir.¹²⁴⁹ Biyolojik olarak insan bir mikroba karşı bile mukavemet edemezken, psikolojik olarak ruhunda esen fırtınalara karşı bir varlık gösterememekte, motiv ve komplekslerinin etkisinde kalmaktadır.¹²⁵⁰

İnsanın bütün kötü hasletlerinin çıktığı temel güçsüzlük Kur'an tarafından "zafiyet" ve "zihin darlığı" (القطر) olarak tanımlanmaktadır. İnsanın gururu, - kendisini daha yüce bir kanunla özdeşleştirilmesi- ve insanın ümitsizliği, şevkinin kırılması bu zafiyetten kaynaklanmaktadır. Ve yine insanın kendisini yok edici benliği, devamlı yem olabileceği hırsı, aceleci ve telaşlı davranışı kendine olan güvensizliği ve kendini mahveden korkuları hep bu zihninin darlığından kaynaklanmaktadır.¹²⁵¹

Ayrıca, "nefsine zulmetmek" deyimini ve "her türlü adaletsizliğin (zulmün) yapana geri dönücü olması" fikri, Kur'an'ın sıkça kullandığı ifadeler arasında yer almaktadır.¹²⁵² İnsanın kendisine zulmeden eğilimlerini büyük ölçüde onun "zafiyet" ve "zihin darlığı" gibi özelliklerinden beslenerek gelişmektedir.¹²⁵³

Bu anlayışı doğrulayacak şekilde Kur'an, "*Allah'ın insanların kalplerini mühürlemesinden,*"¹²⁵⁴ "*gözlerinin körleştirmesinden*"¹²⁵⁵ ve etraflarına baktıklarında tefekkür etmelerini engellemek için boyunlarına zincir vurulmasından bahseder. "*Kalplerin mühürlenmesi*" aslında, insanların kendi inkâr ve kötü davranışlarından

---

¹²⁴⁶ Nisâ, 4/ 28

¹²⁴⁷ Râzî, *Tefsîr*, IV, 55.

¹²⁴⁸ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, I, 491; El-Beydâvî, Nâsuri'd-Dîn Ebî Saîd Abdillâh b. Amr b. Muhammed eş-Şirâzî, *Envâru't-Tenzîl ve Esrâru't-Te'vîl*, Dimeşk-Beyrut, 2000, I, 349.

¹²⁴⁹ Koç, *a.g.e.*, s. 88.

¹²⁵⁰ Aydın, Hayati, *a.g.e.*, s. 39-40.

¹²⁵¹ Fazlur Rahmân, *a.g.e.*, s. 80-81.

¹²⁵² Ankebût, 29/ 40; Fâtır, 35/ 43.

¹²⁵³ Çelik, *a.g.e.*, s. 67. Fazlurrahmân, *Ana Konularıyla Kur'an*, s. 84.

¹²⁵⁴ Bakara, 2/ 7; Şûrâ, 42/ 24.

¹²⁵⁵ Bakara, 2/ 18; A'râf, 7/ 179.

dolayı karşılaştıkları bir sonuç olarak ifade edilir,¹²⁵⁶ Kur'an da bunu açık bir şekilde belirtir: “Onlar ‘kalplerimiz perdelidir’ dediler. Hayır, ama inkârlarından dolayı Allah onları lânetlemiştir, artık çok az inanırlar.”¹²⁵⁷ İnsanların kalplerinin mühürlenmesinin veya gözlerinin kapatılmasının sebebinin, inkârı, ahireti yalanlaması, fıska ve fücuru olduğu da vurgulanmıştır.¹²⁵⁸

Dolayısıyla insan davranışlarının içgüdüselliklerinden bahsetmek mümkün değildir. İnsan, ya “Tanrı’nın emirlerine uyarak” ya da “yoldan saparak” sürekli olarak hiç sonu gelmeyen zihni çatışmalara yakalanma veya onlardan kurtulmaya çalışma sürecini yaşamaktadır. Yolunu seçme hakkıyla doğan birey, “uyumlu” ya da “uyumsuz” rollerden birini tercih ederken her hâlükârda rolünden yana davranışlar sergilemeye çalışmaktadır.¹²⁵⁹

İnsanı ruhen tanımak, hiç şüphesiz onun psikolojik zaaflarını tanıma noktasında mümkün olabilecektir.¹²⁶⁰ İnsan zafiyetlerle yaratılmış olan bir varlıktır.¹²⁶¹ O, yaşamındaki tavır ve hareketlerine bakıldığında aceleci,¹²⁶² kıskanç,¹²⁶³ hased eden,¹²⁶⁴ , nankör,¹²⁶⁵ zalim¹²⁶⁶, bencil,¹²⁶⁷ câhil,¹²⁶⁸ dünyaya ve dünyalığa düşkün,¹²⁶⁹ malı ve evladının çokluğuyla övünen,¹²⁷⁰ kendisine çok mal verildiğinde azan,¹²⁷¹ az verildiğinde ümitsizliğe kapılan¹²⁷² bir varlıktır. Aynı zamanda o fesat çıkarmaya meyillidir.¹²⁷³ Çok çabuk ümitsizliğe kapılır.¹²⁷⁴ Korkuları endişeleri, kıskanç ve bencil duyguları olan,¹²⁷⁵ harîs, öfke ve kin tutan¹²⁷⁶

---

¹²⁵⁶ Çelik, *a.g.e.*, s. 67.

¹²⁵⁷ Bakara, 2/ 88.

¹²⁵⁸ Muttâffîn, 83/ 10-14.

¹²⁵⁹ Çelik, *a.g.e.*, s. 68.

¹²⁶⁰ Aydın, Hayati, *a.g.e.*, s. 81.

¹²⁶¹ Nisâ, 4/ 28.

¹²⁶² İsrâ, 17/ 11; Enbiyâ, 21/ 37.

¹²⁶³ Nisâ, 4/ 128.

¹²⁶⁴ Nisâ, 4/ 54; Mâide, 5/ 27

¹²⁶⁵ Âdiyât, 100/ 6.

¹²⁶⁶ İbrâhim, 14/ 34; Şûrâ, 42/ 48;

¹²⁶⁷ Mâide, 5/ 30.

¹²⁶⁸ Hûd, 11/ 46; Ahzâb, 33/ 72.

¹²⁶⁹ Âl-i İmrân, 3/ 14.

¹²⁷⁰ Hûd, 11/ 10; Hadîd, 57/ 20.

¹²⁷¹ Şûrâ, 42/ 27.

¹²⁷² Fecr, 89/ 15-16;

¹²⁷³ Bakara, 2/ 30.

¹²⁷⁴ Hûd, 11/ 9; Şûrâ, 42/ 28

¹²⁷⁵ Nisâ, 47/ 128

¹²⁷⁶ A'râf, 7/ 43; Haşr, 59/ 10

özelliklere sahip bir yapıda yaratılmıştır. İnsan zafiyetleri sebebiyle aceleci ve telaşlıdır, davranışlarının ileride vereceği sonuçları ya göremez ya da görmezlikten gelir. İnsan isyan eden ve kendisine yapılan iyilikleri, verilen nimetleri unutan bir varlık olmakla nankörlüğünü açıkça ortaya koymaktadır.¹²⁷⁷

İnsanoğlu yaratılış icabı ilâhî ve şeytanî telkinlere açıktır. İlâhî duygular onu iyiye, güzele, doğru olana, hayırlı işlere sevkeder, şeytanî telkinler ise Allah yolundan uzaklaştırmaya, kalbine, kötü, çirkin duygular sokmaya çalışır. Şeytanî telkinlerin en önemlilerinden biri kuşkusuz cimriliktir.¹²⁷⁸ Cimrilik insana şeytanın fakirlikle korkutarak yaptığı bir telkindir.¹²⁷⁹ Bu duyguları onu istîğnaya götürür.¹²⁸⁰

İnsan ne zaman feraha kavuşursa derhal Allah'ı unuttur. Tabîî sebepler onun istediği neticeleri verince, kendi gücünün kendisi için yeterli olduğu düşüncesine kapılır ve kendini beğenmişlik duygusu içinde, artık bu tabîî sebepler içerisinde Allah'ı görmez. Ama kötü durumlara düşünce, o zaman ya tamamen bir karamsarlık içine düşer; ümitsiz olur,¹²⁸¹ ya da yalnız bu durumda Allah'ı hatırlar. Allah'ı sadece zor duruma düşünce hatırlar, hatta bazen güç durumda bile aklına getirmeyip, O'ndan yardım istemez ve sadece ümitsizlik içinde boğulur.¹²⁸²

İnsanın zayıf olarak yaratılmış olması, onun yaratıcıya yönelmesinde, kulluğa geçişinde yönlendirici bir faktör olur. İnsandaki ebedîlik arzusuna, tükenmek bilmeyen yaşama hırsına, doymayan sahiplenme duygusuna ve geleceği okuyabilme iştihakına rağmen bunlardan hiç birisine sahip olamaması, bir de ölüm korkusu, yokluk endişesi aczini had safhaya çıkarmaktadır. Bu durum fitrattaki güven, huzur ve geleceğinden emin olma arzusuyla birleşerek onun güçlü bir varlığa bağlanmasını adeta zorunlu hale getirmektedir.¹²⁸³

Allah'ı unutmak, gerek şahsî, gerekse toplumsal insan şahsiyetini yok eder. Çünkü yalnız “Allah'ı hatırlamak” insan şahsiyetini bir bütün olarak muhafaza edebilir. İnsanın tavır ve davranışlarındaki gerginliğin dengesini bozmanın insan şahsiyetini yok ettiği, her yanlış hareketin bu dengenin bozulmasına yol açtığı için,

---

¹²⁷⁷ İbrahim, 14/ 34.

¹²⁷⁸ Demirci, *Kur'an'a Göre İnsan ve Sorumlulukları*, s. 67.

¹²⁷⁹ Bakara, 2/ 268.

¹²⁸⁰ Leyl, 92/ 8-9.

¹²⁸¹ Fecr, 89/ 15-16.

¹²⁸² Fazlur Rahmân, *a.g.e.*, s. 81-82. (İnsanın Ümitsiz ve Karamsarlığı” hakkında ayetler için Bkz. Hûd, 97 9-11; Fussilet, 41/ 49-51, İsrâ, 17/ 83; Yûnus, 10/ 12.)

¹²⁸³ Koç, *a.g.e.*, s. 88.

Allah'ı hatırlama bu denge alanı içerisinde gerçekleştirilmelidir. Kur'an bu dengenin bozulmasını "Allah'ın koyduğu sınırları aşma" olarak tarif etmiştir.¹²⁸⁴

İnsan, Allah kendisini kötü bir fitratta yarattığı için mi böyle davranmaktadır? Yoksa insan kendisi mi bu duruma düşmektedir. Fıtratta bu kötü duygular mevcut ise bunlardan kurtulmak mümkün müdür? Bu ve buna benzer sorular hakkında bazı âlimlerin yorumları şu şekildedir:

Zemahşerî, Allah'ın insanı kötü bir fitrat ile yaratmayacağı gerekçesiyle, olumsuz ve kınanmış olan zaafaların yaratılıştan olduğunu kabul etmez. Bunun aksine Allah'ın insanı 'Ahsen-i Takvîm' üzere yarattığını savunur.¹²⁸⁵ Râzi ise, fıtratta var olan olumsuzlukların ve bu sebeple kınanan zaafaların insanda yaratılışla yerleştiği kabul edilirse, bunlardan kurtulmanın mümkün olmayacağını söyler.¹²⁸⁶

Kur'an açısından yaklaşıldığında, insanın iki boyutlu olduğu görülmektedir. İnsanda bu iki boyuttan hangisinin ön plana çıkacağını belirleyen faktör, yine insanın kendi hür iradesinde somutlaşmaktadır. İnsanın tarih içerisinde çoğu zaman olumsuz rol oynaması daha çok zaafalarının güdümüne girmesi ile gerçekleşirken, olumlu rol oynaması da onun, genellikle fitratına uyması, fitratını koruması, kendisini yabancılaştırıcı etki ve unsurlardan arındırması ile gerçekleşmektedir.¹²⁸⁷

Dünyanın bir imtihan yeri olması, imtihanın da mümkün olabilmesi, hayır ve şer gibi zıt bazı kabiliyetlerin varlığını zorunlu kıldığından, insan, zayıflık, acelecilik, şehvet, hırs, zalimlik, kan dökücülük gibi sonradan kazanılanlara nisbeten, bazı cüz'î yeteneklerin kullanılması suretiyle yücelmesi de alçalması da mümkündür.¹²⁸⁸ Şayet bu olumsuz ve zafiyet olarak kabul edilen özellikler eğitilemeyecek ve düzeltilemeyecek olsa, Allah'ın bu durumları düzeltmeleri konusunda uyarılarda bulunması, ilâhî rehberlikle kulları aydınlatması söz konusu olmazdı. Adem'in kendisindeki zafiyetleri anlayıp, hata ettiğini itirafı, tövbe edip kendini affettirmesi ve salâh yolunu tutması¹²⁸⁹ bu imkânın varlığını gösterir. Diğer insanlar için de bu

¹²⁸⁴ Fazlur Rahmân, *a.g.e.*, s. 85. (Allah'ın Koyduğu Sınırlar" hakkında ayetler için bkz. Bakara, 2/ 187, 229, 230; Nisâ, 4/ 13; Tevbe, 9/ 112; Mücadele, 58/ 4; Talak, 65/ 1.)

¹²⁸⁵ Zemahşerî, *Keşşâf*, IV, 495-496.

¹²⁸⁶ Râzi, *Tefsîr*, X, 511-512.

¹²⁸⁷ Fazlurrahmân, *a.g.e.*, s. 67-72. Çelik, *a.g.e.*, s. 69.

¹²⁸⁸ Aydın, Hayati, *a.g.e.*, s. 44.

¹²⁸⁹ Bakara, 2/ 37; A'râf, 7/ 23. ; Tâhâ, 20/ 122.

yolu takip etme imkânları her zaman vardır.¹²⁹⁰ Haddi zatında Âdem'in bu davranışı bütün insanların ıslahının mümkün olabileceğini gösterir.

Bu za'fiyetleri onu bazen Rabb'ine ve iyiliklere karşı nankör,¹²⁹¹ çok haksızlık eden,¹²⁹² bazen hevâsına tâbi olan bir azgın,¹²⁹³ bazen kendisine ve çevresine zarar verebilen bir zalim,¹²⁹⁴ bencil,¹²⁹⁵ cimri,¹²⁹⁶ övünmeyi¹²⁹⁷ ve övülmeyi seven,¹²⁹⁸ fesad çıkaran, kan döken,¹²⁹⁹ kavgacı, tartışmacı, hırslı olma gibi özelliklerdir. İnsanın bu zaafiyetleri zaman zaman ortaya çıkar. Bu durumlarda onun kişilik özellikleri, güçlü veya zayıf karakteri zor zamanlarda kendini gösterir.¹³⁰⁰

Diğer taraftan insan, tatminsiz, (helû') hırslı olarak yaratılmıştır.¹³⁰¹ İnsanın tatminsiz olması, kendini aynı derecede hem verimli başarılarla hem de kronik memnuniyetsizlik ile hayal kırıklığına sürükleyen bir iç tatminsizlik ile donatılmış olmasındandır. Başka bir deyişle bu donanımın pozitif yahut negatif bir karakter göstereceğini belirleyen, insanın bu Allah vergisi donanımı kullanma tarzıdır.¹³⁰²

Ancak insanların davranış ve zaafı hususunda da bazı farklılıklar gösterdiklerini unutmamak gerekir. Birinin bir konuda gösterdiği bir zaafa karşılık, diğer birisi bir başka hususta zaaf göstermektedir. Örneğin; insanlardan bazılarının mal ve sevete karşı çok zaafiyeti olup, bu husustaki saplantısı her türlü ihanete sevk edebilmektedir.¹³⁰³ Kur'an buna Yahûdileri örnek verir.¹³⁰⁴ Bazıları ise şehvete karşı zaaf göstermektedir. Hiç çekinmeden varını yoğunu şehvetini tatmin uğruna harcamaktan çekinmemektedir. Bazılarında ise makam ve ünvanlara karşı bir zafiyet vardır bunları elde edebilmek için herşeyi yapabilir. Bazıları da şeytanın dürtmeleri altında boğularak; arzularına ait lezzetlere ve şehvet hislerine yenik düşerler.¹³⁰⁵

---

¹²⁹⁰ A'râf, 7/ 35.

¹²⁹¹ İbrâhim, 14/ 34; Âdiyât, 100/ 6.

¹²⁹² İbrâhim, 14/ 34.

¹²⁹³ Muhammed, 47/ 14, 16.

¹²⁹⁴ Zümer, 39/ 53.

¹²⁹⁵ Nisâ, 4/ 128.

¹²⁹⁶ Muhammed, 47/ 37-38.

¹²⁹⁷ Kasas, 28/ 76.

¹²⁹⁸ Âl-i İmrân, 37/ 188

¹²⁹⁹ Bakara, 2/ 30.

¹³⁰⁰ Yunus, 10/ 12.

¹³⁰¹ Meâric, 70/19.

¹³⁰² Esed, *Kur'an Mesajı*, III, 1187.

¹³⁰³ A'râf, 7/ 175-176.

¹³⁰⁴ Mâide, 5/ 42, 62

¹³⁰⁵ Aydın, Hayati, *a.g.e.*,s. 33

Kur'an insanda var olan bütün bu zafiyetleri, kendisine süslenmiş, âdeta aldatici bir görüntüyle karşısında duran çekici, arzu ve istek uyandırıcı unsurlar olarak sayar ve bütün bunların dünya hayatının geçici birer metâ'ı olduğuna dikkat çeker.¹³⁰⁶ Allah bütün bu sayılan gönlün arzu ettiği dünyalıklar karşısında, sakınanlar için daha iyi nimetler vadederek,¹³⁰⁷ onu bu aldaticılardan sakınmaya çağırır.

2. Hevâ (الهوي)

Sözlükte “istek, heves, meyil, sevme, düşkün olma” gibi anlamlara gelen hevâ kelimesi, terim olarak, “nefsin, akıl ve din tarafından yasaklanan kötü arzulara karşı eğilimi” veya “doğruluk, hak ve faziletlerden/erdem saparak haz ve menfaatlere meyleden nefis manâsında kullanılır.¹³⁰⁸ Hevâ kelimesinin anlamının, kabaca, nefsin şehvî ve hayvanî arzularından doğan tabîî temayülü olduğu söylenebilir. Kur'an bağlamında ise, kelimenin hiç değişmeyen anlamı, ‘insanın dosdoğru yoldan sapmasına neden olan kötü temâyül’dür. Dolayısıyla hevâ Kur'an'da, Hakk'tan inzal olunan gerçek bilgi (vahy) anlamındaki ilm'in zıddını oluşturmaktadır.¹³⁰⁹

Kur'an-ı Kerim'de ‘hevâ’ vahiy,¹³¹⁰ helâk,¹³¹¹ nefsin arzuları (şehvet)¹³¹² ve iki şey arasında kalan (kalp ile boğaz gibi)¹³¹³ rüzgârın alıp götürmesi¹³¹⁴ gibi anlamlarda geçmiştir.¹³¹⁵

Kur'an'ı Kerim'de hevâ kelimesi, hepsi de olumsuz anlamda olmak üzere on ayette tekil, onsekiz ayette de çoğul olmak üzere yirmi sekiz yerde geçmektedir. Hadislerde de aynı manada sıkça kullanılmış ve hadis mecmûalarında bu konuyla ilgili özel “Bâb” lar açılmıştır.¹³¹⁶

---

¹³⁰⁶ Âl-i İmrân, 3/ 14

¹³⁰⁷ Âl-i İmrân, 3/ 15

¹³⁰⁸ Râgıp, *el-Müfredât*, “hvy” Md. s, 796-797.

¹³⁰⁹ İzutsu, *Ahlâkî Kavramlar*, s. 227.

¹³¹⁰ Necm, 1,53.

¹³¹¹ Taha, 81.

¹³¹² Taha, 16; Furkân, 43; Necm, 23; Nâziât, 40.

¹³¹³ İbrahim, 19/ 23/ 43.

¹³¹⁴ Hâc, 22/ 30.

¹³¹⁵ Mukatil, *el-Eşbâh ve 'n-Nezâir*, s. 325-326; ed-Dâmeğânî, *Kâmûs*, s. 479-480.

¹³¹⁶ Çağırıcı, Mustafa, “Hevâ” Md., *DİA*, XVII, 275.

İnsandaki olumsuz eğilimler arasında şehvî ve gadabî kuvvetler en dikkat çekenleridir. Ancak Allah, insanın özüne bunlardan daha güçlü başka bir fitrî kabiliyet yerleştirmiştir ki, bu da hikmet olarak adlandırılan güçtür.¹³¹⁷ Hikmet, Hakem ve Hakîm kelimelerinin kökü olan “hkm” (حکم) maddesinin aslı, “salâh maksadıyla fesadın ortaya çıkmasına mani olmaktır.”¹³¹⁸ Kur’an’ı Kerim’deki kullanımlarına göre Hikmet, öğüt, ince anlayış, nübüvvet, Kur’an’ın tefsiri ve Kur’an’ın kendisidir.¹³¹⁹ Bundan dolayı Hâkim’in en bariz niteliği zulmü önlemektir. Hikmetli söz söyleyen kişi olarak Hakîm, hikmeti ile haksızlığı ve yanlışlığı engeller. Hakem ise taraf tutma arzusuna mani olarak taraflardan birisinin zulme uğramasına mani olur.¹³²⁰

Allah hakîmdir, yaratıklarını her türlü zulme, fesada ve bozukluğa karşı korur. Çünkü Allah fesadı ve fesatçıları sevmez.¹³²¹ Yapıp ettikleri itibariyle kendisinde fesat bulunmadığı için, yapıp-ettiği her türlü fiilinde itkân, sürekli bir düzen ve son derece estetik sahibidir.¹³²² İlmi ve hikmeti her şeyi ihata ettiğine göre,¹³²³ hikmetinin dışında kalabilecek hiçbir şey yoktur ve var olanlar hep bir hikmet ve ahenk içinde, kendilerine en uygun olarak bulunmaları gereken hal üzere yaratılmışlardır.¹³²⁴ Hikmetten mahrum olan pek çok hayırdan mahrum kalmıştır.¹³²⁵

Kur’an’a göre hevâ, vahyin zıddı bir durum oluşturmaktadır. Pek çok ayet buna işaret etmektedir.¹³²⁶ Şu ayet özellikle hevâ ile Allah’ın peygambere uyması için çizdiği yol, koyduğu şeriat birbirinin karşısı olarak zikredilmektedir: “*Sonra da seni din konusunda açık bir yola (şeriat) koyduk. Sen ona uy, bilmeyenlerin hevâlarına uyma.*”¹³²⁷ Vahye dayanmayan söz, hevâ ve hevestendir. O, toza, toprağa benzer, havada uçup gider.¹³²⁸ Yani hevâsına tabi olan vahye tabi olmamıştır. Neticede dünyaya saplanıp kalmıştır. Öyle ki, hevasına tabi olan, kendisine yol

---

¹³¹⁷ İbn Âşûr, *Tefsîru't-Tahrîr ve't-Tenvîr*, XI, 82.

¹³¹⁸ Râgıp, *a.g.e.*, s. 133.

¹³¹⁹ ed-Dâmeğânî, *Kâmûs*, s. 141-142.

¹³²⁰ İbn Manzûr, *Lisânu'l-Arap*, XII, 141

¹³²¹ Bakara, 2/ 205.

¹³²² Neml, 27/ 88.

¹³²³ Bakara, 2/ 255.

¹³²⁴ Düzenli, *a.g.e.*, s. 1-2.

¹³²⁵ Bakara, 2/ 269.

¹³²⁶ Câsiye, 45/ 23-24; Necm, 53/ 3-4, 23.

¹³²⁷ Câsiye, 45/ 18.

¹³²⁸ Tâhiru'l- Mevlevî, *Mesnevî Şerhi*, Selam Yay. İst. 1969, VI, 46-47.

gösterici olmak üzere ayetler/mucizelerle kendisine yol gösterilen o kimse şeytanın peşine ve takibine takılmış ve hevasına uymakla sanki vahiyden sıyrılmış, hevası yüzünden azgınlardan olmuştur.¹³²⁹ Bu tamahkârlık ve doyumsuzluk onu haram helal demeden tüketme alışkanlığına götürür. Netice itibariyle aşırı gitmesinin sonunda Allah'ın gazabını hak etmiş olarak helâke sürüklenir.¹³³⁰ Çünkü vahye değil de hevaya tabi olmanın neticesi sapmak ve azmaktır, onun da neticesi helâktir.

Yukarıda kendisine hikmet verilen kimsenin çok hayra kavuştuğu bildirilen ayetten bir önceki ayette de,¹³³¹ şeytanın vaadlerine takılıp kalanların hikmetten yoksunlukları sebebiyle şeytanın tuzağına düşerek, infak ve tasadduktan engellenmek suretiyle, dünyalığa karşı bir tutku ve bağlılık onu hevasına kul haline getirmekte böylece ıslah olma ümit ve imkânını da kaybetmektedir.¹³³² İşte bu dünyalık tutkusu ve doyumsuzluk insandaki fesad duygularını tahrik etmektedir.

Kur'an'a göre peygamber hevasına değil ancak kendisine vahiy olarak gelene uyar.¹³³³ Vahye uyduğu için de saptıktan ve azmaktan uzaktır.¹³³⁴ Eğer peygamber kendisine indirilen vahye değil de insanların hevasına uyarsa, kendisine gelen vahyi terk etmesi sebebiyle Allah'tan va'dedilen koruma ve velayet kaldırılacaktır.¹³³⁵

Kur'an'a göre Hakk eğer onların hevâlarına tâbi olsaydı yeryüzündeki her şey fesada uğrardı.¹³³⁶ Kendilerine gönderilen peygamberin getirdiği vahyi bilgileri tahrif ederek ortadan kaldıran Ehli Kitap şu uyarıya muhatap kılınmıştır: “*De ki ey Kitap Ehli, daha önce saptmış ve birçoğunu saptırmış bir kavmin hevâlarına uymayın.*”¹³³⁷ Zira Peygamber ve O'na gelen ayetleri (mucizeleri) inkâra sürükleyen de yine hevâ ve hevâ'ya tabi olmaktır.¹³³⁸

Fesadın baş aktörleri olan zâlimler de vahiyle gelen bilgiyi terkederek hevâlarına tâbi olurlar. Hevâya tabi olmak da insanı sapıklığa götürür.¹³³⁹ Ayrıca, insanların hevalarına tâbi olmaları, onları istikametten ve adâletten ayrılma

---

¹³²⁹ Bkz. A'râf, 7/175-178.

¹³³⁰ Tâhâ, 20/ 81.

¹³³¹ Bakara, 2/ 268.

¹³³² Câsiye, 45/ 23.

¹³³³ Necm, 53/ 3-4.

¹³³⁴ Necm, 53/ 2.

¹³³⁵ Ra'd, 13/ 37.

¹³³⁶ Mü'minûn, 23/ 71.

¹³³⁷ Mâide, 5/ 77.

¹³³⁸ Kasas, 28/ 47-50.

¹³³⁹ Rûm, 30/ 29.

neticesine götürür.¹³⁴⁰ Dâvud (a.s.)’a hitaben şöyle denilmiştir: “*O’na dedik ki: “Ey Davud! Gerçekten biz seni yeryüzünde halife (adaletten sorumlu) kıldık. İnsanlar arasında hak ile hüküm ver. Nefis arzusuna (hevâ) uyma, yoksa seni Allah’ın yolundan saptırır. Allah’ın yolundan sapanlar için, hesap gününü unutmaları sebebiyle şiddetli bir azap vardır.”*”¹³⁴¹ Kur’an, insandaki hevanın etkisine, sıhhatli yönelişten alıkoymağına, bundan dolayı da doğru yoldan ayrıldığına, hak ile batıl, hayır ile şer, hidayet ile dalâletin arasını tefrik etmekten yoksun bıraktığına işaret etmektedir.¹³⁴²

Genel anlamda Kur’an, insanlardan, motivlerini dizginleme, onları kontrol altına alma ve aşırıya kaçmadan meşru sınırlar çerçevesinde doyurulmalarını istemektedir. Bu sayede kişi, hevâ ve şehvetlerine kul olmaktan kurtulmakta, sadece dürtüleri üzerinde bir denetleyici, kontrol altına alıcı ve yönlendirici olmaktadır.¹³⁴³ Nefsini hevâsına tabi olmaktan kurtaran kişi, kendini cehennemden kurtarmış, olur.¹³⁴⁴ Nefsi hevâdan alıkoymak; insanın dürtülerini dizginlemesi, şehvetlerinden alıkoyması ve onları kontrol altına alması demektir.¹³⁴⁵

Heva, insanda algı problemi de yaratmaktadır. Biz bu duruma “İnsan bir şeyi görmek istediği gibi görür” ifadesini kullanırız. Bir şeyin gerçekliğini algılamada meydana gelen herhangi bir bozulma ve deformasyon da, motivlerin idrak üzerindeki yansımasıdır. Bazen insan güzel bir şeyi çirkin görür, bazen de çirkin bir şeyi güzel görür. Kur’an, motiv, eğilim ve hevanın, idrakte meydana getirdiği bozulmayı dile getirmektedir.¹³⁴⁶ İnsandaki bu özellik Kur’an’a şöyle yansımıştır: “*Kötü ameli kendisine süslü gösterilip de onu güzel gören kimse, ameli iyi olan kimse gibi mi olacaktır?*”¹³⁴⁷ Diğer taraftan iyi amel sahibinin kendisine yol gösteren vahye, kötü amel sahibinin de hevâya uyararak davrandığı anlaşılmaktadır: “*Rabbinin katından açık bir belgesi olan kimse, kötü işleri kendisine güzel gösterilen ve nefislerinin arzularına (ehvâ’ehum) uyan kimseler gibi midir?*”¹³⁴⁸

---

¹³⁴⁰ Şûrâ, 42/ 15.

¹³⁴¹ Sâd, 38/ 26.

¹³⁴² Necati, a.g.e., s. 139.

¹³⁴³ Necati, a.g.e., s. 56.

¹³⁴⁴ Nâziât, 79/ 37-41.

¹³⁴⁵ Necati, a.g.e., s. 56.

¹³⁴⁶ Necati, a.g.e., s. 122.

¹³⁴⁷ Fâtır, 35/ 8.

¹³⁴⁸ Muhammed, 47/ 14.

Psikanalitik etüdler, insanın kendisini rahatsız ve tedirgin eden, arzu ve hevasına zıt olan şeyleri algılamaya istekli olmadığını ortaya koymuştur. Kureyş müşrikleri ve birçok Yahudî ve Hristiyan, İslam dininin yayılması durumunda otorite ve nüfuzları tehdit altına gireceğinden, Allah elçisinin getirdiği dine razı olmamışlardır. Bu yeni dine karşı hoşnutsuzlukları kendilerini, Kur'an'ı düşünme ve anlama gayesiyle kulak vermeye hazır hale getirmemiştir.¹³⁴⁹

İman'dan uzak kişiler, yeri geldikçe daha çok hevaları istikametinde hareket ederler; dilediklerince yaşamak, istediklerini yapmak, her ne pahasına olursa olsun tutkularını doyurmak peşindedirler. Hevâları onları çeşit çeşit yollara, olmayacak hayallere sürükler ve bu hayaller peşinde koşarken hiçbir kural tanımazlar.¹³⁵⁰

Netice olarak heva, insanı inanma, iyiliğe yönelme ve hakikati kabul etme yolunda önemli engellerin başında gelmektedir. İnsanı kötülüğe ve fesada sevkeden unsurların da başında heva vardır. Bu duygu, insana iyi olanı kötü, kötü olanı da iyi gösteren bir etkidir. İnsan 'hevâ'sından kurtulmak için vahye kulak vermelidir.¹³⁵¹ Kur'an, insandaki hevâ'nın olumsuz etkisine, insanı salaha yöneliştiren alıkoyduğuna, bundan dolayı da doğru yoldan ayırdığına işaret etmektedir.¹³⁵²

Hevaya tabi olanlar, ilimden, imandan, vahiyden ve hakikatten uzaktırlar. Onların tek arzuları istedikleri gibi yaşamak, kendilerini tatmin adına hiçbir kötülüğü yapmaktan çekinmemektir. Kendilerini, zevklerini, şehvetlerini ve servetlerini düşünmekten başka bir şey düşünemezler. Bu uğurda her şeyi yapmaktan geri durmazlar, başka hiçbir şeyle tatmin olmazlar. Bunlar İslam'dan uzak durmaya çalışır çünkü İslâm toplumunda kendilerine rahat edecekleri bir yer bulamazlar.

3. Nefis (النَّفْس)

Nefis, kelime olarak can, kan, ruh, bir şeyin özü, cevheri ve kendisi, o şeyin cümlesi ve bütünlüğü anlamlarına gelmektedir.¹³⁵³ Dolayısıyla insanın nefsi, kendisi,

¹³⁴⁹ Necati, *a.g.e.*, s. 95.

¹³⁵⁰ Ünal, *a.g.e.*, s. 356.

¹³⁵¹ Necati, *a.g.e.*, s. 139.

¹³⁵² Kasas, 28/ 50; Ayrıca Bkz. Sâd, 38/ 26; Nisâ, 4/ 135; Câsiye, 45/ 23; Necm, 53/ 23; Rûm, 30/ 29

¹³⁵³ İbn Manzûr, *Lisânu'l-Arap*, "Nefs" Md. VI, 233.

zâtı, özü ve cevheri olarak kabul edilir.¹³⁵⁴ İnsandaki gazap ve şehvet kuvvetinin toplandığı şey olarak da kabul edilmiştir.¹³⁵⁵ Nefs, latîf bir şeydir ki, bedene tevdi edilen ve kötü huyların mahalli olan bir şeydir.¹³⁵⁶ Nefs kelimesi Kur'an'da, hem can, hem ruh hem de bir şeyin zâtı manalarına kullanılmıştır.¹³⁵⁷ Nefs hakkında Kur'an, insanın beden ve ruh yapısından oluşan beşeri varlık ya da kişiliğine atıfta bulunur.¹³⁵⁸ Bu ayetlerde nefsin canlı, hareketli, zevk alan, acı duyan, bir insanın varlığını, kendisini temsil eden bedeni, kişiliği, kimliği olarak zikredilmiştir.

Kur'an-ı Kerim'de nefis çoğulu enfüs şeklinde, kalp/kulûp, insanın kendisi, dindaşlarınız, insanın ruhu, birbiriniz, can/hayat anlamlarında olmak üzere yedi değişik anlamda kullanılmıştır.¹³⁵⁹ Bu anlamların bir kısmı ayetlerin bağlamından anlaşılabilir.

“Nefs” kelimesi Kur'an'da sık sık kullanılmakta olup, bu kelime İngilizceye “soul” (ruh) diye çevrilmiştir. Halbûki bu terim Arapça'da “kişi” veya “kendî” anlamına gelir. “النفس المطمئنة” ve “النفس اللوامة” ibarelerini “durum”, “yön”, “mizac” (huy) veya insan şahsiyetinin temayülleri olarak anlaşılmalı daha uygundur. Bunlar mahiyetleri itibariyle (bedene ait özelliklerden ayırmak için) “ruhî” olarak mütelâ edilebilir, yalnız “ruh”un bedenden ayrı müstakil bir cevher olmadığını göz önünde bulundurmak gerekir.¹³⁶⁰

İslâm kaynaklarında nefis iki değişik anlamda kullanılmıştır:

1. Nefis, insandaki istekler, arzular, güdüler, dürtüler ve duygular bütünüdür. Uygun eğitim almamış insanda ortaya çıkan kötü huy ve özellikler buradan kaynaklanır,

2. İnsanın hakikati ve kendisi. Gazzâlî (v. 505), bu anlamda nefsin kalp, ruh ve akılla eş anlamlı olduğunu belirtir.¹³⁶¹ İnsan nefsi iki temel özelliğe sahiptir:

¹³⁵⁴ Askerî, *Furûku'l-Luğa*, s. 83; Râgıp, *el-Müfredât*, s. 501.

¹³⁵⁵ Gazalî, Ebû Hamid Muhammed b. Muhammed, *İhyâ-i Ulûmi'd-Dîn*, Şirket-u ve Mektebetu ve Matbat-u Musdafa, Mısır, 1939, III, 3.

¹³⁵⁶ Kuşeyrî, *Risâle*, (Haz. Süleyman Uludağ), Dergâh Yay, İst. 2003, s. 183.

¹³⁵⁷ Râgıp, *el-Müfredât*, “Nefs” Md. s. 764.

¹³⁵⁸ Bakara, 2/ 233, 281; Âl-i İmrân, 3/ 25, 30, 145, 161, 185; Mâide, 5/ 32, 45; En'âm, 6/ 70151, 164; Yûnus, 10/ 30, 54, 100.

¹³⁵⁹ Mukâtil, a.g.e., s. “*el-Enfûs*” Md. s. 270-271.

¹³⁶⁰ Fazlurrahman, *Ana Konularıyla Kur'an*, s. 66-67.

¹³⁶¹ Gazalî, *İhyâ*, III, 3.

a) Nefis dinamiktir, kendi kendisini dengeleyici bir sistemdir ve onda zıt eğilimlerin meydana getirdiği psikolojik bir gerginlik ortamı vardır. Bu gerginlikler davranışlarda güdüleyici bir sistem olarak rol oynarlar. Kur'an'da muhtelif âyetlerde nefsin bu özelliğine işaret edilmektedir.¹³⁶²

b) Nefiste gelişme ve olgunlaşma gücü vardır. İlkel haliyle nefis, içgüdüsel isteklerin baskın olduğu, dolayısıyla ahlakî ölçülere uyum sağlamakta zorlandığı için kötülüğe yatkındır. Bu özellikteki nefis derecesine nefis-i emmâre denilir.¹³⁶³

Kur'an, 'nefs' mastarından türeyen iki fiil şeklini kullanmıştır. Bunlardan birisi, sabahın ağarması anlamını ifade eden "teneffese"¹³⁶⁴ ve insanların bir şeyde yarışmalarını ifade eden "tenâfese"¹³⁶⁵ fiilleridir. Kur'an'da nefis, öncelikle tek tek fertlerin kimliği, kendisi, 'ene'si manâsına kullanılır: "*O gün her nefis hayırdan işlediğini hazır bulur.*"¹³⁶⁶ Yine daha pek çok ayette 'enfüseküm', 'enfüsühüm'...- kendiniz, kendi, kendin, kendim' gibi ifadelerde nefis hep tek tek kişiler, o kişilerin benliği, 'ene'si manâsındadır.¹³⁶⁷

Nefis, tek tek her varlığa, diğerlerinden ayrı özellikte bir varlık kazandıran yön, ya da bu varlığın kendisidir. Bu bakımdan nefis, genellikle dünya hayatının, maddi kaynağı olarak görülmüştür. Şu halde, nefsin nebatî ve hayvanî özellikleri vardır; her varlığın ayrı bir nefsi veya her varlık ayrı bir nefis olduğu gibi kendinde her varlıktan bulunan insan nefsi de madenî, nebatî ve hayvanî unsurlardan oluşur.¹³⁶⁸

Âyetlerdeki "nefs" kavramıyla da, insan olarak nitelediğimiz varlığın fiillerinin gerçekleşmesine ve insan düşüncesine ve aklına etki etmesine işaret edilmektedir. Allah'ın nefislerde olanı bilmesi, "*Allah onların kalplerinde olanı bilir*" ve "*Allah onların gönüllerinde gizlediklerini de açığa vurduklarını da bilir*"¹³⁶⁹ ayetlerinde ifade edilen Allah'ın kalplerde ve gönüllerde olanı bilmesi ile aynıdır. Elbette Kur'an'ın kalp terimini düşüncenin merkezi olarak nitelendirdiği

---

¹³⁶² Şems, 91/ 7-10; Tîn, 95/ 4.

¹³⁶³ Heyet, *Kur'an Yolu*, V, 504-505.

¹³⁶⁴ Tekvîr, 81/ 18.

¹³⁶⁵ Mutaffîfîn, 83/ 22.

¹³⁶⁶ Âl-i İmrân, 3/30.

¹³⁶⁷ Ünal, *a.g.e.* s. 195-196.

¹³⁶⁸ Ünal, *a.g.e.* s. 196.

¹³⁶⁹ Nisâ,4/ 63; Neml, 27/ 74.

unutulmamalıdır. Fakat insanın düşünce planı, insanı eyleme yönelten ve etkiyi kabul eden şey, insandan ayrı bir şey değildir.¹³⁷⁰

Nefsin “kötülüğü emredici” anlamda kullanılmasına gelince, bununla ilgili ayet şöyledir: “*Ben nefsimi temize çıkarmıyorum. Çünkü nefis, ısrarla kötülüğü emredicidir. Ancak Rabbimin acıyıp koruduğu hariçtir.*”¹³⁷¹ Ayette söz konusu edilen şahıs, Tefsirlerin çoğunluğuna göre Hz. Yusuf, bir kısım müfessir ise Mısır kralının karısı olduğunu söylemektedir. Çünkü ayetin öncesine göre bir ihanet söz konusudur.

M. Hamdi Yazır ayetin tefsirinde; “Nefsimi tebrie de etmem –Yani Yûsuf’un gıyabında kendisine hıyanet etmediğimi bilsin diye hakkı itiraf ederken kendimi hıyanetten büsbütün tebrie ve tenzih de etmem, çünkü mukaddema söylediğimi söyledim, yaptığımı yaptım, fi’l-hakika nefis “emmâratün bissû’dür – haddi zatında nefsi beşer fenalığı kuvvetle âmirdir, fenalık kumandanıdır. Yani umumiyetle nefsi beşerînin tabiatında şehâvete meyl ve o yolda kuvâ ve âlâtını isti’mâl eylemek hasleti vardır. Ve binaenaleyh sırf nefsine kalırsa insan fenalığa düşer.”¹³⁷² Genel olarak, insan nefsin yaratılışında şehvete, günaha ve kötülüğe doğru bir eğilim vardır. Nefs kendi gücünü bu yönde kullanır. Bu nedenle insan sırf kendi nefsiyle başbaşa kalırsa kötülüğe sürüklenir. Ancak Allahu Tealâ’nın koruduğu, lütuf ve rahmetiyle bütün kötülüklerden arındırılmış, temizlenmiş, başka bir deyişle terbiye edilerek ruhânî ve manevî özellikler kazandırılmış nefisler bundan müstesnadır. Allah’ın himayesi nefsin kötülüğü emredici özelliğini etkisiz kılar.¹³⁷³

Kur’an’da nefsin kötülüğe sevkedici özellikleri olduğunu ifade eden başka ayetler de vardır. Meselâ, Hz Yusuf’un kardeşleri sahte kan bulaştırılmış bir gömleği babalarına getirdiklerinde babaları Yakup şöyle demişti: “*Her halde nefsleriniz sizi aldatıp (kötü) bir işe sürükledi*”¹³⁷⁴ Çünkü kardeşleri Yusuf’u öldürme kastıyla kuyuya atmışlardı. Bu eylemleri Yusuf’un kardeşlerini yakıp kavuran haset duygularından başka bir şey değildi. Sâmiri, Hz Musa Tûr dağına gidince ardından bir put icad etmiş onu insanların önüne ilâh olarak çıkarmış ve insanlar da ona tapmaya başlamışlardı. Bu duruma tepki gösteren Musâ’ya Sâmiri şöyle cevap vermişti:

---

¹³⁷⁰ Yar, a.g.e., s. 57-58.

¹³⁷¹ Yûsuf, 12/ 53.

¹³⁷² Hamdi Yazır, a.g.e., IV, 2873.

¹³⁷³ Ögke, Ahmet, *Kur’an’da Nefs Kavramı*, İstanbul, 1997, s. 32.

¹³⁷⁴ Yûsuf, 12/ 18.

“*Nefsim bana böyle yapmayı hoş gösterdi*”¹³⁷⁵ İnsan içindeki haset duygusunu en yakın kardeşine karşı harekete geçiren nefsin, Hz Adem’in oğulları arasında nasıl bir kardeş katline götürdüğünü Kur’an şu ayetle açıklıyor: “*Derken nefsi onu kardeşini öldürmeye itti de, (nefsine uyarak) kardeşini öldürdü ve böylece ziyan edenlerden oldu.*”¹³⁷⁶ Yukarıdaki her iki ayette de nefsin insan içindeki kıskançlık duygularıyla, içindeki dünyalığa olan hırsının nasıl insanı kötülüğe sevkettiğini ortaya koymaktadır.

Kendine verilen istidâtları yanlış yollarda kullanan nefis, bir birey olarak neticede kendini hakikatin ölçüsü olarak görür ve böylece ruh ve mutlak hakikat, dolayısıyla Hakk da örtülmüş olur. Küfür budur ve yeryüzünde fesat, kavga ve anarşinin kaynağıdır. Tek tek bireylerin adetâ birer ‘rabb’, nefsanîyetinin de ilâh haline gelmesi, yeryüzünün kan gölü ve zulüm meydanı haline gelmesi demektir.¹³⁷⁷

Kur’an’a göre nefis (kişi), şeytanın vesveselerine kapılarak ona uyar, onunla işbirliğine girer, kötülüğü işletir, fakat şeytan onu hesap gününde yüzüstü bırakır, nefis de bundan pişmanlık duyar. “*O halde beni kınamayın, nefsinizi (kendinizi) kınayın. Artık ben sizi kurtaramam, siz de beni kurtaramazsınız.*”¹³⁷⁸ Nefsin (kişi) aniden gelen bir azap karşısında pişmanlık duyması kötülüğe kendisinin sebep olduğunu kabulü anlamına gelir.¹³⁷⁹ Nefis, sadece şeytanın fısıltılarına kanmakla kalmaz, ayrıca kendi de insana birtakım kötülükleri yapması yönünde vesvese verir.¹³⁸⁰ “*And olsun insanı biz yarattık ve nefsinin ona verdiği vesveseyi de biz biliriz. Çünkü biz ona şah damarından daha yakınız.*”¹³⁸¹

Ayrıca nefis insana cimriliği emreder ve insanı infak ve tasadduktan neticede şükürden alıkoyar.¹³⁸² İnsandaki cömertlik ve îsâr duygusunu öldürür. Bu yönüyle nefis, cimriliğinden sakınılması gereken bir unsurdur.¹³⁸³ Nefisler kıskançlığa ve bencil duygulara hazır ve elverişlidir. İnsandaki haset duygularını tahrik eder.¹³⁸⁴

---

¹³⁷⁵ Tâhâ, 20/ 96.

¹³⁷⁶ Mâide, 5/ 30.

¹³⁷⁷ Ünal, a.g.e. s. 197.

¹³⁷⁸ İbrâhim, 14/ 22.

¹³⁷⁹ Zümer, 39/ 56.

¹³⁸⁰ Ögke, a.g.e. s. 32.

¹³⁸¹ Kâf, 50/ 16.

¹³⁸² Ögke, a.g.e. s. 32.

¹³⁸³ Haşr, 59/ 9,

¹³⁸⁴ Nisâ, 4/ 128.

Nefs'teki bu özellikler, insanı eşler arası ıslahı değil, fesadı, kardeşler arası sevgiyi değil husumeti ve cinayeti, kanaatkâr olmayı değil tamahkâr ve saldırgan olmayı, paylaşımcı değil bencilliği ortaya çıkarır ki bütün bu olumsuzluklar, hem toplumda hem de tabiatta fesadın çoğalmasına sebep olmaktadır. İnsanlar, hırs ve bencillikleri, haset ve kıskançlıkları sebebiyle gözü dönmüşçesine birbirlerine ve etraflarına zarar vermeye yönelmektedirler. Daha fazla kazanma, hükmetme ve insanları saldırgan hale getirmektedir. Bu yönüyle nefis, fesada sebep olan en önemli unsurlardandır.

Öyleyse Yüce Rabbin huzurunda verilecek hesaptan korkup nefsi hevâdan, kötü isteklerden alıkoymak gerekmektedir.¹³⁸⁵ Nefsi kötü arzularından (hevâ) engellemek ve böylece nefsin kötülüklerinden kurtulmak ve ebedî hayatın huzuruna ermek mümkündür.¹³⁸⁶

İnsanı Allah'ın dininden (İslam), Peygamber'in yolundan alıkoymak nefistir. Ayette şöyle buyurulmuştur: “*Kendini (nefsini) bilmeyenden başka İbrahim'in dininden kim yüz çevirir?*”¹³⁸⁷ Ayette “sefiş nefis” olarak geçen ifade kendini bilmeyen diye çevrilmiştir. Her türlü kötü huy ve arzuların sahibi nefstir. Vahiyden yüz çevirerek hevâya uyma, zanna tabi olma, bir takım tanrılar icad ederek Allah'a şirk koşma hepsi nefsin kötülükleridir.¹³⁸⁸ İnsanın nefsini unutması veya ayette geçtiği şekliyle “*Allah'ın nefsini kendisine unutturduğu kimse*”¹³⁸⁹ tabirine gelince, İbn Kayyım el-Cevziyye (v.751), “Kitabu'r-Rûh” isimli eserinde şu açıklamayı yapar: “Her yönüyle değil de bazı yönlerden özellikle nefsin olgunlaşması, maslahatı ve saadeti konusunda onlar nefislerini unuttular. Şehvet, haz ve irade yönüyle nefislerini unutmamış olsalar bile, Allah c.c. yapmaları, elde etmeleri gereken nefislerinin maslahatlarını; sakınması, uzak durması gereken ayıpları, kusurları; Allah'ı tanınması, bilmesi için yaratılan olgunluğu onlara unutturmuştur. Bu yönlerden onlar, nefisle ilgili bazı hususları bilseler de nefislerinin gerçeklerinden habersizdirler.”¹³⁹⁰

İnsanda nefis, imana engel olan, kötülüğü ısrarla emreden yönüyle bütün kötülüklerin kaynağı olurken,¹³⁹¹ terbiye edilerek kendini sorgulama ve kınama

---

¹³⁸⁵ Ögke, *a.g.e.*, s. 32.

¹³⁸⁶ Nâziât, 79/ 40.

¹³⁸⁷ Bakra, 2/ 130.

¹³⁸⁸ Necm, 53/ 23.

¹³⁸⁹ Haşr, 59/ 19.

¹³⁹⁰ İbn Kayyım, el-Cevziyye, *Kitabu'r-Rûh*, Çev. Şaban Haklı, İstanbul, 1993, s. 272.

¹³⁹¹ Yusuf, 12/ 53

noktasına ulaşabildiği gibi,¹³⁹² kişi kendi nefsiyle bir mücadele ve savaşa girişerek¹³⁹³ de nefisini kötülüklerden engelleyebilir. Bunun bir sonraki ve en iyi mertebesi ise, iyilik yapmaya alıştırmış, emir ve kontrol altına alınmış bu özelliğiyle de kendisinden memnun olunan nefistir. Bu nefis Kur'an'da (النفس المطمئنة - النفس المرضية) olarak ifade edilmiştir.¹³⁹⁴

Nefis dediğimiz şey, eğitilerek, terbiye edilerek iyiliğe yöneleceği gibi, boş bırakılarak, arzu ve hevasına terkedilerek azgınlaşıp kötülüğe de meyledebilir. Öyleyse nefsi kötölemek ve aşağılamak yerine, eğitmek, terbiye etmek, manevî yönü kuvvetlendirmek, sâlih amellere yönelmek, takvâyâ ulaşmaya çalışmak, yani kulluk bilinci kazanmak tercih edilmelidir.

4. Cehalet (الجهالة)

Cehâlet ve 'cehl'in ilk anlamı ilmin, bilmenin zıddı olarak İslâm literatünde yer almış bir kavram olarak kullanılmaktadır. İkinci anlamı bir şeye olduğunun hilâfına inanmak, üçüncü anlamı ise bir şeyi hakettiği şekilde yapmamaktır. İtikadı ister sahih ister bozuk olsun namazı kasden terkedenin namaz kılanla alay etmesi gibi ki burada "istihza" hareketi cehalet olarak algılanır. Bununla birlikte, düzensiz işleyiş, bir şeyin üzerinde bulunduğu durumun haricinde düşünüp, aksine bir davranış sergilemek anlamlarına da gelmektedir.¹³⁹⁵ "Cehl" kelimesi, "bilmemek, bilgi ve görgüden yoksun olmak" anlamında bir masdar olup, isim olarak da kullanılmaktadır. Kur'an-ı Kerim'de dört yerde cehâlet şeklinde, yirmi ayette de aynı kökten gelen değişik isim ve fiiller şeklinde geçmektedir.¹³⁹⁶

Câhiliye dönemindeki kullanımına dayanarak 'cehl'in esas olarak, "azgınlık, serkeşlik, arzuların etkisinde kalma, hayvanî içgüdülere boyun eğme", kısaca, "barbarlık" anlamına geldiğini ortaya koymuşlardır. Buna göre câhilin karşıtı, âlimden ziyade, ihtiyatlı, ağırbaşlı, ahlâkı bütün, bu gün "medenî" insanı ifade eden

¹³⁹² Kıyâme, 75/ 2

¹³⁹³ Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, VI, 20-22.

¹³⁹⁴ Fecr, 89/ 27- 28.

¹³⁹⁵ Râgıp, el-İsfahânî, *a.g.e.*, s. 102; Zebidî, *Tâcu'l-Arûs*, "chl" Md. VII, 368-369.

¹³⁹⁶ Abdalbâkî, M. Fuad, *Mu'cem*, "chl" Md.

“halîm” olarak kabul edebiliriz.¹³⁹⁷ Zira Kur’an, Lût kavminin şehvî arzularını tatmin konusunda ortaya koydukları sapkınlık ve aşırılıklar Kur’an’da “câhillik” olarak değerlendirilmektedir.

Bu yapıları sebebiyle karşılaştıkları problemleri akıl ve muhakeme yoluyla ölçüp sükûnet ve vâkar ile değerlendirmeden öfkelenip hiddete kapılarak taşkınca hareketler sergilemek¹³⁹⁸ onların genel karakterlerini yansıtmaktadır. Izutsu, Goldziher’in ‘cehl’i, ilmin karşısı değil, aslında “uygar insan” ‘makul insan’ anlamına gelen, sakınma, sabır, hoşgörü ve körü-körüne bağlanmaktan uzak durma gibi özellikleri kapsayan ‘hilm’in zıddı olduğunu belirtir. Yani cehalet ilmin değil ‘hilm’in zıddıdır demektir. O’na göre kelimenin birincil semantik işlevi, putperest Arapların haşin ve gözü kara mizacına gönderme yapmasıdır.¹³⁹⁹

Izutsu daha da ileri giderek ‘cahiliyye’nin ‘bilgisizlik’ ile uzaktan yakından hiçbir alâkasının olmadığını, kelimenin asıl anlamında, kabile onurunun sonuna kadar korunması, yılmaz bir çekişme ve böbürlenme ruhu ve aşırı derecede tutkulu bir mizaçtan kaynaklanan her türlü kaba ve ham davranışlar bulunduğunu belirtir.¹⁴⁰⁰ Şeref ve haysiyetin bu kadar önemsenmesine karşın hilm ve yumuşak huyluluğun çok da makbul bir davranış olarak görülmediği “câhiliye”, bu ikisi arasında bir zıtlık vehmedilerek hilm ile hereketin zillate eşdeğer kabul edildiği bir dönemdir.¹⁴⁰¹

Arap şiirlerinde de “cehâletin bu anlamlarda kullanıldığı bir gerçektir. Amr b. Külsûm’ün Mu’allâka’sında yer alan şu beyit buna en açık örnektir:

ألا لايجهلن أحد علينا فنجهل فوق جهل الجاهليينا

“Hele biri kalkıp bize karşı bir cahillik etmeye görsün, biz cehâlette herkesten üste çıkar, câhilliğin ne demek olduğunu gösteririz.”¹⁴⁰² Anlamındaki beyitte cehâlet, şiddet ve saldırganlık” manâsında kullanılmış ve câhiliye toplumunda bir erdem sayılmıştır. İslâm açısından câhiliye, “iyiyi kötüden ayırt edemeyen, yaptıkları kötülükler için aslâ af dilemeyen, hayra sağır, gerçeğe kapalı, ilâhî hidayete gözlerini kapayanlar için onların genel karakterini yansıtan, duyarsız ve vahşiyane bir

¹³⁹⁷ Çağrıci, Mustafa, DİA “Cehâlet” Md., VII, 219

¹³⁹⁸ Ögmüş,, *Câhiliyede Araplar*, s. 147.

¹³⁹⁹ Izutsu, *Kavramlar*, s. 77; A.y. *Kur’an’da Tanrı ve İnsan*, s. 302-303; Ögmüş, *a.g.e.*, s. 144.

¹⁴⁰⁰ Izutsu, *Kavramlar*, s. 79

¹⁴⁰¹ Ögmüş, *a.g.e.*, s. 143.

¹⁴⁰² Ez-Zevzenî, Abdullâh el-Hasen b. Ahmed, *Şerh-u’-Mu’allakâti’s-Seb’a*, Mektebetu’l-Asriyye, Beyrut, 1425/2005, s. 184, B. No: 53; Ögmüş, *a.g.e.*, s. 143-144, Ebû Zeyd el-Kureşî (*Cemheret-u Eş’ari’l-Arap*)’dan nakille; Izutsu, *a.g.e.*, 77-78.

tutum¹⁴⁰³ olduğu anlaşılmaktadır. Cehl ve cehâlet, ilmin zıddı olan bilgisizlik yanında öfke, şiddet, saldırganlık, serkeşlik gibi ahlâkî kötülükleri ifade eden bir terim olarak geçmektedir.¹⁴⁰⁴

Cehâlet, aynı zamanda “bilgisizlik, kibir, bozgunculuk, serkeşlik gibi anlamlara gelen bir ahlâk terimidir.”¹⁴⁰⁵ Bundan cehâletin bilgisizlikten çok daha farklı ve geniş bir anlama sahip olduğunu anlıyoruz. Vahşetin, haksızlığın, ahlâksızlığın, adaletsizliğin son derece yaygın olduğu şirk toplumlarının İslâm’la tanışmadan önceki haline “câhiliye toplumu” denilmesinin sebebi budur. İnsanlardaki cehâlet, onları şirke, sapıklığa ve hak tanımazlığa sevk etmiştir. Bu yönüyle cehâlet, fesadın önemli bir sebebidir.

Kur’an’ın ilk inen ayetlerinde bilginin en önemli yolu olan okumaya vurgu yapılması, insana bilmediklerinin öğretildiğine işaret edilmesi,¹⁴⁰⁶ kalem’e ve yazıya yemin edilmesi,¹⁴⁰⁷ Peygamber (s.a.v.)’in cahillerden yüz çevirmesi, onlara aldırması konusunda uyarılması,¹⁴⁰⁸ bilenlerle bilmeyenlerin ayrı tutulması Kur’an’ın cehâlete karşı bir tavır aldığını gösterir. Bunlar aynı zamanda dolaylı olarak cehâletin insan için en başta gelen kusur ve tehlikelerden biri olduğunu da gösterir.¹⁴⁰⁹ Nitekim Râgıp el-İsfahânî de, insanı diğer canlılardan ayıran meziyetlerin başında akıl ve bilginin geldiğini hatırlatarak hayatını bilgisizlik içinde geçiren bir kimsenin hayvanlık mertebesini aşamayacağını, hatta varlık dahi sayılamayacağını belirtmiştir. Çünkü hayvan kendi varlık imkânlarından tam olarak faydalanırken cehâlete razı olan insan, bilgi edinme imkânını kullanmamıştır.¹⁴¹⁰

Allah inancında, insan birtakım olumsuzluklara ve sapmalara sürükleyen cehaletin etkileri, insanın Allah ile ilişkilerinde olduğu kadar, kendisiyle ve sosyal çevresiyle ilişkilerinde de ortaya çıkmaktadır. Kabaran şehvetin ve öfkenin aklı örterek hilmi gidermesiyle, gerçeğe karşı duyarsızlaşan cahil insan, bir taraftan

---

¹⁴⁰³ Bkz. İzutsu, *Kavramlar*, s. 82.

¹⁴⁰⁴ Çağrı, “*Cehâlet*” Md., *DİA*, VII, 219

¹⁴⁰⁵ Çağrı, “*Cehâlet*” Md. *DİA*, VII, 218.

¹⁴⁰⁶ A’lâk, 96/ 1-5.

¹⁴⁰⁷ Kalem, 68/ 1-2.

¹⁴⁰⁸ A’râf, 7/ 199.

¹⁴⁰⁹ Çağrı, Mustafa, “*cehâlet* Md. *DİA*, VII, 218.

¹⁴¹⁰ Râgıp, el-İsfahânî, *ez-Zeri’a İlä Mekârim’ş-Şeri’a, Dâr-u İkra’, Dimeşk, 2001, s. 99; Çağrı, Mustafa, “Cehâlet” Md. DİA, VII, 218.*

nefsine, diğer taraftan başka insanlara zulüm ve taşkınlık yaparak¹⁴¹¹ bu cehaletini izhar etmektedir.

Cehâlet Kur'an'da itikadî, amelî ve ahlâkî anlamlarda olmak üzere; Nuh kavmi ve İsrailoğullarının Peygamber'den tapınacak putlar yapmasını istemeleri,¹⁴¹² Allah'ın emirlerini dinlememe adına peygambere karşı direnmeleri,¹⁴¹³ aynı gerekçeyle Allah'ın emirleriyle alay etmeleri cehalet kabul edilmiştir.¹⁴¹⁴ Lût kavminin işlemiş olduğu sapıklık/ahlâksızlık,¹⁴¹⁵ zinaya meyil ve şehvet düşkünlüğü¹⁴¹⁶ ile Hûd kavminin peygamber'in Allah'ın azab uyarılarına karşı cesaret göstermeleri¹⁴¹⁷ gibi pek çok davranış “cehalet” olarak vasıflandırılmıştır.

Ayrıca İslâm öncesi yaşantı olarak ifade ettiğimiz cahiliye yaşantısı, Kur'an'ın da ana hatlarını çizdiği, egoizm ve nemelâzımcılık,¹⁴¹⁸ müstehcen giyim ve davranış tarzı,¹⁴¹⁹ ateşli bir milliyetçilik (hamiyyet) ve gurur,¹⁴²⁰ keyfe (hevâ) göre bir yaşayış ve bunun üzerine kurulmuş bir hukuk sistemi,¹⁴²¹ olarak ele alınmıştır.

Câhiliye dönemine ait şiirlerle Arapların yaşayış ve anlayışları üzerine yaptığı çalışmada Harun Ögmüş, “Arapların izzet-i nefsinde çok düşkün olduklarını, şeref ve haysiyeti rencide eden bir muameleye maruz kaldıklarını veya en küçük bir zulüm ya da haksızlığa uğradıklarını farkettilerinde isyan ediyorlardı, bu durum da onları savaş zeminine çekiyordu” demektedir.¹⁴²² Câhiliye dönemi Araplarında savaşın zâhirî sebeplerinin, Arapların kibirle eşdeğer gördükleri şeref ve haysiyet anlayışının olduğunu söylemek mümkündür.¹⁴²³

Böylece cahiliye yaşantısının inanç ve düşünce yapısı, yaşam tarzı ve sosyal realitesi, ahlâk ve davranış, yargı ve siyasal düşüncesinin dört bir taraftan kuşatıcı bir çerçevesi çizilmiştir.¹⁴²⁴ Câhiliye dönemi âdetlerinin başında kendi ırkı, soyu ve

---

¹⁴¹¹ Koç, *a.g.e.*, s. 89.

¹⁴¹² A'râf, 7/ 138; Zümer, 39/ 64.

¹⁴¹³ Hûd, 11/ 25-29.

¹⁴¹⁴ Bakara, 2/ 67.

¹⁴¹⁵ Neml, 27/ 54-55.

¹⁴¹⁶ Yusuf, 12/ 33.

¹⁴¹⁷ Ahkâf, 46/21-23.

¹⁴¹⁸ Âl-i İmrân, 37 154.

¹⁴¹⁹ Ahzâb, 33/ 33.

¹⁴²⁰ Fetih, 48/ 26.

¹⁴²¹ Mâide, 5/ 49-50.

¹⁴²² Ögmüş, Harun, *Câhiliye Döneminde Araplar*, İz Yay. İst. 2013, s. 141.

¹⁴²³ Ögmüş, *a.g.e.*, s. 142.

¹⁴²⁴ Aydın, Hayati, *a.g.e.*, s. 228-229.

kabileleriyle övünme ve üstünlük taslama âdeti gelmektedir. Bu durum kimi insanları, Hucurât suresi ayetlerinde yasaklanan¹⁴²⁵ iç çatışmalara, alaya alma, kötü lâkap takmaya, su'izanna, tecessüse ve gıybete sürüklüyordu.¹⁴²⁶ Çoğunluğunu okuma yazma bilmeyen bedevîlerin oluşturduğu Arapların câhiliye dönemleri haram ayların dışında güvenliğin olmadığı, kabilelerin sürekli birbirlerine saldırdığı kargaşalı, çalkantılı, heyecan ve macera dolu bir hayat olduğu¹⁴²⁷ için “Câhiliye Dönemi” olarak isimlendirilmiştir.

Gerek Kur'an'ın ifadelerinde gerekse müfessirlerin açıklamalarında, cehâlete tekâbul edecek kelimenin hevâya göre hareket etmek anlamının daha uygun olduğunu, bundan dolayı “cehâlet” kavramını, hevâya göre hareket etmek olarak tarif etmenin daha isabetli olacağı yönündeki açıklamalar Arapların yaşam tarzları ve karakter yapılarına da şahitlik etmektedir. Çünkü Araplar, kolaylarına geleni tercih etmeleri, keyfe göre açılıp saçılmaları, aralarında aşiret taassubu ile hareket ederek kan dökmeleri, hep hevâya göre hareket etmenin bir neticesi olduğundan, “câhiliye” olarak anılmaktadır.¹⁴²⁸

Müşriklerin, Allah'tan gelen vahye değil, arzu ve heveslerine (hevâ) uymaları ve bu yüzden de hevâlarına uygun yasalarla hükmolunma istekleri bir cehâlet alâmeti olarak kabul edilmiş ve Peygamber'in bu konularda onların arzu ve isteklerine uymaması, hevâlarına göre hükmetmeyip, Allah'ın indirdiği hükümlerden şaşmaması konusunda uyarılmaktadır.¹⁴²⁹ Cehâletle vasıflanan bu insanlar peygamberi Allah'ın hükmünü uygulamaktan engellemeye çalışmaları sebebiyle büyük bir cezaya çarptırılacakları ve “fâsıklık” damgası yiyecekleri haber verilmektedir.¹⁴³⁰ Cehâlet hem itikadî hem de ahlâkî yönden insanı bozulmaya ve sapmaya götürür: “*De ki. Ey cahiller! “Siz bana Allah'tan başkasına ibadet etmemi mi emrediyor sunuz?”*¹⁴³¹

Cahillere karşı erdemli bir davranış sergilemek gerektiğini Furkan suresindeki şu ayetten anlıyoruz: “*Onlar (Rahmânın Kulları), yeryüzünde ağır başlı bir şekilde*

---

¹⁴²⁵ Hucurât, 49/ 11.

¹⁴²⁶ Güven, Şahin, *Erdemli Toplumun İnşası*, s. 281.

¹⁴²⁷ Ögmüş, Harun, *Kur'an Yorumunda Şiirin Yeri*, İSAM yay. İst. 2010, s. 41.

¹⁴²⁸ Aydın, Hayati, *a.g.e.*, s. 229.

¹⁴²⁹ Sâd, 38/ 26.

¹⁴³⁰ Mâide, 5/ 48-50.

¹⁴³¹ Zümer, 39/ 64-66.

*yürürler, cahiller kendilerine sözle sataşınca, ‘selâm’ derler.’*¹⁴³² Bu ayet, cehâletin, ağırbaşlılığın zıddı olduğu, cahillerin de konuşulacak, tartışılacak, dostluk kurulacak kişiler olmadıklarına işarettir. Ayrıca, oruçlu olan bir kimseye cahiller sözle sataşacak olurlarsa, onlara karşı “ben oruçluyum” diyerek oruçlu iken saldırgan olmaya karşı olduklarını söylesinler”,¹⁴³³ anlamındaki hadis-i şerifte de cehâletin bu anlamına dikkat çekilmiştir.

Kur’an’da iki yerde zulüm kavramı küfür ve ‘cehl’ kavramlarıyla birlikte ‘mübalâğalı ism-i fâil’ kalıbıyla kullanılmıştır. Özellikle bunlarla da, insanın cehalet ve nankörlüğü vurgulanmıştır. Cehaletin, emanet olarak isimlendirilen kulluk ve şükür görevini ifade eden ayetlerde¹⁴³⁴ kullanılması, insanoğlunun özellikle kulluk ve nimetlere karşı şükür görevini yerine getirmede büyük ihmali olduğuna dikkat çekilmiştir.¹⁴³⁵ Bu ayetlerde insanın “zalûm” ve “cehûl” oluşuna vurgu yapılmıştır.

Cehâletin insanı düşünme, ibret alma, hakikati araştırıp Hakk’a ulaşma gibi eylemlerden alıkoyduğu için Kur’an tarafından eleştirilmiştir. Allah, insanı evrene ve çeşitli evrensel tablolara bakmaya, onun eşsiz yapısını, sağlam düzenini düşünmeye teşvik etmektedir. Nitekim aynı şekilde insanı ilim tahsiline, Allah’ın çeşitli ilim sahalarındaki sünnet ve kanunlarını öğrenmeye teşvik etmektedir.¹⁴³⁶

Bakma, gözlem yapma, düşünme ve araştırmayı teşvik eden çok sayıda ayet bulunmaktadır.¹⁴³⁷ Kur’an insan olmanın en önemli özelliğinin akıl olduğunu söyler: “Allah katında canlıların en kötüsü, düşünmeyen sağırlar ve dilsizlerdir.”¹⁴³⁸ “Yoksa sen onların çoğunun işittiklerini, düşündüklerini mi sanıyorsun? Hayır, onlar hayvanlar gibidirler. Hatta onlar (gittikleri) yol bakımından daha sapıktırlar.”¹⁴³⁹

Câhiliyyenin temel unsurlarından biri, ilimden kaynaklanmaması ve doğrudan doğruya hevâlarına uyan kişilerin ‘emâniyy’lerine, yani kuruntularına veya kurgularına dayanmasıdır. Emâniyy, ‘ümniyye’nin çoğulu olup, kişinin nefsinde, hayalinde kurduğu, arzuladığı, peşinde koştuğu hayaller, kuruntular, boş arzulardır.

---

¹⁴³² Furkan, 25/ 63.

¹⁴³³ İbn Mâce, “Sıyâm”, 21

¹⁴³⁴ Ahzâb, 33/72; İbrahim, 14/ 34

¹⁴³⁵ Aydın, Hayati, *a.g.e.*, s. 234

¹⁴³⁶ Necati, *a.g.e.*, s. 124

¹⁴³⁷ Bakara, 2/ 164; En’âm, 6/ 99; Hâc, Yunus, 10/ 110; 22/ 40; Ankebût, 29/ 20; Rûm, 30/ 8; Zümer, 39/ 9; Abese, 80/ 24-32, Târik, 86/ 5-7; Gâşiye, 88/ 17-21

¹⁴³⁸ Enfâl, 8/ 22

¹⁴³⁹ Furkan, 25/ 44

Kuru temennilerden başka bir şey olmayan emâniyy, hevâlarına uyan kişilerin hep gerçekleştirmeye ve ulaşmaya çalıştıkları hayallerdir ki, işte bu tür hayallerle davranan insan, câhil insandır. Bu tür ümniyyeleriyle hevâlarına uyan kişiler, ilimden uzaktır; kendilerine çizdikleri yol, düşünme ve yaşantı biçimleri ilme değil, ancak zanna dayanır; her şeyi zanlarına dayanarak ölçer, nefsânî takdir ve tahminlerle bir takım yargılara varır, keyiflerine göre hüküm verirler. Bunun neticesinde de, câhiliyye, bir sistem, bir yaşantı ve düşünme-inanma şekli olarak ortaya çıkar.¹⁴⁴⁰

Cehâlet toplumlari, vahye kulak vermeyen, Allah'a ibadete yanaşmayan, peygamberleri yalanlayan, onlar ve onlara iman edenleri küçümseyen, hakikatlere karşı kör, nimetlere karşı nankör davranan bir duruma düşürmektedir.¹⁴⁴¹ Câhiliyye insanlari, başkaları gibi kendilerinin de putlari olmasını isteyen taklitçilerdir.¹⁴⁴²

Câhilî değer hükümleriyle, kendilerini üstün, ileri görüşlü, en iyi düşünen kabul edip, rasüllere inanan yoksul, kimsesiz, servet ve güç sahibi olmayan mü'minlerin rasüllerin yanından uzaklaşmalarını ve o zaman inanacaklarını ileri sürerler. Yani Tevhîd'in de, şirk gibi kişileri dünyevî makam, servet güç, fizikî görünüm vs. göre sınıflandıracığı zannıyla, değer hükümlerini terk etmek ve câhiliyyede horladıkları kişilerle bir arada bulunmak istemezler.¹⁴⁴³

Kur'an'ı Kerim mü'minlere ağır başlı, vakûr, sabırlı ve takvalı olmalarını emrederken, kâfirlerin kalplerinde câhiliye taassubunun yerleşmiş olduğunu, bu duyguyla hareket ettiklerinden dolayı öfkeye kapılıp, duygularına yenik düştüklerini belirtir.¹⁴⁴⁴ Onları böyle davranmaya iten de câhilî asabiyetleri, câhilî değer hükümleri, Kur'an'ın tabiriyle, 'câhilî hamiyetleri'dir.¹⁴⁴⁵

Izutsu'ya göre, câhiliye dönemi insanında teslim olma, 'tazarru', 'tevâzu' tamamen birinin emrine girme, itaatkâr davranma insanlar için bir zillet ve aşağılık olarak görülürken, İslâm ile bu anlayış, Allah'a karşı teslimiyet, itaatkâr bir tutum, tevâzulu bir davranış, tam bir kulluk anlayışına bürünmüştür. Yani bir insanın Müslüman olması birçok farklı anlamı tazammun eder; esasen Müslüman olmak, kişinin kibri ve tuğyanı bırakıp bütün nefsî arzularından vazgeçmesi ve Efendisi

---

¹⁴⁴⁰ Ünal, *a.g.e.* s. 356-357.

¹⁴⁴¹ Hûd, 11/ 25-29.

¹⁴⁴² A'râf, 7/ 138.

¹⁴⁴³ Ünal, *a.g.e.* s. 358. İlgili ayet için bkz. Hûd, 11/ 29.

¹⁴⁴⁴ Fetih, 48/ 26.

¹⁴⁴⁵ Ünal, *a.g.e.* s. 358.

Rabbi olan Tanrı'nın huzurunda bir köle (abd) olarak, aciz, uysal ve mutî durması demektir. İnsanın câhilî dönemi, bu mutlak itaat ve tevâzuya zıt düşen bütün kişisel özellikleri, insanı Tanrı'ya itaatkâr ve mütevâzî olmaktan alıkoyan bütün beşerî vasıfları ima eder. Kibirli olmak, kendine aşırı güvenmek, mutlak bağımsızlık duygusu, ister beşerî olsun ister ilâhî olsun hiçbir otorite önünde eğilmeme yönündeki kararlılık –kısacası, bu vasıfların tümü- abd'liğe aykırıdır. Tarihsel olarak da bu, Cahiliye dönemindeki Arap aklının en karakteristik özelliklerinden biriydi.¹⁴⁴⁶

Cehâlet, peygamberlerin Allah'a sığındıkları bir olumsuzluktur. Zira cehâlet, Allah'ın ayetlerini, emirlerini anlamaya engel olduğu gibi, onları ve insanları alaya alma, hafife alma gibi yanlışlara götüren bir etkidir.¹⁴⁴⁷ Yine Nûh Peygamber'in oğlunu kurtarma çabaları karşısında Allah'a yalvarışları ve istenmemesi gereken şeyi istemesi,¹⁴⁴⁸ ayette, Allah'ın emirleriyle ters düşme, O'nun razı olmayacağı bir işi yapma, olur-olmaz her şeyi Allah'tan isteme gibi eylemler cahillik olarak kabul edilmektedir. Yine Hz. Peygamber'in hanımları giyim-kuşam, hal ve hareketlerinde “câhiliye dönemi kadınlarına benzememe” konusunda uyarılmaktadırlar.¹⁴⁴⁹

Öfke, şiddet, kibir ve saldırganlık cehâletin en belirgin özelliğidir. Bu duygular, insanı kötülük ve haksızlık etmeye, fesad işlemeye sürükler. Nitekim bu duygularını bastırmaya ve engellemeye çalışmak, takva sahibi olmanın özelliklerinden sayılmıştır.¹⁴⁵⁰ Takva da fücûr'ın zıddı olduğuna göre,¹⁴⁵¹ cehâletin en yakın olduğu kişilik özelliği fücûr'dur. Câhil de, en çok fâcire benzeyen kişidir.

5. Tekebbür (التَّكَبُّرُ)

“Küfr” kavramının anlam yapısında var olan önemli bir unsur “kendini büyük görme” ya da “büyüklenme” dir. Kur'an, küfrün yapısındaki bu unsuru özellikle vurgular. “Kibir veya “tekebbür” bir kâfirin en tipik vasfı olarak temsil olunmaktadır. Dinî anlamda kâfir, insanları küçümseyen ve kendisiyle övünen

¹⁴⁴⁶ Izutsu, *Kur'an'da Tanrı ve İnsan*, Çev. M Kürşat Atalar, İstanbul, 2012, s. 296-297; Geniş açıklama için bkz. *Aynı eser*, s. 298-300.

¹⁴⁴⁷ Bakara, 2/ 67.

¹⁴⁴⁸ Hûd, 11/ 46-47.

¹⁴⁴⁹ Ahzâb, 33/ 33.

¹⁴⁵⁰ Âl-i İmrân, 3/ 133-134.

¹⁴⁵¹ Sâd, 38/ 28; Şems, 91/ 8.

kişidir. Kur'an'da böbürlenen küstahın, olumsuz vasıflar alanının merkezinde küfr olgusunun varlığı görülür.¹⁴⁵²

Kendini beğenmek, insanlara karşı kibirlenmeye; kişilerin birbirleriyle olan ilişkilerinde hakaret ve büyüklenme muamelesinde bulunma duygusuna götürmektedir. Kur'an birçok ayette hakkı kabul etme konusunda müşrik ve münafıkların büyüklük (kibir) ve inat duygularını yermektedir.¹⁴⁵³ Bu ifadelerin bulunduğu ayetlerden bazıları şunlardır: *“Onlara “Gelin, Allah’ın elçisi sizin için bağışlanma dilesin” denildiği zaman başlarını çevirirler ve onların, büyüklük taslayarak yüz çevirdiklerini görürsün.”*¹⁴⁵⁴ Başka bir ayette de şöyle denmektedir: *“Her yalancı, günah yüklü kimseye yazıklar olsun! O, Allah’ın ayetleri kendisine okunduğunu işitir de sonra büyüklük taslayarak (müstekbir), sanki hiç işitmemiş gibi (inkârında) direnmeye devam eder. Onu acı bir azâb ile müjdele.”*¹⁴⁵⁵ Kendilerini büyük görenler imanı kabul edemezler, diğer taraftan, ayetlere iman etmeyenlerin yaptığı da, kendilerini büyük görmekten başka bir şey değildir.¹⁴⁵⁶ Semud kavminin ileri gelenleri, iman etmiş olan zayıf gördükleri kişilere; *“biz sizin iman ettiklerinizi inkâr ediyoruz”* diyerek kibirlerini ortaya koydular.¹⁴⁵⁷

Kur'an, bize büyüklenme (istikbâr) ve ululanma (u'lüvv) konusunda kıssalar halinde sunduğu tablolarda değişik şahıs ve şahsiyetlerden örnekler vermektedir. Bunlardan birisi Firavun'dur. *“Firavun, adamlarını toplayarak onlara şöyle seslendi: “Ben sizin en yüce Rabbinizim.”*¹⁴⁵⁸ Yine başka bir ayete göre: *“Firavun dedi ki: “Ey ileri gelenler, ben sizin için benden başka bir tanrı tanımıyorum.”*¹⁴⁵⁹ Firavun daha da ileri giderek Hz. Musâ'yı da aşağılayıp küçümsediği sözlerinde şöyle demişti: *“Firavun, kavminin karşısına çıkıp dedi ki: “Ey kavmim! Mısır’ın mülkü (saltanatı) ve şu altımda akıp giden (Nil) ırmakları benim değil mi? Görmüyor musunuz? “Yahut ben, şu aşağılık, nerdeyse söz anlatamayacak durumda olan şu adamdan (Musâ) daha iyi değil miyim?”*¹⁴⁶⁰

---

¹⁴⁵² Izutsu, *Kavramlar*, s. 229.

¹⁴⁵³ Necatî, *a.g.e.*, s. 95.

¹⁴⁵⁴ Münâfikûn, 63/ 5.

¹⁴⁵⁵ Câsiye, 45/ 7-8.

¹⁴⁵⁶ Izutsu, *Kavramlar*, s. 230.

¹⁴⁵⁷ A'râf, 7/ 75-76.

¹⁴⁵⁸ Naziât, 79/ 22-23.

¹⁴⁵⁹ Kasas, 28/ 38-39.

¹⁴⁶⁰ Zuhruf, 43/ 51-52.

Övünmek, bazı insanlarda görülen kompleks bir reaksiyondur. Bu, kendini beğenme, gurur, yücelik ve kibir halidir. Bu duygu, bazı insanlarda, şahsiyetlerinin belirginleştiği davranışlara ait bir kimlik olma özelliği taşımaktadır. Kur'an, insanların yaptıkları büyüklenme ve kibir arz eden davranışlarını yermektedir.¹⁴⁶¹ “*Yeryüzünde böbürlenerek dolaşanlar*” Kur'an'da saçma gururlarıyla böbürlenene, kulakları tırmalayan sesleriyle böğüren,¹⁴⁶² küçümseyerek fakiri ve zayıfı ezenler sürekli kınanmaktadır.¹⁴⁶³ Özellikle insan iyi bir şeye sahip olduğunda ona sevinir.¹⁴⁶⁴ Bir kötülükle karşılaştığında ise ümitsiz olur ve nankörlük ederek Allah'ı suçlamaya kalkışır. Bu olumsuz hâl onu Allah'a şirk koşmaya sevkeder.¹⁴⁶⁵

İnsan kadar çabuk şişen ve sönen başka hiçbir varlık yoktur. Kur'an tekrarlar ki, insan ne zaman feraha kavuşursa derhal Allah'ı unuttur. Tabiî sebepler onun istediği neticeleri verince, kendi gücünün kendisi için yeterli olduğu düşüncesine kapılır ve kendini beğenmişlik duygusu içinde, artık bu tabiî sebepler içerisinde Allah'ı görmez. Ama kötü durumlara düşünce, ya tamamen bir karamsarlık içine düşer, ya da yalnız bu durumda Allah'ı hatırlar. Hatta bazen güç durumda bile aklına getirmeyip, O'ndan yardım istemek yerine ümitsizlik içinde boğulur.¹⁴⁶⁶

Kur'an, öncelikle her şeyin sahibinin Allah olduğunun bilinmesini istemektedir.¹⁴⁶⁷ Allah'ın dilediği kullarına rızkı daha fazla, dilediğine daha az verdiğini, insanın sahip olduklarını kendi bilgi ve meziyetlerinden bilmesinin yanlış olduğunu,¹⁴⁶⁸ mal ve evlat çokluğuyla övünmenin bir faydası olmadığını vurgulamıştır. Sahip olduklarıyla insanlara karşı övünmenin Allah katında olumsuz karşılandığı, bunu yapanların eleştirildiğini görmekteyiz.¹⁴⁶⁹

Allah Karun'a mal ve serveti iyilik ve ihsanda bulunması, serveti kendisine verenin Allah olduğunu bilmesi ve şükretmesi için vermişti. Ama O, bütün bu imkânlarını fesâd için kullandı ve bu yüzden de eleştirildi. Karun, sahip olduklarını kendi bilgi ve becerisiyle kazandığını iddia ederek, gerçek mâlikin Allah olduğunu

---

¹⁴⁶¹ İsrâ, 17/ 37.

¹⁴⁶² Lokmân, 31/ 18-19.

¹⁴⁶³ İzutsu, *Kavramlar*, s. 231.

¹⁴⁶⁴ Hûd, 11/ 9-10; Rûm, 30/ 33-36; Şûrâ, 42/ 48; Fecr, 89/ 15-16.

¹⁴⁶⁵ Hûd, 11/ 9.

¹⁴⁶⁶ Fazlurrahmân, *Ana Konularıyla Kur'an*, s. 81-82.

¹⁴⁶⁷ Âl-i İmrân, 3/ 26; Nisâ, 4/ 126,131- 132.

¹⁴⁶⁸ Kasas, 28/ 78.

¹⁴⁶⁹ Kasas, 28/ 77.

unuttu, nankörlük etti. Allah da kendisine, bu şekilde davrananların akıbetinin nasıl bir felaket olduğunu hatırlattı.¹⁴⁷⁰ Karun gösterişli bir şekilde kavminin karşısına çıkardı. Dünya hayatını arzulayanlar, Karun'a özenirlerdi, İlim sahipleri ise, Allah'ın takdir ettiği mal ve nimetin daha hayırlı olduğun inancıyla teselli olurlar ve diğerlerini de bu özentilerinden dolayı kınarlardı.¹⁴⁷¹ Öyle anlaşılıyor ki, dünyalık mal ve evlat çokluğu, insanlar arasında bir övünme vesilesi ve yarış tutkusudur.¹⁴⁷²

Firavun sahip olduğu iktidar, güçlü ordusu ve kibriyle ülkesinde ululuk tasladı, iktidarını sürdürmek ve halkını zayıflatmak için onları gruplara böldü, ileride kendisine karşı güç oluşturabileceğinden endişe ettiği erkek çocuklarını öldürttü, böylece fesatçılardan oldu.¹⁴⁷³

Kur'an Allah'ın verdiği mal ve evlat imkânlarını, övünme,¹⁴⁷⁴ başkalarını hakir görme,¹⁴⁷⁵ insanlara zulmetme, bozgunculuk yapma gibi kötülükler için değil,¹⁴⁷⁶ insanların durumlarını ıslah etme,¹⁴⁷⁷ yoksulları doyurma,¹⁴⁷⁸ iyilik ve takva'nın yaygınlaşmasına yardımcı olma,¹⁴⁷⁹ insanların kölelikten ve sefaletten kurtulmasını sağlama,¹⁴⁸⁰ akrabayı gözetme¹⁴⁸¹ gibi maslahatlar için kullanılmasını tavsiye etmektedir. Bununla insanda mal ve servet sebebiyle meydana gelecek kibir duygularının bastırılmasının yolunu göstermektedir.

B. Dış Sebepler

1. Şeytan

“Şeytan” “şe-ta-na” (شطن) fiil kökünde uzaklaştı, “Şâ-ta” (شط) fiil kökünden öfkeden yandı anlamına geldiği de söylenmiştir. Ateşten yaratılmış bir varlık olmasını aşırı öfkesine, asabiyet düşkünlüğüne bağlamışlardır. Hz. Peygamber,

---

¹⁴⁷⁰ Kasas, 28/ 79.

¹⁴⁷¹ Kasas, 28/ 80.

¹⁴⁷² Hadîd, 57/ 20.

¹⁴⁷³ Kasas, 28/ 4.

¹⁴⁷⁴ Hadîd, 57/ 20.

¹⁴⁷⁵ Kehf, 18/ 34.

¹⁴⁷⁶ Fecr, 89/ 6-12.

¹⁴⁷⁷ Nisâ, 4/ 114.

¹⁴⁷⁸ İnsan, 76/ 8-9.

¹⁴⁷⁹ Mâide, 5/ 2.

¹⁴⁸⁰ Beled, 90/ 13-16.

¹⁴⁸¹ Bakara, 2/ 177; İsrâ, 17/ 26.

“hased bir şeytandır, öfke bir şeytandır”¹⁴⁸² buyurmuşlardır. Şeytan, insan ve cinlerin azgınlıklarına denir.¹⁴⁸³ Kibrinden şişip azan her şeye şeytan denir. Şer konusunda aşırı gösterdiği aşırı aldatıcı olması sebebiyle şeytan denmiştir. Şeytan bir anda sıvışıp kaybolan yılanı benzetilmiştir.¹⁴⁸⁴ “eş-Şeytaniyye”, genel anlamda saptırıcı bir ismi temsil eden konum ve makamdır.¹⁴⁸⁵

İnsanı Allah’ı anmaktan uzaklaştıran şeytan, bu duruma gelmiş bir insana musallat olur ve ona söz geçirmeye başlar. “*Kim Rahman’ın zikrini görmezlikten gelirse, biz onun başına bir şeytan sararız. Artık şeytan onun ayrılmaz bir dostudur. Şüphesiz bu şeytanları onları doğru yoldan saptırırlar. Onlar ise doğru yolda olduklarını sanırlar.*”¹⁴⁸⁶ Allah’ı anmaktan uzak olan kimse kötük etmeye meyleder. Çünkü onu kötülük işlemeye karşı korkutacak bir etken yoktur. Bu anlamda Allahı anmaya vesile olan namazın insanı kötülüklerden alıkoyacağı bildirilmiştir.¹⁴⁸⁷

Kur’an’ı Kerim birçok ayette şeytanın aldatmalarına dikkat çekmekte ve insanlardan bu konuda uyanık olmalarını, şeytanın vesveselerine aldanmamalarını istemektedir. Çünkü şeytan daima kötülüğe çağırır. Ancak şeytanın kötülüğü insana zorla dayatması diye bir durum yoktur.¹⁴⁸⁸ Şeytan insanlar üzerinde bir baskı kuramaz, sadece onları kendi peşine takabilir.¹⁴⁸⁹

Şeytanın insana vadettiği şey zenginlik, teşvik ettiği ise açgözlülüktür, insanı oyaladığı ise boş vaatler¹⁴⁹⁰ ve ulaşılmaz hayal ve büyük beklentiler, unutturduğu ise Allah ve ahiret, verdiği ümit başkalarının şefaatiyle kurtulmadır.¹⁴⁹¹ Çünkü şeytan insanı dünya hayatının süs ve eğlenceleriyle ve Allah’ın her şeye rağmen affedeceği ümidini vererek aldatmaya çalışmakta, Kur’an da buna karşı, şeytanın insan için yaman bir düşman olduğu uyarısını yapmaktadır.¹⁴⁹² İnsandaki bu sınırsız zenginlik hevesi, açgözlülük, haksızlık ve adaletsizliğe, bozgunculuk ve saldırganlığa yöneltmektedir. Sonunda şeytan bütün bu ayartma ve kışkırtmalardan sıyrılıp

¹⁴⁸² Râgıp, el-İsfahânî, *el-Müfredât*, s. 383.

¹⁴⁸³ Ed-Dâmeğânî, *Kâmûs*, s. 264.

¹⁴⁸⁴ İbnü’l-Cevzî, *Nüzhetü’l-A’yuni’n-Nazar*, s. 374-376; Ed-Dâmeğânî, *Kâmûs*, s. 264.

¹⁴⁸⁵ El-Cürcanî, *Kitabü’t-Ta’rifât*, s. 135.

¹⁴⁸⁶ Zuhuf, 43/ 36- 39.

¹⁴⁸⁷ Ankebût, 29/ 45.

¹⁴⁸⁸ Şimşek, *Kur’an’ın Ana Konuları*, s. 96-97.

¹⁴⁸⁹ İbrahim, 14/ 22.

¹⁴⁹⁰ İsrâ, 17/ 64.

¹⁴⁹¹ Mevdudî, *Tefhim*, II / 515.

¹⁴⁹² Fâtır, 35/ 5-6.

çıkarmakta ve bütünüyle insanı suçlayarak onu kendi kötülüğüne terk etmektedir. Bütün bunları yaptırırken kendisi sinsiliğini itiraf ederek şöyle der: “Münafıkların durumu ise tıpkı şeytanın durumu gibidir. Çünkü şeytan insana “inkâr et” der; insan inkâr edince de, “şüphesiz ben senden uzağım. Çünkü ben âlemlerin Rabbi olan Allah’tan korkarım” der.”¹⁴⁹³ Bu ayette kötülüğün her türlüünü menffati için yapmaktan çekinmeyen münafık, şeytana benzetilmektedir.

Şeytanın çabası vesveseden ibarettir. Vesvesesiyle kötülükleri insana güzel göstermeye çalışır.¹⁴⁹⁴ Yukarıda İbrahim 14/ 22’de şeytan kendisinde böyle bir güç ve yetkinin olmadığını açıkça söylemektedir. Yani, “Siz doğru yola uymak istediğiniz halde benim yanlış yola saptırdığımı söyleyemez ve bunu ispat edemezsiniz. Siz kendiniz bile bunun böyle olmadığını kabul edersiniz. Ben sizi Hakka karşı batıla davet etmekten ve fazilet yerine rezalete yöneltmekten başka bir şey yapmadım. Eğer iki yoldan birini seçme özgürlüğüne sahip olduğunuzda doğru yola uymak isteseydiniz, benim sizi yanlış yola uymaya zorlayacak gücüm yoktu.”¹⁴⁹⁵ Bu ayet göstermektedir ki, gerçek şeytan (eş-şeytanu’l-aslî) insanın kendi arzuları, hevesleri ve kompleksleridir. Çünkü yukarıdaki sözleriyle şeytan ortaya koymaktadır ki, kendisi günahkârın ruhuna ancak ayartma ve vesvese yoluyla ulaşmaktadır. Dolayısıyla eğer insan ruhunda şehvete, öfkeye, boş ve bâtil inanç ve fantezilere doğru önceden bir eğilim, bir yatkınlık olmasaydı bu şeytanî vesveseler hiçbir şekilde etkili olmayacaktı.¹⁴⁹⁶

Dolayısıyla şeytanın ayartmalarıyla kişinin kendi duyguları, arzu ve hevesleri arasında çok sıkı bir bağlantı vardır. Yani şeytanın, ‘benim sizin üzerinizde zorlayıcı bir gücüm ve nüfuzum yoktur, bana bu imkân ve fırsatı siz veriyorsunuz’ anlamı ortaya çıkmaktadır. İki kişi arasındaki sıkı ilişki ise o kişiler arasında bir dostluk olduğuna işaret eder. Yani ayette geçen: “Şeytanın kendisine tabi olan dostlarından başkası üzerinde bir nüfuzu yoktur.”¹⁴⁹⁷ “Şeytan kendisine dost olan azgın takipçilerinden başka samimi mü’minler üzerinde etkili değildir” hatırlatması şeytanın hâkimiyet kurduğu kimselerle bir dostluk oluşturduğunu gösterir. “Şüphesiz

---

¹⁴⁹³ Haşr, 59/ 16.

¹⁴⁹⁴ Şimşek, a.g.e. s. 97.

¹⁴⁹⁵ Mevdudî, *Tefhim*, II/ 515-516.

¹⁴⁹⁶ Esed, *Kur’an Mesajı*, II / 506.

¹⁴⁹⁷ İsrâ, 17/ 65.

kullarım üzerinde herhangi bir hâkimiyetin yoktur. Ancak azgınlardan sana tabi olanlar müstesna.”¹⁴⁹⁸

Şeytan insanı kendi peşine takarken insandaki hırs, öfke, kıskançlık, övünme ve kibirlenme gibi zaafiyetleri fırsat olarak kullanır. İnsan eğer içindeki bu dünyalığa aşırı tamahından kurtulamaz ise şeytana bu yolda büyük bir fırsat vermiş olur.¹⁴⁹⁹

Şeytan, insana, özellikle de insanın kendisinin amellerini süslü göstermek suretiyle onu şirke sürüklemekte, Allah’ın yolundan alıkoymakta, hidayeti bulmasına mani olmaktadır.¹⁵⁰⁰ Peygamberlerin uyarılarına rağmen onun inkârını sağlamaktadır. *“Allah’a andolsun, senden önceki ümmetlere peygamberler gönderdik. Fakat şeytan onlara işlerini güzel gösterdi. O, bugün de onların dostudur ve onlar için elem dolu bir azap vardır.”*¹⁵⁰¹

Şeytan sinsi işleriyle insanları birbirlerine karşı tahrik etmekte ve bu yolla insanların arasını bozmaya çalışmaktadır. *“Kullarıma söyle: (İnsanlara karşı) en güzel sözü (kelime-i tevhîd) söylesinler. Çünkü şeytan aralarını bozar. Çünkü şeytan insanın apaçık düşmandır.”*¹⁵⁰² Şeytan kuru ve aldaticı vaadleriyle insanı aldatmaya çalışmaktadır. Ancak bu vaadler Allah’a samimiyetle kulluğu tercih edenler üzerinde hiçbir etkiye sahip değildir.¹⁵⁰³ Hz. Musâ kendisine düşman olan bir topluluktan bir kişiyi öldürünce *“Bu şeytanın işidir”*. *O, gerçekten apaçık saptırıcı bir düşmandır.*”¹⁵⁰⁴ Sözüyle şeytanın en önemli iki özelliğinin “saptırıcılık” ve “düşmanlık” olduğuna vurgu yapmaktadır.

Şeytan, beşerin her türlü sorumluluğunu unutup günaha düşmesinde önemli bir paya sahiptir. Öyle ki bu payı ile o, nefsin önüne geçmiştir. Bu sebeple Kur’an’da şeytana nefisten daha çok yer verilmiştir.¹⁵⁰⁵

Şeytan, insandaki şehvî arzu, heves, hırs, kibir ve kıskanma gibi zayıf noktalarından istifade ederek insanı ayartmakta, onu kötülük yapmaya, fesat çıkarmaya yöneltmektedir. Bu tahrik ve ayartmaya karşı Kur’an insana kâmil bir iman ve samimiyetle sâlih ameller işlemeyi tavsiye etmekte, bu iki manevî zırha

---

¹⁴⁹⁸ Hicr, 15/ 42.

¹⁴⁹⁹ A’râf, 7/ 175-176.

¹⁵⁰⁰ Neml, 27/ 24.

¹⁵⁰¹ Nahl, 16/ 63.

¹⁵⁰² İsrâ, 17/ 53.

¹⁵⁰³ Hicr, 15/ 40; İsrâ, 17/ 64-65.

¹⁵⁰⁴ Kasas, 28/ 15.

¹⁵⁰⁵ Demirci, *Kur’an’ın Ana Konuları*, s. 136.

bürünmüş mü'minlere şeytanın söz geçiremeyeceği, kışkırtamayacağı ve üzerinde hâkimiyet kuramayacağını¹⁵⁰⁶ hatırlatarak şu uyarıyı yapmaktadır: “Şeytanların kime ineceğini size haber vereyim mi? Onlar, her günahkâr yalancıya inerler.” Bunlar da şeytana kulak verirler. Onların çoğu ise yalancıdır.”¹⁵⁰⁷

Netice olarak şeytan, insana karşı ortaya koyduğu tavırlarını, düşmanlık,¹⁵⁰⁸ saptırmak,¹⁵⁰⁹ vesvese vermek,¹⁵¹⁰ aldatmak,¹⁵¹¹ nankörlük etmek,¹⁵¹² isyan etmek,¹⁵¹³ şüpheye düşürmek,¹⁵¹⁴ kötülükleri güzel ve süslü göstermek suretiyle insanları doğru yoldan alıkoymak,¹⁵¹⁵ içki, kumar, fuhuş gibi Allah'ın haram kıldığı eylemleri sevdirmeye çalışarak insanlar arasına kin ve düşmanlık sokmaktadır.¹⁵¹⁶

2. Saptırıcılar

Kur'an'a göre saptırıcılar, başta kişinin kendi nefsi olmak üzere şeytan, tâğutlar ve birtakım sembol şahsiyetlerdir. İnkârcılar, sapmalarının sebebinin kendilerini azdıran cinlerden ve insanlardan saptırıcılar olduğunu söyler: “İnkâr edenler dediler ki: “Rabbimiz! Cinlerden ve insanlardan bizi saptırmış olanları bize göster, onları ayaklarımızın altına alalım ki, en aşağıdakilerden olsunlar.”¹⁵¹⁷ Allah saptırmayı kendisinin dışında bazılarına özellikle de şeytana nispet etmektedir “O gün, zalim kimse, (çaresizlik içinde) ellerini ısırtıp şöyle diyecektir: “Ne olurdu ben Peygamberlerle aynı yolu tutsaydım.” “yazıklar olsun bana! Keşke falanı dost edinmeseydim!” Andolsun bana Kur'an geldikten sonra beni ondan o saptırdı. Zaten şeytan insanı yardımcısız bırakıverir.”¹⁵¹⁸ İnsan kendisinin sapma va azgınlaşmasına sebebin yine kendisi olduğunu itiraf eder: “Onlar, “Rabbimizi tesbih ve tenzih ederiz.

---

¹⁵⁰⁶ Hicr, 15/ 39-41.

¹⁵⁰⁷ Şu'arâ, 26/ 221-223.

¹⁵⁰⁸ Fâtır, 35/ 5.

¹⁵⁰⁹ Kasas, 28/ 15.

¹⁵¹⁰ Nâs, 114/ 1-4.

¹⁵¹¹ Lokman, 31/ 33.

¹⁵¹² İsrâ, 17/ 27.

¹⁵¹³ Meryem, 19/ 44.

¹⁵¹⁴ Sebe, 34/ 20.

¹⁵¹⁵ Ankebût, 29/ 38.

¹⁵¹⁶ Mâide, 5/ 91-92.

¹⁵¹⁷ Fussilet, 41/ 29.

¹⁵¹⁸ Furkan, 25/ 27-29.

*Şüphesiz biz zalimlermiştiz dediler. Bunun üzerine birbirlerini/kendilerini kınamaya başladılar. Şöyle dediler: “Yazıklar olsun bize! Biz gerçekten azgın kimselermiştiz.”*¹⁵¹⁹

İnsanların sapıklıkta kalmalarının sebebi Peygamberi dinlememeleri, tuttıkları şirk yolunda uydurdukları ilâhlara sınımsız sarılmalarıdır.¹⁵²⁰ Saptırıcıların kimlik ve kişiliklerine gelince, bunlar Kur’an’da; şeytan, tağutlar, kişinin kendi nefsi, mücrimler, müstekbirler, Firavun, Sâmiri gibi belirli şahıslar, insanların peşinden gittikleri lider ve önderlerdir.

“Tağut” kelime anlamıyla “azmak, sınırı aşmak demektir. “tuğvân (tuğyân) kelime kökünden türeyen bir isim/sıfat olup müfredi cemi (müzekker-müennes) hali aynı kalıpta kullanılır. Asıl manâsı ise, “aşırı derecede azgın ve mütecâviz”dir. Kur’an’da kullanıldığı şekliyle kelime Allah’tan başka tapılan, “şeytan”, “nefs”, “putlar, “kâhin” ve “sihirbazlar” gibi varlıklardır.¹⁵²¹ Kısaca tağut, kendisi azan, insanları azdıran, saptıran her şeyi ifade eder. Kur’an’da “tâğut” ile şeytan, putlar ve “Ka’b b. Eşref” gibi azgın müşriklerin kastedildiği geçmiştir.¹⁵²²

Allah, insanlarda tağutlara kulluk etmekten sakınıp yalnızca Allah’a kulluk etmeleri istemektedir.¹⁵²³ Tağutları inkâr edip, Allah’a iman edenler asla sapkınlığa düşmeyeceklerdir.¹⁵²⁴ Allah her ümmete Peygamber gönderip, onlara tâğut’tan uzak durup kendisine ibadet etmelerini emrettiği halde, yine de kendisinin dışındaki varlıklara tapanlara, sapmanın kaçınılmaz olduğu uyarısında bulunmuştur.¹⁵²⁵ Bu ayetlerden, saptırıcıların çoğunun, Allah’ı ve ahiret gününü inkâr edenler, Allah’a şirk koşanlar, Allah’a ve peygamberlere itaatten yüz çevirenler, müstekbirler, nefislerini ve hevâlarını ilâh edinenler ve idareciler zalimler olduğu anlaşılmaktadır.

Hiz. İbrahim’in azgınlaşmış (ğâvîn) (غاوین) ve şirke düşmüş olan kavmi, cehennemle karşılaştıklarında, kendilerini mücrimlerin saptırdığını söyleyeceklerdir.¹⁵²⁶ Başka bir ayette de Allah kendisinden başkalarına tapmış olanlara bu saptırmayı

¹⁵¹⁹ Kalem, 68/29-31.

¹⁵²⁰ Furkan, 25/ 41-42.

¹⁵²¹ El-İsfahânî, “tğv”, tğy” Md. ; İbnu’l-Cevzî, *Nüzhetu ’l-E’yuni’n-Nevâzir fi l’lmi’l-Vucûh ve’-Nezâir*, s. 410; *Lisânu’l-Arap*, “tğv”, tğy” Md, XV, 7-9.

¹⁵²² Mukatil, *el-Eşbâh ve’n-Nezâir*, s. 115-116.

¹⁵²³ Yurdağür, Metin, “Tağut” Md. *DİA*, XXXIX, 372.

¹⁵²⁴ Bakara, 2/ 256.

¹⁵²⁵ A’râf, 7/30; Nahl, 16/36-37.

¹⁵²⁶ Bkz. Şu’arâ, 26/91-99.

kimin yaptığını sorar, onlar da “Allah’ın kendilerine çokca nimet verdikleri Kur’an ifadesiyle “mütrafûn” idi diye cevap verirler.¹⁵²⁷ Mücrimler başkalarını saptırdıkları gibi aynı zamanda kendileri de derin bir sapkınlık içerisindedirler.¹⁵²⁸

Örneğin Firavun, hem kendisi sapkınlık ve azgınlık etmiş,¹⁵²⁹ hem de kavmini saptırmış, onları kendisini tanrı olarak kabul etmeye zorlamış,¹⁵³⁰ karşı çıkanları da ölümle tehdit etmiştir.¹⁵³¹ Ayette şöyle geçmektedir: “*Firavun, halkını saptırdı, onlara doğru yolu göstermedi*”¹⁵³² Firavun’un sihirbazları, “*Biz âlemlerin ve Musâ’nın Rabbi’ne iman ettik*”¹⁵³³ dediklerinde, onları öldürmekle tehdit etmiş,¹⁵³⁴ halkının ileri gelenlerinin karşısına çıkıp, onlar için kendisinden başka ilâh tanımadığını,¹⁵³⁵ kendisinin onların en yüce rabbi olduğunu ilân etmiştir.¹⁵³⁶ Firavun bir ayette, “*And olsun ki, eğer benden başkasını ilâh edinirsen, seni zindana atılanlardan yaparım*”¹⁵³⁷ diyerek Hz Musa’yı tehdit ederken, yine başka bir ayette de Firavun, dedi ki: “*Ey ileri gelenler, ben sizin için benden başka hiçbir ilâh bilmiyorum.*”¹⁵³⁸

Kur’an’a göre Firavun başka ilâhlara tapıyordu. Bir mecliste O’nun ileri gelenleri şöyle diyorlardı: “*Musa’yı ve kavmini bırakıyorsun ki, senin ilâhlarını terk edip yeryüzünde fesat mı çıkarırsınlar*”¹⁵³⁹ Firavun’un, dinî anlamda değil, siyasî anlamda ilâhlığını ilân ettiğini söyleyenler de olmuştur. Yani O’nun iddiası: “İktidarın tek sahibi benim ve bu ülkede benim üstümde iktidar sahibi olmadığı gibi, kimseye de iktidar hakkında bir söz hakkı verilmemiştir.”¹⁵⁴⁰ Çünkü Kur’an’a göre O, halkına Mısır hükümdarlığının kendisine ait olduğunu söylemiştir.¹⁵⁴¹ Hattâ Firavun, halkını tevhid’e davet eden Hz. Musa’yı tehdit için şöyle demiştir: “*Bırakın beni, Musa’yı öldüreyim. (Faydası olacaksa) Rabbini yardıma çağırın! Çünkü ben*

¹⁵²⁷ Furkan, 25/17-18.

¹⁵²⁸ Kamer, 54/47.

¹⁵²⁹ Tâhâ, 27/ 24-43, Nâziât, 79/ 17.

¹⁵³⁰ Nâziât, 79/24.

¹⁵³¹ A’râf, 7/123-124 Tâhâ, 20/ 71.

¹⁵³² Tâhâ, 20/ 79.

¹⁵³³ Şu’arâ, 26/ 47-48.

¹⁵³⁴ Şu’arâ, 26/ 49.

¹⁵³⁵ Kasas, 28/ 38.

¹⁵³⁶ Nâziât, 79/ 24.

¹⁵³⁷ Kasas, 28/ 29.

¹⁵³⁸ Kasas, 28/ 38.

¹⁵³⁹ A’râf, 7/127.

¹⁵⁴⁰ Mevdudî, *Tefhimu ’l-Kur’an*, VII, 29.

¹⁵⁴¹ Zuhruf; 43/ 51.

O'nun, dininizi değiştireceğinden yahut yeryüzünde bozgunculuk (فساد) çıkaracağından korkuyorum."¹⁵⁴²

Kur'an-ı Kerim, Kârun, Firavun ve Hâman'ın Hz Musa'nın getirdiği apaçık deliller (mu'cizeler) karşısında yeryüzünde büyüklük taslamaları sebebiyle helâke uğradıklarını haber vermektedir.¹⁵⁴³ Yine Kur'an'a göre, büyüklük taslayanlar (müstekbirler) zayıf gördükleri insanları (müstaz'afûn) iman etmekten engellemeye ve onları Allah'ın yolundan alıkoymaya çalışmışlardır. İnkâr edenler de, inkârlarının sebebi olarak, itaat ettikleri ve kendilerini saptıran liderleri süreceklerdir.¹⁵⁴⁴ Kur'an, insanların ahirette lider ve önderleriyle çağrılacaklarını haber verir.¹⁵⁴⁵ Dolayısıyla insanlar liderlerine uyararak sapmalarında masum değidirler. Tevhid çağrısına kulak tıkadıkları için cezalandırılacaklardır.

Saptırıcılardan biri de varlık ve imkânlarıyla şımarıp azgınlaşan müstekbir tavırlarıyla dikkat çeken "mütrafûn"dür. "İtrâf", kelime olarak 'refah'tan azdırmak' manâsına masdardır. Dörtlü fiil kalıbı "et-ra-fe" (اترف) şeklinde olup, üçlü fiil hali ise "te-ri-fe" (ترف) olarak gelir. Bu da, 'sulu ve taze oldu', 'bolluk içinde oldu' demektir. Yine bu fiilden türeyen 'turfetun', (ترفة) "nimet, kıymetli şey, taze yiyecek"¹⁵⁴⁶ anlamındadır. "Et-ra-fe" (اترف), 'nimet verip azdırdı, refahtan şımarttı' demektir. Şirk toplumlarında 'mele' (ملا) nimetle şımartılanlardandır; bu tür insanlara da 'nimetle şımartılıp azdırılmış manâsında, "mütref" (مترف) denilir.¹⁵⁴⁷ Buna göre "mütrafûn" çok nimet görmekten dolayı şımartılanlar bu şımarıklığı zayıflara karşı güç olarak kullananlardır.

Allah'ın tek ilâh oluşunu inkâr eden ve ahireti yalanlayan müstekbirler de saptırıcılardan sayılmıştır.¹⁵⁴⁸ Saptıranların başında olan şeytan da müstekbir tavrıyla Allah'ın emrine karşı gelen bir kâfir olmuştur.¹⁵⁴⁹

Yine Allah, bir toplumu helâk etmek istediğinde onların zengin ve şımarık azgınları olan mütrafûn, Allah'a itaat emrini dinlemeyerek o memlekette kötülük işler ve işletirler de Allah da bu sebeple o toplumun tamamını helak eder.¹⁵⁵⁰

¹⁵⁴² Mü'min, 40/ 26.

¹⁵⁴³ Ankebût, 29/39.

¹⁵⁴⁴ Ahzâb, 33/ 64-68.

¹⁵⁴⁵ İsrâ, 17/ 71.

¹⁵⁴⁶ Râğıp, el-Müfredât, s. 473; İbn Manzûr, *Lisânu'l-Arap*, IX, 17.

¹⁵⁴⁷ Ünal, a.g.e. s. 354.

¹⁵⁴⁸ Nahl, 16/ 22-25.

¹⁵⁴⁹ Bakara, 2/34A'râf, 7/13; Kehf, 18/50; Tahâ, 20/116.

Kur'an'da saptırcılardan birisi olarak adı geçen diğer bir kişi de "Sâmirî" dir. Sâmirî'nin kimliği hakkında bazı müfessirlerin verdiği bilgiler tartışmalıdır. Taberî Sâmirî'nin İsrailoğulları ile birlikte denizi geçtikten sonra dönüp münafık olduğunu ve Hz. Musa'ya düşmanlık ettiğini söylemektedir.¹⁵⁵¹ Zemahşerî, Sâmirî'nin adının Musâ b. Zafer olduğunu, ineğe tapan bir topluluğa mensubiyetini zikreder.¹⁵⁵² Râzî de O'nun Kirmanlı birisi olduğunu söyler. Diğer bir rivayette de Sâmirî Hz. Musa'nın komşusu bir kıptî olup Musa'ya iman etmiş ve O'nunla birlikte Mısır'dan ayrılmıştır. Râzî'ye göre âlimlerin çoğu O'nun Sâmra kabilesinden İsrailoğullarının ileri gelenlerinden biri olduğu kanaatindedirler.¹⁵⁵³

Musa (a.s) Tûr dağına Rabbiyle görüşmeye gittiğinde kavmi, zinet eşyalarından buzağı heykelleri yapmış ve bunları kendilerine ilâh edinmişler, daha sonra da bu yaptıklarına pişman olmuşlardır.¹⁵⁵⁴ Bu buzağı heykellerine tapma fikrini, O'nun yokluğunda Sâmirî vermiş, İsrailoğullarını kendi yaptığı putlara tapmalarına öncülük etmek suretiyle saptırmıştı.¹⁵⁵⁵

3. İnkârcılar

İnkâr anlamındaki küfrü ifade etmek üzere, "bilmemek yadırgamak" manâsındaki "nükr" kökünden türetilen ve "kabul etmemek, inkâr etmek, reddetmek ve hoş görmemek" anlamlara gelen "inkâr" da küfür anlamını karşılamak için kullanılmakta olup inkâr edene de "münkir" denilir.¹⁵⁵⁶

Kur'an inkârcıların, Allah'ı ve Peygamberleri bırakıp da başkalarına itaat etmeleri sebebiyle, itaat ettikleri kişiler tarafından sapıklığa düşürüldüklerini heber verir.¹⁵⁵⁷ Kur'an'a göre saptırcılardan biri de yeryüzünde büyüklük taslayan müstekbir inkârcılardır. Kendileri inanmamakta direndikleri gibi başkalarının da iman etmelerini engellemeye çalışırlar. "İnkâr edenler, "Biz bu Kur'an'a da ondan önceki kitaplara da asla inanmayız" dediler. Zalimler, Rablerinin huzurunda

¹⁵⁵⁰ İsrâ, 17/ 16.

¹⁵⁵¹ Taberî, *Tefsir*, IX, 206.

¹⁵⁵² Zemahşerî, *El-Keşşâf*, II, 549.

¹⁵⁵³ Râzî, *Mefâtihu'l-Gayb*, XXII, 87.

¹⁵⁵⁴ A'râf, 7/ 148-149.

¹⁵⁵⁵ Tâhâ, 20/ 85-87.

¹⁵⁵⁶ El-İsfahânî, *el-Müfredât*, "kfr" Md. s. 653-655 ve "nkr; Md, s. 770-771. ;İbn Manzûr, *Lisânu'l-Arap*, "kfr" Md. V, 144-151. ve "nkr" Md. V, 232-234.

¹⁵⁵⁷ Ahzâb, 33/ 64-68.

*durdukları zaman hallerini bir görsen! Birbirlerine laf atıp dururlar. Zayıf ve güçsüz görülenler, büyüklük taslayanlara, “Siz olmasaydınız, biz mutlaka iman eden kimseler olurduk” derler. Büyüklük taslayanlar, zayıf ve güçsüz görülenlere, “Size hidayet geldikten sonra, biz mi sizi ondan alıkoyduk? Hayır, suçlu olanlar sizlerdiniz” derler. Zayıf ve güçsüz görülenler, büyüklük taslayanlara, “Hayır, bizi hidayetten saptıran gece ve gündüz kurduğunuz tuzaklardır. Çünkü siz bize Allahı inkâr etmemizi ve O’na eşler koşmamızı emrediyordunuz” derler. Azabı görünce de içten içe pişmanlık duyarlar.”*¹⁵⁵⁸ Anlaşıyor ki, saptırıcılar saptırdıkları insanların ya zayıflıklarından ya da kişilik zaafiyetlerinden yararlanmaktadır. O halde saptırıcılardan korunmak için iman, bilgi, karakter, beden ve irade bakımından güçlü olmak gerekmektedir. Bu sebeple sapasağlam bir kulpa yapışıp kurtulabilmek için önce “tağut”an uzaklaşılması ve onun inkâr edilmesi gerekmektedir.¹⁵⁵⁹

Allah’ın inkârcılıkla suçladığı “Ehl-i Kitap” da¹⁵⁶⁰ hem sapan hem de saptıranlar olarak vasıflandırılmaktadır. “*Kendilerine kitaptan bir nasip verilmiş olanları görmüyor musun? Onlar sapıklığı satın alıyorlar ve sizin de yoldan sapmanızı istiyorlar.*”¹⁵⁶¹ Yine münafıklar da mü’minlerin kendileri gibi küfre sapmalarını arzu etmektedirler.¹⁵⁶²

6. Fesâdü’z-Zaman (Genel Ahlâkın Bozulması)

Zaman bütün canlılar için merhametsiz ve amansız bir şeydir. Çünkü hayat sürüp gitmekte, ferdin varlığı ise son bulmaktadır. Tabii halde hiçbir canlı zamanı şuurlu bir şekilde ölçemez. Buna mukabil zaman canlılar dünyasını ölçer ve doğumlarından ölümlerine kadar onların bütün faaliyetlerini etkiler. “Biyolojik zaman” diye isimlendirilen bir şeyin varlığı anlaşılmıştır.¹⁵⁶³

---

¹⁵⁵⁸ Sebe’, 34/31-33.

¹⁵⁵⁹ Bakara, 2/ 256.

¹⁵⁶⁰ Mâide, 5/ 72-73.

¹⁵⁶¹ Nisâ, 4/ 44.

¹⁵⁶² Nisâ, 4/ 89.

¹⁵⁶³ Morrison, A.C, *İnsan Kâinat ve Ötesi*, s. 96.

Biz insanların zaman anlayışı sadece yer küresi ile ilgilidir. Zaman ölçülerimiz, evrenin tümüyle hiç ilgili olmayabilir. Fakat zaman bize tam aydınlığa kavuşmamış için bazı ipuçları verir, öyle ki bunlar her canlı varlığa hükmeder.¹⁵⁶⁴

İnsandaki bozulmanın bir sebebi de zamanla genel ahlâkî bozulma, değer algılarındaki değişim olarak görülmüştür. Bozulma zamanın kendisinde değil zamanla insanlardaki belki de dejenerasyon diye tabir edilen özellikle de nesil üzerinde meydana gelen kendi değerlerinden uzaklaşma ve başkalaşma olarak ifade edilebilir. Nitekim zaman pek çok şey üzerinde bozulmanın bir nedenidir. Tüketim maddelerinin üzerinde üretim ve son tüketim tarihlerinin yazılması bunun en açık örneği sayılabilir. Çünkü zamanla o gıda bozulmaya yüz tutacak ve artık ondan istifade imkânı kalmayacaktır. ‘Fesad’ “bir şeyden istifade imkânının kalmaması” demiştik. Buna göre zamanı da bozulmaya bir etken olarak görebiliriz.

Modernizme dair yapılan çalışmalarda da insanların üretim ve tüketim anlayışının modern zamanlarda değiştiğini, toplumun “Bilim Toplumuna” dönüştüğünü, manevî değerlerin hiçe sayıldığı ve geri kalmanın sebebi olarak menavî değerlerin görüldüğü seküler bir hayat, profan bir tabiat anlayışının topluma hâkim olduğunu görüyoruz. Zira modernizm zaman olarak son iki asrı içine almaktadır.¹⁵⁶⁵ Bu da bozulmadaki zaman faktörünü göstermesi bakımından önemlidir.

İslam hukukunda ahkâmın değişmesine etki eden önemli bir faktör “genel ahlâkın bozulması olarak görülmüştür.¹⁵⁶⁶ İlgili çalışmada Mehmet Erdoğan, “Fesâdü’z-Zaman” konusu “Genel Ahlâkın Bozulması” olarak başlıklandırılmıştır. Burada verilen bilgilere göre zaman sürecinde meydana gelen bozulmalar olarak:

- 1) İnsanların sahip oldukları ahlâkın bozulması,
- 2) Takva ve başkalarının haklarına saygının zayıflaması veya yok olması,
- 3) Dinî duygu ve aksiyonların zayıflaması,
- 4) Değerlerin fesada uğrayıp sorumluluk duygusunun kalmaması, zulmün yayılması, yöneticilerin hak ve adâletten ayrılması¹⁵⁶⁷ sayılmıştır.¹⁵⁶⁸

¹⁵⁶⁴ Morrison, *a.g.e.*, s. 98-99.

¹⁵⁶⁵ Bkz. Akgül, Mehmet, *Türkiye’de Siyasal-Toplumsal Merkezin Değişim Süreci ve Muhafazakârlık*, Marife, Yıl 4, Sy: 2, Konya, 2004, s. 109; Kutluer, İlhan, *Erdemli Toplum ve Düşmanları*, İstanbul, 1996, s. 162; Karlı, Hilmi, *Çevre Sorunu ve Kur’an’ın Çevre Öğretisi*, DİD, c. 48, Sy. 1, s. 94-95; Aydın, Hüseyin, *Ekolojik Sorunlar*, s. 52-66.

¹⁵⁶⁶ Erdoğan, Mehmet, *İslam Hukunda Ahkâmın Değişmesi*, İFAV Yay, İstanbul, 1990, s. 165.

¹⁵⁶⁷ Erdoğan, *a.g.e.*, s. 165.

IV. FESADIN TOPLUM ÜZERİNDE YANSIMALARI

A. İtikadi Sapmalar

Dünyadaki tüm ifsad edici düzenlerin temelinde, Allah'ın zatı hakkındaki yanlış inançlar yatmaktadır. Bu düzenler, Allah'ın zatını yanlış düşüncelerle şekillendirerek tasarruf etmiştir.¹⁵⁶⁹ İnsandaki ahlâkî bozulma da, aynı itikadında olduğu gibi çevresel faktörlerin neticesinde meydana gelmektedir. İnsandaki zafiyetlerin de bozulmada çok önemli bir etken olduğunu kabul etmemiz gerekir.

Fesadın asıl sebebinin küfür, şirk ve nifak gibi inkârcı tutumlar olduğunu daha önce belirtmiştik. Kur'an müfsit toplumların çoğunun müşrikler ve zâlimler olduğunu haber verir.¹⁵⁷⁰

B. Ahlâkî Sapmalar

Kur'an hevâsını tanrı edinecek kadar yücelten karakterde insanlardan bahsetmektedir. Bu duruma gelen kimseyi Allah, kendi bilgisi ve sahibinin arzusu doğrultusunda saptıracak ve o kişi artık bütün algı, idrâk ve sağduyularını kaybedecektir. Artık bu kadar sapma noktasına gelmiş birisini Allah'tan başka doğru yola iletecek kimse olmayacaktır.¹⁵⁷¹ Şirk, inkâr ve sapıklığa düşenler, hevâlarının kulu olmaları sebebiyle hayvanlardan daha aşağı bir duruma düştükleri için, onların hakikati görmeleri ve kabullenmeleri mümkün değildir.¹⁵⁷²

Kur'an hevâ'yı itikadî sapma olan dalâl'in başlıca ve doğrudan nedeni olarak zikretmektedir. Dinî inançla ilgili konularda hevâsına uyan kişi, kesinlikle doğru yoldan sapacaktır. Ve hevâsına uyan kişinin ardından gidenler de, kaçınılmaz bir biçimde, Allah yolundan sapmış olacaklardır.¹⁵⁷³

---

¹⁵⁶⁸ Konu hakkında detaylı bilgi için Bkz. Erdoğan, *a.g.e.*, s. 165-198.

¹⁵⁶⁹ Mevdudî, *Tefhîm*, VII. 96.

¹⁵⁷⁰ Rûm, 30/ 42.

¹⁵⁷¹ Câsiye, 45/ 23

¹⁵⁷² Furkan, 25/ 43-44.

¹⁵⁷³ İzutsu, *Ahlâkî Kavramalar*, s. 225.

Kavmi hakkında Hz. Nûh Allah'a yalvarırken onları yeryüzünde sağ bıraktığı takdirde sapkınlığa ve ahlâksızlığa sebep olacaklarını söylemektedir.¹⁵⁷⁴ Kur'an-ı Kerim ahlâkî sapmanın en ileri deercesine ulaşan Lut kavmini,¹⁵⁷⁵ ticaretteki dürüstlüklerini kaybeden Medyen halkını,¹⁵⁷⁶ Azgınlıkta ve ihanette sınır tanımayan Musâ (a.s)'ın kavmini müfsitler olarak vasıflandırmaktadır.¹⁵⁷⁷

Kur'an ahlâk eksenli bir erdem toplumu ve medeniyeti ön görmüştür. Ahlâkî bozulmalar, -zulüm, haksızlık, fuhuş, kumar, faiz ve dürüst olmama, insanların hak ve emeklerine saygı göstermeme gibi- her türlü ahlâksızlık fesadın bir yansıması olarak, bütün bu kötülükler de şeytanın vasıfları olarak görülmüştür.

Fesadın ana etkenlerinden olan heva, nefsin eğilimleri ve tepkisel tutum, insanın görüşünde ve yargısında yanlı davranmaya neden olmakta ve bu da genel olarak fikir yanılığına yol açmaktadır. Bundan dolayı düşünen kimsenin, gerçeğe ulaşmak için düşüncesini prangaya vuran, doğruya ulaşmaktan onu engelleyen eğilim, tepki ve taassuplardan kurtulması zorunludur.¹⁵⁷⁸

Tağut'a muhakeme olunma isteği gibi bir düşünce bozukluğunu Kur'an ısrarla eleştirmekte bu anlayışı şeytanî bir düşünce olarak değerlendirmektedir.¹⁵⁷⁹ İsrailoğulları Hz. Musa'dan kendilerine tapınacakları bir put yapmasını istemelerini de Kur'an aynı şekilde sapık bir cehalet düşüncesi olarak kabul eder.¹⁵⁸⁰ Buna benzer insanın aleyhine olan, izzet ve şerefine ters düşen, toplumu tevhidden uzaklaştıran her türlü düşünce fesadın bir neticesidir.

C. Cinsel Sapmalar

Kur'an, muhatabı olan toplumu ideal bir toplum haline getirmeyi hedefleyen bir öğretiyi içerdiğinden, insan fitratını göz önüne almak durumundadır. Bunun için insanların fitrî, olan cinsî temayüllerini yasaklamamış olmakla birlikte, kendi toplumunun cahiliye toplumlarında olduğu gibi, hiçbir sınır tanımayan cinsel

---

¹⁵⁷⁴ Nûh, 71 / 27.

¹⁵⁷⁵ Ankebût, 297 28-30.

¹⁵⁷⁶ Hud, 11/ 85; İsrâ, 17/ 4; Şu'arâ, 26/ 181-183.

¹⁵⁷⁷ A'râf, 7/ 141.

¹⁵⁷⁸ Necati, *a.g.e.*, s. 139.

¹⁵⁷⁹ Nisâ, 47 60.

¹⁵⁸⁰ A'râf, 7/ 138-140.

temayüllerini serbest bırakmamış, onların takipçisi olmuştur. Kur'an fitrat temayüllerine ters olan bu çirkin eylem yüzünden Lût kavminin helâk olduğunu hikâyeye etmektedir.¹⁵⁸¹ Bununla da aynı zamanda bu tür uygarlıkların yıkıma maruz kalacaklarını ifade etmektedir.¹⁵⁸²

Kur'an'a göre Allah c.c. insanı erkekli-dişili çift (eş) olarak yaratmıştır.¹⁵⁸³ Bundan maksadın da tanışma kaynaşma, huzur bulma ve birbirlerine örtü olma olduğu vurgulanmıştır.¹⁵⁸⁴ İnsandaki karşı cinse olan arzu ve istek fitrîdir. İslâm bu fitrî ihtiyacı yok saymadığı gibi, yok edilmesini, bastırılmasını da uygun görmemiştir. Ancak bu ihtiyacın belirli ölçü ve meşrû yollarla giderilmesini ön görmüştür ki, bu yol da nikâhtır.¹⁵⁸⁵ Buna imkân bulunamadığı durumlarda ise iffetli olunması,¹⁵⁸⁶ ya da oruç tutmak suretiyle şehvetin zayıflatılması tavsiye edilmiş, ama hiçbir şekilde meşru yolların dışına çıkılmasına izin verilmemiştir.¹⁵⁸⁷ Bu yolun dışına çıkıp zinaya başvurulmasına karşı dünyevî ve uhrevî cezalar ve müeyyideler konulmuştur.¹⁵⁸⁸

İnsanı bir şeye arzu ve istekle meylettiren şehvettir. Karşı cinse arzu ve meyli oluşturan da cinsel şehvettir ki bizim ele alacağımız şehvet budur. Kur'an bir ayetle insandaki bu meylin şehvet olduğu ve insanın buna karşı sevgisinin de bulunduğu işaretlerle bir nevi şehvetin kapsamını ortaya koymaktadır: “*Kadınlar, oğullar, yük yük altın ve gümüş, salma atlar, davarlar ve ekinler gibi nefsin şiddetle arzuladığı şeyler insana süslü gösterildi. Bunlar dünya hayatının geçimliğidir. Oysa asıl varılacak güzel yer ancak Allah'ın katındadır.*”¹⁵⁸⁹

Aslında şehvet hakkında ortaya konulan tanım ve ifadelerle bu ayet, Freud'un her şeyin temelinde şehveti görme teorisini desteklemektedir. Ne var ki Freud, şehveti cinsiyete özgü kılması noktasından Kur'an'dan ayrılmaktadır. Dikkat edildiğinde ayet, nefsin arzu duyduğu maddî birçok dünya nimetini özetleyerek,

---

¹⁵⁸¹ Hûd, 11/ 77-83.

¹⁵⁸² Aydın, Hayati, *a.g.e.*, s. 71.

¹⁵⁸³ Nisâ, 4/ 1; En'âm, 6/ 143-144; Şûrâ, 42/ 50; Hucurât, 49/ 13.

¹⁵⁸⁴ Bakara, 2/ 187; Rûm, 30/ 21.

¹⁵⁸⁵ Nûr, 24/ 32.

¹⁵⁸⁶ Nûr, 24/ 33.

¹⁵⁸⁷ En'âm, 6/ 151; Nahl, 16/ 90; İsrâ, 17/ 32.

¹⁵⁸⁸ Nûr, 24/ 2.

¹⁵⁸⁹ Âl-i İmrân, 3/ 14

şehvet kategorisine soktuğu gibi aynı zamanda, insanın psikolojik olarak arzularını tahrik etme noktasında, önem sırasına göre bir sıralama yapmaktadır.¹⁵⁹⁰

Şehvet, nefsin hislerle, karşı cinsten birine ilgi duyması veya gönlün arzu ettiği şeye meyiletmesi, yönelmesidir.¹⁵⁹¹ Şehvet, yaşamak ve neslin devamı için Allah'ın insanoğlunu donattığı kabiliyetlerden birisidir. Şehvetin insan hayatında önemli bir yeri bulunmaktadır. Çünkü bu duygu, insanın bütün davranışlarını şekillendirir; onları bir gayeye yönlendirir. İnsanın özlemlerine, çalışmalarına, tahsili ve yaşantı zevkine vs. kaynaklık eden, hep bu duygudur. Bundan dolayı bu duyguyu, kişinin davranışlarını tayin eden temel ihtiyaçlardan biri olarak kabul etmek lazımdır.¹⁵⁹² Şehvetin bütün insanlarda fitrî olduğunu, sınama amacıyla insan hamurunun şehvet ile yoğrularak istek ve arzu duyulan şeylerin insan gönlünde güzel görünmeleri sağlanmış duygular olup,¹⁵⁹³ peygamberlerde de bulunan fitrî bir özellik olması sebebiyle kınanacak bir zaaf olarak görülmemelidir.

Bu anlamın dışında, hususî olarak iki karşı cins arasındaki ilişki olarak algılanan şehvet, insanlarla hayvanlarda ortak olarak bulunan bir özelliktir. Bu duygunun namusları ihlal isteği şeklindeki ifrat olanına fücûr, helâle şehveti olup, harama olmama şeklindeki vasat mertebesine 'iffet' denilir.¹⁵⁹⁴ Kur'an bu helâl yola yönelme olan evliliğe gücü yetmeyenlerin iffetli olmalarını emreder.¹⁵⁹⁵

Kur'an'da fitrî olan ve insan varlığının devamını sağlayan şehvetin tamamen insana hâkim olması kınanmakta ve bu duruma gelen bir şehvetin hevâ gibi saptırıcı bir etken olduğuna işaret edilmektedir.¹⁵⁹⁶ Şehvetin esiri olmuş, bütün gayesi şehvetini tatmin etme olan bir insan, bu arzusunu tatmin için her yola başvurabilir. Şehvet, tapılan ve vazgeçilemez bir istek haline ulaştığında, insanı tehlikeli bir uçuruma götüren duygu olarak kabul edilir ve cezalandırılacak bir davranışa dönüşür: “Allah sizin tevbenizi kabul etmek ister; şehvetlerine uyanlar ise tamamen

---

¹⁵⁹⁰ Aydın, Hayati, a.g.e., s. 59

¹⁵⁹¹ Aydın, Hayati, a.g.e., s. 58

¹⁵⁹² Aydın, Hayati, a.g.e., s. 59

¹⁵⁹³ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, I., 342; Şevkânî, *Fethu'l-Kadîr*, I., 323

¹⁵⁹⁴ Gazalî, *İhyâ*, III. 53

¹⁵⁹⁵ Nûr, 247 33

¹⁵⁹⁶ Aydın, Hayati, a.g.e., s. 61.

yoldan çıkmanızı isterler."¹⁵⁹⁷ Şehvetin bir tutkuya dönüşmesi, toplumu bu konuda zafiyet ve aşırılık noktasına taşır ve dünya ve âhireti için bir tehlike haline gelir.¹⁵⁹⁸

Kur'an, şehvetin böyle saptırıcılığı olması sebebiyle, daima Müslüman kişilerin cinsel motivlerini kontrol altına alabileceği toplumda yaşamalarına özen göstermektedirler. Onların cinsel hislerine tesir edecek, galeyana getirebilecek bir toplumdan uzak durmalarını önermektedir.¹⁵⁹⁹ Bu münasebetle mü'minlerden harama karşı gözlerini kapatmalarını istemektedir.¹⁶⁰⁰ Ayrıca mü'min kadınların kötü niyetli erkeklerde şehvî bir his ve düşünce oluşturabilecek konuşma ve davranışlardan kaçınmalarını emreder.¹⁶⁰¹ Bunun yanı sıra Kur'an, zina yapılmamasından öte, zinaya yaklaşılmaması uyarısında bulunmuştur.¹⁶⁰² Çünkü bir kötülüğün ortamının hazır ve işlenmesinin kolay olması, toplumun fertlerinin, insandaki zaafiyatler sebebiyle o alana kaymalarına zemin hazırlamış olacaktır.

Bu durum artık fitrî duygunun sapkınlık noktasına ulaştığı haldir ki, böyle bir sapkınlığın toplumda meydana getireceği olumsuzluklar, tedavi edilemez bir hastalık durumuna dönüşebilir. Kur'an bu duruma karşı tedbir alınmasını ister. Kur'an, sapkınlık olarak gördüğü eşcinsellik konusunda daha ciddî tedbirlere başvurulmasını önerir. Çünkü bu durum artık fitratın bozulduğu, bir hastalık haline geldiği, aşırılık olarak kabul edilmiştir. Burada da fitrî bir duygudan doğan ihtiyacın normal olmayan yollarla tatmin edilmesi söz konusudur. Kur'an buna izin vermez ve bu yola teşebbüs edenlerin cezalandırılmasını ister.¹⁶⁰³

V. KUR'AN'DA FESAD'IN ÇÖZÜM YOLLARI

Kur'an-ı Kerim, İslâm düşüncesinin bitmez tükenmez kaynağıdır. Sahabe ve onları izleyen örnek nesiller, düşünce, hayat ve ahlâk sistemlerini, bu ilâhî kaynağa dayandırdıkları için, ilk büyük İslâm medeniyetini kurmayı başarmışlardır. Fikirde, harekette eşine cihan sahnesinde rastlanmayan bu büyük medeniyetin en önemli

---

¹⁵⁹⁷ Nisâ, 4/ 27.

¹⁵⁹⁸ Meyem, 19/ 59.

¹⁵⁹⁹ Aydın, *a.g.e.* s. 62.

¹⁶⁰⁰ Nûr, 24/ 30-31.

¹⁶⁰¹ Ahzâb, 33/ 32-33.

¹⁶⁰² İsrâ, 17/ 32.

¹⁶⁰³ Nisâ, 4/ 15-16

özelliği, Kur'ânî esaslara dayanmış olmasıdır. Bu medeniyetin temelleri, insanı yaratan ve onu en iyi bilen Allah Teâlâ'nın yüce Kitabı'na dayandığı içindir ki, insanın ferdî ve ictimâî problemlerini çözmeye, öteki fikir ve ideoloji sistemlerinin ulaşamadıkları başarıya ulaşmıştır.¹⁶⁰⁴

A. Peygamberlerin Gönderilmesi

Allah, İnsanları sapıklıktan, fesada uğramaktan korumak, hidayet ve salâhın yolunu insanlara göstermek üzere vahiyle donatılan elçiler göndermiştir. Peygamberler de İnsanların gaflette ve dalâlette kalmalarına gerekçe olmasın diye vahiyle toplumlara rehberlik etmişlerdir.¹⁶⁰⁵

Kur'an-ı Kerim, Allah'ın yeryüzündeki ıslah projesidir. Bu projeyi hayata geçirmekle görevlendirdiği elçiler vasıtasıyla Allah, yeryüzünde salâhın gerçekleşmesini murad etmiştir. Peygamberler, azgın ve sapkın (toplumları) içine düştükleri bu fesad'dan kurtuluşa çağrı görevini icra ile sorumlu kılınmışlardır.¹⁶⁰⁶ Peygamberlerin insanlara o kitapla öğüt vermesi istenir.¹⁶⁰⁷ Allah'ın peygamber göndermesinin amacı insanların fesadını önlemek, toplumları ıslah etmek, insanların sapıklığa karşı uyarmak içindir.¹⁶⁰⁸

Peygamberlerin uyarılarının fayda vermediği, inkâr, zulüm ve cürümde ısrar eden nice topluluklar helâk edilmiş, onların yerine peygamberlerini dinleyen, onlara itaat eden topluluklar getirilmiştir.¹⁶⁰⁹ Kur'an, Allah'ın bir milleti, hatalarından ders alma ve kendilerini düzeltme fırsatı vermeden helak etmeyeceğini, ancak bu fırsattan yararlanmadıkları, kendini beğenmişliğe ve ahlâkî alçaklığa battıkları zaman, onları ulusal varlıklarına zarar verecek olan ilâhî ceza ile cezalandırılacağını hatırlatır.¹⁶¹⁰

Kur'an bu konuda belirli ve etkili bir uyarılar vermektedir. Kur'an'a göre bir topluma peygamberin gönderilmesi o toplumun kendisine çeki düzen verip fesat ve kötülüğü terk etmeleri gerekir. Aksi takdirde bir toplumun peygamberle uyarılması, uyarıya kulak verilmemesi durumunda helakin kaçınılmaz oluşuna işaret eder. Bu,

¹⁶⁰⁴ Işıcık, Yusuf, *Kur'an'ı Anlamada Temel Bir Problem 'Te'vil'*, Esrâ Yay. İstanbul, 1997, s. 13

¹⁶⁰⁵ En'âm, 6/ 130-131.

¹⁶⁰⁶ En'âm, 6/ 48.

¹⁶⁰⁷ En'âm, 5/ 51.

¹⁶⁰⁸ Gazâlî, *İhyâ*, I, 306.

¹⁶⁰⁹ Yûnus, 10/ 13.

¹⁶¹⁰ Sıddıkî, a.g.e. s. 40

bazen bir toplumun yokluk ve sıkıntıya maruz bırakılarak yaptıkları kötülöklere karşı bir pişmanlığın onlar üzerinde Allah'a bir yakarış ve inanmaya sevk etmek suretiyle durumlarının düzelmesine tersi durumda ise bütün varlık ve imkânlarını kaybedecekleri bir felaket olacağına işaret edilmiştir.¹⁶¹¹

Ayetlerde geçen “*atalarımız da sıkıntılı ve sevinçli günler yaşamışlardı*” ifadesinden anlaşılan o ki, bu halklara göre başlarına gelen sıkıntıların sebebi kendi inanç ve amellerinin bir sonucu değildir. Bu tür olayların başa gelmesi normaldir.¹⁶¹² Bu duruma aldırış etmeye gerek olmadığı gibi, bundan alınacak bir ders ve ibret yoktur. Peygamberlerin uyarıları ve uğraşları da boşunadır.

Kur'an'da bazı ayetler, bir toplum, kendini ayakta tutacak dinamiklerden uzaklaşma sürecine girse bile eğer o toplumda bir takım kimseler ıslah mekanizmasını işletiyor ve insanları düzeltmeye çalışıyorlarsa, o toplumun helâkten kurtulabileceğini ifade etmektedir.¹⁶¹³

B. Sâlih Amel'in Teşvik Edilmesi

Kur'an, Müslümanları Salih amele (iyilikler) yönelmeye teşvik etmektedir. Doğru bir imanın, mü'minin davranışlarında kendisini göstermesi lazımdır. Bu da, üstün bir ahlâkla bezenmek, insanlara iyilik etmek ve Allah ve Rasûlü'nün razı olduğu şeyleri yapma yarışına girmekle mümkündür. Salih amel ve dinin emrettiği şeyleri yapmak, kalplerde takvanın yerleşmesini sağlamakta, dinî değer ve İslamî fazilet ahlâkına uyumlu, doğru davranışları desteklemektedir.

Kur'an, fesadı önlemeye yönelik ortaya koyduğu tedbirler bağlamında, bazı davranışları değer ve erdem kabul edip takdir edip övmüş, bir kısım davranışları da değer dışı görerek, yermiş ayrıca karşılığında bir ceza olduğunu haber vermiştir. Kur'an'ın bu tavrı, insanları salâh yoluna yönelmeye, fesat yolundan engellemeye yönelik bir motivasyondur. İnsanları buna motive etmek için, iyiliklerin övülmesi, cennet ve nimetlerinin vaad edilmesi, kötülüklerin de yerilmesi ve kötü amel karşılığında cehennem ve azâbının gösterilmesi Kur'an'da bu anlamda takip edilen bir metottur.

¹⁶¹¹En'âm, 6/ 42- 44; A'râf, 8/ 94- 96.

¹⁶¹² Râzî, *Tefsir*, IV. 261.

¹⁶¹³ Okumuş, Ejder, *Kur'an'da Kolektif Sorumluluk*, (Kur'an'da Mesûliyet içinde), s. 244.

Allah c.c. en başta iman ve salih amel olmak üzere yeryüzünde iyilik edenlere imkânlar, iktidarlar ve nimetler va'detmektedir.¹⁶¹⁴ Bu, dünyada verilecek mükâfattır. İnsanın kendisinde kulluk ve sorumluluk duygusu taşıması onu iman ile birlikte iyiliğe sevkedecektir.

Allah'ın kulları arasında güçsüz ve iktidarsız bırakılan (müztaz'afün) azınlığa yardımıyla lütufta bulunmasının sebebi, böyle bir azınlığın daha dürüst, daha çok zorluk ve sıkıntılara katlanmış ve daha az bozuk olmalarıdır. Ama öte yandan bunlara egemen olan millet ya da grup uzun süre iktidarda bulunması dolayısıyla manen bozulmuştur. Ekonomik üstünlüğün sağlanmış olduğu hayatın refah ve zevkleri, kendi fizikî cesareti ve zihni uyanıklığı üzerinde uyuşturucu bir etki yapmıştır. Bu nedenlerle, siyasal ve ekonomik üstünlüğüne rağmen, karşı karşıya bulunduğu mücadelede kendisinin onlara denk olmadığını ortaya koyar.¹⁶¹⁵ Allah da inanç ve amellerinde düzgün olan topluma yardım eder ve ve onları yeryüzünde iktidar sahibi yapar.¹⁶¹⁶

Ahlakî görev ve sorumluluklarına bağlı olarak toplumlar yükselmesinde âmil olan, Allah'ın koymuş olduğu sünnetullâh yani doğa kanunlarıyla ilgili belirgin bir imâ taşımaktadır. Bu kanuna göre yeryüzüne ya da iyilerle kötülerin mücadelesine sahne olan arza sonunda ahlâkî görev ve sorumluluklarını Allah'ın iradesine uygun şekilde yerine getiren erdemli kişiler hâkim olacaklardır.¹⁶¹⁷

Allah yolunda, cihad, ideolojik hassasiyete riayet, isâr, orta yolu izlemek, akrabalığı gözetmek gibi değerler, fesadı önlemeye ve iyilik yapmaya yönelik değerlerin uygulanmasıyla ilgili değerlerdir.¹⁶¹⁸

Sâlih amelin kendisi zaten insanı dürüst, ahlaklı, diğergam, cömert ve iyilik sahibi zararsız bir hale getiren iyi niyetle ortaya konan her türlü eylemdir. Allah sâlih ameli ısrarla tavsiye etmiştir. Sâlih ameller içinde sayılan ibadet ve ahlâkî erdemlerin hepsi, insanı kötü duygulardan ve çirkin eylemlerden alıkoymaya, insanı manen yüceltmeye ve fazilet sahibi yapmaya yönelik ameller ve eylemlerdir.

---

¹⁶¹⁴ Enbiyâ, 21/ 105.

¹⁶¹⁵ Sıddıkî, a.g.e. s. 53- 54.

¹⁶¹⁶ Nûr, 24/ 55.

¹⁶¹⁷ Demirci, Kur'an'a Göre İnsan ve Sorumlulukları, s. 224.

¹⁶¹⁸ Tuğral, Süeyman, Kur'an'da Değerler Sistemi, s. 233.

C. Emr-i Bi'l-Ma'rûf ve Nehy-i Ani'l-Münker Prensibi

“İyiliği emretmek kötülükten menetmek” anlamına gelen bu Kur'an ilkesi, toplumda bir iyilik ve ıslah hareketi, insanlar arasında modern ifadesiyle bir “otokontrol” mekânizması oluşturmaya yönelik “ıslah” sistemdir. Bütün Peygamberler toplumlara bunu yapmışlardır.¹⁶¹⁹

Ma'rûf (المعروف) nefsin hayır ve iyi olarak gördüğü ve mutmain olduğu her şeyi veya Allah'a itaati ve O'na yaklaşmayı, insanlara ihsanı bildiren her davranışı, iyiliğin her türlüünü kapsayan bir hareket olup, kelimenin aslı 'a-r-f' (عرف)dir. Masdarı, “ı'rfet” (العرفة) “ı'rfân” (العرفان), ı'riffân” (عرفان) ve “ma'rifet” (المعرفة) şeklinde dört değişik kalıpta gelir. A'rafe (عرف), genel olarak bilmek, “ma'rûf” (المعروف)da bilinen, tanınıp kabul edilen demektir.¹⁶²⁰ “U'rf” (العرف) kelimesi de aynı kökten gelen, zinet, cömertlik ve sabır anlamındadır. U'rf'un zıddı ise “nükr” (نكر), ma'rûf'un zıddı da “münker” olarak kullanılır.¹⁶²¹

Ma'rûf ve münker kelimeleri, anlamları geniş olan kelimelerdendir. Ma'rûf kelimesi, hem fert hem de topluma birlikte yararlı olan, hem toplumun ve hem de ferdin iyiliğini içeren; zulüm, haksızlık, ifrat ve tefritten uzak ahlâkî davranışların tamamıdır. Münker ise, ma'rûfun zıddı olup hem toplum hem de ferde zararı dokunan ahlâk, gelenek ve davranışların tamamıdır. Münkerde zulüm, haksızlık, ifrat ve tefrit vardır.¹⁶²²

Ma'ruf kelimesinin bu geniş anlamı, tersinden münker kelimesi için geçerlidir. Buna göre, hak, adalet ve hürriyetin yerleşmesi, buna karşılık kötülük, zulüm, dayatma ve ihtirasın ortadan kalkması, adalet sahibi yöneticilerin iş başına gelmesi, dayatmacı ve zâlim yöneticilerin iş başına gelmemeleri için çalışmak da “iyiliği emretmek ve kötülükten sakındırmak” prensibinin kapsamına girer.¹⁶²³

Aynı şekilde, marufu emretmek ve münkerden sakındırmak görevinin kapsam alanına, fakir ve kimsesizlere yardım ve merhamet etmek, sosyal hayatı âdil ve

¹⁶¹⁹ A'râf, 7/ 157.

¹⁶²⁰ İbn Manzûr, *Lisânu'l-Arap*, IX, 236.

¹⁶²¹ el-İsfahânî, a.g.e., s. 495-496; ma'rûf kelimesi için bakz. İbn Manzûr, *Lisânu'l-Arap*, IX, 238-240, el-Cevherî, es-Sihâh, IV, 1400; Yahyâ b. Sellâm, *et-Tasârif*, s. 203-206; el-Ezherî, *Tehzibu'l-Luğa*, II, 344-348.

¹⁶²² Şimşek, M. Sait, *Kur'an'ın Ana Konuları*, s. 231

¹⁶²³ Derveze, Muhammed İzzet, “*ed-Düstûru'l-Kur'anî ve's-Sünnetu'n-Nebeviyyetu fî Şuûni'l-Hayat*, Mısır, tarihsiz, II, 7. Şimşek, M. Sait, a.g.e. s. 231.

ahlâkî değerlere kavuşturmak da girmektedir. Kısaca hem toplum hem de fert için bütün iyilikler ma'rûf, aksi olan bütün kötülükler de münkerdir.¹⁶²⁴

Dinin emrettiği şeyler ma'rûf, dinin yasakladığı şeyler de münker olarak kabul edilmekle birlikte, dinin ve aklın iyilik olarak kabul ettiği her davranış ma'rûf, dinin ve aklın kötü ve kötülük kabul ettiği her davranış ise münker olarak kabul edilir.¹⁶²⁵ İyiliklerin emredilmesi, kötülüklerden sakındırılması anlamına gelen bu prensip, Kur'an'da en çok üzerinde durulan, özellikle mü'minler tarafından yerine getirilmesi gereken bir görev olarak ortaya konmuş bir prensiptir.¹⁶²⁶

Bu mü'minlere hâs bir özelliktir. Münafıklar ise kötülüğün yayılmasını, iyiliğin ortadan kalkmasını isterler, bundan dolayı çok cimridirler.¹⁶²⁷ O halde "iyiliği emretmeyi ve kötülüğü önlemeyi" amaç edinen ideoloji, İslâm toplumu tarafından oluşturulmuştur.¹⁶²⁸ Yani İslâm toplumuna mensup olanların yerine getirmesi gereken bir toplumsal sorumluluktur.¹⁶²⁹

İslam'da bu konuya o kadar önem verilmiştir ki, toplumun huzur ve bekası bu görevin yerine getirilmesine bağlanmıştır. "*Onlar kendilerine verilen öğüdü unuttunca, biz de kötülükten menedenleri kurtardık, zulmedenleri yapmakta oldukları kötülüklerden ötürü şiddetli bir azap ile yakaladık. Kibirlerinden dolayı kendilerine yasak edilen şeylerden vazgeçmeyince onlara 'aşağılık maymunlar' olun*" dedik."¹⁶³⁰

İnsanlara zarar verecek bir şeyi ortadan kaldırıp yok etmenin, imanın parçası olarak görüldüğü İslam dininde,¹⁶³¹ Müslümanların iman ve takva temelinde insanlık için sorumluluk üstlenmeleri istenmektedir Müslümanların bu sorumluluğu iman ve takva temelinde ifa etmeleri gerektiği belirtilmektedir.¹⁶³² İslamiyet, Allah'ın emir ve yasaklarını ihlâl etmenin bütün toplumu etkileyecek olumsuz sonuçlarını önlemek için "emr-i bi'l-ma'rûf nehiy-âni'l-münker" prensibi çerçevesinde bireylere sorumluluk yüklemektedir.¹⁶³³

---

¹⁶²⁴ Şimşek, a.g.e. s. 231.

¹⁶²⁵ El-İsfahânî, *el-Müfredât*, s. 331.

¹⁶²⁶ Âl-i İmrân, 3/ 104,110; A'râf, 7/157; Tevbe, 9/ 71.

¹⁶²⁷ Tevbe, 9/ 67

¹⁶²⁸ Fazlurrahmân, a.g.e. s. 109

¹⁶²⁹ Tevbe, 9/ 71

¹⁶³⁰ A'râf, 7/ 165-166

¹⁶³¹ Buharî, iman, 3; Müslim, İman, 57,58.

¹⁶³² Okumuş, *Kur'an'da kolektif Sorumluluk*, s. 245. İlgili ayetler için bkz. Âl-i İmrân, 3/ 102-108.

¹⁶³³ Çelik, İbrahim, DİA, "Taaddi" Md., C. 39, S. 283

Kötü ve çirkin görülen, toplumda rahatsızlık ve fesat meydana getirecek bir şey görüldüğünde bunun engellenmesi ya da ortadan kaldırılması için her bireye bir sorumluluk yüklenmiştir. Bu çirkinliğe karşı hiçbir şey yapamıyorsa en azından bu durumdan rahatsızlık duyması gerektiği vurgulanmıştır.¹⁶³⁴ “İyiliği emretmen kötülükten sakındırman sadakadır”¹⁶³⁵ anlayışıyla, bu eylemi yerine getirmenin topluma ve insanlara yapılan hayır ve iyilik, Allah’a karşı sadakatin bir yansıması olarak görülmüştür.

Bu prensip İslâm toplumunun bireylerinin birbirlerini “velî” (dost) olarak kabul etmelerinin hem gereği hem de sonucudur.¹⁶³⁶ İslâm bu sorumluluğun savaş zamanlarında dahi ihmal edilmesine müsaade etmemiştir.¹⁶³⁷ İnsanların din konusunda bilgilerini ve bilinçlerini kaybetmesi, toplumsal bozulmanın en etkili sebeplerinden kabul edilmiştir.

İslam toplumunun hayırlı bir toplum olarak nitelenmesinin sebebi, iyiliği emreden ve kötülükten sakındıran dinamik bir yapıya sahip olmasıdır ki, İslam ümmetinin bu özelliği Kur’an’a yansımıştır.¹⁶³⁸ Bir toplumu hayırlı bir toplum konumuna getiren vasıf “iyiliği emreden kötülükten meneden” yapıya sahip bir toplum olmasıdır. Tarihin hangi döneminde bir ümmet, bu görevi yerine getirmiş ise o toplum hayırlı bir ümmet olmuştur.¹⁶³⁹

İslâm bu duyarlılığı imanın bir gereği olarak ortaya koymuş ve toplumda her bireyin kendisini karşısındakinin yerine koyma, her bir ferdi kendisi gibi görme anlayışını toplumun inanan tüm bireyelerine hâkim kılma yoluna gidilmiştir.¹⁶⁴⁰

Bir millet veya ümmetin, bireyle karşılaştırıldığında, ulaşmak istediği en yüce hedef, tarih boyunca hırslı halkları peşinden sürüklemiş olduğu görülen diğer milletler üzerinde maddî ve siyasal üstünlük kurmak değildir. Bir ümmet ile diğeri arasında bu temele dayalı olarak yapılan bir ayırımın altında yatan düşünce, İslam’ın

---

¹⁶³⁴ Müslim, İman, 78; Ebû Davud, Salât, 248

¹⁶³⁵ Tirmizî, Birr, 58

¹⁶³⁶ Tevbe, 9/ 71

¹⁶³⁷ Tevbe, 9/ 122

¹⁶³⁸ Âl-i İmrân, 3/ 110

¹⁶³⁹ Taberî, *Câmu'l-Beyân*, III. 60

¹⁶⁴⁰ Buharî, İman, 7; Müslim, İman, 71.

emrettiği ölçülerle kurulacak uluslararası ilişkiler düşüncesinin tümüyle dışındadır, zira İslâm, “her üyesinin diğeri üzerinde gözetleyici olduğu bir toplumu” öngörür.¹⁶⁴¹

İman, salt zihnî ve hatta salt- bildiğimiz anlamda amelî- bir olay değildir, iman, zihnî bir kabulün ötesinde hukukî, siyasî, anlamlara sahip çok daha kapsamlı bir kavramdır. İman ettiği sırada mü'min topluma garanti vermiş olan mü'min; sözüne sadık kalarak ‘canları, malları, nesil, akıl ve dinleri’ bağlamında mü'min toplumun güvenliğine hanel getirmemek durumundadır. Buna karşılık, toplum da aynı bağlamlarda ona garanti verecek ve her türlü dış tehlikeye karşı koruyacaktır. Toplum, bu beş alanda fertlerin birbirlerinin haklarına tecâvüz etmesini, yani fitne ve fesadı önleyecek tedbirleri almakla ve bunları zengin-fakir, rütbeli-rütbesiz herkese eşit olarak uygulamakla yükümlüdür. Bu ilke “emr-i bi'l-ma'ruf –nehy-i ani'l-münker” ve ıslah kavramlarıyla ifade edilmektedir.¹⁶⁴²

Kur'an bu konuda sosyal bir sorumluluk hareketi olarak, toplumda meydana gelecek fesada karşı mücadele ortaya koymalarını toplumun öncülerinden istemektedir. Bu eylemin ortaya konmaması halinde meydana gelecek her türlü olumsuzluk toplumun tümü üzerinde bir rahatsızlık meydana getirecektir. Bu sorumluluğu yerine getirenler ise bu olumsuzluktan müstesna tutulacaktır. “Sizden önceki ümmetlerin ileri gelenleri, yeryüzündeki fesadı önlemek(le yükümlü) değiller miydi? Ancak onlardan kurtardığımız pek azı müstesna. Zalimler ise kendilerine verilen refahın peşine düştüler ve suçlulardan oldular.”¹⁶⁴³

Ayette geçen ve toplumda fesadı önlemeye çalışmayanlar olarak vasıflandırılan “zalim” kelimesine, Razî, “fesatla ve kötülükle mücadele görevlerini yerine getirmeyenler,” şeklinde bir anlam vermektedir. Yani bunlar, dinin en büyük direklerinden biri olan “iyiliği emir, kötülüğü men etme” ilkesine hiç aldırış etmemişlerdir. Bu dinî sorumluluğu yerine getirmek yerine hayatlarını cinsel arzularını tatmin etmek de dâhil olmak üzere zevk ve eğlence peşinde geçirmişler, iktidarın imkânlarını elde edip bu yolla vurgun yapma hevesine kapılmışlardır.¹⁶⁴⁴

¹⁶⁴¹ Abdüllatif, Seyit, a.g.e., s. 78.

¹⁶⁴² Sülün, Murat, *Kur'an'da Mes'ûliyetin Kavramsal Çerçevesi*, (Kur'an'ı Kerim'de Mes'ûliyet), Ensar Neşriyat, İstanbul, 2006, s. 32.

¹⁶⁴³ Hûd, 11/ 116

¹⁶⁴⁴ Razî, *Tefsir*, V. 97

Allah bu ayette geçmişte unutulup gitmiş milletler arasında neden sadece çok az bir grubun bulunduğu ülkelerinde fesadı, kötülüğü ve düzensizliği önlemeye çalıştığını sorgulamaktadır.¹⁶⁴⁵ Allah onlar arasında çok az bir grubun bulunduğunu ve Allah'ın azabı o toplumun başına geldiğinde, bu iyi grubun helak olmaktan kurtulduğunu bildirmektedir. İşte bu nedendir ki, bu toplumda iyiliği emreden ve kötülükten meneden bir grubun olması gerektiğini emretmektedir.¹⁶⁴⁶

İslam toplumunun iyiliği emredip kötülükten sakındırması, iki yönlü bir faaliyettir. Bu yönlerden biri, İslam toplumunun kendi içindedir. İslam toplumunun fertleri, kendi toplumlarında bu görevi yerine getirirler. Her fert kendi toplumuna karşı duyarlıdır ve çevresinde olup bitenlere lâkayt kalamaz. Toplumuna iyiliğin hâkim olması için çalışır.¹⁶⁴⁷

İyiliği emredip kötülükten sakındırmanın diğer yönü ise, dışa yöneliktir. İslam iyiliğin insanlık toplumunun tamamına hâkim olmasını ve kötülüklerin de tamamından kalkmasını ister. Bu sebeple, diğer toplumlara zarar verecek davranışlara da engel olmaya çalışır. Hatta başka toplumlarla savaşın temelinde de bu anlam yatmaktadır. Müslüman toplum, sırf hâkimiyet alanını genişletmek ya da maddî çıkar elde etmek için başka toplumlarla savaşmaz.¹⁶⁴⁸

Bir ulusun güçlülük ve canlılığını temelinden çürüten diğer nedenler arasında, Kur'an, insanların, ahlâkî gayretin nihai hedefi olarak kişinin yalnızca kendi kendini düzeltmesi ve geliştirmesinden çok, takva ve salih amele karşı daha olumlu bir tavır takınması gerektiğini göstermektedir. Kişinin ahlâken kendi kendine yeterli bir hayat sürdürmesi doğru değildir. Toplumsal bir varlık olarak, başkalarının da ahlâken erdemli bir hayat sürdürmeleri, toplumun ruhsal ve sosyal mutluluğuna karşı zararlı eylemlerini engellemekle yükümlüdür.¹⁶⁴⁹

İslah mekanizması, başka bir ifadeyle "iyiliği yayma ve kötülüğü ortadan kaldırma" faaliyeti, toplumun varlığının devamı için hayatî önemi haizdir. Toplumun sürekliliğinin sağlanması ve sosyal dengenin korunması, bu mekanizmanın varlığına bağlıdır. Bu yüzden, İslam'a göre iyiliği çoğaltıp kötülükten sakındırmak, bütün

---

¹⁶⁴⁵ İbn Kesîr, *Tefsir*, II. 464.

¹⁶⁴⁶ İbn Kesir, a.g.e. II. 464; Sıddıkî, a.g.e. s. 45

¹⁶⁴⁷ Şimşek, M. Sait, *Kur'an'ın Ana Konuları*, s. 187.

¹⁶⁴⁸ Şimşek, m. Sait, a.g.e. s. 187.

¹⁶⁴⁹ Sıddıkî, a.g.e. s. 44 – 45

sosyal hayatın temelidir. Hatta İslam, “Müslümanlardan hayra çağırın, iyiliği emreden ve kötülükten sakındıran bir topluluk bulunmasını” istemekte, dolayısıyla böyle bir faaliyetin kurumsallaşmasını emretmektedir.¹⁶⁵⁰ Eğer bu prensip ihmal edilir veya gizlenirse, nübüvvet işlevsiz kalır, din zayıflar ve fetret unûmîleşir. Neticede dalâlet yayılır, cehalet ortalığı sarar, fesad çoğalır, beldelerve ülkeler harap, insanlar da helâk olur.¹⁶⁵¹

D. Cihad’ın Emredilmesi

Cihâd, Allah’ın dininin yüceltilmesi, ona yönelik fitnelerin ortadan kaldırılması amacıyla meşru kılınmıştır.¹⁶⁵² Bu gaye için ortaya konacak her türlü gayret ve eylem cihattır. İster ruhî (manevî) işler, ister dünyevî işler olsun, müslümanın bütün hayatı ilâhî kanunla düzenlenir. İlâhî kanuna uygun olmayan, haklı bir dava için yapılmayan her savaş İslam’da yasaktır. Hz. Peygamber’in hayatı yalnızca üç savaş çeşidini göz önünde bulundurur: Savunmacı, cezalandırıcı ve önleyici. Bizans topraklarında Müslüman bir elçinin öldürülmesi üzerine Bizans İmparatoru Herakliyüs’e gönderdiği meşhur mektubunda, Hz. Peygamber üç seçenek önermiştir: “İslam’a gir, olmazsa cizye (vergi) öde, olmazsa senin vatandaşların İslam’a girmek veya cizye ödemek isterlerse, vatandaşların ile İslam arasına girme.” Dünyada vicdan, inanç özgürlüğünü kurmak Hz. Muhammed tarafından yürütülen mücadelenin gayesi idi.¹⁶⁵³ Kur’an-ı kerim’de cihad, bizzat Kur’an ile yapılan ki, buna “büyük cihad” ifadesi kullanılmaktadır, ikincisi silahla savaş, diğeri de amel işlemek şeklinde üç değişik manada geçmektedir.¹⁶⁵⁴

Kur’an, mü’minlerin imanlarının önündeki örtüyü (küfrü) kaldırmakla (gücü oranında uğraşmakla) yükümlü kılınmıştır. “*Kâfirlere boyun eğme ve bu Kur’an ile onlara karşı büyük bir cihad aç.*”¹⁶⁵⁵ Buyurulmak suretiyle, küfrü eritmeye yönelik

¹⁶⁵⁰ Okumuş, *Kur’an’da Kolektif Sorumluluk*, s. 245.

¹⁶⁵¹ Dumlu, a.g.e. s. 42-43.

¹⁶⁵² Dihlevî, *Hüccetullâhi’l-Bâliğâ*, I, 11.

¹⁶⁵³ Hamidullah, Muhammed, *İslam’a Giriş*, Çev, Cemal Aydın, TDV Yayınları, Ankara, 2010, s. 276

¹⁶⁵⁴ Mukatil b. Süleyman, *el-Eşbâh ve’n-Nezâir*, s. 290.

¹⁶⁵⁵ Furkân, 25/ 52.

bir çaba/gayret bir Kur'an çağrısıdır. Sözlü anlatım veya fiilen savaş ise işin teknik ayrıntılarıdır.¹⁶⁵⁶

Görüldüğü üzere İslam'da cihadın gayesi, insanları özgürleştirmek, kölelik ve zulüm gibi insan izzet ve vakarına yakışmayan durumlardan insanları kurtarmaktır. İnsanları Müslüman yapmak gayesiyle bir savaş açmak kesinlikle söz konusu değildir. Bizzat din, bunun dine aykırı olduğunu ilân eder. İslam dini inanç konusunda her türlü baskıyı reddeder.¹⁶⁵⁷ Hatta ne kadar inanılmaz gibi görünse de Müslümanlık, bizzat İslâm devletinin sınırları içinde oturan gayr-i müslimlere özerklik tanımayı, dinin ve dinî hükümlerin bir gereği olarak kendine vazife bilir.¹⁶⁵⁸

Buna rağmen, Batılı kaynaklarda “cihad” yerine, “kutsal savaş” terimi kullanılmaktadır. Halbûki bu ifadenin İslam terminolojisinde yeri yoktur ve doğrudan doğruya Batı kökenlidir. Müslümanlar “kutsal savaş” yerine, “mücadele” veya “çaba” anlamına gelen “cihad” kelimesini kullanırlar.¹⁶⁵⁹ Bugün Batı medeniyeti kendisine yeni bir düşman buldu. Modern siyasetin harekete geçirdiği insanlar, islâm'ı terörizme zemin oluşturmakla suçlamaktadırlar. Şurasını unutmamak gerekir ki Batı medeniyeti çatışma kavramını temel alan bir medeniyettir. Çatışma, ihtilâf ve savaş kavramları daima Batı medeniyetinin zihin yapısı içinde yer almıştır. Hep bir düşmana ihtiyaç duymuşlardır. Bulmuşlarsa, onun üzerinden çatışmayı sürdürmüşlerdir. Bulamadıklarında ise, daima çatışma ve gerginlik içinde bulunmayı sağlamak için kendileri bir düşman icad etmişler ve bu yolla kendi günlük çıkarlarını güvence altına almışlardır.¹⁶⁶⁰

Allah c.c. zulmün ortadan kaldırılması, fesadın önlenmesi, fitnenin tamamen ortadan yokedilmesi için mü'minlere savaş izni vermiş, bunun için mücadeleyi emretmiştir. Cihad hakkında gelen ilk vahiy cihadın emredilmesi değil, cihada izin verilmesi şeklindedir.¹⁶⁶¹ Sadece “Rabbimiz Allah'tır” demelerinden dolayı haksız yere yurtlarından çıkarılmak suretiyle zulme uğrayan insanların inanç özgürlüklerine

---

¹⁶⁵⁶ Aydın, Mustafa, *Kur'anî Kavramlar*, s. 56.

¹⁶⁵⁷ Bakara, 2/ 256

¹⁶⁵⁸ Hamidullah, a.g.e. s. 72.

¹⁶⁵⁹ Hamidullah, a.g.e., s. 277; Özel, Ahmet, *DİA Cihad Md.* VII, 530.

¹⁶⁶⁰ Suruş, Abdülkerim, “*Batı Medeniyeti Çatışmaya Dayanır*”, (Küreselleşme Din ve Medeniyet) içinde, Küre Yay. İstanbul, 2011, s.12-13.

¹⁶⁶¹ Hâc, 22/ 39,40

müdahale ve baskı anlamına gelen bu durum bir fitne olup, fitne tamamen ortadan kaldırıncaya kadar mücadele Müslümanların vazifesidir.¹⁶⁶²

İnanç özgürlüğü evrensel bir insan hakkıdır. İslam bu hakkı tanımış ve sırf inançları sebebiyle savaşılmamasına izin vermemiştir. İslam anlayışına göre egemenlik Allah'a aittir ve bu istisnasız herkesin refahını yerine getirmeleri için insanlara ancak bir emanet olarak verilmiştir.¹⁶⁶³ İslam sırf inançları sebebiyle insanlara zulüm, ölüm ve işkence edilmesine izin vermediği gibi, Müslümanlara savaş ilân etmeyen, onları yurtlarından kovmayan Ğayr-i Müslimlere iyilik edilmesine, onlara adaletle davranılmasına engel olmaz.¹⁶⁶⁴ Hatta zulme uğramışlarsa onların zulümden kurtarılmasını emreder.

İslam devletinin müslüman olmayan sakinleri adlî bir özerkliğe sahiptir. Yani, her cemaatin medenî hukukta olduğu kadar ceza hukukunda da kendi kanunlarına göre karar veren ayrı mahkemeleri ve ayrı hâkimleri vardır. Kur'an Yahudilerden Tevrat kanunlarını, Hristiyanlardan da İncil kanunlarını uygulamalarını ister. Tarafların farklı cemaatlerden olmaları durumunda, özel hükümlerin bu durumları halletmesi gerekir ve bu durumda böyle davaları düzenleyen bir tür özel milletlerarası hukuk araya girer.¹⁶⁶⁵ Böylece hiçbir şekilde insanlar dinlerini yaşamaları ve inançlarına göre yargılanmaları konusunda zulme ve hak mahrumiyetine maruz kalmazlar.

İslam'da zarar vermek de, zarara zararlarla karşılık vermek de yoktur.¹⁶⁶⁶ Bu prensip, “*zâlimlerden başkasına düşmanlık yoktur*”¹⁶⁶⁷ düstûruyla taçlandırılmıştır. İslâm evrensel bir din olduğu için, henüz İslam'a girmemiş olanlar, her an için Müslüman olmaya adaydır. Bu sebeple diğer inanç mensuplarına iyi ve âdil davranmak esastır. Diğer inanç mensuplarına iyi ve âdil davranmak, sadece günün birinde İslam'ı kabul edebilecekleri ümidiyle de değil, bizatihi Müslüman olmanın bir gereği olarak kabul edilmiştir.¹⁶⁶⁸ Haksızlık/zulüm, İslâm'ın asla kabul etmediği bir şey olduğu için, hem zulmetmeye hem de zulme uğramaya İslam'ın rızası

---

¹⁶⁶² Bakara, 2/ 193. ; Enfâl, 8/ 39

¹⁶⁶³ Hamidullah, a.g.e., s. 179

¹⁶⁶⁴ Mümtehine, 60/ 8.

¹⁶⁶⁵ Hamidullah, a.g.e., s. 180

¹⁶⁶⁶ İbn Mâce, Ahkâm, 17;Mâlik, *Muvatta, Akdiye*, 31.

¹⁶⁶⁷ Bakar, 2/ 193

¹⁶⁶⁸ Şimşek, M. Sait, *Kur'an'ın Ana Konuları*, s. 188-189.

yoktur.¹⁶⁶⁹ Bu anlayış Kur'an'a şöyle yansımıştır. “Eğer onlar (kâfirler) savaştan vazgeçerlerse, Allah çok bağışlayandır, çok merhamet edendir.”¹⁶⁷⁰ Yani siz de bağışlayıcı ve merhametli davranın. “Ölçüyü kaçırmayın”, “sınırı aşmayın”¹⁶⁷¹ uyarılarıyla şiddet, ölçsüzlük, eziyet ve işkenceye dönüşen bir savaş anlayışına İslam'da müsaade edilmemiştir.¹⁶⁷²

Birtakım dünya ve dünyalık arzuları, toplumu Allah'a ve elçisine itaatten ve Allah yolunda cihad etmekten alıkoyarsa bu durum o toplum için neticesi ağır bir felaket olarak görülmüştür. Böyle bir topluluk fasık bir toplum durumuna düşer ve sonunda helâk onlar için de kaçınılmaz olur.¹⁶⁷³

Bu âyet soy ve kan bağına, ırk asabiyetine, ırk düşkünlüğüne toplumsal davranışları belirleyen temel öge olarak bakan görüş ve eğilimleri reddetmekte ve bir mü'minin –bireysel ve toplumsal- hayatını üzerinde yükselteceği tek sağlam ve meşrû temel olarak dünya görüşünü, hayat görüşünü “Allah ve Rasûlüne bağlılık ile Allah yolunda cihad/ üstün çaba gösterme” olarak öne çıkarmaktadır.¹⁶⁷⁴

Mü'minlerin birlik ve dostluk ruhunu canlı tutan cihadı terk etmeleri halinde yeryüzünde fitne (azap ve zulüm) ve büyük bir fesadın meydana geleceği uyarısıyla Kur'an cihad'ın hiçbir şekilde terk edilmemesi gereken bir toplumsal sorumluluk olduğuna dikkat çekmektedir.¹⁶⁷⁵

Netice olarak cihad Kur'an'da, fesad ve kötülüklerin önlenmesi, fitnenin ortadan kaldırılması, zulmün sona erdirilmesi dalayısıyla insana hakettiği özgürlüğün kazandırılması için emredilmiştir. Yani İslam'da cihadın gayesi insanları Allah'a kul olma özgürlüğünden mahrum olmalarını engellemeye yönelik bir mücadeledir.

E. İnsanda Korku ve Ümit Oluşturma

Korku insanın yaratılışında var olan bir duygudur ve insanın tehlikeli ve zararlı şeylerden kendisini koruması için bu duygu önemlidir. Allah c.c, insanı

---

¹⁶⁶⁹ Bakara, 2/ 279

¹⁶⁷⁰ Bakara, 2/ 192; Enfâl, 8/ 39

¹⁶⁷¹ Bakara, 2/ 187

¹⁶⁷² Bakara, 2/ 194;

¹⁶⁷³ Tevbe, 9/ 24

¹⁶⁷⁴ Esed, , *Kur'an Mesajı*, I. 352-353

¹⁶⁷⁵ Enfâl, 8/ 73.

sadece kendisinden korkmaya çağırır.¹⁶⁷⁶ İnsan hem Allah'a karşı hem de diğer varlıklara karşı bu iki duyguyu birlikte yaşar. Allah c.c peygamber kullarının müstecâb olan dualarını bu iki duygu içerisinde yaptıklarını bildirir.¹⁶⁷⁷ Yalnızca Allah'tan korkma duygusu insanı O'nun dışındaki şeylerden korkmaktan kurtarır.

Allah korkusu içerisinde O'nun sevgisini kaybetme, Allah tarafından sevilmemeye korkusu da vardır. Bu duygu Kur'an'da, "haşyet" kelimesi "haşyetullah" şeklinde bir terkip ile ifade edilmiştir.¹⁶⁷⁸ Bu kelime (الخشية) insandan korkmayı da ifade etmektedir.¹⁶⁷⁹ Bundan başka Kur'an'da korku anlamı olan başka kelimeler de kullanılmıştır. Meselâ "havf" (الخوف),¹⁶⁸⁰ "rehb" (الرهب)¹⁶⁸¹ "hazr" (الحنز)¹⁶⁸² gibi kelimeler de korku anlamı içerir. Korkunun zıddı ise emin ve emniyette olmaktır.¹⁶⁸³

Korku ve ümit, insan psikolojisinde yer eden karşılıklı iki çizgi olup yan yana ve aynı yönlerde birlikte hareket ederler. Tabiatı itibarıyla insan ruhu, hem korku hem de ümitle doludur. Fıtratı böyle bir terkip ile kurulmuştur. Çocuk doğarken bu iki kabiliyetle birlikte doğar.¹⁶⁸⁴ Çocuk büyür ve gelişir beraberinde de karşılıklı bu iki çizgi gelişir. Büyüdükçe korkusu da değişir, ümidi de. Ama her iki çizgi olduğu gibi karşılıklı ve birbirine girmiş olarak devam edip gider. Ve bu duygular hayati hislerini belirleyerek onlara yön verir. Ölümden ve fakir düşmekten korkar. Kaybetmek, aciz düşmek korkusu içindedir. Hissî ve manevî açılardan başkalarına karşı mahcup olmaktan korkar. Ayrıca bilinmezlikler de insanı korkutur.¹⁶⁸⁵

Bu denli güçlülüğü, birbirine kenetlenişi ve beşer varlığının derinliğindeki bütünleşmesi ile ümit ve korku realitede hayata yön verir, insanın hareket ve hedefini tespit eder, duygu ve düşüncelerini ayarlar. Korktuğu kadar ve korktuğu şekilde, ümit ettiği kadar ve ümit ettiği şekilde kendisine bir hayat planı çizer. Gidişatını korku ve ümit müvacehesinde ayarlar.¹⁶⁸⁶

---

¹⁶⁷⁶ Bakara, 2/ 40-41; Nahl, 16/ 51.

¹⁶⁷⁷ Enbiyâ, 21/ 90.

¹⁶⁷⁸ Haşr, 59/ 21.

¹⁶⁷⁹ Tâhâ, 20/ 94.

¹⁶⁸⁰ Bakara, 2/ 155, 182; Mü'min, 40/ 26, 32.

¹⁶⁸¹ Bakara, 2/ 40; Enfâl, 8/ 60. ;Nahl, 16/ 51. ; Enbiyâ, 21/ 90.

¹⁶⁸² Bakara, 2/ 243; Âl-i İmrân, 3/ 30. ; Mâide, 5/ 41.

¹⁶⁸³ Bakara, 2/ 239; Nahl, 16/ 112.

¹⁶⁸⁴ Kutup, Muhammed, *İslam'a Göre İnsan Psikolojisi*, Çev. Akif Nuri, İstanbul, Trsz. S. 97.

¹⁶⁸⁵ Kutup, a.g.e., s. 97-98

¹⁶⁸⁶ Kutup, a.g.e., s. 98

İnsan bir derece daha ilerleyip yetişkin hale gelince duygusallığın yanı sıra manevî sahada korku ve ümit duyguları teşekkül eder. Muayyen bir şeyi yapacağı zaman halkın ne diyeceğini ve bunu nasıl karşılayacağını düşünerek ayıplanmaktan korkar. Bunun için de başarıya ulaşip başkalarının sempatisini ve hayranlığını kazanmak ister. Anne ve babasının yasakladığı bir şeyi yapacağı zaman da onları memnun etmemekten korkar ve destekleyip alkışlayacakları şeyleri yaparak onları memnun etmek ister.¹⁶⁸⁷

Allah Kur'an'da insandaki korkunun varlığına işaretle rızık korkusuyla çocuklarını öldürmeyi yasaklar.¹⁶⁸⁸ Allah'ın bütün canlıların rızıkını veren, bütün varlıkları koruyan, yaşatan ve öldüren tek kudret sahibi olduğunu inanarak yaşayan kimse pek çok korkudan kendisini kurtarır. İnsan üzerinde en etkili korkulardan bazıları, açlık, ölüm, kaybetme korkusudur. Zenginleri çalıştıran motiv aç kalma korkusu, fakirleri çalıştıran motiv ise doyma ümididir.

Kur'an'a göre insan, her zaman kendisinde yüce bir güçten gelecek cezalandırmaya karşı bir korku hisseder. “*Rabbinin azabına karşı hiç kimse kendini tam bir güven içinde hissedemez.*”¹⁶⁸⁹ Mürâice bir böbürlenmeye karşı yapılan bu uyarı, ne kadar iyi olursa olsun, bir kimsenin her zaman ahlâkî bir hata yapmasının ve sonra bu günahı unutmasının her zaman mümkün olduğunu gösterir. Bu uyarı, dolaylı olarak, kişinin bütün eylemlerinde bilinçli olmaya bir çağrıdır, çünkü “kötülük ayartısı (fitne), yalnızca hakikati inkâr edenlere musallat olmaz.” Ama aynı zamanda dürüst ve erdemlilere de musallat olabilir.¹⁶⁹⁰

İnsandaki korku duygusunu Allah, sakınmaları için vermiştir. Bu, insanın kendi menfaatinedir. Korku motivinde kişinin varlığını, güç ve iktidarını devam ettirme arzusu da vardır. Firavun'un, kavminin ileri gelenlerine Musa hakkında toplumun dinini değiştireceği ve kendi iktidar ve düzenini bozacağı korkusuyla Musa'ya karşı mücadele etmişlerdir.¹⁶⁹¹ Yine Allah, Musa'yı Firavun'a gönderirken şöyle demiştir: “*Haydi Firavun'a git! Çünkü o azmıştır.*” “*Ona de ki: İster misin (küfür ve isyanından) temizlenesin? Seni Rabbine iletayim de O'na karşı derinden*

---

¹⁶⁸⁷ Kutup, a.g.e., s. 104

¹⁶⁸⁸ En'âm, 6/ 15; İsrâ, 17/ 31

¹⁶⁸⁹ Me'âric, 70/ 28.

¹⁶⁹⁰ Esed, *Kur'an Mesajı*, III, 1188.

¹⁶⁹¹ Mü'min, 40/ 26

saygı duyup korkasın.”¹⁶⁹² Burada korku Firavun’un kendi faydası içindir. Bu korkuyla küfür ve isyandan kurtulacaktır. Korku her zaman olumsuzluk anlamına gelmez. İnsan bu duyguyla bazen kazanır¹⁶⁹³ bazen de kaybeder.¹⁶⁹⁴

Bundan dolayı insanlara yaptıkları kötülüklerin, zulüm, fiske ve fücurlarının cezasını ahiretteki büyük¹⁶⁹⁵ elem verici,¹⁶⁹⁶ kalıcı,¹⁶⁹⁷ aşağılayıcı (rezil edici)¹⁶⁹⁸ bir azap ve acı ile çekeceklerini haber verir. Ahirette karşılaşılabilecek bir takım korkutucu manzaralarla Allah (c.c) Kur’an’da, insana fesat ve fesada götüreceği fiillerden sakınmasını emreder.¹⁶⁹⁹ Toplumlara içine düştükleri isyan ve zulümleri sebebiyle bu dünyada maruz kalacakları helâk için ise Kur’an “yakın bir azâb” (عذاب قريب) ifadesini kullanır.¹⁷⁰⁰ Allah insanları (en büyük zulüm) şirkten sakındırmak için etkili korku ile uyarılmaktadır.¹⁷⁰¹

Bazı Kur’an ayetleri, açlık motivisi ile korku reaksiyonunun insan yaşamındaki özel önemine işaret etmektedir. İnsan hayatında, açlık ve korku önemli bir rol oynamaktadır. İnsan genellikle zahmetin çoğunu kendi, eşi ve çocukları için çekmektedir. Nitekim bunun gibi ölümden, belirsiz ve meçhûl istikbalden, düşmandan veya bunun haricinde zamanın musibetlerine uğramaktan korkmak, çoğunlukla insanın acı çekmesine sebep olmaktadır.¹⁷⁰² Bu korku ve acılar insanı saldırgan ve taşkın olmaya sevk edebilir. İşte bu noktadan sonra insan bir fesad unsuru haline gelebilir. İnsan bir takım korku ve endişeleri sebebiyle de fesada meyledebilir, fesada yönelmekten de vazgeçebilir.

Huzur ve emniyet toplum için bir nimet ve lütuf iken, korku ve aç kalma endişesi ise verilen bu nimetlere nankörlük etmenin bir cezası olarak görülmektedir. “Allah şöyle bir kenti misal olarak anlattı: Orası güven ve huzur içinde idi; her yerden rızık bol bol geliyordu. Fakat Allah’ın nimetlerine nankörlük etti, bunun üzerine (halkının) yaptıkları sebebiyle Allah onlara açlık ve korku

---

¹⁶⁹² Nâzi’ât, 79/ 17-19.

¹⁶⁹³ Nâzi’ât, 79/ 40-41.

¹⁶⁹⁴ Bakara, 2/ 249.

¹⁶⁹⁵ Bakara, 2/ 7

¹⁶⁹⁶ Bakara, 2/ 10; Hûd, 11/ 26,48

¹⁶⁹⁷ Hûd, 11/ 39

¹⁶⁹⁸ Hûd, 11/ 93

¹⁶⁹⁹ Bakara, 2/ 48; Hûd, 11/ 85

¹⁷⁰⁰ Hûd, 11/ 64, 81

¹⁷⁰¹ Zümer, 39/ 15,16

¹⁷⁰² Necati, M. Osman, a.g.e., s. 25

ızdırabını tattırdı.”¹⁷⁰³ Yani durumu böyle olan bir kasabaya Allah nimet verdiği, onların da bu nimet yüzünden şımarıp nankörlük ettikleri, bunun üzerine Allah’ın da nimetlerini cezaya çevirdiği her topluluğa orayı ibretlik bir mesel kılmıştır.¹⁷⁰⁴

Kur’an’da geçen “korku” kelimesinin anlamı siyasal ve askerî güçsüzlüğü dolayısıyla, bir milletin içerisine düştüğü güvensizliktir.¹⁷⁰⁵ İnsanları inanç ve düşüncelerinde değişim ve yönlendirmelerin hep bu korku motivi kullanılarak yapıldığı bildirilmektedir. Firavun’un Musâ’nın rabbine iman ettiklerini söylediklerinde sihirbazlarını ölümle korkutarak kararlarından vazgeçirmeye çalıştığını görüyoruz.¹⁷⁰⁶ Yine Firavun’un Hz. Musa’yı değil de sihirbazları tehdit etmesine karşın ileri gelenler Firavun’u, Musa’yı kendileri üzerinde bozgunculuk yapmasına müsaade ettiğini söyleyerek Firavun üzerinde bir baskı ve tahrîk hem de Musa ve kavmine karşı da bir tehditle korku salmaya çalışıyorlardı.¹⁷⁰⁷

Allah insanda var olan bu korku ve endişenin iman ile emniyete dönüşeceğini bildirmiş, tarih boyunca iman sahibi insan ve toplumlar hep Allah’a olan inanç ve tevekkülleri sayesinde emniyet ve huzura kavuşmuşlardır. Buna en açık örnek, zalim bir kralın inançları sebebiyle tehdit ettiği mağara halkı yani “Ashab-ı Kehf” olarak bilinen gençlerin ölüm tehdidi karşısında imanlarına sığınarak bu korkularını yenmeleridir.¹⁷⁰⁸ Allah kendisine iman ve tevekkül eden, inancında istikamet sahibi olanları korku ve üzüntüden emin kılacaktır.¹⁷⁰⁹

Bu şekilde korku ve ümit insan davranışlarına yön verir, insan ya bir ümidi elde etme ya da korktuğu bir şeyden emin olma adına bir eylemde bulunur. Kur’an da insandaki bu iki duyguyu dikkate alarak hitap eder. Ya cehennem ve azap ile korkutur ya da cennet ve mükâfat ile ümit verir.¹⁷¹⁰

---

¹⁷⁰³ Nahl, 16/ 112

¹⁷⁰⁴ Ulutürk, Veli, *Kur’an’da Tamsilî Anlatım*, İnsan yayınları, İstanbul, 1995, s 64

¹⁷⁰⁵ Sıddıkî, a.g.e. s. 48

¹⁷⁰⁶ A’râf, 7/ 120- 124.

¹⁷⁰⁷ A’râf, / 127.

¹⁷⁰⁸ Kehf, 18/ 14.

¹⁷⁰⁹ Yunus, 11/ 62-63: Fussilet, 41/ 30.

¹⁷¹⁰ Bürûc, 85/ 10-11. ; Beyine, 98/ 6-8.

F. Helâk Olan Kavimleri Örnek Göstererek Uyarma

Kur'an, Peygamberleri risâlet vazifelerini îfâ ederken karşılaştıkları zorluk ve sıkıntılara karşı önceki Peygamberlerin başına gelenleri ve onların bu durumdan nasıl kurtulduklarını anlattığı kıssalara peygamber Kıssaları denilmektedir. Diğer yandan Kur'an Peygamberleri yalanlayan, isyan ve azgınlık eden kavimlerin helâk oluş süreçlerini de, insanlara bir ders ve ibret olması için anlatır.

Eski zamanlardan beri eğitimciler, kıssayı geliştirmekte olanların (yetişkinlerin) eğitiminde, onlara yüksek örnek, dinî ve doğal değerlerin öğretiminde kullandıklarından dolayı önemli eğitsel etkisi bulunmaktadır. Kıssa içindeki olay, realite ve şahsiyetler birlikte dikkati kuvvetlendirmekte, dinleyenleri olay ve gerçekleri takibe teşvik etmektedir. Onlarda vicdanî olarak olaya ortak kılacak reaksiyon ve şuur meydana getirmekte, duygularına etki etmekte, bundan dolayı da kişilerin akıl ve nefislerini, hikmet, nasihat, ders, yüksek örnek ve değerleri ihmal etmeme hususunda teşviki kabul hale getirmektedir.¹⁷¹¹ Kur'an kıssaları, değişik karakter taşıyan imsanların her birine ayrı ayrı etki eder; hidayeti kabul yönünde kişide bir uyarılma meydana getirir.¹⁷¹²

Kıssalar, öğrenim motivini uyardığı, teşvik ettiği, dikkati çektiği için, Kur'an'ın başvurduğu önemli araçlardandır. Kur'an kıssalar arasına insanlara açıklamak istediği peygamberlerin ve geçmiş elçilerin haberlerini, geçmiş ümmetlerdeki kâfirlerin başına gelen kötü sonuçları veya öğretmeyi istediği dinin ilke ve inanç esaslarını ya da vereceği ders ve hikmetleri serpiştirmiştir.¹⁷¹³

Vahyin, risâletin ve Allah'ın birliğinin ispatı, tüm dinlerin ana ilkelerdeki birliği, uyarma, müjdeleme, ilâhi kudreti görüntüleyen sahneler, iyilik ve kötülüğün, acelenin ve yavaş gidişin, sabır ve sızlanmanın, şükür ve nankörlüğün sonu ve buna benzer daha nice dinî amaçlar ve ahlâkî ilkeler Kur'an'daki kıssalar tarafından ele alınmıştır. Kıssa, bu ilkelerin ve amaçların açıklanmasında ve anlaşılmasında bir araç olarak kullanılmıştır.¹⁷¹⁴ Kur'an kıssalarında serdedilen mantıkî delillerin büyük

¹⁷¹¹ Necati, a.g.e., s. 157

¹⁷¹² Şimşek, M. Sait, *Kur'an Kıssalarına Giriş*, Konya, 2013, s. 93.

¹⁷¹³ Necati, a.g.e., s. 157

¹⁷¹⁴ Kutup, Seyit, *Kur'an'da Edebî Tasvir*, Çev. Mehmet Yolcu, Çizgi Yayınları, İstanbul, 1991 s. 176-177

çoğunluğunun kullanıldığı malzeme çoğunlukla şu görünen evrenden seçilmiştir. Zira insan dünyanın neresinde ve işi ne olursa olsun, kişi bu delilleri anlayabilir.¹⁷¹⁵

Kıssalarla, yaşamakta olan toplumun ibret alması, benzer yanlış ve sapmalardan sakınmaları amaçlanmıştır. “*Andolsun ki, onların kıssalarında akıl sahipleri için ibret vardır.*”¹⁷¹⁶ Bu ayetin Kur’an’da “Ahsenu’l-Kasas” olarak bilinen Hz. Yusuf’un başından geçen olayların tafsilatlı bir şekilde anlatıldığı Yusuf suresinin son ayeti olması önemlidir. Çünkü bir olayın anlatımında en sonunda söylenecek söz, o hadisenin niçin anlatıldığına açıklamasıdır ki, bu ayete göre amaç ibret alınmasıdır. Bu amaca Kur’an bizzat kendisi değinmekte ve bazı kıssaların girişlerinde veya sonlarında bunu açıklamaktadır.¹⁷¹⁷

Hz. İsa hakkındaki kıssa gerçek yönüyle anlatıldıktan sonra şu uyarının yapılması da, kıssalara kulak tıkayarak ilgisiz kalınması ve öğüt ve ibret almaya yanaşılmaması fesada açılan bir kapı sayılmıştır. Çünkü kıssa ile Hz. İsa’nın ilâh ve Allah’ın oğlu olmadığı,¹⁷¹⁸ bilâkis “*Allah’tan başka hiçbir ilâh bulunmadığı*” vurgusuna rağmen buna aldırmandan şirke devam etmenin ve küfürde ısrar etmenin fesad işlemek olduğuna işaret edilmektedir.¹⁷¹⁹

Allah bu kıssalarla tarihin çeşitli dönemlerinde insanlara; hidayete gelmeye, tevhidi kabule ve Allah’a ortak koşmamaya çağrı yapmak için peygamberlerini gönderdiğini, aynı zamanda bununla Kureyş kâfirlerine daha önceki peygamberleri yalanlayanların karşılaştıkları kötü akıbetleri açıklamaktadır. Peygamberi yalanladıkları takdirde kendilerini bekleyen akıbetten sakınmayı da hedeflemektedir.¹⁷²⁰ Şüphesiz Kur’an öyküleri iman, amel ve davet, cihat ve düşmana karşı direniş, anlayış ve metod, sabır ve sebat, gerçekler ve ölçüler, dersler, ibretler ve anlamlar bakımından tükenmeyen bir hazine, kesilmeyen bir kaynaktır.¹⁷²¹

Allah’ın kendi kanunu (sünnetullâh) gereği bazı kavimleri yok etmesi, fesadı engellemek içindir. Buna ayette şu şekilde işaret edilir: “*Derken Allah’ın izniyle onları bozguna uğrattılar. Davud, Câlût’u öldürdü. Allah, ona (Davud’a)*

¹⁷¹⁵ Şimşek, *Kur’an Kıssalarına Giriş*, s. 95.

¹⁷¹⁶ Yusuf, 12/ 111

¹⁷¹⁷ Kutup, Seyit, *Kur’an’da Edebî Tasvir*, s. 177

¹⁷¹⁸ Hz. İsa’nın ilâh olduğu iddiaları ve bu konuda İncillerde var olan çelişkiler hakkında bkz. Fatih Emrullah, “*Kur’an’da Hz İsa*”, Kayseri, 2000, s. 67.

¹⁷¹⁹ Âl-i İmrân, 3/ 62-63

¹⁷²⁰ Necati, M. Osman, a.g.e., s. 161

¹⁷²¹ Halidî, Salah Abdulfettah, *Kur’an Öyküleri*, Çev. Ahmet Sarıkaya, Konya, 2002, s. 29.

hükümdarlık ve hikmet verdi ve O'na dilediğini öğretti. Eğer Allah'ın insanların bir kısmıyla diğerlerini savması olmasaydı, yeryüzü bozulurdu. Ancak Allah, bütün âlemlere karşı lütuf sahibidir."¹⁷²² Allah bazen bozgunculuğa sebep olan toplumu bir savaşla,¹⁷²³ bazen bir âfet ve musibet ile¹⁷²⁴ bazen de helâk ederek¹⁷²⁵ ortadan kaldırır ve bu yolla fesadı engeller. Bu süreçler Kur'an'da detaylı bir şekilde anlatılır.

Mal ve servetiyle halkına zulmeden, onlara karşı servetiyle övünen, ihsân etmediği gibi servetini kibir, zulüm, isyan, tuğyân ve ifsâd için kullanan Kârun'un sonunun hüsrân olduğu Kur'an'ın ibretlere sunduğu bir tablodur.¹⁷²⁶

Neticede Allah'ın verdiği nimet ve imkânları insanların ıslahına ve faydasına kullanmayıp, verilen nimetlerin azgınlık, şımarıklık, kibir, zulüm, isyan ve tuğyân için kullanılması, dünyada darlık, sıkıntı ve doğal âfetlerle bir çöküş ve helâke doğru gidiş, ahirette ise büyük ve acı bir azâbı gerektiren bir kötülük ve fesad olarak değerlendirilmektedir.¹⁷²⁷

Yine, güç ve kuvvetini insanlara karşı azgınlık, şımarıklık ve müstekbirlik için kullanmaya kalkışan Firavun hakkında da aynı akıbet söz konusudur¹⁷²⁸ Firavun Musa'nın zayıf birisi olduğunu, kendisiyle uğraşamayacağını söyleyerek halkını küçük ve değersiz gördü, onlar da Firavun'a her hangi bir tepki göstermeyip teslim oldular. Bu davranışlarıyla Allah'ı gazaplandırdılar. Allah da onlardan intikam aldı ve ileride gelecek nesillere ve toplumlara ibret olacak bir ceza ile onları helak etti.¹⁷²⁹

Bütün bu anlatılanlardan toplumların akıllarını kullanıp ibret almaları gerekirken, kalbi şirk, küfür ve nifak dolu olanlar her şeyi görüp bilseler de yine ders almadıkları görülmektedir. Çünkü şirk, küfür ve nifak onların gözlerini kör etmiş, basiretleri yok olmuştur. *"Yeryüzünde gezip dolaşmadılar mı ki, düşünecek kalpleri, işitecek kulakları olsun! Çünkü gerçekte gözler değil, göğüslerdeki kalpler kör*

---

¹⁷²² Bakara, 2/ 251

¹⁷²³ Bakara, 2/ 252

¹⁷²⁴ Enbiyâ, 21/ 11

¹⁷²⁵ İsrâ, 17/ 16-17

¹⁷²⁶ Kasas, 28/ 81-82

¹⁷²⁷ Hac, 22/ 45

¹⁷²⁸ Zuhruf, 43/ 51-53

¹⁷²⁹ Zuhruf, 43/ 54-56.

olur”¹⁷³⁰ Şirk, küfür ve nifak gibi hastalıklar onların gerçeği görmelerini ve ibret almalarını engellemektedir.¹⁷³¹

Toplumların çöküşüne yol açan asıl nedenler üzerinde dururken, Kur’an zevali gerektiren birçok faktörden söz eder. Ama bu faktörler arasında, esas olarak adaletsizlik, zulüm ve baskının bir toplumun mahvına sebep olduğu düşüncesi ortaktır.¹⁷³² Helâk ve azap başlarına gelince bunun zulümlerinden dolayı olduğunu kendileri de itiraf ederler:¹⁷³³ Söz konusu ayete göre inanmayanlar, kendilerinin güvenlik, istirahat ve bolluk içerisinde olmalarına aldanmamalıdır. Çünkü ilâhî azap onlara aniden ve habersiz olarak gelecektir.¹⁷³⁴ Kur’an bir ayetle de inanmayanların kendilerine azap geldiğinde, sadece zâlim olduklarını anlamakla kalmayıp, zulümlerini de itiraf edeceklerdir:¹⁷³⁵

Ayetlerdeki çarpıcı azap haberleri, aynı yoldan varlıklarıyla şırmamaya ve zulmetmeye meyledecek olan toplumlara etkili bir uyarı ve korkutmadır.¹⁷³⁶ Kur’an’ın kullandığı ve yukarıdaki ayette “makamım” diye çevrilen “makâmî” ifadesine Râzî, “benim keskin adalet hükmümden korkan” anlamını vermiştir. Çünkü Allah yalnızca hak ve adaletle karar verir. Aynı şekilde “zorba” diye çevrilen “cebbâr” kelimesine de “kendisini her türlü ilahî yasalardan üstün görece kadar kibirlenen kişi anlamını vermiştir.¹⁷³⁷ Buradan anlaşılıyor ki, Kur’an iktidarı ellerinde bulunduranların yenilgi ve zilletlerini, kendilerini yasalardan üstün görmelerine neden olan kibrin bir sonucu olarak görmektedir. Böyle bir zihnî tavrın, onları kötülüğe, adaletsizliğe ve zulme götürmesi kesindir. Çünkü insanı hakkaniyet, eşitlik ve dürüstlük sınırları içinde tutan, hukuka saygıdır.¹⁷³⁸

Helâkin sebeplerinden birisi de toplumun peygamberlere karşı çıkıp, onları yalanlamalarıdır. Peygamberlerin tevhid çağrıları toplumun zulüm ve adaletsizliğe meyleden kesimini rahatsız etmiştir. Toplumun ıslah olmasını ve hakikatin farkında olmalarını istemeyen bu çevreler, buna engel olabilmek için, peygamberleri halkın

---

¹⁷³⁰ Hac, 22/ 46.

¹⁷³¹ Mutaffifin, 83/ 10-14.

¹⁷³² Sıddıkî, *a.g.e.*, s. 35 .

¹⁷³³ A’râf, 9/ 4-5.

¹⁷³⁴ Râzî, *Tefsir*, IV. 179.

¹⁷³⁵ Enbiyâ, 21/ 11-15.

¹⁷³⁶ İbrahim, 14/ 13- 15.

¹⁷³⁷ Râzî, *Tefsir*, II. 302-303.

¹⁷³⁸ Sıddıkî, *a.g.e.* s. 54.

gözünde, yalancı, sihirbaz, büyülenmiş ve mecnûn kimseler olarak göstermeye çalışarak alay ediyorlardı. Bu yüzden de helak ile cezalandırılmışlardır.¹⁷³⁹

Kur'an'da Peygamber kıssalarının en önemli amacı Peygamberi teselli¹⁷⁴⁰ etmekle birlikte, Tevhîd inancına vurgu yapılması, bütün Peygamberlerin Allah tarafından gönderildiğine dikkat çekilmesi ile Peygamberlere itaat gereğine işaret edilmesidir. Kur'an'da bütün dinlerin Allah'tan geldiği gerçeğini zihinlerde yerleştirmek için Peygamberlerin kıssaları da tekrar edilmektedir.¹⁷⁴¹ Kur'an birçok ayette, tarihin çeşitli devrelerinde peygamberlerin müşriklere yaptıkları tevhide inanma çağrısına karşı onları ikna etmekte, üzerinde büyüdükleri eski ibadetlerine tutunmaları sebebiyle karşılaştıkları zorluklara işaret etmektedir.¹⁷⁴²

G. Yaptırımlar

1. Ahlâkî Yönden

Her din, ferdin ve toplumun davranışını, kendisinin açıkladığı hakikatlerle uyumlu hale koymayı hedef alan ahlâkî kaideler dile getirir. Dine inanan ve bağlanan kişi, düşünce ve davranışlarında iman ve ahlâkî bir bütün olarak yaşar. Bununla birlikte ahlâk insanî bir vakiadır; dinden ayrı olarak da bir mevcudiyete sahiptir. Ama din ahlâkî bir yaşayışı hedef almaktadır.¹⁷⁴³ Ancak dinî inanç psikolojik bir faktördür; Allah'ın varlığına inanma, ahlâkî hayatta iyinin yapılması için teşvik edici bir unsur olmaktadır. Ahlâkî hayata bir inanç boyutunun eklenmesi, insanın tutumunda önemli bir değişiklik meydana getirir.¹⁷⁴⁴

Yaptırımların kişileri ahlâkî görevlerini yapmaya özendirici ve zorlayıcı bir özelliği vardır. Çünkü insan hem akıl, hem irade hem de duygu sahibi bir varlıktır. Duygular lezzeti arzular ve elemden nefret eder. Ahlâk ise fazilete lezzet ve rezîlete

---

¹⁷³⁹ Zuhurf, 43/ 5-8

¹⁷⁴⁰ Şengül, İdris, *Kur'an Kıssaları Üzerine*, Işık Yay. İzmir, 1994, s. 293. Vd.

¹⁷⁴¹ Kutup, Seyit, “*et-Tasvîru 'l-Fennî Fî'-Kur'ân*” (*Kur'an'da Edebî Tasvir*) Çev. Mehmet Yolcu, Çizgi Yayınları, İstanbul, 1991 s. 176-177

¹⁷⁴² Necati, *a.g.e.*, s. 161-163

¹⁷⁴³ Hökekleli, Hayati, *Din Psikolojisi*, TDV Yay., Ankara, 2013, s. 103.

¹⁷⁴⁴ Hökekleli, *a.g.e.*, s. 103.

elem vaad etmek suretiyle hayrın işlenmesine özendirildiği gibi şerrin işlenmesinden de caydırır. Dinî ahlâkta bu etkiler vaad ve vâid ile gerçekleşir.¹⁷⁴⁵

Yaptırımın varlığı, ahlâk kanununun iki önemli vasfı olan genellik ve mecburîlik ideallerinin gerçekleşmesine yardımcı olur. Hukukta olduğu gibi ahlâkta da bu iki vasfın bulunması gerekir. Halbûki müeyyidesiz bir ahlâkta, ahlâkî emrin gereğinin yerine getirilmesi tamamen ferdin isteğine bırakılmış olur. Üstelik sonunda lezzet veya elem, mükâfat veya cezanın bulunmadığı bir ahlâk anlayışında sorumluluğun da bir anlamı kalmaz. Çok az insanın hukukî görevlerini ceza endişesinden uzak olarak tamamen gönüllü yapmaları da anarşizmi haklı çıkarmaz. Bu yönden hukuk ile ahlâk arasında bir fark yoktur. Şu kadar var ki, hukuk sadece cezalandırdığı halde, ahlâk dini ihmal edenleri cezalandırdığı gibi ifa edenleri de ödüllendirir.¹⁷⁴⁶

Ahlâkın en önemli ideallerinden biri adâlettir. Adâlet, ancak ödevlerini yapanlara mükâfat, yapmayanlara ceza vermekle gerçekleşir. Adâlet bu denli her şeyi kuşatıcı bir özelliğe sahip olduğu için, her araştırmacı adâleti kendi ilgi ve araştırma alanı ile ilgili olarak tanımlamakta ve o zaviyeden seyretmektedir. Örneğin bir eğitimci için ulaşılması gereken hedef adâlettir. “Şahsiyette ulaşılacak hedef, vasat veya adâlettir. Nefis kuvvetlerinin her birinin kendilerine mahsus yerlerinde bulunmaları, yerlerini ve sınırlarını geçmemeleri, yaratılış gayelerine uygun hareket etmeleri adâlet kanunudur. Bu kanun sırat-ı müstakîm’de ilerlemenin gereğidir. Kalbin adâlet kanununa ulaşması, organların hareketleri ve davranışların ta’dili ile mümkündür. Bütün fiil ve hareketlerde adâlet üzere hareket edince kalpte adâlet sağlanmış olur.”¹⁷⁴⁷

Kur’an’da ahlâkî değerler sıralamasında ilk sırayı adâlet almaktadır. Sonra, ihsân ve ma’rûf daha sonra da akrabaya vermektir. Nehyedilenler açısından da ilk sırayı “fahşa”yı terketmek, sonra münkeri ve azgınlığı bırakmaktır.¹⁷⁴⁸ Ahlâkî değerler içerisinde dürüstlük en temel ilkelerden birisidir. Dürüstlük değerler sisteminde, Kur’an’ın hedeflerinden olan sâlih amelin fesadı önlemeye yönelik, daha özel tezahürlerinden biri olması hasebiyle yerini alır. Bunun yanında dürüstlük

---

¹⁷⁴⁵ Çağrı, *a.g.e.* s. 152.

¹⁷⁴⁶ Çağrı, *a.g.e.* s. 152.

¹⁷⁴⁷ Düzenli, *a.g.e.* s. 41-42.

¹⁷⁴⁸ Nahl, 16/ 90.

kişinin adâletli davranmasının yapıcı unsurlarından olan bir değerdir. Çünkü âdil davranmak demek önce dürüst davranmayı ilke edindikten sonra âdil olarak bilinene göre hükümde bulunmak demektir.¹⁷⁴⁹ Kur'an'ın fesadı önlemeye yönelik somut eylem değerlerinden biri de adâlettir. Bunun için emanete ehil olmanın şartı adalet olduğu gibi,¹⁷⁵⁰ Allah'ın yolundan sapmadan yürümenin, hakkaniyete riayetinin şartı da adalettir.¹⁷⁵¹ Kur'an'ın hak kavramının toplumsal yönüne dikkat çekmesi, adâleti her alanda olmazsa olmaz bir şart olarak ortaya koymasından anlaşılmaktadır.

2. Vicdanî Yaptırım

İnsanın gönlünde iyiliğin meydana getirdiği huzur ve memnuniyet, kötülüğün meydana getirdiği ızdırap ve pişmanlık vicdanî müeyyidedir.¹⁷⁵² Özellikle dinî duyarlılık sahibi insanlarda vicdan/kalp, bu duyarlılığın derecesine göre etki gösterir. Vicdan huzuru iyiliği yapmaya devam etmeyi sağlayacağı gibi, pişmanlık da kötülüğü terketmeyi, tövbeye yönelmeyi ve ihmal edilen görevleri telafi ederek hataları tamir etmeyi sağlar.¹⁷⁵³ Eğer bir kimse, hatasından dolayı kalbinde bir vicdan azabı hissedebiliyorsa yaptığı işin kötülük olduğunun farkında demektir ve bu farkındalık onu günün birinde o kötülüğü terketmeye götürecektir.¹⁷⁵⁴

Dinî suçluluk duygusu sıkıntı, kendi kendini cezalandırmayı isteme, kaçma ve psikolojik yalnızlık gibi duygu ve eğilimlere yol açan basit psikolojik suçluluktan farklı unsurlar içerir. Günahkârlık duygusunda yalnızca işlenen hata ve kötülüğün itiraf edilmesiyle yetinilmemektedir. İlâve olarak günahın etkilerini silmek için, “gizlice onarıp eski durumuna getirmenin şiddetli bir arzusuna (derîn bir pişmanlık) da her zaman rastlanmaktadır. Zaten dinî teslimiyet, arınma, tevbe ve hidayete insanı yönlendiren de bu müsbet arzudan başkası değildir. Dine dönüş yapan kişilerin birçoğunun bu arzuyu şiddetle yaşadıkları bilinmektedir.¹⁷⁵⁵

---

¹⁷⁴⁹ Tuğral, *a.g.e.*, s. 193.

¹⁷⁵⁰ Nisâ, 4/ 58.

¹⁷⁵¹ Sâd, 38/ 26.

¹⁷⁵² Çağrı, *a.g.e.*, s. 153.

¹⁷⁵³ Gazalî, İhyâ, III, 3; Çağrı, *a.g.e.*, s. 154.

¹⁷⁵⁴ Gazalî, İhyâ, III, 3; Çağrı, *a.g.e.*, s. 154.

¹⁷⁵⁵ Hökelekli, *a.g.e.*, s. 105-106.

3. Sosyal Yaptırım

Psikolojik bir gerçeklik olan suçluluk duygusu, insanların büyük çoğunluğunun tecrübe ettiği evrensel insanî bir olaydır. Bu sebeple o, dinî eğilimden önce gelebilir ve onu güdüleyebilir. Fakat din ona yeni bir boyut yani, Allah huzurunda hata olan “günah” boyutunu ilave eder. Din bunu yaparken ya insan kalbinin derinliklerinde gizlenmiş bulunan bütün hataları açığa çıkaran ve acımasızca cezalandıran bir hâkim pozisyonundaki Tanrı'nın şiddet ifade eden bakışını devreye sokar ya da günahkârlık duygusunu, merhametiyle affeden ve bu duyguyu yapıcı bir faaliyetin başlangıcı yapmaya davet eden Allah'a karşı bir minnettarlığa dönüştürmeye yardım edebilir.¹⁷⁵⁶

Ahlâkî davranışlar karşısında sosyal yaptırım genel olarak iki şekilde tezahür eder: İslâm dini, hayatın ve insan soyunun devamına engel oluşturacak derecede zararlı olan, insan haysiyetini zedeleyen hayatın intizamını ve sosyal barışı bozan davranışları önlemek istemiş ve bunun için bazı cezaî müeyyideler getirmiştir.¹⁷⁵⁷ Zina, iftira, adam öldürme, hırsızlık gibi genel olarak İslâm ahlâkında kötü kabul edilen fiiller, hukukî bakımdan da suçtur ve bu suçlara hukukî yaptırımlar olarak çeşitli cezalar uygulanır.

Cezaî yaptırımların yanı sıra, insanlar üzerinde büyük tesir meydana getiren, kınama, ayıplama, toplumdaki dışlanma gibi psikolojik olarak eza veren durumlar da insanları kötülüğe meyletmekten alıkoyar. Kur'an, insanların kınanmaktan çekineceği, toplumdaki dışlanmanın insanlara ağır bir sıkıntı oluşturacağına işaret eder. Tebuk seferine mazeretsiz olarak katılmayan üç sahabî, Ka'b b. Mâlik, Hilâl b. Ümeyye ve Murâre b. Rabi' Hz. Peygamber'in isteği üzere mü'minler tarafından kendileri ile konuşulmaması onlara çok büyük bir sıkıntı vermiş, yeryüzü bütün genişliğine rağmen onlara dar gelmiş ve çok üzölmüşlerdi. Daha sonra tövbelerinin kabul olduğu bildirilince,¹⁷⁵⁸ Hz. Peygamber ve Müslümanlar kendileriyle konuşmaya başlamışlar ve bundan dolayı çok rahatlamışlardı. Hz. Peygamberden nakledilen şu hadis, bütün peygamberlerin ortak bir söylemi olarak tarihe geçmiştir:

¹⁷⁵⁶ Hökelekli, *a.g.e.*, s. 103-104.

¹⁷⁵⁷ Çağrıcı, Mustafa, *Gazzâli'ye Göre İslâm Ahlâkı*, Ensar, Yayınları, İstanbul, 2013, s. 154-155.

¹⁷⁵⁸ Tevbe, 9/ 118.

“İnsanların peygamberlerden öğrenegeldikleri sözlerden biri de. “Utanmazsan dilediğini yap” sözüdür.¹⁷⁵⁹

Gazâlî bu müeyyidelerin caydırıcılığından bahsederken şöyle diyor: “Kıyas ve diyet cezaları, insanların hayatına veya bedenlerinin bir uzvuna kastetmek isteyenleri caydırmak, hırsızlık ve yol kesiciliğe uygulanan cezalar (had), yaşama sebebi olan servete zarar vermek isteyenleri sakındırmak, zina, livata ve zina iftirası gibi suçlar için konulan cezalar, neslin ve nesebin bozulması önlemek gayesini güder. Açıktır ki bu nevi hükümlerin altında birtakım hikmetler, siyasî ve insanî yararlar da vardır.¹⁷⁶⁰

Gazali'nin düşüncesinde sosyal baskı, ahlâkî hayatın gerçekleşmesini sağlayan önemli müeyyidedir. Nitekim o, iyiliği emretmeyi ve kötülükten alıkoymayı, şahsî imkânı ve sosyal konumu oranında her Müslüman için bir görev kabul etmiştir.¹⁷⁶¹ Toplumun ahlâka aykırı davranışlara karşı tavır alışı, sosyal baskının en önemli tezahürü olan kınama ve ayıplama şeklinde görülür. Gazzâlî'ye göre insan, tabiatı gereği kınanmak istemez; darbe bedene acı verdiği gibi kınama da ruha acı verir. Esasen insandaki hayâ duygusu, toplumun yerme ve ayıplama şeklindeki reaksiyonuna dayanamaz ve bu yüzden birtakım kötülüklerin, en azından alenen işlenmesini önler. Zira utanmak da bir nevi elemdir ve insan elemden hoşlanmaz.¹⁷⁶²

Kınanma insan üzerinde o kadar etkili bir ceza olmalı ki, kıyamet gününde şeytan kötülüğe davet ettiği insanların kendilerini saptırması sebebiyle şeytani kınamaya kalkışmalarına karşılık şeytan, insana kendi nefsinin kınamasını istemektedir.¹⁷⁶³ Böylece insan yaptığı kötülüklerden dolayı kendini kınayarak acı çekmiş olsun. İnsanların kınaması bazen iyi ve faydalı bir işi dahi yapmaktan alıkoyma özelliğine sahip olmalı ki, Kur'an'da mü'minlerin, kınanmaktan çekinmeden Allah yolunda cihad etmelerinden övgüyle bahsetmektedir.¹⁷⁶⁴

---

¹⁷⁵⁹ Buharî, *Enbiyâ*, 54; Ebû Davud, *Edep*, 6.

¹⁷⁶⁰ Çağrı, *a.g.e.*, s. 155.

¹⁷⁶¹ Çağrı, *a.g.e.*, s. 156.

¹⁷⁶² Gazâlî, *İhyâ*, III, 133

¹⁷⁶³ İbrahim, 14/ 22.

¹⁷⁶⁴ Mâide, 5/ 54.

H. Ceza ve Mükâfât İlkesi

Cezâ, karşılık demektir. İyiliğin karşılığını da, kötülüğün karşılığını da kapsayan bir anlama sahiptir. “*Herkes yaptığıının cezasını görecektir*” denilince, iyilik yaptıysa ödüllendirilecek, kötülük yaptıysa azap görecektir. Kur’an’a göre her insan kendi yaptığıının karşılığını kendisi görür, kimsenin cezası kimseye yüklenmez.¹⁷⁶⁵ Hiç kimse de yaptığıından fazlasıyla cezalandırılmaz¹⁷⁶⁶

Allah (c.c.) rahmeti gereği, kötülüğün cezasını misliyle, iyiliğin mükâfatını ise kat kat vermeyi uygun görmüştür.¹⁷⁶⁷ Bununla aynı zamanda Allah, kullara iyiliği teşvik etmektedir.¹⁷⁶⁸ Ayetlerde ceza ve mükâfatın psikolojik yönüne de yer verilmektedir. Çünkü psikolojik cezalar bazen insanlar üzerinde daha etkili olmaktadır. İnsanların, sevinç ve üzüntülerinin yüzlerine yansması, toplum tarafından kolayca fark edileceğinden, insanlar kötülük işlerken toplum içinde mahcup olma korkusuyla daha dikkatli ve çekingen davranacaktır. Ceza ve mükâfat ilkesinin bu boyutu da dikkatlerden kaçmamalıdır.

İnsanlar bireysel veya toplumsal, iyilik ve kötülüklerinin karşılığının bir kısmını bu dünyada bir kısmını da ahirette göreceklerdir.¹⁷⁶⁹ Bu ilkenin psikolojik bir yönü de vardır. İnsanlar hayattayken karşılaşacağı kötü sonuçlardan daha çok korkarlar. İnsanın acelecilik yönü burada da kendini göstermektedir. İnsan kendisine gelecek bir iyilik anlamında, dünyayı öncelediği gibi, istemediği bir kötülük konusunda da yine dünyayı öncelikli olarak düşünür.¹⁷⁷⁰

Kur’an, kurmayı tasarladığı ideal toplumu oluşturmaya engel olacak, onu çökmeye maruz bırakacak ahlâkî rezaletlere ağır cezalar öngören müeyyideleri ile başvurduğu tedbirlerden, onun yüce bir fitrat Kitabı olduğu da ortaya çıkmaktadır. Bu gibi yaptırımlarıyla onun, toplumları mahvolmaktan (helâk) koruyup, köklü, insanlık esaslarına dayalı bir hayat düzenine kavuşturmayı hedeflediğini anlarız.¹⁷⁷¹

Allah’ın koyduğu kuralları çiğneme, kurduğu düzen ve dengeyi bozma ve böylece fesada sebep olmaları karşılığında insanları hem dünyada hem de ahirette bir

¹⁷⁶⁵ En’âm, 6/ 164; Fussilet, 41/ 46.

¹⁷⁶⁶ Şûrâ, 42/ 41 .

¹⁷⁶⁷En’âm, 6/ 160; Zümer, 39/ 35.

¹⁷⁶⁸ Yûnus, 10/ 27.

¹⁷⁶⁹ Bkz. Bakara, 2/ 200-203; Âl-i İmrân, 3/ 145, 148; Hûd, 11/ 15-16; İsrâ, 17/ 18-19.

¹⁷⁷⁰ Kıyâme, 75/ 20-21.

¹⁷⁷¹ Aydın, Hayati, *a.g.e.*, s. 71.

cezanın beklediği, Kur'an'ın haber verdiği bir gerçektir.¹⁷⁷² Bir toplum için salt ahlâkî öğütlerin olması yeterli değildir. Kimi emir ve yasaklara, hatta cezalara da ihtiyaç vardır.¹⁷⁷³ Dünya hayatında mutluluğun gerçekleşmesi için ise, toplumsal hayatla ilgili birtakım kuralların olması kaçınılmazdır. Ne var ki tıpkı dinlere inanıp inanmama noktasında insanlar muhayyer bırakıldığı gibi toplumlara, dinlerin toplumsal kurallarına uyup uymama noktasında da muhayyer bırakılmışlardır. Dünya hayatının imtihan yeri olması, bunu zorunlu kılmaktadır.¹⁷⁷⁴

1. Dünyevî Açından

Dünyevî azap diyebileceğimiz helâk cezası hem kafirler hem zalimler hem de fasık toplumlara gelecek bir ceza olarak Kur'an'da yer almaktadır.¹⁷⁷⁵

Kur'an, bir halkın kötü amelleri nedeniyle üç şekilde ceza göreceğini anlatır. Müfessirler bunu şu ayetten yola çıkarak ortaya koyar: “*De ki: ‘üstünüzden veya ayaklarınızın altından bir azap göndermeğe, ya da sizi grup grup birbirinize düşürmeğe ve kiminizin şiddetini kiminize tattırmaya gücü yetendir.’ Bak, anlasınlar diye ayetleri değişik biçimlerde nasıl açıklıyoruz.*”¹⁷⁷⁶ Razî bu ayetin lafzen, geçmiş bazı kavimlerin tanık oldukları üç çeşit cezaya işaret ettiğini söylemektedir. Meselâ, üstten gelen azap, Nûh kavmine şiddetli yağmur ve bunun neticesinde meydana gelen sel felaketi biçiminde¹⁷⁷⁷ veya büyük yangınlara sebep olan korkunç şimşekler şeklinde gelebilir. Lût kavmini helâk eden “taştan yağmurlar” yağdırma,¹⁷⁷⁸ Sâlih (a.s)’in kavminin başına geldiği gibi korkunç seller biçiminde de gelebilir.¹⁷⁷⁹ Alttan gelen azap, fecî depreme veya Hz. Musâ’nın kavminden olan Karûn’un başına geldiği gibi, ayakların altından yerin göçmesi gibi bir felâket olabilir. Yine alttan gelen azap, kuraklığa ve bitkisel hayatın yok olmasına da işaret edebilir, demiştir.¹⁷⁸⁰ İkrime’in İbn Abbas’tan rivayetine göre, yukarıdan gelen azap olarak yöneticilerin ve

¹⁷⁷² Zümer, 39/ 26.

¹⁷⁷³ Şimşek, Kur'an'ın Ana Konuları, s. 179.

¹⁷⁷⁴ Şimşek, *a.g.e.*, s. 180.

¹⁷⁷⁵ Muhammed, 47/ 8-11

¹⁷⁷⁶ En'âm, 6/ 65

¹⁷⁷⁷ Kamer, 54/ 11-12.

¹⁷⁷⁸ Şu'arâ, 26/ 173.

¹⁷⁷⁹ Kamer, 54/ 31.

¹⁷⁸⁰ Râzî, *Tefsir*, IV. 62.

soyluların zulmü gösterilmekte; aşağıdan gelen azap ise kölelerin ve toplumsal açıdan daha aşağı konumda olanların şiddet ve zulmü gösterilmektedir.¹⁷⁸¹

Çağdaş dünyanın da aynı ilâhî azaba maruz olduğunu görmekteyiz. İlk önce üstün durumda olan Batılı kapitalistler işçilere zulmettiler, şimdi ise işçiler Bolşeviklik Batılı kapitalistlerden öç almaktadır. Dünya silahlı bir kampa dönüşmüş ve insanın insana karşı olan şiddeti önceden düşünülemez boyuta ulaşmıştır.¹⁷⁸²

Ayette, “*Allah’ın sizi gruplara, bölüklere ve mezheplere ayırabileceği*” biçimindeki yoruma gelince, bunun anlamı, bir grubun toplumsal ve siyasal birliğinin kırılabileceği, böylece o toplumun tek bir halk oluşturamayacakları, fakat birbirlerine şiddetle muhalif olan uyumsuz, geçimsiz ögeler toplamı olacakları anlamına gelir.¹⁷⁸³

Kur’an her türlü parçalanmayı (çöküşü), bir toplumun ahlâkî sapıklıkları ve yanlışları dolayısıyla elde ettiği azap biçimleri olarak görmektedir. Bu uyumsuzluk bir yanda aşırı yoksulluğun, öte yanda inanılmaz servet birikim tarzını alabildiği gibi; iki veya daha çok devlet, iki ya da daha çok parti arasında uzlaşmaz siyasal çatışmalar biçiminde de olabilir, hatta aynı dinin çeşitli mezhepleri arasında dinî müsamahasızlık biçiminde de kendini gösterebilir. Bütün bu durumlarda insanları birbirinden ayıran sorunlar, sonunda çok büyük bir toplumsal sefalet, karışıklık ve ekonomik kayıpla sonuçlanan şiddet yoluyla çözüme kavuşturulur. Kur’an’ın ifadesiyle, bu kavimlerin kötü amelleri karşılığında aldıkları ilâhî azaptır.¹⁷⁸⁴

Kur’an’a göre Allah’ın dünyada vereceği cezalar ertelenebilir. Allah tarafından affedilebilir. Ama zamanı geldiğinde mutlaka gerçekleşir.¹⁷⁸⁵ Şu ayete göre zaten Allah, günahların çoğunu affetmektedir: “*Başınıza her ne musibet gelirse, kendi yaptıklarınız yüzündendir. O, yine de çoğunu affeder.*”¹⁷⁸⁶ Eğer Allah, her kötülüğün cezasını hemen verecek olsa, tövbe ve af yolunu işletmemiş olsa, yeryüzünde insan kalmaz, yaşam olmazdı.¹⁷⁸⁷ Bir de iyiliğin karşılığı katlanarak artırılırken, kötülüğün cezası misliyle karşılık görür.¹⁷⁸⁸

---

¹⁷⁸¹ Râzî, *Tefsir*, IV. 62.

¹⁷⁸² Sıddıkî, *a.g.e.* s. 31.

¹⁷⁸³ Râzî, *Tefsir*, IV. 62.

¹⁷⁸⁴ Sıddıkî, *a.g.e.*, s. 31.

¹⁷⁸⁵ Nahl, 16/ 61; Fâtır, 35/ 45.

¹⁷⁸⁶ Şûrâ, 42/ 30.

¹⁷⁸⁷ Nahl, 16/ 61.

¹⁷⁸⁸ En’âm, 6/ 160; Şûrâ, 42/ 40; Necm, 53/ 31.

Kur'an'a göre bir insan ancak bir can karşılığında veya yeryüzünde bir fesada sebep olma suçunun karşılığı olarak öldürülebilir. Zira bir cana kıymak tüm insanları öldürmek gibi, yeryüzünde fesad çıkarmak da bütün insanlığın fesadına ve zararına sebep bir kötülük olarak kabul edilmiştir.¹⁷⁸⁹ “Allah’a ve Resûlüne savaş açanların ve yeryüzünde bozgunculuk çıkarmaya çalışanların cezası; ancak öldürülmeleri yahut asılmaları veya ellerinin ve ayaklarının çaprazlama kesilmesi yahut o yerden sürgün edilmeleridir. Bu cezalar onlar için dünyadaki bir rezilliktir. Âhiret’te de onlara büyük bir azap vardır.”¹⁷⁹⁰ Âyette “Allah ve Resûlüne karşı savaş ve yeryüzünde bozgunculuk” şeklinde ifade edilen suç, terör, yol kesme, kan dökme, eşkıyâlık, yağmalama, masum insanları öldürme gibi toplumun huzurunu bozmaya yönelik eylemlerdir. Bu ayet, terör, eşkıyalık ve yağmalama gibi toplumun huzurunu bozan gayr-i meşrû eylemlerin ne derece tehlikeli olduğuna işaret etmektedir.¹⁷⁹¹ Bütün bunlar insandaki inancın bozukluğu neticesinde ortaya çıkardığı fesadıdır.

Ahlâkî sapkınlıkta çok ileri giden, cinsel sapıklığın zirvesinde olan Lût kavmi de taş yağmuruna tutularak helâk edilmiş, böylece dünyevî cezaya çarptırılan kavimlerden olmuştur.¹⁷⁹² Allah c.c. böylece cinsel sapıklığa düşmüş, fitratın ölçülerinin dışına çıkmış bu yolda elçilerin çağrı ve uyarılarına kulak tıkamış bir kavim elîm bir şekilde azaba çarptırılırken, aynı kavimden olup, peygamberi dinlemiş, iman etmiş olanlar ise kurtarılmışlardır.¹⁷⁹³ Sâlih peygamber’in kavmi de peygamberlerinin uyarılarını dinlemeyip kendilerine yasaklanan eylemi gerçekleştirdikleri için zâlimlerden sayıldılar ve korkunç bir uğultulu ses ile helâk oldular.¹⁷⁹⁴ Hûd (a.s) kavmi olan Ahkâf halkı da peygamberlerine karşı çıkıp meydan okumaları sebebiyle evleri ve yurtları azap bulutlarıyla yerle bir edilmiştir.¹⁷⁹⁵

Hız. Musa’ya meydan okuyan Firavun da halkı ile bir olup O’nu öldürmeye çalıştılar. Ordusunun gücüne çok güvenen Firavun ordusuyla birlikte denizde boğularak helâk oldular.¹⁷⁹⁶ Firavun ve halkı, Allah’ın ayetlerini yalanlayıp zulme

---

¹⁷⁸⁹ Mâide, 5/ 32.

¹⁷⁹⁰ Mâide, 5/ 33.

¹⁷⁹¹ Altuntaş, Halil, Şahin Muzaffer, *Kur’an-ı Kerim Meâli*, s. 112.

¹⁷⁹² Kamer, 54/ 34- 35; Zâriyât, 51/ 31- 32.

¹⁷⁹³ Zâriyât, 51/ 33- 37.

¹⁷⁹⁴ Hûd, 11/ 66- 67.

¹⁷⁹⁵ Ahkâf, 46/ 21- 26.

¹⁷⁹⁶ Zâriyât, 51/ 38-40.

meylettikleri için, boğularak helâk edildiler.¹⁷⁹⁷ Zulümlerinde o kadar ileri gittiler ki Mûsâ (a.s)’nın kavmi onların zulümlerine karşı Allah’a şöyle yalvardılar: “*Ey Rabbimiz, bizi zâlimler topluluğunun baskı ve şiddetine maruz bırakma.*”¹⁷⁹⁸

Âd kavmi de bir felâketle, sürekli ve dondurucu bir fırtına ile cezalandırılarak helâk edilen kavimlerdenidir.¹⁷⁹⁹ Allah’ın emrinden tamamen uzaklaşıp azgınlıkta sınır tanımayan Semûd kavmi de en acı azap ile dünyevî cezaya çarptırılan bir kavim olarak tarihe geçmiştir.¹⁸⁰⁰

Eğer onlar ‘sâlih’ (düzeltici) , adalet ve iyi muamele anlayışına sahip olsalardı, başkalarının duyguları ve mutluluklarını da hesaba katsalardı, uyumsuzluktan kaynaklanan bütün bu belalara maruz kalmayacaklardı.¹⁸⁰¹ Halbûki Allah, yeryüzündeki iktidara (dünyevî hizmet ve nimetlere), sâlih kullarını vâris kıldığını bildirmiştir.¹⁸⁰² Fesadı tercih edenler, kendilerine tanınan bir mühletle bir müddet mutlu yaşasalar da¹⁸⁰³ sonunda ağır bir yenilgiyle büyük bir felâkete ve helâke maruz kalmaktan kurtulamamışlardır.

Bunun gibi bireysel ve toplumsal anlamda dünyada uygulanan cezalar, hem fesadın önlenmesi veya ortadan kaldırılması hem de benzer kötülöklere teşebbüs edeceklerine caydırıcı bir ders olması içindir. Nitekim hırsızlık suçuna karşı uygulanacak el kesme cezasının amacının topluma bir ibret olması için konduğu açıkça belirtilmektedir.¹⁸⁰⁴ Hırsızlık yapmanın bir “zulüm” ve “fesat” anlamına geldiğini de bir sonraki ayetten anlıyoruz.¹⁸⁰⁵

Kıyasın emredilmesi dahi fesadı önleme yönünde alınmış bir tedbirdir. Çünkü kıyas, daha fazla insanın ölmesini, toplumda kin ve intikam duygularıyla yaşamının, yani kan davalarının önüne geçilmesi, adaletin tesis edilmesi, insanların ve toplumun teskîn edilmesi sağlanmış olmaktadır.¹⁸⁰⁶ Kıyas, şüphesiz öldürme

---

¹⁷⁹⁷ Enfâl, 8/ 54.

¹⁷⁹⁸ Yûnus, 10/ 85.

¹⁷⁹⁹ Kamer, 54/ 19-20; Zâriyât, 51/ 41-42.

¹⁸⁰⁰ Zâriyât, 51/ 43-45.

¹⁸⁰¹ Sıddıkî, *a.g.e.* s. 31.

¹⁸⁰² Enbiyâ, 21/ 105.

¹⁸⁰³ Enbiyâ, 21/ 111.

¹⁸⁰⁴ Mâide, 5/38.

¹⁸⁰⁵ Mâide, 5/ 39.

¹⁸⁰⁶ Bakara, 2/ 178-179.

olaylarının önünün alınması için bir müeyyide olarak meşru kılınmıştır. Hadler ve kefâretler de günahların önünün alınması için caydırıcı olmak üzere konulmuştur.¹⁸⁰⁷

Kıyasa ayrıca adaletli davranma, zulümden kaçınma, aşırı gitmeyi engelleme ve neticede bütün tarafların hakkını teslim etme amacı da vardır.¹⁸⁰⁸ Ama maktul yakınlarının her ne olursa olsun affedici davranmaları, bir tasadduk, ma'rûf ve ihsân olarak değerlendirilmiştir.¹⁸⁰⁹ Affetmenin teşvik edilmiş olması, İslâm'ın öldürmeden yana değil yaşatmadan yana olduğunu gösterir. Haklı da olsa cezalandırmaktan vazgeçip affedici olmayı Kur'an büyük bir sabır ve erdemli bir hareket olarak görmekte ve bu davranışı takdir etmekte ve ödüllendirmektedir.¹⁸¹⁰ Bu anlamda, öfkelenildiği zaman öfkesini yutanlar, insanları affedenler müttakiler sınıfından sayılmış ve "muhsinler" olarak cennetle müjdelenmiştir.¹⁸¹¹

İnsanların iyi davranışlarına karşılık mükâfat, kötülüklerine karşılık cezaî müeyyidelerin konulması, onları sapkınlık ve azgınlıktan alıkoyma ve bu yolla fesadı önleme amacına yöneliktir. Cennet nimetlerini niteleyen terğîb ayetleri, Müslümanlarda bu nimetleri elde etme emeli uyandırmakta, onları takva, ibadet, iyilik yapma, Allah yolunda cihâd etme ve cennet ehlinden olma emelleriyle Allah ve Rasûlü'nün râzî oldukları işleri yapma hususunda ihlâslı davranmaya itmektedir. Cehennem azabını niteleyen terhîb ayetleri ise, kâfir, müşrik, münafık ve Allah'ın emirlerine karşı gelenleri bekleyen elem verici azap hakkında korku uyandırmakta ve bu da onları, Allah'ın kendilerini cehennem azabından kurtarma emeliyle günah işlemekten, isyan ve Allah ve Rasûlü'nün öfkesine sebep olan her şeyden uzaklaştırmaktadır.¹⁸¹²

Müslümanlar, bu iki güçlü dürtünün etkisi altındadırlar. Allah'a karşı ümit; onları ibadet, sorumluluk ve dinin emrettiği her şeyi yerine getirmeye, Allah'ın azabından korkma ise, günah, isyan ve dinin yasakladığı her şeyden kaçınmaya sevketmektedir. İnsanın bu güçlü, tam ve tek amaçta uyuşan dürtüleri hissetmesi, onu

---

¹⁸⁰⁷ Dihlevî, Şâh Veliyullah, *Hüccetullâhi'l-Bâiğa*, (Çev. Mehmet Erdoğan), İz Yay. İst., 1994, I. 11.

¹⁸⁰⁸ Mâide, 5/ 45.

¹⁸⁰⁹ Bakara, 2/ 178.

¹⁸¹⁰ Şurâ, 42/ 40-43.

¹⁸¹¹ Âl-i İmrân, 3/ 133-136.

¹⁸¹² Necati, *a.g.e.*, s. 153.

tam olarak uygun konuma getirmekte, Allah ve Rasûlü'ne tam bir itaate, kendisinden istenilen bütün görev ve sorumlulukları yerine getirmeye sevk etmektedir.¹⁸¹³

İslâm'ın kendisine öngördüğü yaşam yeni düzen, düşünce ve davranışları kabullenmeye, Allah ve Elçi'sinin yasakladığı her şeyden kaçınmaya hazırlıklı hale getirmektedir. Korku ve ümidin bu birlikteliği, İslâm'ın getirdiği yeni düzeni, onun içerdiği inanç esasları ile yeni değerlerini, düşünce ve davranıştaki yeni metotlarını öğrenmesi için müslümandaki güçlü motiviyi uyarmanın güvencesidir.¹⁸¹⁴

Mü'minlerdeki sakınma duygusu ve kulluk bilinci (takva) onları dünya nimetlerine sahip olma yolunda büyük imkânlar ve yollar sağlamaktadır.¹⁸¹⁵ Mü'minler inanmayanların ve münafıkların görkemli dış görünüşlerine aldanıp ümitsiz ve mutsuz olmamalıdır. Onların bu dünyadaki cezbedici yaşantıları¹⁸¹⁶ hem dünya hem de ahiret cezasına çarptırılmalarına¹⁸¹⁷ gerekçe olması için böyledir: *“Onların malları ve evlatları seni imrendirmesin. Allah, bunlarla ancak, dünyada kendilerine azap etmeyi ve canlarının kâfir olarak çıkmasını istiyor.”*¹⁸¹⁸

Allah'ın kullarını kötülükleri sebebiyle hemen cezalandırmayıp onlara bir mühlet vermesi, hem rahmetini hem de kullarına bu şekilde kötülüğü terketme ve islah olma imkânı tanıdığını göstermektedir.¹⁸¹⁹

2. Uhrevî Açıdan

Kur'an, tevhide inanma çağrısında, cennet nimetlerinden mü'minlerin pay almasını sağlayacak olan sevap hususunda teşvik etmek, cehennem ateşinden, kâfirlerin başına gelecek ceza ve azaptan sakındırmak suretiyle insanların dürtülerini uyarılmaktadır.¹⁸²⁰ Uhrevî yaptırımlara dinî yaptırımlar veya tersi ifade ile dinî olana

---

¹⁸¹³ Necati, *a.g.e.*, s. 154.

¹⁸¹⁴ Necati, *a.g.e.*, s. 155.

¹⁸¹⁵ Talâk, 65/ 2-3.

¹⁸¹⁶ Âl-i İmrân, 3/ 196.

¹⁸¹⁷ Âl-i İmrân, 3/ 197.

¹⁸¹⁸ Tevbe, 9/ 85.

¹⁸¹⁹ Nahl, 16/ 61.

¹⁸²⁰ Necati, *a.g.e.*, s. 153

uhrevî dememizin sebebi, Kur'an'da âhîret veya hesap gününe “Din Günü” yani hesap günü ifadesinin kullanılmış olmasıdır.¹⁸²¹

Bir kısım insanların vicdanları kararış olabilir. Bunlar, hukukî cezalardan kurtulmanın yollarını bulabilir, hayâ perdesini de yırtmış olabilirler. Ancak, bunların kurtulamayacakları bir adalet günü vardır.¹⁸²² O günde haksızlığın yeri yoktur.¹⁸²³ Zerre kadar hayır işleyen de, zerre kadar şer işleyen de karşılığını görecektir.¹⁸²⁴

Ahîret dünya hayatında yapılanların karşılığının tam olarak verildiği,¹⁸²⁵ haksızlıkların tümüyle yok edildiği bir hesaplaşma günü olduğundan, insanların ahîret hesabı ile uyarılması, cehennem azabı ile korkutulması onları kötülüklerden uzak tutmada daha etkilidir. Ölümün herkes tarafında tadılacak bir gerçek olması insanları korkmaya ve sakınmaya sevk etmektedir.

Hırsızlık, zina, iftira, adam öldürme gibi kötülüklerin dünyadaki cezalarından başka bir de ahîrete bırakılmış cezaları vardır. Bu tür suç ve eylemler karşılığında konulmuş cezaların uygulanmasına gelince, Allah bu hususta hem af hem de azap edebileceğini bildirmiştir.¹⁸²⁶ Kur'an'ın çizdiği tabloya göre iyiler (Ebrâr) Cennet ve nimetler içinde,¹⁸²⁷ kötüler de (füccâr) cehennem ve azap içinde olacaklardır.¹⁸²⁸

Kur'an, genelde mü'minler için cenneti¹⁸²⁹ kâfirler için cehennemi ceza olarak öngörmektedir.¹⁸³⁰ Özelde ise cennetin muttakiler için,¹⁸³¹ cehennem de fâcirler,¹⁸³² mücrimler¹⁸³³ ve müsrifler¹⁸³⁴ için hazırlandığını haber verir. Zîra hesap gününde Müslimlerle mücrimler ayrılacaklar ve ayrı ayrı muameleye tabi tutulacaklardır.¹⁸³⁵ Çünkü muttakiler, yeryüzünde büyüklük taslamayan, fesat

---

¹⁸²¹ Fatıha, 1/ 4.

¹⁸²² Çağrıcı, *a.g.e.*, s. 156.

¹⁸²³ Mü'min, 40/ 17.

¹⁸²⁴ Zilzâl, 99/ 8.

¹⁸²⁵ Âl-i İmrân, 3/ 185.

¹⁸²⁶ Tevbe, 9/ 66.

¹⁸²⁷ İnsân, 76/ 5,6; İnfîtâr, 82/ 13, Mutaffifîn, 83/ 18-28.

¹⁸²⁸ İnfîtâr, 82/ 14; Mutaffifîn, 83/ 7-17.

¹⁸²⁹ Câsiye, 45/ 30 Muhammed, 47/ 12; Hadîd, 57/ 12.

¹⁸³⁰ Zümer, 39/ 71,72; Câsiye, 45/ 31; Hadîd, 57/ 19.

¹⁸³¹ Bkz. Hicr, 15/ 45-46; Nahl, 16/ 30-31; Zümer, 39/ 73; Duhân, 44/ 51-52; Kâf, 50/ 31-35; Zâriyât, 51/ 15,16; Tûr, 52/ 17-20; Kamer, 54/ 54,55; Kalem, 68/ 34; Mürselât, 77/ 41-44; Nebe', 78/ 31-36.

¹⁸³² İnfîtâr, 82/ 14.

¹⁸³³ Bkz. Kamer, 54/ 47,48; Müddessir, 74/ 41-46.

¹⁸³⁴ Mü'min, 40/ 43.

¹⁸³⁵ Yâsîn 36/ 59; Kalem, 68/ 35.

çıkarma arzusu taşımayan kimselerdir.¹⁸³⁶ Mücrimler ise kâfirler gürûhunda yer alıp, yeryüzünde büyüklük taslayanlardır.¹⁸³⁷ Bu yüzden mücrimler, zalimler olarak cehennemdeki kalıcı azaba müstehak görülmüştür.¹⁸³⁸ İnkâr edenler, dünyada haksızlık edip müstekbirce davranıp, zevk ve eğlenceleri için yeryüzünün güzelliklerini, oradaki denge ve düzeni yok etmeleri dolayısıyla yoldan çıkmış bir topluluk olarak cehennem ateşiyle cezalandırılacaktır.¹⁸³⁹

İman ve sâlih amel de cennet ile ödüllendirilerek, iman sahiplerinin kendilerini her türlü fesat ve kötülüklerden sakındıracak salih amellere teşvik edilmiştir.¹⁸⁴⁰ Ödül insanın iyi ve faydalı işler yapmaya teşvik eden etkili bir eğitim metodudur. Bunun için Kur'an'da cennet ve nimetlerinden bahseden ayetler daha çok işlenmiştir. Müjdeleyici ve kolaylaştırıcı üslûp hep öncelikli olmuştur.¹⁸⁴¹ Allah'ın rahmeti ve affediciliği,¹⁸⁴² merhametinin gazabından fazla olduğu özellikle vurgulanmıştır.¹⁸⁴³ Bunlarla insanların kötülüklerden vazgeçip iyiliğe yönelmeleri ve salah yolunu tercih etmeleri amaçlanmıştır.

Kötülüğe insanları tahrik eden, insanları Allah'a tapmaktan alıkoyup başka şeylere tapmaya zorlayan 'tâğût'lardan¹⁸⁴⁴ uzak durarak, Allah'a ibadet etmeyi tercih edenlere de cennetliklerden olma müjdesi verilmiştir.¹⁸⁴⁵

Allah, kullarına kendisine karşı gelmekten sakınmaları, iyilik yapmaları ve sabretmeleri karşılığında, sınırsız bir ecir vaadiyle müjdeler vermektedir.¹⁸⁴⁶ Çünkü Allah'a karşı gelmek fesada açılan bütün kapıların ilkidir. Firavun'u fesada sevkeden de Allah'a karşı isyan etmesi ve azgınlaşması olmuştur.¹⁸⁴⁷ İnsan cinsinin de Allah'a karşı ilk yaptığı iş O'na isyan ve bu yüzden düştüğü şaşkınlık olmuştur.¹⁸⁴⁸ Ama

---

¹⁸³⁶ Kasas, 28/ 83.

¹⁸³⁷ Câsiye, 45/ 31.

¹⁸³⁸ Zuhruf, 43/ 74-76.

¹⁸³⁹ Ahkâf, 46/ 20.

¹⁸⁴⁰ Şûrâ, 42/ 22.

¹⁸⁴¹ Şûrâ, 42/ 23.

¹⁸⁴² Zümer, 39/ 53; Şûrâ, 42/ 25,30; Necm, 53/ 32.

¹⁸⁴³ Hicr, 15/ 49/50.

¹⁸⁴⁴ “**Tâğût**” sözlük anlamıyla sınırı aşan demektir. Kur'an'da kullanıldığı şekliyle kelime, “seytan”, “nefis”, “putlar”, “sihirbazlar” gibi çeşitli şekillerde yorumlanmıştır. Kısaca “Tâğût” insanları azdıran, saptıran şeylerin hepsini ifade eder. (Altuntaş, Halil, Şahin, Muzaffer, Kur'an-ı Kerim Meâli, DİB Yay. İst. 2010, s. 41)

¹⁸⁴⁵ Zümer, 39/ 17

¹⁸⁴⁶ Zümer, 39/ 10

¹⁸⁴⁷ Tâhâ, 20/ 24, 34;

¹⁸⁴⁸ Tâh3a, 20/ 121.

daha sonra tövbe etmek suretiyle fesada yönelmekten vazgeçip salah yoluna girebileceğini de göstermiştir.¹⁸⁴⁹ Bu anlamda insanda var olan bu iki yönlü eğilim dolayısıyla Kur'an'da Allah, hem kötülerin cezasında hem de iyilerin mükâfatında çoğunlukla peş peşe bahsetmiş, bununla fesattan uzaklaştırma, salâha döndürme amaçlanmıştır.¹⁸⁵⁰

Kur'an, fesat çıkarıcı ve fesada sebep olan, kâfir,¹⁸⁵¹ müşrik,¹⁸⁵² münafık,¹⁸⁵³ müfsit,¹⁸⁵⁴ fâsık,¹⁸⁵⁵ fâcir,¹⁸⁵⁶ mücrim,¹⁸⁵⁷ zâlim,¹⁸⁵⁸ bâğî, tâğî,¹⁸⁵⁹ müstekbir, azgın ve âsî¹⁸⁶⁰ olanları cehennemlik olmakla korkutur, bundan vazgeçmemeleri halinde azaba maruz kalacaklarını haber verir. Korkutmak, insanları sakınmaya ve vazgeçmeye sevkeder. Bu metot, Kur'an'ın kullandığı uyarı ve eğitim metotlarından biridir.¹⁸⁶¹

---

¹⁸⁴⁹ Tâh3a, 20/ 122.

¹⁸⁵⁰ Tâhâ, 20/ 74- 76.

¹⁸⁵¹ Bkz. Bakara, 2/ 7, 24, 39; Âl-i İmrân, 3/ 116; Ahzâb, 33/ 64; Zümer, 39/ 8

¹⁸⁵² Zümer, 39/ 15

¹⁸⁵³ Bkz. Bakara, 2/ 10, 205-206; Nisâ, 4/ 140,145;

¹⁸⁵⁴ Bkz. Bakara, 2/ 205-206; Ra'd, 13/ 25

¹⁸⁵⁵ Bkz. Tevbe, 9/ 67-68; Secde, 32/ 20

¹⁸⁵⁶ Mutaffîfîn, 83/ 7

¹⁸⁵⁷ Bkz. İbrâhîm, 14/ 49-50; Tâhâ, 20/ 74, 102

¹⁸⁵⁸ İbrâhîm, 14/ 22

¹⁸⁵⁹ Bkz. Sâd, 38/ 55,56; Nebe', 78/ 21-30

¹⁸⁶⁰ Hicr, 15/ 42-44

¹⁸⁶¹ Zümer, 39/ 15-16

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

TABIAT VE FESAT

I. KUR'AN'DA TABİAT

Allah Kur'an'da tabiatı kusursuz bir işleyiş ve eşsiz bir denge ve ahenk içerisinde yarattığını bildirir.¹⁸⁶² Tabiatdaki bu uyum ve denge Allah'ın yaratılıştaki ona koyduğu ölçü ve hidayet ile hükmünü gerçekleştirdiği 'emr'idir. Kur'an'da pek çok ayet Allah'ın yaratılıştaki kâinatın işleyişine koyduğu bu ölçü ve dengeyi anlatır.¹⁸⁶³ “İyi bilin ki, emir ve yaratma Allah' a aittir.”¹⁸⁶⁴ “Muhakkak ki, her şeyi bir ölçü dâhilinde yarattık.”¹⁸⁶⁵ Eğer varlıklar kendi kanunlarını çiğneyip, ölçülerini aşmış olsalardı, düzen içinde olan bir kâinat olmaz, büyük bir karışıklık olurdu. Kur'an devamlı kâinatdaki mükemmel düzenin sadece Allah'ın varlığına delil olduğunu belirtmekle kalmayıp aynı zamanda birliğinin de delili olduğunu söylemektedir.¹⁸⁶⁶

A. Tabiatın Yaratılış Gayesi

Kâinatla ilgili ayetler incelendiğinde, Kur'an'ın onlardan bahsetmesinin genel olarak dört gaye için olduğu görülmektedir: Birinci gaye, tabii varlıklar ve olaylarla insana Allah'ın varlık ve birliğine, ölümden sonra dirilişin olacağı gibi bazı metafizik konulara delil getirmektir. İkinci gaye, kâinatın bizzat yapısı ve çeşitli olayların meydana gelişi hakkında doğrudan temel bilgiler vermektir. Üçüncü gaye, kâinatın insan için yaratıldığını ve maddî ihtiyaçları için kendi emrinde olduğunu hatırlatmaktır. Dördüncü gaye ise, tabiatın korunması gerektiğini öğretmektir.¹⁸⁶⁷

Müşrikler yıldızlara ve putlara tapınmalarının temelini oluşturan mantıktan hareketle Hz Peygamber'den tabiatüstü mucizeler göstermesini isterler,¹⁸⁶⁸ Kur'an da bu mantığı redderek insanların ilgisini evrendeki ve Kitaptaki ayetlere yönlendirir.

---

¹⁸⁶² Mülk, 67/ 3.

¹⁸⁶³ Â'lâ, 87/ 2-3.

¹⁸⁶⁴ A'râf, 7 54.

¹⁸⁶⁵ Kamer, 54/ 49; Hicr, 15/ 21.

¹⁸⁶⁶ Enbiyâ, 21/ 22.

¹⁸⁶⁷ Bayraktar, Mehmet, *İslam ve Ekoloji*, Ankara, 1997, s. 30.

¹⁸⁶⁸ İsrâ, 17/ 90-93.

Zira evrende mucize olmayan bir şey yoktur. Her şey mükemmel bir ölçü ve organizasyon içindedir.¹⁸⁶⁹

Kur'an, Peygamber'in hasımlarının tabiat üstü "işaretler" veya mucizeler istemelerine karşılık verdiği cevap, tabiattaki mükemmellik, düzenlilik ve tabiatın düzenli oluşunu belirtmek, ayrıca kâinat ve içindekilerin kendilerini var edemeyeceklerini vurgulamak, yine bütün bu yaratılanların boş bir eğlence için değil, gayet ciddi gayeler için var edilmiş olduklarını söylemektedir.¹⁸⁷⁰ Şimdi bu gayeleri, Allah'ın birliği, sonsuz kudreti ve sayısız nimeti olarak değerlendirebiliriz.

1. Allah'ın Birliğini İspat

İslam'a göre Allah'ın birliğinden, evrenin yani yaratıkların birliği çıkar. Bundan da evrendeki bütün yaratıkların planlandığı asıl gaye ve hedef birliği doğar. Kısacası bütün bir evren ahenkli bir şekilde ilâhî düzenin bir işleyişi olur.¹⁸⁷¹

Allah, insanın ve tabiatın yaratılışını varlığının ve birliğinin delili olarak göstermektedir.¹⁸⁷² Kur'an, yaratılışı aynı zamanda ölüm ve öldükten sonra dirilişe de delil kabul etmektedir.¹⁸⁷³ Öncelikle tüm kâinat ve kâinatta olan olaylar Allah'ın ayetleridir. Akledenler için bunlar Allah'ın varlığının ve birliğinin delilleridir.¹⁸⁷⁴

Doğal varlıklar, tevhîd şuurunun canlı tutulması açısından her zaman ve mekânda "olmazsa olmaz" denecek seviyede bir işleve sahiptir. Çünkü başka şekilde Allah'ın ilmini, iradesini, yaratmadaki muhteşem sanat ve kudretini insanların değişik yönleriyle görmeleri mümkün olmayacaktır.¹⁸⁷⁵

Nasıl ki insanın yaratılmasının bir gayesi varsa, tabiat da bir gaye için yaratılmıştır. Hattâ Allah'ın gayesiz yarattığı hiçbir şey yoktur. "*Biz göğü, yeri ve ikisi arasındakileri boş yere yaratmadık. Bu, inkâr edenlerin zannıdır.*"¹⁸⁷⁶ İnkâr edenlerin böyle bir zannı olduğu için, onlar tabiattaki ölçü ve dengenin bozulmasına

---

¹⁸⁶⁹ Aydın, Hüseyin, *a.g.e.* s. 57.

¹⁸⁷⁰ Fazlurrahmân, *Ana Konular*, s. 160.

¹⁸⁷¹ Fazlurrahmân, *Bilim ve Felsefe*, s. 99.

¹⁸⁷² Enbiyâ, 21/ 22; Neml, 27/ 60-64.

¹⁸⁷³ Bkz. Kâf, 50/ 3-11.

¹⁸⁷⁴ Uslu, İbrahim, *Çevre Sorunları Kâinat Tasarımındaki Değişimden Ekolojik Felâketlere*, İstanbul, 1995, s. 10.

¹⁸⁷⁵ Karşlı, *a.g.m.*, s. 98.

¹⁸⁷⁶ Sâd, 38/ 27.

aldırış etmezler. Bir de inkâr edenler aslında “Allah’ın birliğini” inkâr ettikleri için onların asıl inkârı “tevhîd” dir. Tabiattaki kusursuz nizam da tevhide işaret olduğu için, tabiattaki bu ilâhî ölçü ve denge onlar için önemsiz ve değersizdir.

Kur’an nazarında yer, gök boşuna değil, aksine bütün kâinat bir gaye ile yaratılmıştır. Evren ve hayatın temelinde bir amaçlılık (teleoloji) söz konusu olduğundan, her şey bir gayeye yöneliktir. Nitekim Sâd suresinde geçen ayet işaret etmektedir ki Allah, abes ve boş şeylerle iştiğal etmekten münezzehtir, dolayısıyla O’nun bütün yarattıklarında bir hikmet ve gaye vardır.¹⁸⁷⁷ Bu konuya ayetteki “*Ey Rabbimiz! Sen bunları boşuna yaratmadın*”¹⁸⁷⁸ ifadelerinde geçen “هَذَا” işaret zamiri ile bütün varlıklara işaret edilmekte ve bununla “Sen, şu mahlûkatı boşuna yaratmadın” anlamı verilmekte olup, bir anlamda bütün varlıkları kapsadığı ve hepsine karşı saygı gösterilmesi gerektiği vurgulanmaktadır.¹⁸⁷⁹

Varlığın bir amaç ve hikmete binaen yaratıldığına aksini düşünmemiz zaten mümkün değildir. Çünkü “hakîm” sıfatının bir sonucu olarak, Yüce Yaratıcı’nın abesle iştiğal etmesi düşünülemez. Bu bakımdan o, her yaptığını ya kullarına iyilik ve lütufta bulunmak gayesiyle veyahut da bir hikmete mebni olarak yapar. Bundan maksat onların maslahatını ve menfaatlerini gözetmektir.¹⁸⁸⁰ Kâinat bir oyun ve eğlence için de yaratılmış değildir.¹⁸⁸¹

Varlık âleminde anlam ve değerden yoksun hiçbir şey mevcut değildir. İnsanda olduğu gibi onun dışında bütün kâinatın da bir yaratılış gayesi ve hikmeti vardır. Her ikisi de küllî bir gayeyi yerine getirmek, belirli bir anlama hizmet etmek için vardır. Evrenin varoluş gayesini insandan bağımsız düşünmemiz mümkün olmadığı gibi, insanın yaratılış gayesini de ondan ayrı düşünemeyiz.

Şu halde yaratılıştaki bir anlam ve hikmet vardır. İnsan ve onun dışındaki diğer varlıklar, belirli bir gaye ile yaratılmış olma noktasında ortak bir özelliğe sahip bulunmaktadır. Yalnızca insan ve onun eylemleri değil, tüm doğa bir amaç ve hikmete yönelik yaratılmıştır. İnsanın yaratılış gayesi, “amel-i sâlih” yapıp

---

¹⁸⁷⁷ Reşit Rıza, *Tefsiru’l-Kur’âni’l-Hakîm*, (Tefsiru’l-Menâr), Mısır, 1325, V, 300.

¹⁸⁷⁸ Âl-i İmrân, 3/ 191.

¹⁸⁷⁹ Râzi, *Mefâtihu’l-Gayb*, Beyrut, 1490, IX, 113.

¹⁸⁸⁰ Râzî, *a.g.e.*, IX, 113.

¹⁸⁸¹ Enbiyâ, 21/ 16.

yapmadığının tespit edilmesi, diğer varlıkların yaratılış gayesi de, insanın tâbi tutulacağı bu imtihanın bir vesilesi olmalarıdır.¹⁸⁸²

2. Allah'ın Sonsuz Kudretini Gösterme

Kur'an, kâinatın yaratılışı (tekvîn) hakkında az şey söylemesine rağmen, tabiat ve tabiî olaylar hakkında sık sık ve devamlı tekrar edilen ifadeler kullanmaktadır. Fakat bu ifadeler her zaman tutarlı bir şekilde tabiatı, Allah'a isnat etmiş veya tabiatla insan arasında ilgi kurmuş ya da bu iki noktaya birden işaret etmiştir. Bunlar çoğu zaman Allah'ın sınırsız kudretini ve haşmetini tasvir ederek insanı inanmaya davet etmektedir veya yine Allah'ın sonsuz rahmetini sergileyerek insanı Allah'a karşı şükrederek borcunu ödemeye çağırır. Her iki durumda da tabiatın azameti ve insana olan faydaları, tabiî olaylarda görülen düzenlilik ve kararlılık kadar vurgulanmaktadır.¹⁸⁸³

Tabiatın yaratılışı ve işleyişindeki mükemmel ahenk ise akıl sahibi insanların üzerinde tefekkür edip Allah'ın güç ve kudretini takdir edebilmelerine bir ayet ve işarettir.¹⁸⁸⁴ Selim akıl sahiplerinin yanısıra kâinattaki bu eşsiz denge işleyişi müttakiler için de ayettir. Allah'a kavuşmayı ümit etmeyenler ise bu hakikatlerden gafil oldukları için azaba mahkûm olacaklardır.¹⁸⁸⁵

Bu ve buna benzer ayetler Allah'ın kudretini anlatmasına rağmen, asıl amaç ise insanların iyiliği için kudretini kullandığını göstermektir. İnsan bu fırsatı iyiye kullanmak için “yeryüzünde karışıklık” (fesat fi'l-ard) çıkarmama konusunda uyarılmaktadır. Kâinatın yaratılması bir eğlence için veya boşuna değil,¹⁸⁸⁶ çok ciddi sonuçlar ve hakikatleri göstermek içindir.¹⁸⁸⁷ Tabiat, “Kâdir-i Mutlak”ın büyük bir sanatıdır.¹⁸⁸⁸

Rûm suresinde 20-28. Ayetlerde sekiz ayette Allah c.c. başta insan olmak bütün varlıkların yaratılış ve işleyişindeki eşsiz ve mükemmel ölçü ve ahengi sonsuz kudretine işaret eden ayetler olarak zikretmektedir.

---

¹⁸⁸² Karslı, *a.g.m.* s. 99.

¹⁸⁸³ Fazlurrahmân, *Ana Konular*, s. 145.

¹⁸⁸⁴ Âl-i İmrân, 3/ 190-191; Yûnus, 10/ 5-6; En'âm, 5/ 99.

¹⁸⁸⁵ Yûnus, 10/ 6-8.

¹⁸⁸⁶ Enbiyâ, 21/ 16.

¹⁸⁸⁷ Enbiyâ, 21/ 17.

¹⁸⁸⁸ Fazlurrahmân, *a.g.e.*, s. 165.

3. İnsanlara Hizmet ve Nimet Olması

Kâinatta var olan tabiat varlıkları ve bunların eşsiz bir nizam içerisinde insana hizmet ve fayda verir halde işletilmesi insan için büyük bir lütuftur.¹⁸⁸⁹ Yer, gök ve bunlarda bulunan her şey insan yaşamına uygun hale getirilmiş ve insanın hizmetine sunulmuştur.¹⁸⁹⁰ Nahl suresinin ilk 18 ayeti Allah'ın tabiatta var ettiği hayvanlar, bitkiler, ağaçlar, dağlar ve nehirler, denizler ve üzerinde yüzen gemiler, bunların hepsi birer Allah'ın ayeti ve insanlar üzerindeki sayılamayacak kadar çok nimeti¹⁸⁹¹ olarak anlatılmaktadır. Buna rağmen insanın Rabbine karşı zalim, nankör ve hasım kesilmesi¹⁸⁹² onun yeryüzünde beklenmedik kötülükleri yapabileceğine, Allah'ın yarattığı bu eşsiz kâinat üzerinde bozgunculuk çıkarabileceğine işarettir.

Tabiattaki dengeli işleyiş insanların yaşamlarını kolaylaştırma ve dünya nimetlerinden faydalanmalarını sağlamaya yöneliktir.¹⁸⁹³ Kâinatın yaratılması gayesiz olmadığı gibi yok edilmesi de gayesiz değildir. Belki tabî ve ahlâkî parçalardan ve unsurlardan mürekkep yeni bir düzen ve yeni bir yaratma boyutu meydana getirmek içindir. Yine tabiatın düzenliliğini ispat eden delil, sık sık tabiatın insana olan faydalarını göstermek için kullanılmıştır. İnsanın amaçları doğrultusunda kullanması için tabiat vardır. Ama insanın gayesi ise Allah'a kulluk etmek; O'na şükretmek ve yalnız O'na ibadet etmekten başka bir şey değildir.¹⁸⁹⁴

Fakat tabiat sadece Allah'ın güç ve kudretini göstermek için var edilmiş de değildir. İnsanın hayatî ihtiyaçlarını karşılaması için tabiat ona hizmet etmeye hazırdır.¹⁸⁹⁵ Mehmet Âkif, hem insanın değerini hem de tabiatın yaratılış amacını anlattığı dizelerinde şöyle der:

Esîrindir tabiat, dest-i teshirindedir eşya;

Senin ahkâmının münkâdıdır, mahkûmudur dünya,¹⁸⁹⁶

Kur'an'ı Kerim, insana kâinatın hem manevî hem de maddî gıdasını alması için yaratıldığını sık sık hatırlatmaktadır. Manevî gıdası, ona bakarak Allah'ın

---

¹⁸⁸⁹ İbrahim, 14/ 32-33.

¹⁸⁹⁰ Bakara, 2/ 22.

¹⁸⁹¹ İbrahim, 14/ 34.

¹⁸⁹² Nahl, 167 4.

¹⁸⁹³ Yûnus, 10/ 5.

¹⁸⁹⁴ Fazlurrahmân, *a.g.e.*, s. 164.

¹⁸⁹⁵ Fazlurrahmân, *a.g.e.*, s. 165.;İlgili ayetler için Bkz. Nahl, 16/ 5-17, 66-70.

¹⁸⁹⁶ M. Akif Ersoy, *Safahat*, İnkılap Kitabevi, İst. 1987,s. 59.

varlığına ve birliğine şahit olmasıdır. Maddî gıdası ise, kâinattan rızıklanması, maddî ihtiyaçlarını ondan gidermesidir.¹⁸⁹⁷ Bunu ifade eden pek çok ayet vardır.¹⁸⁹⁸ İnsan her yönden faydalandığı bu mükemmel ilâhî eseri korumayıp düzenini bozduğu takdirde bu nimetlerden mahrum kalacak olan yine kendisi olacaktır. Kur'an, insanın geleceği için gördüğü bu tehlikeye dikkat çekerek Allah'ın kendisine verdiği bu emanete sahip çıkmasını ve onu korumasını özellikle ister.

“Yiyiniz, içiniz fakat israf etmeyiniz”¹⁸⁹⁹ derken Allah cc, israfın ayetlerle bağlantılı anlamını değerlendirdiğimizde¹⁹⁰⁰ bu ayeti; “Allah'ın yiyip içmeniz (istifadeniz) için yarattığı kâinatı bozup dağıtmayın” anlamında bir uyarı olarak algılamamız daha doğru olsa gerektir.

Günümüzde ise; tabiat konusundaki hâkim fikrin yukarıda anlatılan yaklaşımlardan tamamen farklı olduğunu görüyoruz. Son birkaç yüzyıldan beri tabiat, ya savaşılmaması ve mağlup edilmesi gereken bir vahşî düşman veya alınıp-satılabilen bir meta yahut bir hammadde kaynağı v.s. şeklinde telakki ediliyor. Tabiatın tahribinin aşırı boyutlara varıp, çevre sorunlarının ortaya çıkışı bile bu telâkkiyi pek değiştirmemiştir.¹⁹⁰¹

Tabiatın korunmasında da bozulmasında da din/inanç unsurunun birinci derecede rolü vardır. İnsanların inançlarının telkinleri doğrultusunda hareket ettiklerinden, dinin tabiat hakkında söyledikleri son derece önemlidir. Araştırmacılar bunu açıkça ortaya koymuşlardır.

Örneğin, Freda Rajotte ve Elizabeth Breuilly'e göre, bize tabiatı fethetme, onu yenip üzerinde hâkimiyet kurma hakkına sahip olarak ve hatta bunu görevimiz sayarak, kendimizi her şeyin merkezinde görmemizi Batı Hristiyanlığı öğretmiştir.¹⁹⁰² Çünkü Hristiyanlığa göre yeryüzünde “Şeytan Devleti” hâkimdir ve insanlık günahkâr olduğu için esaret altındadır. İnsanlığın günahlarından arınarak “Tanrı Devleti”nin özgür yurttaşı olabilmesi için Tanrısal krallığın yeryüzündeki temsilcisi olan Kilise'ye tabi olması ve onun otoritesini kabul etmesi gerekir.¹⁹⁰³

¹⁸⁹⁷ Bayraktar, *a.g.e.*, s. 34-35.

¹⁸⁹⁸ Hicr, 15/ 20; Nahl, 16/ 12-13; Mülk, 67/ 15.

¹⁸⁹⁹ A'râf, 7/ 31.

¹⁹⁰⁰ Şu'arâ, 26/ 151-151.

¹⁹⁰¹ Uslu, *Çevre Sorunları*, s. 11-12.

¹⁹⁰² Aydın, Hüseyin, *a.g.e.*, s. 56.

¹⁹⁰³ Akgül, *a.g.e.*, (Doğan Özlem'den nakil ile) s. 225-226.

Kilise merkezli Batı Medeniyeti, dünya üzerinde sömürüye dayalı bir medeniyet kurmaya çalışırken bu düşünceden hareket etmiş olmalıdır.

White'a göre; İncil'in ilk kitabında insan yeryüzünü yeniden doldurmaya; onu zapt-u rapt altına almaya, hareket eden her canlı üzerinde egemenliğe sahip olmaya" teşvik eden emirler vardır ve Hristiyanlık insanın tabiatı fethini kutsallaştırmaktadır. Batı kültürünün tabiata karşı tutumunun kökleri Yahudi-Hristiyan geleneğindedir. Tabiatın insana hizmetten başka bir varlık nedeninin olmadığı kabul edilmekte; ayrıca insanın temel rolü, tabiatla uyum içinde yaşamak değil, tabiata egemen olmak şeklinde görülmektedir. Dünyanın gördüğü en insan merkezli din olan Hristiyanlık, gerçekte doğal ve fizikî bilimlerin ortaya çıkışına da aracılık etmiştir. Bu din insanın tabiat üzerindeki hâkimiyetini kutsallaştırarak "sömürücü bir ahlâk"ı beslemiştir. Ve bugünkü çevresel problemlerin sorumlusunun Hristiyanlık¹⁹⁰⁴ olduğu söylenmiştir.

İnsan yeryüzünde bulunduğu sürece, gezegenin her türlü imkânlarından istifade etme hakkına sahiptir. Ancak belirtmek gerekir ki, yeryüzü sadece insana ait değildir; aksine Allah yeri bütün canlılar için yaratmıştır, dolayısıyla insan gibi diğer canlıların da tabiatın yararlanma hakları vardır. Çünkü "Allah, yeri yaratıklar için var etmiştir."¹⁹⁰⁵ Müfessirlerin bir kısmına göre bu ayette geçen "en'âm" kelimesi, "yaratık" manasında anlaşılmıştır. Bu, yani "yaratık" yeryüzünde ruh taşıyan bütün canlılar için kullanılmaktadır.¹⁹⁰⁶

B. Tabiat ve Denge

Tabiatın varlıkların sayısal oranlarında bir denge söz konusudur.¹⁹⁰⁷ İnsanı en üstün varlık olarak yaratan yüce Allah,¹⁹⁰⁸ kâinatı da mükemmel bir şekil de kusursuz yaratmıştır.¹⁹⁰⁹ Kâinattaki düzen ve nizam aksamadan yürümektedir.¹⁹¹⁰ Çünkü ona bu ölçü ve dengeyi yüce yaratıcı ve güç sahibi olan Allah vermiştir.¹⁹¹¹

---

¹⁹⁰⁴ Uslu, *a.g.e.*, s. 48.

¹⁹⁰⁵ Rahmân, 55/ 10.

¹⁹⁰⁶ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, Kahire, 1365, IV, 444; İbn Âşûr, *Tefsîru't-Tahrîr ve't-Tenvîr*, XIII9, 241.

¹⁹⁰⁷ Aydın, Hüseyin, *Ekoljik Problemler*, s. 175.

¹⁹⁰⁸ İsrâ, 17/ 70.

¹⁹⁰⁹ Mülk, 67/ 3-5.

¹⁹¹⁰ Fâtır, 35/ 12-13; Rahmân, 55/ 19-20

¹⁹¹¹ Enbiyâ, 21/ 33; Yâsîn, 36/ 38-40; Rahmân, 55/ 5-7

Allah kâinatta dengeyi sağlamak için yeryüzünü yaydığını, dağları sabit kıldığını, orada bulunan her şeyi ölçülü kıldığını haber vermektedir.¹⁹¹²

Ayet atmosferin yaratılışını ve denge durumunu açık bir şekilde ifade etmektedir.¹⁹¹³ Atmosferin denge içerisinde varlığını sürdürmesi, yerkürenin çekimiyle gaz moleküllerinin hızının tam bir dengede durmasıyla mümkündür. Atmosferdeki hassas ayar en kolay kavrayabileceğimiz yakın örnektir. Gerçekte atomun yapısındaki hassas dengeden galaksilerdekine kadar tüm evrene, insan aklını keşfettikçe hayrete düşüren mükemmel dengeler konmuştur.¹⁹¹⁴

Kâinattaki bu denge aynı zamanda Allah'ın kudretine işaret eden ve Allah'a karşı gelmekten sakınanlara bu dengeyi koruma bilinci de veren ayetleridir.¹⁹¹⁵ Zira inanmayanlar, kâinattaki bu dengenin varlığını, oradaki bu ilâhî nizamın işleyişini ve ondaki kusursuzluğu inkâr etmektedirler.¹⁹¹⁶ Kur'an onlar için şöyle der: *“Yoksa sen onların çoğunun (söz) dinleyeceklerini yahut akıllarını kullanacaklarını mı sanıyorsun? Onlar hayvanlar gibidirler, belki yolca onlardan daha da şaşkındırlar.”*¹⁹¹⁷ Tabiattaki dengeyi iki açıdan ele alabiliriz.

1. Yaratılışında Denge

Tek tek varlıklara ve tüm kâinata hâkim olan denge, yaratılıştan önce tasarlanıp düzenlenmiş ve yaratılan hiçbir varlık başıboş bir devre geçirmemiş, sadece tekâmül devreleri içerisinde, ilâhî tasarıya uygun, değişim sürecini yaşamıştır. Kur'an ve sünnetten öğrendiğimize göre tüm kâinat, tek bir ilâhî tasarı ve takdire göre yaratılmış ve varlığın kendi bünyesi içinde ve kendileri arasındaki dengeler ve düzen bu değişmez ilâhî tasarıda yer almıştır.¹⁹¹⁸

İmanımız bize evrenin belli bir plan ve düzene göre yaratılmış olduğunu, Allah tarafından çizilmiş kanunlara bağlı olarak faaliyetine devam ettiğini ve belli bir hedefe ayarlanmış olarak planlı bir şekilde yürüdüğü gerçeğini öğretir. Kısacası

---

¹⁹¹² Hicr, 15/ 19.

¹⁹¹³ Rahmân, 55/ 7.

¹⁹¹⁴ Aydın, Hüseyin, *a.g.e.* s. 179.

¹⁹¹⁵ Yûnus, 10/ 6.

¹⁹¹⁶ Enbiyâ, 21/ 30-32.

¹⁹¹⁷ Furkân, 25/ 44.

¹⁹¹⁸ Yeniçeri, Celal, *Uzay Ayetleri Tefsiri*, Erkam Yay. İst. 1995, s. 147.

imana sahip olduğumuz an, evrenin oluşumunun temelinde belli bir düzen, apaçık bir kanunlar demeti ve kesin hedefler olduğu hakikatini görmüş oluruz.¹⁹¹⁹

Allah bir şey yaratacağı zaman, o şeyin kabiliyetlerini ve davranış kanunlarını (emr) mahiyeti içerisine yerleştirir. Böylece o şey, bir düzen içerisine girmiş olur ve âlemde bir etken durumuna geçer. Evrende her şey mahiyeti içerisine yerleştirilmiş kanunlar müvacehesinde hareket ettiği için, yani Allah'ın emrine doğrudan doğruya uyduğu için, tüm evren Kur'an gözünde Müslümandır. Allah'ın kendisiyle ilgili koyduğu ilâhî ölçülere şartsız teslimiyet göstermektedir. Bütün tabiat Allah'a "otomatik bir irade" ile itaat eder. Çünkü kâinattaki her şey kendini Allah'ın iradesine teslim etmiştir.¹⁹²⁰ Kâinattaki varlıkların Allah'a olan bu itaat ve tesbihatı, insanlar tarafından fark edilememektedir.¹⁹²¹

Allah çeşitli hayvan türleriyle çeşitli bitki ve ağaç türlerine yemin ediyor;¹⁹²² balarısı ve karınca gibi hayvanlara vahyettiğini,¹⁹²³ Hz. İbrahim'i yakmak için yakılan ateşe emrettiğini,¹⁹²⁴ Hz. Nûh için denize ve semaya emrettiğini bildiriyor;¹⁹²⁵ dağlar taşlara ve gök cisimlerine emrettiğini ve onların da isteyerek veya istemeyerek emirlerine uyduğunu belirtiyor. Böylece biz insanlar için, varlıkların manevî açıdan insan gibi değerli oldukları vurgulanıyor. Her şeyin fizikî kıymetinin ötesinde manevî bir değeri vardır. Her şey, Allah'ın ayeti, işareti, O'nu her an zikreden, O'na daimî surette ibâdet eden "tabîî mü'minler'dir.¹⁹²⁶

Kur'an'da sembolik anlatımlarla varlıkların Allah'a karşı olan durumları ve konumları anlatılmaktadır. Nasıl ki yükseklerde güneş ve ay Allah'ın emirlerine tam bir teslimiyet gösteriyorsa, yerde de bitkiler ve ağaçlar aynı teslimiyeti gösterir, O'nun emir ve iradesinden çıkmazlar.¹⁹²⁷

Bitki ve ağaçların Allah'a secde etmeleri onun kozmolojik emirlerine uyması anlamına gelir. Onlar bu düzeni ne kendilerinden çıkan bir görev anlayışı ile ne de

---

¹⁹¹⁹ Fazlurrahmân, *İslam Açısından Bilim ve Felsefe*, Çığır Yay. İst, 1979, s. 28.

¹⁹²⁰ Fazlur Rahmân, *Ana Konularıyla Kur'an*, s. 143- 146.

¹⁹²¹ İsrâ, 17/ 44.

¹⁹²² Bkz. Tîn, 95/ 1; Âdiyât, 100/ 1-5.

¹⁹²³ Nahl, 16/ 68.

¹⁹²⁴ Enbiyâ, 21/ 69.

¹⁹²⁵ Hûd, 11/44.

¹⁹²⁶ Bayraktar, *a.g.e.*, s. 37-38.

¹⁹²⁷ Alûsî,, Ebu'l-Fadl Şihabuddin Mahmûd, *Rûhu'l-Meânî fî Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm ve's-Seb'ul-Mesânî*, Beyrut, trsz. XVII/ 100; Şevkânî, Muhammed b. Ali, *Fethu'l-Kadîr*, Beyrut, Trsz. III/ 152.

kendi kendilerine yaparlar. Onlara bu görevleri ve uymaları gereken tabiatı koyan Allah'tır. “Göklerde ve yerde bulunanlar, her şeyi (emri) O’ndan isterler (alırlar). O, her an yeni bir ilâhî tasarruftadır.”¹⁹²⁸ Yani bu âlem her an Allah’ın emriyle değişmektedir.¹⁹²⁹ M. Esed Bu ayete şu anlamı vermiştir: “Göklerde ve yerdeki bütün mevcudât O’nun kanunlarına tabidir. Ve O, her gün kendini bambaşka (şaşkınlık verici) bir yolla ifade eder.”¹⁹³⁰

Bu bilinçle hareket eden bir mü’min artık onların görevlerini aksatmaya yol açacak bir faaliyette bulunmaz. Diğer yandan da onların yapı, imkân ve konumları gereği üstlenmeleri gereken sorumlulukları harfiyen yapıyor olmaları insanın “benim sorumluluklarım nedir?” sorusunu kendisine yöneltmesine¹⁹³¹ böylece tabiat ve çevreye karşı sorumluluk bilinci kazanmasına neden olur.

Bütün bu bilgiler bize Abese suresindeki şu ayetleri hatırlatmaktadır: “Her şeyden önce insan yediği yemeğine bir baksın! Gerçekten biz yağmuru bol bol yağdırdık. Sonra toprağı iyiden iyiye yardık. Böylece sizin ve hayvanlarınızın yararlanması için orda taneler, üzümler, yoncalar, zeytinler, hurmalıklar, sık ağaçlı bahçeler, meyveler ve otlaklar çıkardık.” Görüldüğü üzere her şey ilâhî kudretin koyduğu eşsiz bir tabii nizamın işleyişi ile gerçekleşmektedir. Bütün bunların insan gücü ve teknik imkânlarla yapılması mümkün değildir.

2. İşleyişinde Denge

Allah yarattığı her şeye aynı zamanda gaye, denge, yön ve yörüngesiyle fayda sağlama özelliklerini de vermiştir. “Sizin rabbiniz kim ey Musa diyen Firavun’a “Mûsâ, “Rabbimiz, her şeye hilkatini (yaratılış özelliklerini) veren, sonra onlara (işleyiş) yolunu gösterendir” dedi.”¹⁹³² A’lâ suresinde geçen “yaratıp düzene koyan, plânlayıp yol gösteren”¹⁹³³ Anlamındaki ayetlerin tefsiri hakkında müfessirler kâinattaki bütün varlıklara Allah’ın verdiği ölçü, denge fayda ve gayeden bahsetmişlerdir. O, akılların ve idraklerin kavrayamayacağı bir şekilde her şeyin

---

¹⁹²⁸ Rahmân, 55/ 29.

¹⁹²⁹ Mevdudî, *Tefhîm*, VI, 73.

¹⁹³⁰ Esed, M. *Kur’an Mesajı*, III, 1097.

¹⁹³¹ Düzenli, *a.g.e.* s. 22-23.

¹⁹³² Tâhâ, 20/ 49-50.

¹⁹³³ A’lâ, 87/ 1-2.

özellik ve meziyetlerini takdir eden, onlara yerleştirdiği özelliklerden faydalanma yolunu gösteren ve otlaklara gitme duygusunu hayvanlara verendir. Bitkilerde bulunan özellikleri, madenlerdeki meziyet ve yararları, insanların bitkilerden faydalı ilaçlar çıkarılabildiğini, top, tüfek, tank, uçak yapımında madenlerin kullanılabilmesini insana öğreten Allah bu şekilde her şeye yolunu göstermiştir.¹⁹³⁴

Örneğin, dağlar depremleri perdeleyen bir nevi paretonerdir. Şayet dağlar olmasa arzın çekirdeğindeki sonu gelmez patlamalar, hızlı akışlar yüzünden bir saniye oturmamıza fırsat vermezdi. Her an zelzele içinde olurduk. Değil kentler kurmak yeryüzünde çadır bile kuramazdık. Diğer yandan şayet yanardağlar olmasa madenlerin yüzünü ancak uzay müzelerinde görürdük. Yanardağlar arzın çekirdeğinden yüzlerce maddeyi arzın kabuğunun üzerine sunan birer metal üretim merkezidir.¹⁹³⁵

Allah kâinatın dengede durmasını sağlamak için yeri yaydığını, dağları diktiğini, gezegenlerin hareket ettiğini bildirmiştir. Yani yukarıda sıralanan denge unsurlarının hepsi Allah'ın kudret eliyle olmaktadır. “*Biz arzı bir beşik, dağları da birer kazık yapmadık mı?*”¹⁹³⁶ Yeryüzünün dengede durmasında dağların rolü şöyle anlatılır: “*Yer, onları sarsar diye, onun üstünde yüksek dağlar yarattık. Ve istedikleri yere gidebilmeleri için orada geniş yollar açtık.*”¹⁹³⁷ “*yeryüzünü genişletip içine sağlam dağlar yerleştirdik ve orada her şeyi mükemmel bir ölçüye göre bitirdik.*”¹⁹³⁸ Diğer taraftan dağların sarsılmayı önleyen, nehirlerin ve denizlerin yollar, yıldızların da yön ve yol bulmaya imkân sağlayan nimetler olduğu bildirilmektedir.¹⁹³⁹

Bütün bu açıklamalardan kâinatın insan için iki öneminin var olduğu ortaya çıkıyor. Birincisi, metafizik ve manevî önemi. Bu, kâinatın Allah'ın varlığını gösteren ve bu maksatla okunması gerekli apaçık bir “kitap” oluşudur. İkincisi, maddî ve fizikî önemi. Bu da, insanın tüm ihtiyaçlarını giderebileceği bitmez bir hazine oluşudur. O halde bu kadar kıymetli bir Kitabın eskitilip pörsütülmesi, bu kadar zengin bir “hazine”nin müsrifçe tüketilmesi hoş görülemez.¹⁹⁴⁰

¹⁹³⁴ Âlûsî, *Rûhu'l-Me'ânî*, XXX. 104; Sâbunî, *Saffetü't-Tefâsir*, III. 548.

¹⁹³⁵ Nurbaki, Haluk, *Kur'an'ı Kerim'den Ayetler ve Gerçekler*, Ankara, 1989, s. 191-192.

¹⁹³⁶ Nebe', 78/ 6-7.

¹⁹³⁷ Enbiyâi 21/ 31.

¹⁹³⁸ Hicr, 15/ 19.

¹⁹³⁹ Nahl, 16/ 15-16.

¹⁹⁴⁰ Bayraktar, *a.g.e.* s. 38.

Allah Tealâ'nın insana verdiği akıl ve gönderdiği elçinin rehberliğine ilaveten yaratılış kanunları ile tabiat da insana yol gösterir. Yeryüzünde nasıl bir rol üstlenmesi gerektiğini hal diliyle anlatır. Varlığın gerek tâbi olduğu kanunlar, gerekse de tabiat bize yaratıcının mesajlarını iletmektedir. Bu mesajlar okumasını bilenlere açık ayetlerdir.¹⁹⁴¹ Kur'an bu okumayı bilenleri "ülü'l-elbâb" yani akıl sahipleri diye vasıflandırmaktadır.¹⁹⁴² Bu anlamda Allah'ın kevnî ayetleri olan kâinat da aklını doğru kullanan insanlara rehberlik eden işaretlerdir.

Çünkü yerden göğe kadar her şeyi yaratan ve her şeye düzen veren O' dur. İnsanı yaratan ona yaratıldığı amaca uygun şekil ve yetenek veren de yine O' dur. Her şeyi yarattı ve her şeyi amacını yerine getirecek nitelikte kıldı. Örneğin yerküreyi yarattı ama güneş olmasaydı yerküre bir işe yaramazdı. Yerküreyi ve güneşi yarattı ve onları bir sisteme bağladı. Güneşle yerküre arasındaki mesafe farklı olsaydı yine yerküre üzerinde hayat devam edemezdi. Aynı şekilde canlıları yarattı ama yaratmakla kalmayıp onlara hayatlarını nasıl devam ettireceklerine dair yol gösterdi; gerekli nitelik ve yeteneklerle mücehhez olarak yarattı.¹⁹⁴³ "*Rabbinin gölgeyi nasıl uzattığını görmez misin? İsteseydi onu sabit kılarlardı. Sonra biz güneşi gölgeye delil kıldık.*"¹⁹⁴⁴

Yerküresinin sadece güneşte bulunan bazı elemanlardan oluştuğunu farz etmek mecburiyetindeyiz. Bu elemanlar yerküresinde belirli oranlarda dağıtılmış olarak mevcuttur. Bunlardan kürenin yüzeyi ile ilgili olanlar başarılı bir şekilde tespit edilebilmiştir. Çünkü dünyamız artık hacim bakımından değişmeyen bir ölçüye kavuşmuş ve bu da hesaplanabilmiştir. Dünyanın güneş çevresindeki dönüş hızı da sabittir. Kendi ekseni etrafında meydana gelebilecek 1 saniyelik değişiklik bile bütün astronomik hesapları altüst edebilir.¹⁹⁴⁵

Dünyamızı saran atmosfer tabakası titiz bir ölçü ile gereği kadar kalındır. Bu sayede ekinlerin muhtaç olduğu kimyevî ışınlar atmosferden geçebilmektedir. Bu ışınlar mikropları öldürür, vitaminleri üretir. Uzun asırlar boyu, yeryüzünden, çoğu zehirli olan gazlar yükseldiği halde atmosfer kirlenmeden ve insan varlığı için gerekli

---

¹⁹⁴¹ Aydın, Hüseyin, *a.g.e.* s. 60.

¹⁹⁴² Âl-i İmrân, 3/ 190. ; Rûm, 30/ 21-24.

¹⁹⁴³ Şimşek, *Kur'an Tefsiri*, V, 424.

¹⁹⁴⁴ Furkân, 25/ 47.

¹⁹⁴⁵ Morrison, A.Cressy, *İnsan Kâinat ve Ötesi*, (Çev. Bekir Topaloğlu), İstanbul, 1986, s. 14.

bulunan dengeli oranlarında herhangi bir değişiklik meydana gelmeden eski halini sürdürmektedir.¹⁹⁴⁶

Bu olaylar için müvazene çarkı vazifesi gören şey geniş su kütesinden ibarettir, yani hayatın, gıdanın, yağmurun, ılıman iklimin, bitkilerin ve nihayet bizzat insanın hayat kaynağını teşkil eden ‘Su Küre’dir.¹⁹⁴⁷ Allah kâinata su sayesinde hayat vermektedir. Tabiatın aslı su, insanın da aslı su ve topraktır.

Diğer yönden, bilindiği gibi bütün bitkilerin hayatiyeti havada bölünemeyecek kadar az miktarda bulunan karbon dioksite dayanmaktadır, bitkiler âdeta bunu teneffüs ederler. “fotosentez” denilen bu karmaşık kimyasal reaksiyonu basit olarak anlatabilmek için şöyle misal verelim: Ağacın yaprakları akciğer gibidir, bunlar, o inatçı karbon dioksiti güneş ışığında karbona ve oksijene ayırma kudretine sahiptirler. Başka bir deyişle yeşil ağaç yaprağı oksijen gazını çıkarır ve karbonu, ağacın kökleri vasıtasıyla aldığı suyun hidrojeni ile birleştirerek saklar. Tabiat sihirli bir fabrikasyonla bu elemanlardan şeker, selüloz, çeşitli kimyasal maddeler, meyveler ve çiçekler imal eder. Bununla bitkinin hem kendisi beslenir hem de yeryüzündeki bütün hayvanların beslenmesine yetecek miktarı üretir.¹⁹⁴⁸

Aynı zamanda bitkiler bizim teneffüs ettiğimiz oksijen gazını çıkarırlar.¹⁹⁴⁹ Netice olarak öyle anlaşılıyor ki bütün bitkiler, ormanlar, otlar, her yosun parçası, yeşillik ve ekinlerin tümü, bütün bunlar en azından karbondan ve sudan teşekkül etmiştir. İnsanlar ve hayvanlar karbondioksit, bitkiler de oksijen gazı çıkarırlar. Eğer bu karşılıklı değiş-tokuş olmasaydı insan ve hayvan hayat yahut da bitki hayatı eninde sonunda bütün oksijeni veya karbon dioksiti tüketecekti. Bu karşılıklı denge tamamen bozulunca da ya bitkiler kuruyacak ya da insan ölecekti. Yapılan son keşifler neticesinde az miktarda karbon dioksitin insanların ve hayvanların büyük çoğunluğunun hayatı için zorunlu olduğu ve ayrıca bitkilerin de bir miktar oksijen kullandığı anlaşılmıştır.¹⁹⁵⁰

Dünyamızdaki tüm canlı varlıklar fazla miktarda ultra-viole ışınlarından rahatsız olurlar, hatta bu miktar çok fazlalaşırsa canlı varlıkları tahrip eder. Güneş

---

¹⁹⁴⁶ Morrison, *a.g.e.* s. 23-24.

¹⁹⁴⁷ Morrison, *a.g.e.* s. 24.

¹⁹⁴⁸ Furkan, 25/ 49.

¹⁹⁴⁹ Morrison, *a.g.e.* s. 27.

¹⁹⁵⁰ Morrison, *a.g.e.* s. 27-28.

ışınları ile beraber gelen ultra-viola ışınları azalmadan bize ulaşabilseydi, dünyada hayat kalmazdı. Atmosferde bulunan ozon, güneşten gelen bu öldürücü ışınların büyük çoğuluğunu tekrar uzaya geri yansıtır. Ozon tabakası dünyadaki hayatın bir bakıma koruyucusu konumundadır.¹⁹⁵¹

Azot oksijenin yoğunluğunu azaltan ve onu insan ve hayvan yaşayışına uygun hale getiren bir gazdır. Azot da oksijen gibi, atmosferde eksik ve fazla olmayarak tam ihtiyacımız kadar bulunur. Azot, bitkilerin hayat kaynağı, dolayısıyla insan ve hayvanların besinleri olan bitkisel ve hayvansal besin kaynakları olması sebebiyle insanların da gelişim ve tekâmül vesilesidir. Bütün bunlar bize (إِنَّا كُلَّ شَيْءٍ خَلَقْنَاهُ بِقَدَرٍ) “Biz her şeyi bir ölçüde yarattık” ayetinin kâinata yansımaları gösterir.

Azotun toprağa giriş yollarından biri belirli bakterilerin üremesi yoludur. Bu bakteriler, yonca, bezelye, fasulye ve diğerleri gibi baklagillerin köklerinde barınır. Bunlar havadaki azotu alır ve bileşik hale getirir. Bitki kuruyunca bileşik azotun bir kısmı toprakta kalır. Azotun toprağa nüfuz edişinin ikinci yolu da şimşek çakması yoludur. Şimşek atmosferden geçtiği sırada bir miktar azotu oksijenle birleştirir, yağmur da bunu bileşik azot halinde toprağa düşürür.¹⁹⁵² “Şimşek” adıyla Kur’an’da bulunan bir sûre bütün bunların Allah’ın emrinin işleyişini gösteren ayetler içermektedir.¹⁹⁵³

Kur’an’ı Kerim’de Allah göklerde ve yerde bulunanların, güneş, ay, yıldızlar, dağlar, ağaçlar, hayvanlar istisna edilmeksizin mutlak anlamda hepsinin Allah’ın emrine boyun eğdiği, O’nu tesbih ettiği, o’na secde ettiği haber verilmektedir.¹⁹⁵⁴

İnsanlık var olalı insanların düşüncelerinin yoğunlaştığı birkaç konu vardır ki, bunlar “Allah, ruh ve tabiat” konularıdır. İnsanların bunlar hakkında her zaman bir takım inançları kuramaları, bunlara göre şekillenen eylemleri olagelmıştır. İnsan eşref-i mahlûk olma anlamında üst bir anlam işgal etmekle birlikte kendisi gibi yaratıcının eseri olan varlıklarla iyi münasebet kurduğu oranda erdem kazanan bir varlıktır.¹⁹⁵⁵

Kâinattaki düzenin sürmesi ve vakti gelince kozmostan kaosa geçmesi tek yönetici (Kayyûm) olarak Allah’ın ilmi, kudreti ve iradesine bağlıdır ve bu düzen

---

¹⁹⁵¹ Erden, *a.g.e.*, s. 125.

¹⁹⁵² Morrison, *a.g.e.* s. 29-30.

¹⁹⁵³ Ra’d, 13/ 12-13.

¹⁹⁵⁴; Ra’d, 13/ 15; Hâcc, 22/ 18. Rahmân, 55/ 6; Hadîd, 57/ 1; Haşr, 59/ 1; Saff, 61/ 1; Cum’a, 62/ 1; Teğâbun, 64/ 1.

¹⁹⁵⁵ Aydın, Hüseyin, *a.g.e.* s. 59.

Allah'ın tek oluşunun apaçık delilidir. Göklerde ve yerdeki imkân ve nimetlerin insanın emrine verilmiş olması da insan-tabiat ilişkilerinin belli bir denge ve ölçüye dayandığı gerçeğiyle alâkalıdır. Teknolojiyi bu gerçeği yakalamanın bir sonucu saymak mümkündür. Öte yandan evrendeki dengeyi gözetmeyen, tabiatı tahrip ederek üretme-tüketme yarışına giren günümüz insanının yol açtığı çevre felâketinin de bir tür fesat olduğu kabul edilebilir.¹⁹⁵⁶ Bu da “Ekolojik Fesat” olarak adlandırılır.

C. Ekolojik Unsurlar ve Fesat

Ekoloji, Yunanca iki kelimedenden türetilmiş bir kelimedir. Birincisi, ev ve içinde yaşanan mekân anlamında “Oikos” kelimesidir; ikincisi, başka anlamlarının yanında bilgi ve ilim demek olan “Logos” kelimesidir. O halde ekoloji kelimesi, basit sözlük anlamıyla ev bilgisi, mekân bilgisi veya çevre bilgisi demektir. Bu günkü kullanımıyla ekoloji, canlı organizmaların, bitkilerin ve hayvanların tabîî çevrelerindeki hayatını inceleyen bilim dalı olma gibi bir özel anlam, Türkçemize “Çevrecilik” olarak yerleşmiştir.¹⁹⁵⁷

Modern ekoloji teorisyenleri, ölçsüzlüğün yeryüzünde yol açtığı bu fesadın tahlilini derinleştirmek ve bozulan insan-tabiat dengesini yeniden sağlayıcı çözümleri aramakla meşguldür. Bunun yanı sıra ilâhî ölçüleri ve buyrukları doğrudan veya kapalı bir şekilde inkâr eden dünya görüşleri yüzünden fitrî dengeleri alt üst olmuş ve buhrana sürüklenmiş insanlığa, yine inkârcı ve bozguncu başka görüşler lanse edilmektedir.¹⁹⁵⁸ Kur'an'ın ifadesiyle "*Biz ıslah edicileriz*" iddiasında bulunanlarca¹⁹⁵⁹ kurtuluş reçetesi olarak bu düşüncelerin sunulması, yeryüzündeki buhran ve fesadı derinleştirmekten başka bir sonuç doğurmamaktadır.

Allah'ın dinine düşman olan, çeşitli bölgelerde haksız savaşlara, zalimce katliamlara ve barbarca tahribata yol açarak nesilleri ve asırların birikimlerini, emeklerini yok eden, ekonomik hayatı felce uğratan, bozguncu fikir ve duygularla kitlelerin manevî dünyalarını, genel ahlâk ve hukuk ölçülerini tahrip eden

---

¹⁹⁵⁶ Kutluer, İlhan, *Fesad Md, DİA*, XII, 421-422.

¹⁹⁵⁷ Bayrakdar, Mehmet, *Asr-ı Saâdet'te Çevre Bilgisi*, (Bütün Yönleriyle Asr-ı Saâdet'te İslam" içinde), İstanbul, 1994, V, 213.

¹⁹⁵⁸ Kutluer, *Fesad, Md., DİA*, XII, 422.

¹⁹⁵⁹ Bakara, 2/ 11.

ideolojilerin ortak ve belirgin karakteri Kur'anî tabirle 'müfsid karakteri'dir.¹⁹⁶⁰ Bu bozguncu anlayışa sahip karakter, Kur'an'ın fesad ve ifsada dair canlı tasvirleriyle belirgin şekilde vurgulanmaktadır. Buna karşılık Kur'an, ölçülerini kendisinin koyduğu 'sâlih ameller' ile yeryüzünü fert, aile ve toplum planında ıslaha çabalayan sâlih kulların sulh ve salâh istikametindeki misyonunu belirtirken fesad-salâh zıtlığını da açıkça ortaya koymaktadır.¹⁹⁶¹

Dünyanın bugünkü en büyük buhranlarından biri de sosyal ve iktisadî organizasyonun insanı ezmesine yol açan veya bu ezilmeyi önleyemeyen çarpık bir değerler sisteminin her tarafa hâkim olmasıdır. Değer buhranının temelinde insanın psikolojik ihtiyaçlarının geri plâna atılarak maddî değerlerin bütün hayatı sarması olayı vardır. Günümüz Batı Medeniyeti dünyayı kaplama yolunda olduğu için, ona şimdi hâkim olmuş bulunan değer buhranının derece derece her ülkeyi tehdit etmesi bizi bu konuda derin derin düşünmeye zorluyor.¹⁹⁶²

Baş döndürücü bir hızla gelişen teknolojinin hâkim kıldığı değerler, insanı vâsıtasız tatmin eden manevî değerleri zayıflatmaktadır. Manevî sahadaki bu gerilemenin silâh yarışı, milletler ve sınıflararası düşmanlık, sefâlet, zulüm ve işkence gibi belirtileri dünyamızın hâkim manzarası haline gelmiştir.¹⁹⁶³ İnsanlık bu global tehdit karşısında âdeta savunmasızdır. Şu anda bu tehdidin farkında bile değildir. Zira bu gelişmeler tehlike gibi değil sanki insanlığa dünyayı kolaylaştıran yenilikler adına sunulan hizmet görüntüsü vermektedir. Çünkü herşey "*biz ıslah edicileriz*" maskesi altında yapılmaktadır.

İnsan var gücüyle tatmin etmeye çalıştığı hırs ve tamahkârlığına yenik düşerek tabiattaki bu muazzam işleyişi bozmaktadır. Tabiatıta var olması gereken bazı canlıların veya maddelerin yok edilmesi veya azaltılması hem havada, hem toprakta hem de bitkilerde verimsizliğe, kısırlığa ve nihayet yokluğa sebep olmaktadır. Havadaki bir maddenin oranının eksilmesi ya da artması iklim değişmelerine, tabiattaki bir canlının yok edilmesi, başka zararlı canlıların çoğalmasına, dolayısıyla insan hayatının tehlikeye sokulmasına sebep olmaktadır.

---

¹⁹⁶⁰ Bakara, 2/ 205; Kasas, 28/ 76-77.

¹⁹⁶¹ Kutluer, *Fesad, DİA*, XII, 422.

¹⁹⁶² Güngör, Erol, *İslâm'ın Bugünkü Meseleleri*, Ötüken Yay., İstanbul, 1983, s. 85.

¹⁹⁶³ Güngör, *a.g.e.*, s.85.

1. İnsan Unsuru

Çevre unsurunun en başında insan gelir. Çünkü insan, kâinat varlıkları içerisinde farklı bir konuma sahiptir. Allah insanı bütün varlıkların üstünde tutmaktadır.¹⁹⁶⁴ Korunması ve gözetilmesi gereken en önemli varlık insandır. Kâinatın yaratılış ve işleyişine konmuş olan ölçü ve dengenin amacı da insanın huzur ve emniyet içerisinde yaşamasını sağlamaktır.

Bir tarafta dünya nimetlerine boğulmuş, refaha gark olmuş milletler, diğer tarafta ise açlık, susuzluk ve sefalet içerisinde yüzen topluluklar. Her yıl gıdasızlık ve açlık sebebiyle milyonlarca insanın öldüğü bir dünyada yaşıyoruz.¹⁹⁶⁵ Bir yanda, açlıktan kaburgaları sayılan Afrikalı çocuklar ve diğer tarafta yolda yürüyemez hale gelmiş obez insanlar. Şiddet ve savaş mağdurları, fuhuş sektörüne itilenler ya da organları için kesilip satılan çocuklar.¹⁹⁶⁶

Dünya üzerinde soykırımları önleme, çocuk ölümlerini durdurma, çevre katliamına engel olma amacıyla kurulmuş olan “Birleşmiş Milletler” örgütü bugün dünya üzerinde özellikle Müslüman ülkelerde yapılan hiçbir katliam ve soykırıma engel olamadığı gibi sadece çocukları, kadınları ve silahsız insanları katleden İsrail devletini kendini savunma hakkını kullanıyor gerekçesiyle savunabilmektedir.

Dünya, birbirini yiyerek tüketen bir insan pazarına dönmüştür. Gözü dönmüş kapital zihniyet insanı dahi tüketim malzemesi haline getirmiştir. Bunun sebebi insanın servet ve şehvet esiri olmasından başka bir şey değildir. Zira Kur'an bu duruma gelmenin sebebini şu ayetle bildiriyor: “Allah, sizin tövbenizi kabul etmekte istiyor. Şehvetlerine uyanlar ise sizin büyük bir sapıklığa düşmenizi istiyorlar.”¹⁹⁶⁷

Yaygın uyuşturucu ve görünürde 'faydalı' ilaç kullanımı sebebiyle insanın kendi bedeninde ortaya çıkan her türlü genetik bozukluklar ve insanlara yararlı birçok hayvan türünün giderek yok olması. Bütün bunlara, insanın sosyal hayatındaki hızlı bozulmayı ve çürümeyi, cinsel sapıklıkları, suçları ve şiddeti ve son aşamada nükleer dehşeti ilave edebiliriz. Bunların tümü, İnsanın Allah'a ve mutlak manevî

---

¹⁹⁶⁴ İsrâ, 17/ 70.

¹⁹⁶⁵ Karşlı, Hilmi, *Çevre Sorunu ve Kur'an'ın Çevre Öğretisi, DİD*, c. 48, Sayı, 1, s. 94.

¹⁹⁶⁶ Kur, Hüseyin, *Çocuk ve Gençlerde Din ve Ahlâk Eğitimi*, Köprü Dergisi, Yaz 2006, Sayı: 95, s. 1.

¹⁹⁶⁷ Nisâ, 4/ 27.

ahlâkî değerlere karşı umursamazlığının ve bunun yerine, 'maddî ilerleme'yi tek önemli hedef ve değer sayan inançlara tutsaklığının bir sonucudur.¹⁹⁶⁸

Kapitalist dünya hep alma ve her şartta kazanma arzusunda olduğu için, üretim, tüketim ve ticarete insanların ruh ve beden sağlıklarını dikkate almamaktadır. İnsanlara şifa bulma amacıyla üretilen ilaçlar dahi çoğu zaman hiç yoktan virüsler ve hastalıklar icad etmek suretiyle tükettirilmektedir. Bu yolla hem insanlar psikolojik olarak tedirginliğe sevk edilmekte hem de hastalık yaygaraları ile gereksiz ilaç tüketimi yaptırılmaktadır.

Dünyanın bir tarafında ölçsüz ve sınırsızca tüketen ve bu dengesiz tüketim sebebiyle obezite hastalığı ile mücadele etmek zorunda kalan ve sağlığına kavuşmak ve zayıflamak için milyarlarca para harcayan insanlar, dahası ölçsüzce tüketmekten dolayı ölüme kadar sürüklenen obezite hastaları, diğer tarafta yiyecek bulamamaktan dolayı açlık sebebiyle her 1,5 dakikada bir kişinin öldüğü sefil bir dünya var. Bütün insanî değerlerin alt-üst olduğu, dengelerin sarsıldığı, sömürenlerle sömürülenlerin mücadelesi yüzünden sayısız insanın öldürüldüğü bu kavga sebebiyle aynı zamanda tabiat varlıklarının sömürü adına acımasızca yok edildiğine şahit oluyoruz.

Halbuki Kur'an, Allah'ın insanlara nimetleri farklı farklı verdiği, rızkı fazla verilenlerin diğerlerini gözetmesi gerektiğini hatırlatarak¹⁹⁶⁹ toplumda insanlar arası sosyal ve ekonomik bir denge ve adâletin sağlanması gerektiğine vurgu yapmaktadır. Ayrıca Kur'an mal ve sermayenin tek elde dolaşmasına karşı çıkmakta¹⁹⁷⁰ infak, sadaka ve zekât emriyle, toplumun fertleri arasında makul bir sosyal dengenin oluşturulmasını istemektedir. Diğer taraftan bir kısım insanlar aşırı tüketimle hem tabiatı hem de insanları sömürmekte ve dünyanın imkânlarını fütursuzca kullanmakta iken, bir tarafta emekleri ve imkânları sömürülen, böylece açlığa, sefalete ve ölüme mahkûm edilen insanlarla dünya tam bir dengesizlik örneği sergilemektedir.

2. Doğa unsuru

Kur'ân-ı Kerîm'de fesadın geçtiği âyetlerde genel anlam düzen, sistemli bir bütün olarak kavranan âlemin ve toplumun, dolayısıyla ferdin var oluşuna temel olan

¹⁹⁶⁸ Esed, *Kur'an Mesajı*, II, 828-829.

¹⁹⁶⁹ Nahl, 16/ 71.

¹⁹⁷⁰ Haşr, 59/ 7.

fitrî ve tabii denge ile aynı çerçevede ele alınmakta, fesat da bu düzen ve dengenin bozulmasını yahut bu dengeden çıkmayı ifade etmektedir.¹⁹⁷¹ Bu denge ilâhî bir kudret tarafından sağlanmaktadır. Bu dengeyi bozmaya çalışmak veya bozulmasına sebep olmak, Allah'ın koymuş olduğu düzeni bozmaya ve yok etmeye yönelik bir eylem kabul edilir ki, bu aynı zamanda Allah'a bir isyan anlamına da gelir.

Buna göre kozmolojik düzen, bu ölçü ve düzeni koyan yüce kudretin "tevhîdi" ilkesine dayanmaktadır. Yeryüzünde ve evrende tek egemen gücün Allah olması, evrensel düzenin ve barışın yegâne nedenidir. Tüm varlıklar, Allah'ın koyduğu yasalara uygun hareket etmek suretiyle salâh içerisinde olurlar. Yoksa yeryüzünde fesat ortaya çıkar, bütün doğal denge altüst olur.¹⁹⁷²

Günümüzde doğal çevrede meydana gelen olumsuz neticelerin Rûm, 30/ 41. âyet bağlamında değerlendiren M. Esed şu açıklamayı yapmaktadır: "Böylece, günümüzde korkunç bir şekilde -üstelik henüz kısmen- ortaya çıkan doğal çevremizdeki yoğun çürüme ve tahribat, burada 'insanın kendi yapıp-ettiklerinin bir sonucu', yani insanın, kendini tahrip eden -çünkü katı materyalist bir temele dayanan- teknolojik gelişmelerin ve insanlığı daha önce hayal bile edemediği ekolojik felâketlerle karşı karşıya getiren çılgınca faaliyetlerin bir sonucu olarak öngörülmüştür: Toprağın, havanın ve suyun sanayi atıkları ve şehir çöpleri yüzünden dizginlenemeyen bir şekilde kirlenmesi; bitki örtüsü ve denizlerin artan bir şekilde zehirlenip yok olmasıdır.¹⁹⁷³ Nüfus artışı ve göçe bağlı olarak, barınma ve beslenme amacıyla yerleşim alanları, tarihi ve turistik yerler işgal edilmekte, araziler yağmalanmaktadır. Gecekondulaşma, erozyon, orman yangınları, atık sorunları, sağlık sorunları, açlık, susuzluk, hava, su, toprak ve gürültü kirliliği, hatta gelir dağılımındaki aşırı fark, tüketilen doğa ve aşırı nüfus artışı âdeta ekolojik dengenin bozulduğu kentsel çevre ile özdeşleşmiş çevre sorunlarıdır.¹⁹⁷⁴

Bu bağlamda, ürkütücü sonuçlarıyla dünya gündeminde ağırlıklı bir yer tutan ozon tabakasının delinmesi sorununun tam olarak âyetteki ifadeyle örtüştüğünü yani

---

¹⁹⁷¹ Aydın, Mustafa ve Arkadaşları, *Kur'an ve Çağımız*, s. 62.

¹⁹⁷² Aydın ve Arkadaşları, *a.g.e.*, s. 63.

¹⁹⁷³ Esed, *Kur'an Mesajı*, II, 828-829.

¹⁹⁷⁴ Aydın, Hüseyin, Yılmaz Sipahioğlundan nakil, *İnsan Çevre Münasebetine Modern Yaklaşımın Teolojik Kritiği*, Nehir Yay. Malatya, 2003, s. 100-101.

"insanların kendi elleriyle yapıp ettikleri yüzünden" ortaya çıkmış bir bozulma olduğunu da canlı bir örnek olarak görmek gerekir.¹⁹⁷⁵

D. Modern Çağ ve Ekolojik Fesat

Günümüz dünyası ve zihniyet evrenini kuran veya açıklamaya çalışan kavramlar, kökenlerini modernitede bulmaktadır. Batı dünyasında ortaya çıkan ve zamanla bütün insanlığı bir şekilde etkisi altına alan modernlik olgusu, yedeğe aldığı enstrümanlarla, 'geçmiş' ve 'gelecek'in şimdiki zamana endeksli olarak zaman ve mekânın, dolayısıyla tarih, kültür ve kimliğin yeniden kurgulanmasına, estetize edilmesine dayanır. Bu kurgu şimdiki zamanın geçmiş zamanlardan mutlak olarak iyi ve ileri olduğu; gelecek zaman ise daha iyi ve mükemmel olacağına dair bir beklentiyi öngörür. Bu öngörüü meşrulaştıran ideolojik veya bilimsel ön kabuller ise, insan aklı ve eylemlerini merkeze alan yalın bir gerçeklik algısı ve tanımlarını içermektedir.¹⁹⁷⁶

Her ne kadar tabiatın tahribi bir bakıma insanın yaratılışıyla başlamıştır denebilirse de, bunun tabii ve gerekli olmayan bir yolla, tabiatın ve ondaki insan da dahil olmak üzere bütün canlıların varlık ve hayat düzenini tehdit edecek derecede bir hal alması, hiç şüphesiz Batı'daki son yıllarda gelişen sanayi ve teknoloji ile ve onları ortaya çıkaran felsefî ve siyasî düşüncelerin eseridir.¹⁹⁷⁷

Modern çağ insanı her bakımdan özgürlüğü, özellikle de bireysel özgürlüğü vazgeçilemez bir kutsal gibi görmeye başladı. Bu anlayış modern insanda her şeyin sahibi olma ve her şeye hükmedebilme arzusuna doğurdu. Neticede insan, tabiatı da kendisinin mülkü ve özgürlük alanı olarak kabul etti. Sonuçta tabiat onun istediği gibi kullanabileceği, arzu ve isteklerini sorumsuzca ve sınırsızca yerine getirebileceği bir eşya konumuna getirilmiş oldu.

Tabiatla işbirliği yapacak yerde, durmadan onunla çatışan modern insan ile tabiat arasında, topyekün bir dengesizlik vardır. Bu dengesizliğin sebebi insanla Tanrı arasındaki uyumun bozulmasıdır.¹⁹⁷⁸ Bunun için tabiatla barışık olmak ilâhî

---

¹⁹⁷⁵ Heyet, *Kur'an Yolu*, IV, 324.

¹⁹⁷⁶ Akgül, Mehmet, *Türkiye'de Siyasal-Toplumsal Merkezin Değişim Süreci ve Muhafazakârlık*, Marife, Yıl 4, Sayı: 2, Konya, 2004, s. 109.

¹⁹⁷⁷ Bayrakdar, *Tarihte Ekoloji ve Çevrecilik*, V, 218-219.

¹⁹⁷⁸ Uslu, a.g.e. s. 49.

düzenle barışık olmaya bağlıdır. Kur'an'a göre insan tabiatla çatışık değil, barışık olmalıdır. Zira tabiatla çatışma O'nu kendisinin varlık ve birliğine delil kılan Allah ile çatışma anlamına gelir. Beşerî olanın ilâhî olanla çatışması, her hal ve şartta beşerin hezimetini ile neticeleneceğinden ilahî olana tabi olmak en çıkar yoldur.

Şu halde tüm insanlar, gelecek kuşaklara yaşanabilecek bir dünya bıyakma sorumluluğu üstlenerek, artık doğayla savaşmak değil, onunla uzlaşmaya dayalı bir ortak düşünceye varmak zorundadır. Yeryüzündeki yaşamın geleceği de buna bağlıdır.¹⁹⁷⁹

İnsanlığın modern dönemlerde dinden uzaklaşması veya ona lakayt kalmalarının, dinî yaşamdaki çözülmenin ve insanların dinî kurumlardan uzak kalmalarının sebeplerinden birisi, insanların dinî hayatlarını etkileyen önemli faktörlerden sayılan sosyal değişme olgusudur. Bu da genellikle sanayi toplumunun hakim olduğu toplum tiplerinde ortaya çıkan işbölümü ve uzmanlaşma ile ilgilidir.¹⁹⁸⁰ Önceden bütün sosyal kurumlar içiççe bulunduğundan, bilgilerimizin, görgülerimizin ve dünya görüşlerimizin kaynağı esas itibariyle din olduğu gibi, günlük faaliyetlerimizin büyük çoğunluğu din etrafında organize olmuş bulunuyordu. Modern toplumlarda din de artık bir uzmanlık alanı haline dönüşmüştür. Yaşam alanları arasındaki kopukluk insanların her bir ihtiyacını ayrı ayrı kurumlar aracılığıyla gidermesine, dolayısıyla insan ve yaşamın parçalanmasına neden olmuştur. Bu parçalanma sanayileşmiş batı toplumlarında görüldüğü gibi, modernleşmekte olan ülkelerde de yavaş yavaş ortaya çıkmaktadır.¹⁹⁸¹ Dolayısıyla gelinen noktada insanlık inancında tevâhîden uzaklaşmasıyla birlikte kendi toplumsal hayatındaki birliğinden de mahrum olmuştur.

Özerklik insanın kendi yarattığı bir dünya olarak algılanır. Bu özgürlük bireyin kutsal düzendeki statüsünden, konumundan ve örüntülerinden kopuşa denk düşer. Modern insan için tabiat artık üzerinde tefekküre dalınacak bir nesne değildir. Dünyanın yorum dolu bir metin olarak görülmesi sona erdirilmiştir. Bu sayede tabiat, insanın, üzerinde egemenliğini ilân edebileceği, kendi istediği gibi

---

¹⁹⁷⁹ Bozyiğit, Recep, Karaaslan, Tufan, *Çevre Bilgisi*, Nobel Yzy. Ankara, 1998, s. 5.

¹⁹⁸⁰ Güngör, Erol, *İslam'ın Bugünkü Meseleleri*, s. 244; Akgül, Mehmet, *Türkiye'de Din ve Değişim*, Ötüken Yay. İstanbul, 2002, s. 101-102.

¹⁹⁸¹ Güngör, a.g.e., s. 245; Akgül, a.g.e., s. 101-102.

biçimlendirebileceği bir nesnelere yığınına döner.¹⁹⁸² Böyle bir algı Kur'an'da kâinat üzerinde tefekkürü emreden ayetleri inkâr anlamındadır ve küfür ve şirktir.

Ekosistemdeki bu bozulmada geleneksel değerlerin terkedilmesi önemli bir rol oynadı. Çünkü hangi dine mensup olursa olsun, aydınlanma öncesinde insan, tabiata dinî ve geleneksel değerleri referans alarak bakıyordu.¹⁹⁸³ Dolayısıyla canlı cansız bütün varlıkların manevî bir anlamı ve değeri vardı. Aslında bu, geleneksel insanın kendine, hayata ve varlığa bakışıyla, kısaca hayat felsefesiyle doğrudan ilişkili idi. Çünkü onun hayatında kutsalla ilişkili olmayan bir şey yoktu. Geleneksel dinî referanslar, insanla diğer varlıklar arasında temel değerleri oluşturuyor; onlarla barış içerisinde yaşamasını sağlıyordu.¹⁹⁸⁴

Modern-Çağdaş anlayışın doğal bir sonucu olan 'ekonomik ve teknolojik ilerleme' beraberinde yeni bir dizi zorluk ve sıkıntılar da getirmiştir. Ekolojik problemlerin seküler/ din dışı bir dünya görüşü güdümünde, tabiatı fethetme görevi yüklenmiş bir bilim anlayışı, ilerlemeci ideoloji, durmadan ve sınırsız üretmeyi hedef alan bir teknolojik ve aynı zamanda ekonomik gaye ile doğup bu günlere gelmiş olması konunun merkezini oluşturuyor.¹⁹⁸⁵

Materyalizm, bilincin maddeden bağımsız olarak düşünülmemeyeceğini ileri süren bir dünya görüşüdür. Varlığın bilinci belirlediğini iddia ederken Marx bununla, bilinç ile maddî olan arasında esas itibarıyla karşılıklı bir ilişki olduğunu fakat sonuç olarak toplumda maddî üretim biçiminin yaşamı organize ettiğini söyler. Marx, bir toplumun sosyo-ekonomik şartlarının düşünceleri, kültürü, dünya görüşlerini ve yaşam biçimlerini belirlediğini savunur ve ekonomik süreci temel belirleyici olarak gösterir. Zira ona göre insanlar, toplumsal üretimdeki yerlerine bağlı olarak bir dünya görüşü geliştirirler.¹⁹⁸⁶

Modernizmde araçlar birer gaye haline gelmiş, ilim ve teknoloji artık çevreye adapte edilmediği gibi insanın hizmetinde olmaktan da uzaklaşmıştır. Bir anda şehirleri haritadan silebilecek seviyede güç kazanımını doğuran bilimin endüstrileşmesi, insanı topyekün bir felaketin eşiğine getiren potansiyel tehlike

---

¹⁹⁸² Aydın, Hüseyin, *Ekolojik Sorunlar*, s. 52.

¹⁹⁸³ Aydın, Hüseyin, *a.g.e.*, s. 43.

¹⁹⁸⁴ Karşlı, *a.g.m.*, s. 95.

¹⁹⁸⁵ Kutluer, İlhan, *Erdemli Toplum ve Düşmanları*, İstanbul, 1996, s. 162; Aydın, *a.g.e.* s. 186.

¹⁹⁸⁶ Richter, Rudolf, *Sosyolojik Paradigmalar*, Çev. Necmettin Doğan, Küre Yay., İst., 2013, s. 69.

sinyalleri vermeye başlamıştır. Modernizm, çölün kumlarının veya bataklıkların pınarları yuttuğu gibi insanı bataklığında yutuyor.¹⁹⁸⁷

Fazlurrahmân'a göre teknolojiye gizli bir tehlike vardır. Ahlâkî temellerden yoksun bırakılan teknoloji “insanı öylesine miyoplaştırır ki, sadece bu dünyayı düşünür, oraya dalar gider ve Kur’an-ı Kerim’in ifadesiyle “öteyi” yani işlerin sonunu gözden kaçıır, ahiret hayatındaki sorguyu unutursunuz.¹⁹⁸⁸ Önce atom bombalarını yığar, sonra bunları ne yapacağını düşünür. Dünyanın olduğundan daha farklı hale getirilebileceği temel varsayımına dayanan teknoloji, bir anlamda değiştirme bilgisidir. İnsan bir kere “eşyayı değiştirme” yeteneğini kendinde tecrübe ettiği zaman onun sorgusuz kabul edebileceği hiçbir şey kalmaz. Hatta insan hayatına anlam veren bütün değerler de bundan nasiplerini alır ve dinî-ahlâkî içerikten yoksun böyle bir teknolojik zihniyet kendisini kendi kanunu addeder.¹⁹⁸⁹

Çılgınca yürütülen üretim-tüketim çarkının doğaya verdiği zarar, çevreciliğin modernizme yönelttiği en önemli eleştirilerden birisidir. Diğer yandan bugün çevrecilik uluslararası işbirliğine ve mücadeleye dünden daha çok muhtaçtır. Uluslararası işbirliklerinin istenen seviyeye gelmesini engelleyen önemli etkenlerden biri milliyetçi diktatörlüklerdir.¹⁹⁹⁰ Marx’a göre, kapitalizmin geliştiği ülkelerde palazlanan burjuvazi, kendi ekonomik davranışlarına meşruluk sağlamak ve üst-yapısal engelleri ortadan kaldırmak için kendi anlayışına uygun bir dinsel öğreti geliştirmiştir.¹⁹⁹¹ Modern anlayış yaptığı tabiat katliamına dinî bir kılıf uydurmuştur.

İslam bu sorunu Müslümanların evrensel buluşması olarak kabul edilen hac ibadetiyle, müntesiplerine ibadet motivi ile bezenmiş bir çevre ahlakı öğreterek çözmektedir. Neticede İslam müntesipleri için çevre ve tabiat hiçbir çağda probleme dönüşmemiştir. Çünkü Kur’an her hal ve şartta “*İyilik ve kötülükten sakınmada dayanışmayı, kötülük ve düşmanlıkta ayrışmayı*” telkin etmiştir.¹⁹⁹² Bu anlayış, Müslümanları hem insana hem de tabiata kötülük etmekten uzak tutmuştur.

---

¹⁹⁸⁷ Aydın, Hüseyin, *a.g.e.* s. 83-84.

¹⁹⁸⁸ Kıyamet, 75/ 20-21.

¹⁹⁸⁹ Çiftçi, Adil, *Bir Sosyolog Olarak Fazlur Rahman*, (İslam ve Modernizm Fazlur Rahman Tecrübesi Sempozyumu), İstanbul, 1997, s. 60; Aydın, Hüseyin, *a.g.e.* s. 53.

¹⁹⁹⁰ Aydın, Hüseyin, *a.g.e.* s. 58.

¹⁹⁹¹ Canatan, Kadir, *Bir Değişim Süreci Olarak Modernleşme*, İnsan Yay, İstanbul, 1995, s. 127.

¹⁹⁹² Mâide, 5/ 2.

Modern zamanların ahlâk ve erdemlerin bilimsel ilerleme ile paralel irtifa kazandığı gibi üzerinde düşünülüp tartışılmamış garip önyargıları vardır. Kendinden önceki devirleri karanlık dönemler olarak küçümser. Modern insanın cehalet ve kötülüğün tüm dünyayı esir aldığını sandığı devirlerde yaşayan peygamberler halen insanların en çok saygı duyduğu ve özendiği insanlardır. Bu peygamberlerin erdemleri, ahlâkî tavırları bir sosyal çevrede gerçekleşmiş, büyük topluluklar onları örnek alarak hayat sürmüşlerdir.¹⁹⁹³

E. Kur'an ve Ekolojik Denge

Kur'an'ı Kerim'in kâinatla ilgili olarak ısrarla üzerinde durduğu konulardan birisi de, kâinatın işleyişindeki ölçü ve düzen yani ekolojik dengedir. Yaratılmış her şeyin bir ölçü, düzen, adalet ve denge içinde yaratıldığına sürekli vurgu yapılmaktadır. Kur'an özellikle, kâinatta var olan bu ölçü ve dengeyi Allah'ın koyduğunu belirtmekle,¹⁹⁹⁴ bunun ilâhî bir ölçü olduğuna dikkat çekmektedir. Allah insandan tabîî çevresini ve kâinatı korumasını, onların dengesinin bozulmamasını istemektedir. Aksi takdirde, bundan bizzat insanın kendisinin zarar görecektir.

Allah Kur'an'da ölçü ve denge için "vezn" kelimesini kullanmaktadır. Rahmân suresinde ilgili ayetlerde geçen "vezn" kelimesi, bunlardan önceki ve sonraki ayetlerin konusuyla bağlantılı olarak değerlendirildiğinde, bu kelimenin denge, tabîî veya ekolojik denge olduğu kendiliğinden ortaya çıkar. Çünkü önceki ayetlerde, ay ve güneşin belli bir hesap yani ölçüye göre yaratıldığı anlatılmaktadır. O halde ayetlerde geçen "vezn" kelimesini, tartı ve terazi ile karşılamak yetersiz kalıyor. Vezn, maddî manâda ölçü ve terazi anlamına gelirse de, ayetlerin öncesiyle ve sonrasıyla ilgisinden bu mananın uygun olmadığı kendiliğinden ortaya çıkmaktadır. Vezn kelimesi mecâzî anlamıyla bu ayetlerin konteksinde "tabîî denge" veya "ekolojik denge" anlamında olabilir.¹⁹⁹⁵

Başka bir ayette de "kader" kelimesi bu anlam için kullanılmıştır. "*Şüphesiz biz her şeyi belirli bir ölçüde yaratmışızdır.*"¹⁹⁹⁶ Bu ayette "kader" kelimesi belirli

---

¹⁹⁹³ Aydın, *a.g.e.*, s. 66.

¹⁹⁹⁴ Hicr, 15/ 19-21; Kamer, 54/ 49, Enbiyâ, 21/ 32-33; Yâsin, 36/ 38.

¹⁹⁹⁵ Bayraktar, *a.g.e.*, s. 40-41.

¹⁹⁹⁶ Kamer, 54/ 49.

sayısal ölçü demektir.¹⁹⁹⁷ O halde, önceki ayetlerde geçen “vezn” kelimesi, kâinatta keyfiyet açısından bir tabîi denge olduğunu bildirirken, bu ayette geçen “kader” kelimesi ise, kemiyet açısından da bir denge olduğunu belirtiyor.

Tüm evrende yer alan değişik türden âlemler ile göklerin, yıldız ve gezegenlerin aralarındaki mesafeler ile bunların sayıları, yaratılış öncesinde belirlendiği gibi her varlığın kendi bünyesine ait uzunluk, yükseklik ve derinlik boyutu ile ağırlığı, çekim ve değer güçleri de yine yaratılmadan önce takdir edilip belirlenmiştir. Her varlığın ve her canlının, bulunduğu ortama göre, şekil ve hacmi belirlenmiş ve o, yaratılış gayesine uygun belli bir hareket, davranış ve oluşum içerisine sokulmuştur.¹⁹⁹⁸

Yani kâinat hem nicelik, hem de nitelik açısından bir denge ve harmoni içerisindedir. Bunlardan kâinatta hem varlıkların ağırlık, hacim ve sayı bakımından birbirlerinin diğerlerine oranla bir denge içinde bulunduğunu anlıyoruz, hem de sayıları ne olursa olsun, birbirleriyle keyfiyet açısından bir düzen ve uygunluk içinde irtibatlı olduğunu görüyoruz.¹⁹⁹⁹

Tabiatta varlıkların sayısal oranlarında bir denge söz konusudur. Varlıkların yaratılışında taşıdıkları nitelikler ise birçok yönden biri diğerini tamamlar. Yukarıda geçen ölçü ve denge ile ilgili ayetler buna işaret eder.²⁰⁰⁰ Tüm varlığa konan hassas denge ve eşsiz hesaba Kur’an, gök cisimlerinden örnekler vererek, dikkatlerimizi oraya şöyle yönlendirir: “*Güneş ile ay bir hesaba göre (hareket etmekte) dir.*”²⁰⁰¹ Galile “Tanrı evreni matematik dilde yazdı” derken evrendeki her varlığa damgasını vuran mükemmel ölçüye işaret etmek istemektedir. Birçok tefsirde “ölçü” anlamıyla ifade edilen “kader” kelimesi, Allah’ın takdiri olarak ele alınmaktadır.²⁰⁰² Genel bir bakışla ele alındığında bu ayetlerden, var olan her şeyin bir nizâm / ölçü ile hareket ettiğine işaret edildiği anlaşılır.²⁰⁰³

---

¹⁹⁹⁷ Râgıp el-İsfahânî, *el-Müfredât*, s. 596.

¹⁹⁹⁸ Yeniçeri, *a.g.e.*, s. 148.

¹⁹⁹⁹ Bayraktar, *a.g.e.* s. 41.

²⁰⁰⁰ Aydın, Hüseyin, *a.g.e.*, s. 175.

²⁰⁰¹ Rahmân, 55/ 5.

²⁰⁰² Aydın, Hüseyin, *a.g.e.*, s. 176.

²⁰⁰³ Zerkânî, Muhammed Abdülazîm, *Menâhilu'l-İrfân fî Ulûmi'l-Kur'ân*, Beyrut, 1996, II. 281.

Yüce Allah kâinattaki bütün varlıkları öylesine orantılı, uyumlu ve fevkalâde bir ölçü içinde yaratmıştır ki, Yaratıcı'nın bu güzel, muhteşem tanzimi karşısında insan hayran kalmaktadır.²⁰⁰⁴

Allah'ın tabiatta var olan bu olguları bu şekilde belirlemesi bir kaderdir (emir ve ölçü). Bu olgular, kaderlerine ters bir şekilde hareket edemezler, yani belirlendikleri hareket tarzının dışına çıkamazlar. Bunu Allah Kur'an'da: “*Ne güneş aya yetişebilir, ne de gece gündüzü geçebilir. Her biri bir yörünge üzerinde akıp giderler.*”²⁰⁰⁵ Ayyette ifae edildiği şekliyle, bunun güneş yahut ay için belirlenmiş bir “kader” olup, bunun aksine hareket etmelerinin mümkün olmadığını ortaya koyar.²⁰⁰⁶ Dolayısıyla Allah'ın koyduğu ölçü ve ve emirle hareket eden kâinat varlıklarının bu çizgiden çıkmasına da izin vermez.

F. Hz. Peygamber ve Ekolojik Denge

Hz. Peygamber, zaman içerisinde önemini maalesef yitirmiş ve hatta unutulmuş, bizim “Ekolojik Sünnet” diye nitelendirdiğimiz çevrecilik ile ilgili öğretisi ve tatbikatıyla ortaya koyduğu örnekliği var ki, hepsi bugün dünyadaki çevrecilerin çevre meselelerinin çözümü için getirdikleri önerilerle benzerlik arz etmektedir.²⁰⁰⁷

Kur'an'ı Kerim'i tefsir ve beyan eden Hz. Peygamber, Kur'an'ın getirdiği tabiat ve çevre anlayışını söz ve davranışlarıyla ortaya koymuştur. Modern çağın kapitalist ve materyalist anlayışı kazanma adına ağaç katliamı yaparken Hz. Peygamber ısrarla ağaç dikmeyi tavsiye ve teşvik etmiştir. “*Bir Müslüman ağaç diker ve bunun meyvesinden insan, ehli veya vahşi hayvan veya kurt kuş yerse, onların yediği o ağacı diken için sadaka sayılır.*”²⁰⁰⁸ Bu anlamda ağaç diken diktiği ağaçtan elde edilen ürün miktarınca mükâfat kazanır.²⁰⁰⁹

İslam her bakımdan insanların faydasına ve salahına olan amel ve eylemleri övmekte ve teşvik etmektedir. Örneğin bir Hadis'te yedi şeyin insan ölse de amel defterine işlenmeye devam edeceğini haber verirken “*halkın istifadesi için akıtılan*

²⁰⁰⁴ Altıntaş, Hayranî, *Kur'an ve Estetik*, A.İ.F.D. Cilt: 18, Ankara, 1970, s. 60-61.

²⁰⁰⁵ Yâsîn, 36/ 40.

²⁰⁰⁶ Düzgün, Şaban Ali, *Din Birey ve Toplum*, Akçağ Yay. Ankara, 1997, s. 34.

²⁰⁰⁷ Bayrakdar, *Asr-ı Saâdet'te Çevre Bilinci*, (“Bütün Yönleriyle asr-ı Saâdet'te İslam” içinde) v, 221.

²⁰⁰⁸ Buharî, *Edep*, 27; Müslim, *Musâkât*, 10.

²⁰⁰⁹ Müslim, *Musâkât*, 7-8.

su, açılan su kuyusu, dikilen ağacın da bunlardan olduğu bildirmiştir.²⁰¹⁰ Öyle ki, kıyamet vakti olsa dahi elinde imkânı olan ağaç diksin²⁰¹¹ demek suretiyle, bu sorumluluğun şartlar ne olursa olsun yerine getirilmesi gerektiğine işaret edilmiştir.

Hiz. Peygamber'in bu konudaki teşvik ve tavsiyeleri, ağaç dikmeyi sadaka olarak vâsıfıetmesi, hem çevreyi yeşillendirme hem de insan ve hayvanların istifade edeceği ürünler elde etmeye yöneliktir."²⁰¹² Bununla, hem insanın, hem hayvanların hem de bitki ve ağaçların hayatına ve korunmasına önem verdiğini ortaya koymuştur.

Hiz. Peygamber'in bu köklü çevre şuuruna sahip olmasının Kur'an kaynaklı bir çevrecilik anlayışı olduğu açıktır. Kur'an'ı Kerim'in genel "İslâmî Ekoloji" ve "Ekoljîk Sünnet" anlayışının temel dayanağının Kur'an olduğu unutulmamalıdır. Kâinattaki canlı-cansız varlıklardan birçoğunu çeşitli vesilelerle zikreden Kur'an onların: "Belirli bir ölçü ve dengeye göre yaratıldıkların, her şeyin insan için olduğu, fakat onları israf etmeyi yasaklamakta;"²⁰¹³ insanın özellikle maddî varlığı onlardan (su, toprak gibi) ve onlarla kaim olduğu bildirilmektedir. Ayrıca insanın siyasî, iktisadî, dinî, ahlâkî, davranış ve anlayışının özelliklerine göre, çevreye doğrudan veya dolaylı olarak müsbet veya menfî etkisinin olduğu açıklanmıştır.²⁰¹⁴

Hiz. Peygamber'in günümüzde şehirciliği ilgilendiren karar ve uyarıları, binalarda sundurmaların komşu mahremiyetini ihlâl edici çıkıntılar oluşturulmasını bir fitne unsuru olarak görmesi, şehir planlamasında evlerin arasında belli bir mesafenin şart koşulmuş olması, O'nun şehircilik anlayışındaki hassasiyetini gösterir.²⁰¹⁵

---

²⁰¹⁰ Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 5/ 415.

²⁰¹¹ Buhârî, *el-Edebü'l-Müfred*, Kahire, 1379, s. 168.

²⁰¹² Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 4/ 61, 5/ 374.

²⁰¹³ En'âm, 6/ 141.

²⁰¹⁴ Bayrakdar, *Asr-ı Saâdet'te Çevre Bilinci*, V, 233; Aynı Yazar, *İslam ve Ekoloji*, s. 29-49.

²⁰¹⁵ Yeniçeri, Celal, Hiz. Peygamber'in Çevreciliği, Spor Etkinlikleri ve Kur'an'da Çevrecilik, Çamlıca Yay., İst 2009, s. 28-29.

II. TABİAT ÜZERİNDEKİ FESADIN SEBEPLERİ

A. İnsandaki Hırs

İnsanın psikolojik özellikleri, ondaki olumsuz karakter yapıları insanı fesada sürüklemektedir. İnsanların Allah'a ortak koşmaları, birbirlerine zulmetmeleri ve maddî ihtirasları sebebiyle, ekolojik dengeyi bozmaları karada ve denizde fesada sebep olmuştur.

Çevre kirlenmesi pek çok hastalığa, bitki örtüsünün yok edilmesi ile heyelan ve sel felaketlerine sebep olmakta; insanlar kendi elleriyle yaptıklarının cezasını çekmektedir. Alabildiğine süren ve hak-hukuk tanımayan hâkimiyet alanını genişletme ve başkalarının zenginliklerini sömürme hevesi, tarihte eşi görülmemiş savaş ve yıkımlara sebep olmuştur. Tabiat ve çevre tahribatı sadece günümüz nesillerini değil, gelecek nesilleri de tehdit eder duruma gelmiştir.²⁰¹⁶

Hevâlarına teslim olan ve hırslarına yenik düşenler, insanların zarar görmelerine, tabiatın tahrip edilmesine, canlıların ölmesine, insan ve çevre sağlığına hiç aldırmazlar. Bu duygu, onları, bilinçsizce ve insafsızca sadece kazanmaya ve ölçüsüzce tüketmeye sevkeder. İşte fesatçıların en önemli özelliği böylesine bir tahribattır. Hırs ve tamahına yenik düşen servet yığıma heveslisi kapital zihniyetli insanlar, tabii düzenin bozulması, estetiğin yok olmasına doğallığın kaybolmasına hiç aldırmaz etmeden kuleler dikmeye devam ediyor. İnsanların hayatını hiçe sayarak çeşitli hastalıklara sebep olan katkı maddelerini yiyeceklere katmaktan, hormonlu gıdalar satmaktan çekinmiyorlar. Aldatıcı reklamlarla en sağlıksız yiyecekleri cazibeli sunumlarla sevdirmeye böylece neslin biyolojik sağlığını da bozuyorlar.²⁰¹⁷

Modern çağda yeni bir insan tipi ortaya çıkıyor. Kabına sığmayan, dünyayı daha yakından tanımaya çalışan, zenginlik kaynaklarına ulaşmak için büyük riskleri göze alarak denizlere açılan, yeni yollar, kıtalar keşfeden bir insan tipi. Bu dönemde başlayan reform hareketleriyle de insanların maddî hırslarına engel olan dinin

²⁰¹⁶ Şimşek, *Hayat Kaynağı Kur'an Tefsiri*, IV, 130.

²⁰¹⁷ Bakara, 2/ 205; Şu'arâ, 26/ 146-152.

sınırlandırmaları ortadan kaldırılıyor.²⁰¹⁸ Maddî olana hırsla saldırı, manevî olandan hızla kaçış ise insan için huzur arayışında bir çıkış kapısı olarak görülüyor.

Bu dönemde ilâhî olandan kaçış ve maddî olana bir yöneliş söz konusu. İşte, kâinatın profanlaştırılması veya evren anlayışına geçiş, bu yolda önemli bir mesafe katedilmesini sağlamıştır. İnsanın maddî hırsları meşru görülmüş, dünya ise kutsal sayılmaz olmuştur. Çok tabiidir ki, böyle bir durumda artık dünyayı insandan koruyacak hiçbir engel kalmamış yani dünya savunmasız bırakılmıştır.²⁰¹⁹

Modern insan, kim olduğunu unutmaya başladığı gün yaktığı ateşte kendi ellerini de yakmıştır. Doğal çevre üzerinde egemenlik kurmak için ruhunu satmakla, çevreyi kontrol etmenin, çevreyi boğmaya dönüştüğü ve ardından yalnızca çevreyi öldürmekle kalmayıp, intiharı da getiren bir durum yaratmıştır.²⁰²⁰

Dünya üzerinde meydana gelen savaş, saldırı ve işgallerin çoğunlukla sebebi varlıklarını artırmak, geleceklerini garanti altına almak, arazi, hammadde, enerji ve gıda maddelerini endişe etmeyecekleri ölçülerde çoğaltmak ve stoklamaktır. Bu yüzden işgalci ülkeler işgal ettikleri yerde yaşayan insanların canlarını, mallarını ve namuslarını hiçe sayarak öldürebilmekte, yok edebilmektedirler. Bu doyumsuzluk ve sorumsuzluk insanları her türlü fesada götürebilmekte, insan kötülük etmede hiçbir sınır tanımamaktadır.

İnsanın kendisini unutmaması ya da kendisine gözlerini kapatması, ürettiği teknolojinin baş döndürücü büyüyle gözlerinin üstüne çekilen gurur ve kibir perdesinin engellemesiyle, her yerde ve her durumda görmesi kaçınılmaz olan en büyük ve yegâne “Hakikat”i göremez olmasındandır.²⁰²¹ Elde ettiği teknolojik güce dayanıp, yeryüzünün mutlak hâkimi olarak kendisini gören modern insan, böylece göğe isyan etmiş, kalbin ışığına değil de, hizmetine girmiş insan aklının, duyuların verilerini elekten geçiren gücüne dayalı bir bilim yaratmıştır.²⁰²²

Modern bilim ve onunla organik bir bütün oluşturan felsefe endüstri, medeniyetimizde profan bakış açısının en mükemmel ifadesidir. Modern bilimin dünya görüşü hem prensip itibarıyla hem de fiiliyatta gözlenebilen, tasvir edilebilen

---

²⁰¹⁸ Uslu, *a.g.e.* s. 72.

²⁰¹⁹ Uslu, *a.g.e.* s. 72-73.

²⁰²⁰ Seyyid Hüseyin Nasr, *İslâm ve Modern İnsanın Çıkmazı*, Terc. Ali Ünal, İnsan Yay. İstanbul, 1975, s. 16.

²⁰²¹ Haşr, 59/ 19.

²⁰²² Nasr, *a.g.e.*, s. 18.

ve doğalarının izin verdiği kadarıyla ölçülebilen şeylerle sınırlıdır. Bilgiyi insanın çevresi üzerinde daha çok hâkimiyet kurması ve daha ekonomik, daha bol ürünler meydana getirmek yolunda kullanmayı amaçlar.²⁰²³

Çevre sorunlarının doğuşunda, insanların kıt kaynaklardan sağladıkları kazancı maksimumlaştırma eğiliminin de payı vardır. Bir malı en ucuz maliyetle üreterek kârını yükseltmek isteyen üretici, oluşan üretim artıklarını önleme ve yok etmenin çevreye olan sağladığı faydaları hesaba katmaktan genellikle kaçınmıştır.²⁰²⁴

Ülkeler dünyanın en büyük kentine, en büyük işletmesine, en büyük barajına ve en büyük gökdelenine sahip olmakla övünürler. İnsanlar her şeyin en büyüğünü ele geçirmek için sonu gelmez bir yarışa girerler.²⁰²⁵ Bütün bunlar, daha çok araç, daha çok yakıt sarfıyatı, daha çok hava kirlenmesi, daha çekilmez hale gelen trafik ve bu yoğunluk içerisinde sinir, stres, saldırganlık, neticede pek çok hastalık demektir.

Her alanda görülen büyümenin dinamiğini; insanın sonsuz kabul edilen ihtiyaçlarını tatmin etmek için doymak bilmez bir tutku sarılması oluşturmaktadır. Günümüzün eğitim düzenini, bilim ve teknoloji politikasını, tutkularına hırsla sarılmış insanın tavır ve değerleri biçimlendirmektedir. Bunun içindir ki, işletmeler, kentler, bütçeler, silahlanmaları her geçen yıl biraz daha büyümektedir. Büyümenin itici gücü: Kâr sağlama gayreti ile birlikte, iktidar olma, egemenlik sınırlarını genişletme arzusudur.²⁰²⁶

Bu gelişmeler, Bakara 2/ 205. Ayette bahsedilen, hâkimiyet ve iktidarı ele geçirdikten sonra, ekonomiyi bozmaya, tabiatı tahrip etmeye, nesli eğitim yoluyla ölçü ve sınır tanımaz bir hırsla donatmak suretiyle hem kendisini hem de çevresini bozma eğiliminde yetiştirme idealinin böylece gerçekleşmiş olacağına işaret etmektedir. Bu hedefle yetişmiş nesil, kazandığı bilimsel donanımı, elde ettiği maddî ve teknolojik imkânları, tamahkâr arzularını doyurmaya kullanacaktır. Gerçekten de vahiy bilinmeden, insan, insan bilinmeden de insana uygun bir medeniyet oluşturmak mümkün değildir. İnsanı dikkate almayan, onun fitrî özelliklerini hesaba katmayan devlet ve medeniyet, insanı mutlu ve memnun etmeye yetmemiştir.

---

²⁰²³ Aydın Hüseyin, *a.g.e.* s. 80.

²⁰²⁴ Dura, Cihan, *Çevre Sorunları ve Ekonomi*, TÇSV Yay. B.y.y,Trsz. S. 76.

²⁰²⁵ Gürdoğan, Ersin, *Kirlenmenin Boyutları*, İnsan Yay. İstanbul, 1989, s. 26.

²⁰²⁶ Gürdoğan, *a.g.e.* s. 26.

Profan (Allah inancına karşı saygısız olan) bilim, yığınların sırf maddî ihtiyaçlarının karşılanmasını üstlenmiştir ve görüldüğünden fazla bir şey değildir. Ölçülebilen ve sadece dogmatik aklın belirlediğinin dışında hiçbir gerçek yoktur. Ahlakî eksenden uzak, üstelik hınç dolu bir inançsızlık üstüne kurulmuş böyle bir bilimsel çatı, nesnelerin bizi götüreceği uzak manalardan ziyade, onların kabuklarıyla ve kemiyetleriyle uğraşmaktadır. Manâ ve nitelikten tamamen uzaktır.²⁰²⁷

Batı bilim ve teknolojisi, yapmaktan daha çok yıkmada, yaşatmadan çok öldürmede ve hayatı kendilerinin dışındakiler için yaşanmaz kılmada başarılı gözükmektedir. Savaşla beslenen bilimsel ve teknolojik gelişmenin kaynağında kan, dehşet ve korku vardır.²⁰²⁸

Bilim, bizim tabiatın sırlarını keşfetmemizi sağlayan bir araç iken, tabiatta bilinmeyen sırlar varsa bizim de bilim gibi bir silahımız var mantığı ön plana çıkmıştır. Tabiata yönelik bir savaş yürütmek insanın kendi sonunu hazırlamasıdır. Bu düşünce insanı hükmetme, malik olma ihtirasları peşine düşürmektedir. Sonunun hüsrân olduğu açık olan bu mücadele, âdeta tabiattan intikam alma gibi bozuk, sapkın bir hırs ve hevesin yansımasıdır. Tabiatı yapılacak değişiklikler ve tasarruflar öç alma sapkınlığına kadar götürülünce tabiatdaki saflık, uyumluluk ve uyumluluğun bekası düşünülemez.²⁰²⁹

Şüphesiz insan elinin erişemediği tüm evrende Allah'ın hükmü geçerli olduğu için, tam bir denge egemendir. İnsan bu dengeye uyacak şekilde yaratılmıştır. Eğer ilâhî hükmün işaret ettiği hikmete uygun davranır, hayatı boyunca hikmetin izini takip ederse, hem kendi dengesini ve hem de içinde yaşadığı tüm evrenin dengesini bozmadan bir hayat yaşayabilir. Aksi takdirde, tüm varlığın özünde dengeli bir şekilde bulunan ilâhî hükümleri göz ardı ederek, dar ve kısıtlı bilgi ve hevâsına göre kendinden yeni hükümler icat ederse tüm dengeleri alt üst etmiş olur.²⁰³⁰

İnsan sınır tanımaz bir şekilde kalkınma ve büyüme sevdasına kendisini kaptırdı. Bilimsel ve teknolojik ilerleme, bir araç değil amaç haline geldi. Ancak herşey insanın saâdeti için ve insan buna koşarken, doğal çevresinde açtığı tahribat sebebiyle nerdeyse kendi saadetinden de olacak bir hale geldi. Sınırsız

---

²⁰²⁷ Kılıç, Sadık, *İslam'da Sembolik Dil*, İnsan Yay. İstanbul, 1995, s. 95-96.

²⁰²⁸ Gürdoğan, a.g.e. s. 25.

²⁰²⁹ Aydın, Hüseyin, a.g.e. s. 85.

²⁰³⁰ Düzenli, a.g.e., s. 72-73.

büyüme ve gelişme adeta insanın kutsadığı bir değer haline geldi. O kadar ki, gelişme, ilerleme ve tüketme hırısı, gelecekte kendisini bekleyen helâk edici tehlikeleri görmesine mani oldu; sonunun nereye varacağı tahmin edilemedi.²⁰³¹

İnsanın, sonunun nereye varacağını hesap edemeyeceği bu hırsının peşine düşmesini Hz. Peygamber s.a.v. misâl ile anlatırken şöyle buyurmuştur: “*Bir koyun sürüsü içine salıverilen aç kurdun sürüye vereceği zarar, kişinin mal ve mevki hırsının dinine vereceği zarardan daha şiddetli (efsed) olamaz.*”²⁰³² Yine başka bir Hadis’te “*Ameller kap içindeki sıvılar gibidir, dibi güzelse üstü de güzel olur, dibi bozuksa, üstü de bozuk olur.*”²⁰³³ Hadislerin her ikisinde de insanın içinde var olan bozulmayı ve bu durumu ifade için ‘fesad’ kelimesinin kullanılmış olması dikkatimizi çekmektedir. İnsanın içindeki (niyetindeki) bozukluk tabii olarak dışına da bozukluk veya kötülük olarak yansıyacak, davranış olarak ortaya çıkacaktır. Bunu ifade anlamında Peygamber (s.a.v.) insan kalbinin bütün davranışların adeta merkezi durumunda olduğunu belirtmek için demiştir ki: “*Dikkat edin! Bedende öyle bir et parçası vardır ki, o sağlıklı (salâh) olduğu takdirde bütün beden sağlıklı (salâh) olur; bozulduğu (fesedet) takdirde bütün beden bozulur (fesedet). Dikkat edin o et parçası “kalp”tir.*”²⁰³⁴ Kalp bütün duyguların ve davranışların merkezidir. Onun için kalpteki bozulma hem düşüncelerin hem de davranışların bozulmasına sebeptir. Kur’an “tefakkuh”un (derin ve ince anlayış) merkezi olarak kalbi gösterdiği gibi²⁰³⁵, Kur’an’ın tedebbürüne engel olarak da kalplerin kilitlenmesini sebep gösterir.²⁰³⁶

Kur’an dünya ve dünyalığa olan hırısı sebebiyle şeytanın, peşine taktığı kendi hevasına uyan ve böylece kendisine verilen ayetlerden sıyrılarak hüsrana sürüklenen bir kişinin düştüğü durumu ibretlik ve örnek bir sapma olarak vermektedir.²⁰³⁷ Ayetler, insanı dünyalık hırsının nasıl bir fesada götürebileceğine ışık tutması bakımından son derece ilgi çekmektedir.

Yeni bilimler daha çok verimlilik, daha çok kâr amacıyla teknolojiyi sınır ve ölçü tanımaz bir biçimde büyütürken başta insanı ve bütün üretim sistemlerini kendi

²⁰³¹ Karşlı, İ. Hilmi, *Çevre Sorunu ve Kur’an’ın Doğal Çevre Öğretisi, DİD, C. 48, Sayı. 1, Ankara, 2012, s. 94*

²⁰³² Dârimî, *Sünen, "Rekâik", 21; Tirmizî, Sünen, "Zühd", 43.*

²⁰³³ İbn Mâce, *Sünen, "Zühd", 20.*

²⁰³⁴ Buhârî, *Sahîh, "İmân", 39.*

²⁰³⁵ A’râf, 7/ 179.

²⁰³⁶ Muhammed, 47/ 24.

²⁰³⁷ A’râf, 7/ 175-176.

gelişme hızına uymaya zorlamaktadır. Son zamanlarda popüler olan “canlıların kopyalanması” bunun için çarpıcı bir örnek olabilir. Genleri bölerek insanın, hayvanın kopyalanması için yoğun mesai harcayan bilim adamları “yapay insanlar” üretildiğinde yedek organ deposu olarak görülebileceği, beyinlerinin yıkanabileceği, karanlık ve tehlikeli işlerde kullanılacakları yapay insanı meta’laştırmaya çalışmaktadırlar.²⁰³⁸ Bunu bilim adına yapsalar da amaç tamamen insanın hırsına hizmet edebilecek varlık ve insanlar meydana getirmektir.

B. Tahakküm Duygusu

Tabiatın insan için yaratıldığı, insanın yeryüzünde halife kılındığı, her şeyin insan için var edildiğini Kur’an vurgulamaktadır. Kur’an’a göre insan mükerrem bir varlık kılınmakla diğer yaratıklara üstün kılınmış ve sayısız nimetlerle mücehhez kılınmıştır.²⁰³⁹ Allah, her şeyi insan için yarattığını,²⁰⁴⁰ insanın emrine ve hizmetine verdiğini bildirmektedir.²⁰⁴¹

Bu anlayış Hristiyanlık ve diğer tek tanrılı dinlerin düşüncesinde, Aristoteles’in “bitkilerin hayvanlar ve hayvanların insanlar için yaratıldığı” biçimindeki “sırf” insanmerkezci yaklaşımın egemen olduğu görülmektedir. Çevre sorunlarının ortaya çıkışında temel sorumlu olarak tek tanrılı dinlerin insanmerkezciliğini gören sayısız çevre felsefecisi bulunmaktadır. Bunlardan birisi olan Lynn White, Yahudi-Hristiyan dinsel geleneğinin, çevre sorunlarının ortaya çıkışında temel sorumluluğa sahip olduğunu iddia etmekte ve bu dinsel geleneğin insanmerkezci niteliğini eleştirmektedir.²⁰⁴²

Çağdaş ahlâk ve çevre krizinin kalbinde yatan temel unsur olarak gözüken ‘insan merkeziliği’nin iki yönü dikkat çekmektedir. Birincisi, “insanın her şeyin merkezi ve kâinatın tek amacı” olduğu, ikincisi ise “önemli olan sadece insan değerleridir”. Kâinat bu değerlerin devamı ve geliştirilmesi için vardır. Bu nedenle

---

²⁰³⁸ Aydın, *Ekolojik Sorunlar*, s. 81-82. Detaylı Bilgi için Bkz. Yaman, Ahmet, *Klonlama Ya da Genetik Kopyalama, Diyanet İlmî Dergi*, c: 4, sayı: 2, Ankara, 1998

²⁰³⁹ İbrahim, 14/ 34; Nahl, 16/ 18; İsrâ, 17/ 70.

²⁰⁴⁰ Bakara, 2/ 29;

²⁰⁴¹ Nahl, 16/5-14

²⁰⁴² Keleş, Ertan, *a.g.e.* s. 190.

kâinatın kendi başına ve münhasıran bir değeri yoktur. İnsan merkezli değer teorisinin en belirgin özelliği sadece insana değer atfetmesi ve insan dışında kalan her şeyin sadece insanın amaçlarına hizmet ettiği ölçüde bir değerinin olduğunun öngörülmesidir. İslâm'ın da insan merkezli bir din olduğu ve tabiata hükmetmeyi doğru saydığını, bu nedenle de Yahudi-Hristiyan geleneğine yöneltile eleştirilerin İslâm'a da yöneltilebileceğini ileri sürenler olmuştur.²⁰⁴³

Batı geleneğinde insan olmayan varlıkları salt bir araç olarak gören ve onlarla ilgili insan eylemlerine hiçbir sınır getirmeyen sıkı insanmerkezciliğin ya da “despot insan” anlayışının yanında, diğer canlıların acılarına duyarlı olmak gerektiğini iddia eden “bekçi insan” anlayışı da vardır. Bu anlayışa sahip düşünürlerden biri olan Passmore'un “bekçilik” yaklaşımı olarak görüşleri, çevre sorunlarının çözümü konusunda “gözetmen”/“bakıcı” biçiminde insana sorumluluklar yüklemektedir.²⁰⁴⁴

Halbûki insan yeryüzünü imar ve inşadan sorumlu halife kılınmıştır. Kur'an'a göre kâinat sadece Allah'ın bir ayeti ve kudretinin işareti olduğu için değerlidir.²⁰⁴⁵ Bu anlamda kendisine yol gösteren bir rehber olması dolayısıyla kâinat insan için çok değerli olduğu kadar hayatı için de çok önemlidir.²⁰⁴⁶ Öyle ise insan tabiat varlıklarının sahibi olmadığı gibi hâkimi de değildir. Sadece onu işlemeye ve kullanmaya yetkili kılınmıştır.

Bronnovski'ye göre bilim, insanın tabiata hükmetmesine ve Tanrı ile yarışmasına yarayan bir vasıttır. Burada ilkin dinî, metafizik temellere dayanan Tanrı-tabiat-insan arasındaki ilişkiyi kavramak olan bilgi anlayışı terkedilmiş; bunun yerini amacı insanın eşya üzerindeki hâkimiyetini artırmak ve insanın kendisiyle yarışabileceği kurgulanan bir Tanrı ile yarış halini almış gözükmektedir.²⁰⁴⁷

Hatta bugünkü Hristiyanlık, çevre meselelerinin ortaya çıkmasında önemli bir nedendir. Zira Hristiyanların kabul ettiği Tanrı; “Hristiyanlar! “yeryüzünü doldurun ve onu boyunduruk altına alınız” demektedir. Hiç şüphesiz böyle bir inanç,

---

²⁰⁴³ Özdemir, İbrahim, *Çevre Sorunlarının Antroposentrik (İnsan Merkezli) Karakteri, Felsefe Dünyası Dergisi*, Sayı. 27, Ankara, 1998, s. 74-75; Aydın, Hüseyin, *a.g.e.*, s. 56-57.

²⁰⁴⁴ Keleş ve Ertan, *a.g.e.* s. 189-190.

²⁰⁴⁵ Nahl, 16/11-14

²⁰⁴⁶ Nahl, 16/ 15-16.

²⁰⁴⁷ Aydın, Hüseyin, *a.g.e.* s. 85.

Hristiyanların tabiatı tahrip ve sorumsuzca kullanmalarının düşünce alt yapısını oluşturmada büyük rol oynamıştır.²⁰⁴⁸

John Locke (1632-1704) ve onun çağdaş temsilcisi Nozick'in kazanım teorilerine bir baktığımız zaman karşımıza çıkan sonuç şudur: “Eğer her hangi birisi veya bir devlet belli bir toprak parçasını geçerli bir yoldan kazanmış ise, bu mülkiyet hakkı o kişiye o şey üzerinde tüketme ve tahrip etme yetkilerini vermektedir. Kısa dönemli menfaatler için, ağaçlar, hayvanlar ve toprağın kirletilip tahrip edilmesini, liberal mülkiyet hakkının doğal bir uzantısı olduğuna inananlarca gerçekleştirildiğini ifade etmektedir.²⁰⁴⁹

Çevre sorunları konusunda çok fazla işlenen “Çocuklarımıza temiz bir çevreyi miras olarak bırakmalıyız” teması, günümüz insanının tabiata bakışının bir başka yönünü ortaya koymaktadır. Günümüzde insanlar kendilerini tabiatın mutlak sahipleri olarak gördükleri için, onu miras bırakmaktan bahsedebilmektedirler.²⁰⁵⁰ Halbûki Kur'an'a göre kâinatın tek sahibi onu eşsiz ve kusursuz yaratan Allah'tır.²⁰⁵¹

Çok yakın zamana kadar halâ yeryüzü, bitkiler, hayvanlar ve diğer her şey bizim için yaratılmış gibi yaşıyorduk, işlenmemiş bir toprak parçası ve elektrik santralleri için dizginlenmemiş nehirler işe yaramaz ve değersiz görülürdü. Her şeyin değeri sadece ‘insana olan faydası’ ile ölçülürdü. Dünyanın bizden ayrı olarak ve bizimle ilişkili olmadan var olduğu düşünülürdü için, onu sömürmekte, ona hâkim olup köleleştirmekte insan kendini serbest hissetmiştir.²⁰⁵²

Gelişmiş ülkeler arasında yeryüzündeki enerji kaynaklarını ele geçirme, daha fazla üretim ve tüketim, en gelişmiş silahları icat etme vb. alanlarda kıyasıya bir mücadele oldu. Tabii olarak bu, gezegenin sahip olduğu kaynakların sömürülmesi, yağmalanması sonucunu doğurdu. Böylece insanoğlu, Kur'an'ın tespitiyle iflah olmaz bir büyülenme, birbirine üstünlük sağlama ve daha çok mal sahibi olma hırsına kaptırdı.²⁰⁵³

---

²⁰⁴⁸ Bayrakdar, *Tarihte Ekoloji ve Çevrecilik, (Bütün Ynleriyle Asr-ı Saâdette İslâm)* içinde, V, 219

²⁰⁴⁹ Özdemir, İbrahim, *Çevre Bilincinin Gelişmesinde Çevre Ahlâkı'nın Önemi*, A.İ.F.D. Cumhuriyetin 75. Yılı Özel Sayısı, Ankara, 1999, s. 305. ; Aydın, Hüseyin, *a.g.e.* s. 61.

²⁰⁵⁰ Uslu, *a.g.e.* s. 13.

²⁰⁵¹ Bakara, 2/ 284; Âl-i İmrân, 3/ 26,189.

²⁰⁵² Rajotte, F. Breuilly, *Kriz Nedir, (M. Hristiyanlık ve Ekoloji)* içinde, (Çev. Mehveş Kayani), İstanbul, 1992; Aydın, Hüseyin, *a.g.e.* s. 58.

²⁰⁵³ Karşlı, *a.g.m.* s. 94. (İlgili ayetler için bkz. Hadîd, 57/ 20, 23;Ankebût, 29/ 39; Alâk, 96/ 6-7; Tekâsûr, 102/ 1.

İnsan, her şeyini çoğaltmak için ihtirasla çırpınma (Kur'an deyiimiyle "tekâsûr"), yani taşınır veya taşınmaz, gerçek veya hayalî kazançları artırma ihtirası insanın daha çok konfor, daha fazla maddî servet, insanlar veya tabiat üzerinde daha güçlü otorite ve kesintisiz teknolojik ilerleme modern insanın bir saplantısını ifade eder. Bu çabaların, başka her şeyi dışlayan bir şekilde aşırı bir tutku ile sürdürülmesi, insanı her türlü ruhî kavrayıştan ve dolayısıyla tamamiyle manevî/ahlâkî değerler üstüne kurulmuş herhangi bir sınırlama ve kısıtlamayı kabullenmekten alıkoyar. Sonuçta yalnız bireyler değil, bütün bir toplum iç tutarlılığını, dinamizmini ve dengesini ve böylece mutluluk şansını yavaş yavaş kaybeder.²⁰⁵⁴

Rönesanstan itibaren metafiziğin egemenliğinden kurtulmaya çalışan insanoğlu, bütün metafizik açıklamalarından ve dolayısıyla sınırlandırmalardan arınmış tamamen profan bir dünyada buldu kendini. Üstelik bu dünya kendi emrine verilmiş, kendisinden istediği gibi faydalanabileceği mekanik bir dünya idi.²⁰⁵⁵ Ayrıca Newton sayesinde de bu dev makinanın işleyiş kurallarını öğrenmişti. Mademki tabiat "hizmet etmeye, köle olmaya" mecbur bir 'şey'di, 'makine' idi; Mademki bilgi tabiata hükmetmenin aracıydı ve insanlık bu bilgiye sahipti, öyleyse tez elden tabiatı fethetmek ve tüketmek için için tam fırsat doğmuş oldu.²⁰⁵⁶

Capra'ya göre de ekolojik problemler, –tıpkı işsizlik, enflasyon, enerji bunalımı, sağlık korumasındaki bunalım, yükselen şiddet ve suç dalgası vs. gibi-Batı'nın hâkim paradigmasının yaşadığı krizin neticesinde ortaya çıkmıştır.²⁰⁵⁷

İnsanın her şartta üstün ve tabiata hâkim olma hakkını savunan insan merkezci çevre etiği türleri olarak insanın hayatta kalması adına her şeyi feda etme düşüncesi Batı kaynaklı bir düşüncedir. Teknomerkezcilik, doğanın ve çevrenin acımasızca sömürülmesinin ideolojisi olarak Batı toplumlarında ortaya çıkmış ve daha sonra tüm dünyaya yayılmış bir düşünce biçimidir.²⁰⁵⁸ Günümüz sanayi

---

²⁰⁵⁴ Esed, , *Kur'an Mesajı*, III, 1302.

²⁰⁵⁵ Uslu, *a.g.e.* s. 78.

²⁰⁵⁶ Uslu, *a.g.e.* s. 78.

²⁰⁵⁷ Capra, , Fritjof, *Batı düşüncesinde Dönüm Noktası*, (Çev. Mustafa Armağan), İnsan Yay. İstanbul, 1989, s. 9-78; Uslu, *a.g.e.* s. 49.

²⁰⁵⁸ Keleş ve Ertan, *a.g.e.* s. 192.

toplumlarının doğaya aykırı tutumu 18. yüzyıldan bu yana ‘Batı Bilimciliği’nin “doğaya egemen olma” tutkusu ile ilgili olarak ortaya çıkmış²⁰⁵⁹ gözükmektedir.

Teknoloji, kendi safına hükmetme tutkunu, yağmacı insanları da çekerek, yeryüzünü âdeta ateşe vermektedir. Krala bağlı erdemli bir asker olan Macbeth’i dehşet verici sayısız cinayetlere sürükleyen, insandaki hükmetme tutkusu, teknolojiyle birleşerek, tüm insanlığı sonu gelmez bir savaşa itmektir. Bütün öfke, kin ve öç alma duygularının kaynaklandığı iktidar olma (tehakküm) tutkusu, teknolojiyle el ele vererek, yeryüzünü cehenneme dönüştürebilmektedir.²⁰⁶⁰

Tabiat ise sadece hizmet etmeye mahkûm kılınmış ve insanın ihtiyaçlarını karşılamaktan başka bir fonksiyonu olmayan bir konumda da değildir. Tabiatın çok mühim bazı özellikleri vardır ve bunlar tabiatı sadece insanın emrindeki basit bir varlık olmaktan çıkarmaktadır. Öncelikle tüm kâinat ve kâinatta olan olaylar Allah’ın ayetleridir. Akledenler için bunlar Allah’ın varlığının ve birliğinin delilleridir.²⁰⁶¹

Tabiatın insan tarafından kullanılması, istifade edilmesi ve işlenmesi birçok ayette geçmiştir. İnsanın eline ve emrine işlemesi ve istifade etmesi için verilen tabiat elbette ki bilinçsiz, kuralsız ve amacı dışında kullanılamaz. Bunun için insan üzerinde bu amacı gerçekleştirmeye yönelik büyük bir emanet şuru ve sorumluluk bilinci taşınması gündeme getirilmiş, insan emrinde ve hizmetinde olan tabiat nimetleri sebebiyle büyük bir sorumluluk altına sokulmuştur.

Kur’an insanı pek çok yönden yücelttiği gibi, onun Allah’a karşı hasım kesilecek kadar haddini aşabileceğini de haber vermektedir.²⁰⁶² Kur’an, insanın bu özelliğini dikkate almış ve insanı tabiatı kullanma ve ona hükmetme konusunda tamamen başıboş ve sorumsuz bırakmamış, bir disiplin altına almıştır. Kâinat üzerinde Allah’ın kurduğu düzen ve koyduğu dengeli işleyişi bozmayı yasaklamıştır.²⁰⁶³

---

²⁰⁵⁹ Kışlalıoğlu, Mine, Berkes, Fikret, *Çevre ve Ekoloji*, Remzi Kitabevi, İstanbul, 1990, s. 24. ; Aydın, Hüseyin, *a.g.e.* s. 85.

²⁰⁶⁰ Gürdoğan, *a.g.e.* s. 33.

²⁰⁶¹ Uslu, İbrahim, *Çevre Sorunları Kâinat Tasarımındaki Değişimden Ekolojik Felâketlere*, İstanbul, 1995, s. 10.

²⁰⁶² Nahl, 16/ 4

²⁰⁶³ A’râf, 7/ 56; Rahmân, 55/ 8-9.

Servetin kötüye kullanılması, insanın daha yüksek değerlere yönelmesini engeller ve serveti “bu dünyanın adî bir parçası” ve “bu dünyanın tek hayali” durumuna sokar. Kur’an buna değer vermez ve insana daha güzelini vadeder.”²⁰⁶⁴

Kur’an, insanları ezerek veya onları yok sayarak bencilce mal biriktirilmesini yasakladığı gibi,²⁰⁶⁵ servetini, insanları Allah’ın yolundan saptırma ve alıkoyma,²⁰⁶⁶ insanlara zulüm,²⁰⁶⁷ gösteriş ve övünme,²⁰⁶⁸ toplumun sosyal ve ahlâkî değerlerini yok etme, varlığını ve imkânlarını insanlığın ve doğanın tahribatına, dinî ve ahlâkî değerlerin yok edilmesine kullanmasına karşı çıkar.²⁰⁶⁹ Malını daha da artırmak için, tabiatı bozma (ifsâd) girişimlerine müsâade etmez.²⁰⁷⁰

İnsanmerkezci çevre etiği, sıkı insanmerkezcilikten farklı olarak, insanın “en üstün önem ve değer” sahibi olduğu anlayışı içinde insan-çevre ilişkilerinin düzenlenmesi gereğine inanan ve “her şey insan için” düşüncesine dayalı bir etikdir. Bu doğrultuda, insan merkezci etikte insan-çevre ilişkilerinde “kirlletici, bozucu ve tahrip edici” konumdan; “koruyucu, kollayıcı ve onarıcı” konuma geçişte “insanın iyiliği ve yararı için” olmalıdır.²⁰⁷¹ Kirilenmenin kaynağını kurutmak için öncelikle yapılması gereken, insanın tutkularının dizginlenmesidir. Ancak temelinde iktidar tutkusu olan bir kültürle insanın davranışlarının ve onun ürünü sanayileşmenin denetlenemeyeceği de açıktır.²⁰⁷²

Bu yetersizliğin sonucu olarak insan ve çevre arasındaki tahrip edici ilişkiler engellenememiş ve insanlık, son yüzyılda kendisini ve bütün yerküreyi tehdit edecek bir sorun olarak çevre problemleriyle karşı karşıya gelmiştir. Bu sorunun bilincine varılmasıyla yeni çevre etiği yaklaşımları gündeme gelmiş ve geçmişteki çeşitli düşünceler ve uygulamalardan desteklenen yeni etik yaklaşımlar olarak canlımerkezci ve çevremerkezci çevre etiği yaklaşımları ortaya çıkmıştır.²⁰⁷³

---

²⁰⁶⁴ Al-i İmrân, 3/ 14.

²⁰⁶⁵ Tevbe, 9/ 34-35.

²⁰⁶⁶ Yunus, 10/ 88.

²⁰⁶⁷ Zuhruf, 43/51-56.

²⁰⁶⁸ Kasas, 28/ 76-77.

²⁰⁶⁹ Bakara, 2/ 205.

²⁰⁷⁰ Şûrâ, 42/ 27.

²⁰⁷¹ Keleş ve Ertan, *a.g.e.* s. 192.

²⁰⁷² Gürdoğan, *a.g.e.* s. 34.

²⁰⁷³ Keleş ve Ertan, *a.g.e.* s. 192-193.

Ayrıca günümüz insanının çevre korumacılığa yaklaşımı oldukça pragmatisttir. Çevre; hayat kalitesinin düşmemesi için çevre tahribatının bedeli yüksek ve temizleme masraflı olduğu için veya insanların bundan zarar görmemeleri için korunmak istenmektedir. Hatta çevre bozulmasının ekonomik kalkınmayı kösteklemesinden kaygı duyulduğu için korunmaya çalışılmaktadır.²⁰⁷⁴

İnsanın çevreye yaklaşımı pragmatist olduğu kadar anthropocentric (insan-merkezli)dir de. İnsan kendini tabiatın üstünde onu yönetebilir ve yönlendirebilir olarak değerlendirmektedir. Ve hadiseye “madem çevrede bir problem vardır; o halde insanoğlu bunu –bozulan bir aleti tamir eder gibi- halletmelidir” şeklinde yaklaşmaktadır.²⁰⁷⁵ Yani tabiat âyet olmaktan çıkarılıp alet olarak algılanmaktadır.

Toplumsal ekoloji insanın doğaya hükmetmesi ve sömürmesi gerektiği anlayışının insanın insana hükmetmesi ve sömürmesinden kaynaklandığını savunur. Toplumsal tahakkümle birlikte ortaya çıkan hiyerarşiler, kavramsal planda insan-doğa ile ilişkisine de aktarılmış, böylece öznenen nesneye, bir kaynağa hatta alınıp satılır bir metaa dönüşen köleler olarak değerlendirilen insanlar, aynı değeri doğa ile olan ilişkilerine de aktarmışlardır.²⁰⁷⁶

İnsana şefkat ve merhamet göstermeyen onun hukukunu çiğneyen anlayışın çevreye saygılı olması beklenemez. O halde çevre hakkını gözetmek, insan haklarına saygılı olmaktan başlar denebilir. Bir de şu anki, üretmek için üreten, kâr esasına dayalı toplum doğası gereği, her şeyin menfaat olduğu bir küreselleşme sürecinde insanlığın doğayla çatışmasını tarihin hiçbir döneminde olmadığı kadar şiddetlendirmektedir.²⁰⁷⁷ Dünyada bütün boyutlarıyla ortaya çıkan bunalım, aslında ne ekonomik, ne politik, ne de askerî alanda bir eksikliğin sonucudur. Gerçekte bunalım, iktidar tutkunu insanın değerleriyle “vahy”e ayarlı insanın değerlerinin çatışmasından doğmaktadır.²⁰⁷⁸

---

²⁰⁷⁴ Dünya Çevre ve Kalkınma Komisyonu, *Ortak Geleceğimiz*, Çev. Belkıs Çorakçı, , TÇSV. Yay., Ankara, 1989, s. 63; Uslu, a.g.e. s. 13.

²⁰⁷⁵ Uslu, a.g.e. s. 13.

²⁰⁷⁶ Aydın, *Ekolojik Sorunlar*, s. 65.

²⁰⁷⁷ Aydın, a.g.e., s. 65.

²⁰⁷⁸ Gürdoğan, a.g.e. s. 33-34.

C. Tüketim Kültürü

Çevre sorunlarına sebep olan hususlardan birisi de insanların gereğinden fazla tüketime yönelmeleridir. Tüketim çılgınlığı aynı zamanda üretim çılgınlığını da körüklemektedir. Kur'an, ihtiyaç fazlasını infak etmeyi emir ve tavsiye ederken,²⁰⁷⁹ üreticiler ısrarla daha da fazlasını tüketmeyi teşvik etmektedirler. Bu durum İslam'da ısrarla yasaklanan israfa da yol açmaktadır.²⁰⁸⁰ Kur'an'a göre ise israf, bir ifsad'dır.

İslam'a göre zarurî harcamalar, din, akıl, can, mal ve nesil gibi fert ve toplumların, varlıklarını koruyabilme, hayatlarını devam ettirebilmeleri için vazgeçilmez değerlere ilişkin harcamalardır. Fert ve topluma zararı olan malların, gıdaların hem üretilmesi hem de tüketilmesi haram kılınmıştır.

İşletmeler fabrikalarda, gerekli gereksiz değişik tüketim malları üretirler, ancak satış yerleri olan büyük mağazalarda gösteriş, sosyal statü, hayal ve ümit satarlar. Günümüzde tüketicileri aldatmak için, yanıltıcı ambalajlardan, ürünün değerini abartan televizyon reklâmlarından, hediyeli satışlara kadar binlerce teknik ve yöntem geliştirilmiştir.²⁰⁸¹ Bütün bunlar tüketimi ve harcamayı körüklemekte, insanları tüketim bağımlısı, teknoloji kölesi haline getirerek yardımlaşma ve dayanışma duygularını zayıflatmakta, infak ve tasadduk bilincini köreltmekte ve insanları bencilleştirilmektedir. Hz. Peygamber (sav): “*Kibirsiz, israf etmeden yiyiniz, içiniz ve sadaka veriniz*”²⁰⁸² buyurarak tüketmeye bir ölçü ve denge getirmiştir.

İslam'da zarurî, rahatlık ve kolaylık sağlayıcı nitelikte olmayıp, daha çok kendini tatmin, gösteriş, gurur, kibir, başkalarından üstün olma arzusu gibi bencil duyguların ve ihtirasların körüklediği tüketim ve harcamalar lüks sayılmış ve yasaklanmıştır.²⁰⁸³ Çünkü bu tür davranışlar, insanı Allah'a saygı ve bağlılıktan, insanlara sevgi ve şefkatten uzaklaştırmakta, bencil, kibirli ve gururlu yapmaktadır. Lüks tüketim, insanların ihtiyaçlarını karşılamaları için yaratılmış olan Allah'ın mülkünü gayesinin dışında kullanmak anlamına geleceğinden hoş karşılanmamıştır.

---

²⁰⁷⁹ Bakara, 2/ 219.

²⁰⁸⁰ En'âm, 6/ 141.

²⁰⁸¹ Gürdoğan, a.g.e. s. 20.

²⁰⁸² Tirmizi, Birr, 41.

²⁰⁸³ Kallek, Cengiz, , “*İsraf*” Md. DİA, XXIII, 178.

Savurganlık, tüketim ekonomilerinin can damarıdır. İnsanların güçlkle kazandıkları, yapay ihtiyaçlarla yok olup gidiyor. Çünkü pazarlamanın ana ilkesi: “Satın alınan bir ürünün ömrünün değişik biçimlerde kısaltılarak, yeniden bir daha satın alınmasını sağlamaktır”. İslam ise tüketime dayalı bir ekonomi anlayışını tasvip etmemektedir. Üretimi yönlendiren şey fert ve kamu yararıyla kayıtlı olan tüketimdir. İslam’da hedef insanın kemalidir; buna ise tüketmekle değil, “insanlara yardım etmek” gibi daha erdemli olmakla ulaşılır. İnsanın her arzu ettiğini yemesi israftan sayılmıştır.²⁰⁸⁴ Dinin, âdetlerin ve insanlığın gerekli kıldığı ölçüde harcamak cömertlik, bu ölçülerin altına düşmek cimrilik, bunların üstünde gereksiz harcamak ise israftır.²⁰⁸⁵ Değersiz bir amaç için fazla harcamak, harcamada haddi aşmak, meşru bir konuda harcanması gereken ölçüden fazlasını harcamasında da israf kabul edilmes;²⁰⁸⁶ mal ve servetin sarfedilmesinde şerî bir ölçünün getirildiğini gösterir.

İnsanların gösteriş için tüketim yarışına girdiği bir toplumda, gerekli gereksiz satın alma tutkusu bütün değerlerin önüne geçer. Neticede bir kısım insanın yoksullaşması gibi toplumu ve dünyayı iki ayrı kutup haline sokar. Hâlbuki İslam’ın bir gayesi de insanî ve ahlakî değerlerin korunmasını sağlamak, insanların ihtiyaç ve sıkıntılarına ilgisiz ve duyarsız bir bencil insan haline gelmeyi önlemektir.

Biz, müslümanların alınteri ile kazanılandan daha fazlasına göz dikmeyerek, gösterişin ve savurganlığın, kışkırttığı tüketim ekonomisine ters düşüyoruz. Alın terinin karşılığının, en değerli kazanç haline geldiği bir toplumda²⁰⁸⁷ insanlar çok zengin de olsalar savurganlığa kalkışmazlar. Çünkü İslam onlara, deniz veya nehir kıyısında dahi suyu israf etmemeyi, “veren elin, alan elden”, “üretenin tüketenden” daha değerli olduğunu öğretiyor. Müslüman, eline geçeni vererek temizleyen, harcadıkça değil, başkalarının ihtiyaçlarını karşıladıkça mutlu olan bir insan olarak, böylece savurganlığın da önüne geçmiş yapay ihtiyaçlarla beslenen tüketim ekonomisinin can damarlarını kesmiş olur.²⁰⁸⁸

Tüketim ekonomisini canlı tutan kaynakların başında, çokuluslu büyük bir şirkete dönüşen kentler geliyor. Gösteriş tüketimi ve savurganlık ile kentlerin

---

²⁰⁸⁴ İbn Mâce, *Et’ime*, 51.

²⁰⁸⁵ Gazalî, *İhyâ*, III, 259-260, Kallek, Cengiz, , “*İsraf*” *Md. DİA*, XXIII, 179.

²⁰⁸⁶ Cürcanî, *et-Ta’rifât*, “*İsraf*” *Md.*

²⁰⁸⁷ Buharî, *Buyu*, 15.

²⁰⁸⁸ Gürdoğan, a.g.e. s. 21.

ölçekleri arasında doğru orantılı bir bağlantı var. Kentler büyüdükçe gösteriş yatırımlarıyla birlikte yapay ihtiyaçlar salgın hastalıklar gibi yayılıyor.²⁰⁸⁹

E.F. Schumacher'in deyişiyle, üreticiler ve tüketiciler, yenilenemeyen yeryüzü kaynaklarını sonu gelmez yapay ihtiyaçlarla sorumsuzca tüketerek yaptıkları fiziksel üretimi kâr sayıyorlar; oysa tüm insanlığın öz sermayesi olan tabiatı farkında olmadan acımasızca yok ediyorlar. Aslında ister üretici, isterse tüketici olsun, kimse tabiattan, ihtiyaçtan fazlasını almamalıdır.²⁰⁹⁰ Çünkü insan tabiattan alacaklı değil tabiata borçludur. Zira tabiatın sahibi kendisi değildir. Sahibi olmadığı bir şeyi istediği gibi kullanma ve yıpratma hakkına sahip değildir. Tam tersine kendisine emanet olarak verildiği için onu korumalıdır.

İslâm, insana her alanda ölçülü ve dengeli olmasını tavsiye eder. Bedensel doyumun yanısıra insanın ruhen ve manen de doyurulması onun çevresine karşı duyarlılığını artıracaktır. Gözünü hırs bürümüş, doyumsuz bir nefsin mahkûmu olmuş bir insan, Hz Peygamber'in örneklendirdiği gibi, gözü dönmüş bir kurdun koyun sürüsünü telef etmesi gibi, tüketme hırsıyla kendini kaybeden, etrafını yok eden bir insana dönüşecektir.

Mekke çok gelişmiş bir ticaret şehri idi. Fakat aynı zamanda zayıfları, herhangi bir kabileye mensup olmayanları, köleleri ve ücretlileri sömüren bir yer altı dünyası ile ticarî ve parasal hilelerin birçok çeşidi bu toplumda vardı. Kur'an, bir yandan bencil, katı bir merhametsizlik ve aşırı tüketimle övünen, diğer yandan da ezici bir yoksulluk ve çaresizlik içinde olduğu bu duruma müdahale etmiştir.²⁰⁹¹

D. Bilimsel ve Endüstriyel Gelişmeler

Modernlik olgusunun şimdiki zamanı kurmada yedeğine aldığı iki temel süreç vardır. Bunlardan birincisi "Bilimsel Bilgi"nin yeniden örgütlenmesi, diğeri ise en basit anlamıyla bu bilgi türünün pratiğe aktarılması olarak tanımlanan teknolojik değişimdir. Ancak burada söz konusu olan bilgi-teknoloji ilişkisi veya etkinliği insanlık tarihinin başlangıcından beri var olagelen bir bilgi ve teknoloji etkinliği değildir. Modern bilim ve teknoloji dediğimiz durum, toplumun sosyal, siyasal ve

---

²⁰⁸⁹ Gürdoğan, *a.g.e.* s. 22.

²⁰⁹⁰ Gürdoğan, *a.g.e.* s. 31.

²⁰⁹¹ Fazlurrahmân, *Ana Konularıyla Kur'an*, s. 101.

iktisadî organizasyonunun toptan, dönüştürücü bir dünya görüşüyle yeniden kavranması ve tanımlanması olgusudur.²⁰⁹²

Bilimsel Devrim, insanoğlunun o güne kadar yaşamadığı bir ölçüde köklü değişikliklere ve yeni gelişim ve dönüşümlere yol açmıştır. Her şeyden önce “Hikmet”i aramaya yönelik bilgi anlayışından, insanın “hâkimiyetini” artırması için elinde bir “güç” olarak gördüğü, “bilim” anlayışına; kutsal bir niteliğe sahip olan “kozmos”tan mekanik kurallara göre işleyen bir “evren” anlayışına geçilmiştir. Bu ikisine bağlı olarak da “bilim endüstrileşmiş”, yani kâr getiren bir sektör haline gelip, yeni teknolojilerin geliştirilmesi işinde kullanılmaya başlanmıştır.²⁰⁹³

Bacon, “dünya insan içindir, insan dünya için değil” derken görüşlerini ve modern bilimin amacını ortaya koymuştur. Onun bütün görüşlerinin ana fikri olan düşünce ‘insan krallığı’ deyimi ile özetlenebilir. Bacon’a göre bu krallık Tanrı’nın insan için yarattığı fiziksel bir dünyadır ve insan için, bu dünya ancak doğa bilimleriyle yoluyla anlaşılabilir bir mirastır. Ona göre bilgi, insanların doğaya egemen olmasını sağlayan bir güçtür.²⁰⁹⁴

Dünyada yapılan bilimsel araştırmalar daha çok, Batı ülkelerinin sorunları yüzünden yoğunlaşmaktadır. Ayrıca yapılan araştırma harcamalarının yarısından çoğu da silah endüstrisine ayrılmaktadır. Bunun için de dünyada, özellikle Müslüman ülkelerin topraklarında savaşlar hiç eksik olmuyor. Çünkü Batı ekonomisini döndüren güç kaynağı, giderek karmaşık bir yapı kazanan silah üretimidir.²⁰⁹⁵

Batıdaki sanayi ve teknoloji gelişmelerinin sebep olduğu çevre krizinin, tüm canlılarla birlikte, insan varlığını bile tehdit eder bir duruma geldiğinin ve tabii dengenin bozulmaya yüz tutmasının şuûruna varıldığı son çeyrek asırda, ekoloji kelimesi ve onun ifade ettiği bilim bu tehlikeli gelişmeler doğrultusunda yeniden gündeme gelmiştir.²⁰⁹⁶

İslam iktisat anlayışında “ne kadar tüketim, o kadar büyüyen ekonomi” gibi bir anlayış yoktur. Kur’an’a göre, kazanmanın ve zengin olmanın amacı zekât

---

²⁰⁹² Akgül, *a.g.e.*, s. 223.

²⁰⁹³ Uslu, *a.g.e.* s. 55.

²⁰⁹⁴ Akgül, *a.g.e.* s. 225-226.

²⁰⁹⁵ Gürdoğan, *a.g.e.* s. 25.

²⁰⁹⁶ Bayraktar, *Asr-ı Saâdet’te Çevre Bilinci*, V, 213.

verecek duruma ulaşmak süretiyle yoksullukla mücadele etmektir.²⁰⁹⁷ Bununla birlikte, bencillik ve cimrilik duygularından kurtulma, servet ve sermayenin sadece zenginler arasında dolaşan bir varlık olarak kalmasını önleyerek gelişen bir sosyal adalet anlayışı²⁰⁹⁸ ile amaçlanan bir “toplumsal denge” vardır. Bu yolla, toplumda yoksulları ezen ve sömüren bir zengin tabakası değil, zenginler tarafından gözetilen fakirler görünümünde huzur ve barışın hâkim olduğu bir toplum ideali vardır.

Günümüzde ekonomik büyümenin, vazgeçilmez bir hedef olarak alınmasının sonucu; her gün bir yenisi geliştirilen silahlar, savaşların başlıca kamçılıyıcısı haline gelmiştir. Ölüm yağdıran modern silahlar, bir anda bütün dünyayı ateşe verebilecek güce ulaşmıştır. Batılılar elinde gelişen sanayi doğal çevreyi; nükleer silahlar da ölümü çirkinleştiriyor. Dokunulmaz bir hale gelen teknolojinin, artık insanlığı nereye götüreceği, kimyasal ve nükleer silahlarla biraz daha açıklıkla tahmin edilebilir hale gelmiştir. Geline sonu ise, bütün dünyayı bir anda yerle bir edebilecek silahlar, iktidar tutkusu ile gözleri kararmış yöneticiler ve zulümle beslenen iktidarlar²⁰⁹⁹ dünyaya korku ve dehşet yayıyor.

Bir canın yok edilmesini bütün canların yok edilmesi sayan Kur’an,²¹⁰⁰ insanı imha etmeyi değil ihya etmeyi büyük bir hedef ve erdem olarak görmektedir.²¹⁰¹ İnsanı ve tabiatı yok eden bir teknolojik gelişmeyi İslam tasvip etmemektedir.

Bilimin endüstrileşmesi ile bilimin, kâr getiren bir sektör haline gelmesi ve yeni teknolojilerin, yeni mamullerin üretilmesi amacıyla endüstrinin hizmetine girmesi kastedilmektedir. Sanayi Devrini Bilimsel Devrimin bir sonucu değildir. Sanayi Devriminin doğuşuna yol açan yeni icatların çoğu bilim adamı olmayan kişiler tarafından gerçekleştirilmiştir.²¹⁰² Dolayısıyla bilimi geliştirmek için değil serveti büyütmek ve daha çok sömürebilmek için yapılmıştır.

Bilim-endüstri birlikteliğinden sonra bilim artık sadece tabiatın sırlarını keşfetmenin ötesine geçmiş, tabiatı dönüştürmeye de başlamıştır. Kâinat tasarımının değişmesi ile ilgili konunun sonunda sorulan “öyleyse daha ne bekliyorduk” sorusunun cevabı da böylece verilmiştir. İnsanların tabiata tam manasıyla

---

²⁰⁹⁷ Mü’minûn, 23/ 4.

²⁰⁹⁸ Haşr, 59/ 7.

²⁰⁹⁹ Gürdoğan, *a.g.e.* s. 25.

²¹⁰⁰ Mâide, 5/ 32.

²¹⁰¹ Bakara, 2/ 178.

²¹⁰² Uslu, *a.g.e.* s. 78-79.

hükmedebilmesi için sadece tabiatın sırlarını bilmesi yeterli değildir. Tabiatı istediği şekilde kullanabilmesi ve istediği şekle dönüştürebilmesi için gereken lojistik desteği de yine bilim aracılığıyla üretilen teknoloji sağlamıştır. Böylece bilginin bilimselleşmesi neticesinde başlayan insan-tabiat savaşı, bilimin endüstrileşmesi sonucu doğan teknolojinin, insana sağlamış olduğu güçle birlikte kazanılmıştır.²¹⁰³

E. İnsanın Sorumsuzluğu

İnsanı en mükerrem varlık olarak yaratan yüce Allah, kâinattaki bütün varlıkları insanın hizmetine vermiş, insanı da yeryüzünün halifesi kılmıştır. İnsan bu kâinat emanetini koruyabilecek nitelik ve kabiliyette yaratmış, bunun için kendisine lazım olan sorumluluk taşıma donanım ve bilgisini de vermiştir. Mü'mindeki bu emanet bilinci, onu insanlığın hayrına çalışan seçkin bir topluluk olmasını sağlamış,²¹⁰⁴ ona kâinattaki dengenin korunması sorumluluğunu kazandırmıştır.

Yeryüzünde halife olan insanın, Allah'ın en önemli emanetini yüklenmeye cesaret etmiş olması, bu yetki ve kabiliyeti kendisinde hissetmesindedir. Bu cesaret ve kabiliyet insanı yeryüzünde, sorumsuzca ve bilgisizce hareket etmesine sebep olmuştur. İnsan gerçekten sorumlu ve bilinçli davranmış olsa, kendisine teslim edilen ve cesaretle yüklendiği bu emaneti hor kullanmaz, sahibinin koyduğu ölçü ve denge üzerinde bir müdahalede bulunmazdı. Bu haliyle insan gerçekten çok zalim ve cahül olduğunu²¹⁰⁵ kendi eliyle göstermiştir.

İnsan sorumsuz bir şekilde yer altı ve yerüstü imkânlarını kullanarak, tam bir aç gözlülük içerisinde, binlerce senedir gezegenin sahip olduğu enerji kaynaklarını ve servetlerini tüketmektedir. Bunların sınırlı olduğunu ve gelecek kuşakların bunlarda hakkının bulunduğunu düşünememiştir. Oysa gezegenin sahip olduğu kaynaklar sonsuz ve sınırsız değildir. Kaldı ki, “ekolojik kapasite” ve sistemi meydana getiren unsurlardaki önemli bir değişiklik, bunların fonksiyonlarının bozulması, aralarındaki ilişkinin altüst olması anlamına da gelmektedir.²¹⁰⁶

---

²¹⁰³ Uslu, *a.g.e.* s. 82.

²¹⁰⁴ Âl-i İmrân, 3/ 110.

²¹⁰⁵ Ahzâb, 33/ 72.

²¹⁰⁶ Karşlı, *a.g.m.*, s. 95.

Artık insanoğlu gittikçe artan bir hızla tabiatı sömürmekte ve tahrip etmektedir. Bilimin endüstrileşmesini gerçekleştiren, sadece bilim adamları ve açgözlü sanayiciler değildir. Rasyonellik esasına dayanan Batı'da feodal düzenin yıkılışından sonra ilk önce ticaret kapitalizmi, Sanayi Devriminden itibaren ise sanayi kapitalizmi egemen olmuştur. Bir sistem olarak kapitalizm, rasyonel davranış esasına dayanır ve tabiat ve insan üzerindeki sömürsünü bilimsel ve rasyonel yöntemlerle sürdürür, gücünü de bilim ve rasyonellikten alır.²¹⁰⁷

İnsanın doğa konusundaki bu sorumsuzluğu özellikle geçen asrın ikinci yarısından itibaren durumun vehametini ortaya çıkarmıştır. Çünkü gezegenin ciğerleri ormanlık alanlar gittikçe azalmakta, sular tükenmekte ve kirletilmekte, denizlerin ekolojik dengesi bozulmaktadır. Dahası havadaki zehirli gazlar artmakta, bitki ve hayvan türleri yok olmakta, ozon tabakası delinmekte. Bir anlamda insan, bastığı dalı kesmekte, ürettiği teknik ve teknolojinin kurbanı haline gelmektedir.²¹⁰⁸

Pozitivist düşünce ile önce insanın varlık tasavvuru değişti. Çünkü varlık, insanın algı alanına giren kısmıyla kabul edildi, ötesi inkâr edildi. Bu, evrenin manevî değerlerden soyutlanması anlamına geliyordu. Neticede insan, tabiat konusundaki duyarlılığını kaybetti. Canlısıyla, cansızıyla doğal çevre onun nazarında metafizik (manevî) anlamdan yoksun, dolayısıyla korumasız bir hale geldi. Artık insan, hiçbir sorumluluk duymadan tabiatı, bencilce arzularını gerçekleştireceği, hırs ve dünya tamahını tatmin edeceği bir imkânlar yığını olarak görmeye başladı. Kısaca, insanla doğal çevresi arasındaki manevî bağların koparılması, mevcut çevre krizinin en temel nedenlerinden biri olmuştur.²¹⁰⁹

İnsan vahiyden uzaklaşıp, aklına güvenip hevasına uydukça sadece kendinden uzaklaşmakla kalmamış, hem kendine hem de çevresine zarar verebilen tehlikeli bir varlık haline gelmiştir. Vahiy ise, insanı bu zararlı halinden kurtarıp faydalı hale dönüştürme gayesiyle inmiştir. Pozitivist düşünce insanın kendisini düşünen bencil bir varlık haline getirirken aynı zamanda bu bencil hali kendisinin de mutlak zarar göreceği adımlar atmasına sebep olmuştur.

---

²¹⁰⁷ Uslu, *a.g.e.* s. 82-83.

²¹⁰⁸ Karşlı, *a.g.m.* s. 95.

²¹⁰⁹ Karşlı, *a.g.m.* s. 95.

III. FESADIN TABİATTAKİ YANSIMALARI

Kur'an'da Fesad konusu ile ilgili ilk akla gelen ve en dikkat çekici ayet şudur: “İnsanların kendi elleriyle işledikleri (kötülükler) sebebiyle karada ve denizde bozulma ortaya çıkmıştır. Dönmeleri için Allah, yaptıklarının bazı (kötü) sonuçlarını (dünyada) onlara tattıracaktır.”²¹¹⁰ Bu ayet hem fesadın insan eliyle olması ve bunun yansımalarının da evrenin iki temel unsuru olan kara ve denizde meydana geleceğine işaret etmesi bakımından önemlidir.

Bu ayetin anlamı hakkında ilk akla gelen, tabiatta var olan denge ve düzenin bozulması, dünyanın yaşanamaz hale gelmesi, canlıların yok olması, tabiatın tahrip edilmesi ve çevrenin kirletilmesi gibi anlamlardır. Ancak, müfessirlerin çoğunluğuna göre bütün bu olumsuzluklara sebep insandaki inanç, ahlâk ve düşüncenin bozulması, insanın hidayetten sapmasıdır.²¹¹¹ Yani tabiat üzerinde gerçekleşen fesadın sebebi insanın şirk, küfür, nifak ve isyana düşmesi olduğunu görmek mümkündür.

Ayette ifadesi geçen “insanların elleriyle yaptıkları”, karada ve denizde fesâd” ve “yaptıklarının bir kısmını tattırmak” ifadeleri hakkında müfessirler farklı yorumlar yapmışlardır.

Bu âyetin, karada ve denizde bozulmanın ortaya çıkmasıyla ilgili kısmı hakkında tefsirlerde yer alan belli başlı yorumlar şunlardır: Karada ve denizde tufan çıkması, bazı arazilerin verimsiz duruma gelmesi ve tatlı suların tuzlu su haline dönüşmesidir. Yine gerek şehirlerde gerekse kırsal kesimde bozulmaların olması²¹¹²; kaynak sularının azalması; kıtlık, yangın, sel gibi felâketlerin ve bundan dolayı da ölümlerin çoğalması; geçim sıkıntısının artması, her şeyin bereketinin kaçmasıdır.²¹¹³

İnsanların Allah'a ortak koşmaları, birbirlerine zulmetmeleri ve maddî ihtirasları sebebiyle ekolojikdenge bozulmuş, karada ve denizde fesada sebep olmuştur. Çevre kirlenmesi pek çok hastalığa, bitki örtüsünün yok edilmesi ile

---

²¹¹⁰ Rûm, 30 / 41.

²¹¹¹ Taberî, *Tefsir*, XI; 58. ; Sâbûnî, M. Ali, *Muhtasar-u Tefsîr-i İbn-i Kesîr*, el-Mektebetü'l-Mahmûdiye, III, . 57 Kurtubî, *el-Câmi' Li-Ahkâmî'l-Kurân*, XIV. 40.

²¹¹² Kurtubî, a.g.e., XIV, 41.

²¹¹³ Taberî, a.g.e., XXI, 59-60; Zemahşerî, *el-Keşşâf*, III, 205-206; Râzî, *Mefâtihu'l-Gayb*, XXV, 127-128; Kurtubî, a.g.e., XIV, 41; Heyet, *Kur'an Yolu*, IV, 322.

heyelan ve sel felaketlerine sebep olmuştur. Alabildiğine süren ve hak-hukuk tanımayan hâkimiyet kurma ve başkalarının zenginliklerini sömürme hevesi, tarihte eşi görülmemiş savaş ve yıkımlara sebep olmaktadır. Tabiat ve çevre tahribatı sadece günümüz nesillerini değil, gelecek nesilleri de tehdit eder duruma gelmiştir.²¹¹⁴

Bütün bunların da doğrudan veya dolaylı bir şekilde, periyodik olan tabiat düzeninin bozulması, meselâ toprak verimliliğinin kaybolması, arazinin çölleşmesi, denizleri besleyen su kaynaklarının kesilmesi, yeryüzünün bozulması, hayır ve güzelliklerin azalması, bereketin ortadan kalkması, savaş ve kargaşaların çıkması fesadın bir neticesidir. Toplumun dengesini bozacak düzeyde sosyal karışıklıkların ve patlamaların olması, insanların birbirleriyle çekişmeleri sonucu üretimin düşmesi ve nesillerin dejenerasyona uğraması olduğu da anlaşılmaktadır.²¹¹⁵

İnsanın inanı onun yaşam ve davranışlarına doğrudan yansımaktadır. Şirk bütün kötülüklerin temel sebebidir. Buna göre, ayette yeryüzünde zuhûr edecek olan fesadın şirk'in bir neticesi olduğunu bir sonraki ayetten anlayabiliyoruz. Ayette şöyle denmektedir: “*De ki: “Yeryüzünde dolaşın da önceki milletlerin sonlarının nasıl olduğuna bir bakın.” Onların çoğu Allah’a ortak koşan kimselerdi.*”²¹¹⁶

Bu ayetin tefsiri hakkında M. Esed, Şunları söylemektedir: “Bütün bunlara, insanın sosyal hayatındaki hızlı bozulmayı ve çürümeyi, cinsel sapıklıkları, suçları ve şiddeti ve son aşamada nükleer dehşeti ilave edebiliriz. Bunların tümü, insanın Allah'a ve mutlak manevî ahlâkî değerlere karşı umursamazlığının ve bunun yerine, maddî ilerlemeyi tek önemli hedef sayan inançlara tutsaklığının bir sonucudur”.²¹¹⁷

İnsanların kendi elleriyle yaptıkları ve fesada sebep oldukları, şirk, isyan, kîtâl ve her türlü günah ve kötülük olarak anlaşılmaktadır.²¹¹⁸ Yani yaygın halde devam eden zulüm, her türlü haksızlık ve hadsizlikleri sonucu insanlar kendilerine emanet edilen kâinattaki kusursuz nizamı bozmaları sonucunda meydana gelecek her türlü olumsuzluğa yine kendileri katlanmak durumundadırlar. Günümüzde yaşanan sorunlara göre ev ve sanayi atıklarıyla denizlerin, nehirlerin ve içme sularının kirlenmesi, kullanılan temizlik ve güzellik ürünlerinin bir takım hastalıklara, ozon

²¹¹⁴ Şimşek, M. Sait, *Hayat Kaynağı Kur'an Tefsiri*, IV, 130.

²¹¹⁵ Bakara, 2/ 205.

²¹¹⁶ Rûm, 30/ 42

²¹¹⁷ Esed, *Kur'an Mesajı*, II, 828-829.

²¹¹⁸ Taberî, XXI, 58.

tabakasının delinmesi ve neticesinde iklim değişikliklerine sebep olduğu en çok dile getirilen hususlardır. Bu bağlamda, ürkütücü sonuçlarıyla dünya gündeminde ağırlıklı bir yer tutan ozon tabakasının delinmesi sorununun tam olarak âyetteki ifadeyle örtüştüğünü yani "insanların kendi elleriyle yapıp ettikleri yüzünden" ortaya çıkmış bir bozulma olduğunu,²¹¹⁹ global iklim değişmeleri ve bozulmasının da bunun geri dönen bir cezası olduğunu kolayca anlayabiliriz.

A. İklimsel Bakımdan

Allah'ın yarattığı haliyle yeryüzünde her şey belli ölçülerde ve dengede var edilmiştir. Öyle ki, bir şeyin olması gerekenden fazla ya da az olması tabiattaki dengelerin de bozulmasına sebep olabilir. Kur'an'da buna işaretle şöyle buyurulmuştur: *“Yeri de yaydık, ona sabit dağlar yerleştirdik ve orada her şeyi ölçülü bir biçimde bitirdik.”*²¹²⁰

Günümüzde korkunç bir şekilde ortaya çıkan doğal çevremizdeki yoğun çürüme ve tahribat, teknolojik gelişmelerin ve insanlığı daha önce hayal bile edemediği ekolojik felâketlerle karşı karşıya getiren çılgınca faaliyetlerin bir sonucu olarak öngörülmüştür. Toprağın, havanın ve suyun sanayi atıkları ve şehir çöpleri yüzünden dizginlenemeyen bir şekilde kirlenmesi; bitki örtüsü ve denizlerin artan bir şekilde zehirlenip yok olması; yaygın uyuşturucu ve görünürde 'fayda için' ilaç kullanımı sebebiyle insanın kendi bedeninde ortaya çıkan her türlü genetik bozukluklar ve insanlara yararlı birçok hayvan türünün giderek yok olması.²¹²¹

Günümüz itibariyle su ve havanın kirlenmesi, bunun sonucunda kara ve deniz canlılarının neslinin yok olması, salınan zehirli gazlarla ozon tabakasının delinmesi, bunun sonucunda filtre edilmeyen güneş ışınlarının ölümcül hastalıklara neden olması, küresel ısınma sonucu iklimin ve doğal dengenin bozulması, kutupların ve dağ buzullarının erime tehlikesiyle karşı karşıya kalması, hep bu “kötü sonuçlar” arasında sayılabilir.²¹²²

Nitekim günümüzde de doğa unsurlarının yok edilmesinde en çok konuşulan sebebin, ormanların yok edilmesi, avlanma neticesinde bazı hayvan türlerinin yok

---

²¹¹⁹ Heyet, *Kur'an Yolu*, IV, 324.

²¹²⁰ Hicr, 16/ 19.

²¹²¹ Esed, *Kur'an Mesajı*, II, 828-829.

²¹²² İslamoğlu, *Hayat Kitabı Kur'an*, s. 802.

olmasıyla doğada bir dengesizliğin meydana gelmesi, bu dengesizlik sebebiyle birtakım zararlı böcek ve haşeratin insan ölümlerine neden olmasıdır. Doğadaki kuraklığın da ayetin tefsirinde dile getirilen bir yönü olduğunu belirtmiştik. Kuraklık yağmursuzluktan, o da ağaçların ve ormanların bilinçsizce yok edilmesinden kaynaklanmaktadır. Neticede küresel iklim değişiklikleri, mevsimsel dengesizlikler ve çevresel olumsuzluklar baş göstermiştir. Bütün bunların arkasında yatan sebep ise, insandaki hırs tabiata fesad olarak yansımalarıdır.

1. Hava

Yeryüzündeki hayatı en çok tehdit eden çevresel problemlerden biri radyoaktif kirlenmedir. İnsanlık, nükleer enerjiyi ilk başlarda, enerji problemini çözebilecek, temiz bir enerji kaynağı olarak kabul ediyordu.²¹²³ Ama 1954 yılında ABD’li fizikçiler korkunç bir şeyin farkına vardılar. Her nükleer denemeyi takip eden haftalarda ABD’nin deney sahasından uzak çeşitli yerlerine radyoaktif yağmur yağıyordu. Kısa zamanda bu radyoaktif yağmurun sadece ABD’ye değil dünyanın her tarafına yağdığı ve radyoaktif maddelerin tüm ekosisteme yayıldığı anlaşıldı.²¹²⁴

Hava kirliliğine yol açan faktörlerden çok küçük bir kısmı, volkanik faaliyetler, toz fırtınaları, yangınlar, bakteri virüs mantarların rüzgârla taşınması gibi süreçler neticesinde atmosfere karışır. Buna mukabil, atmosferin birincil kirleticilerinin büyük kısmı ya beşeri faaliyetlerin neticesidir veya bu gibi faaliyetlerin neticesinde meydana gelmeleri kolaylaşır ve hızlanır. Katı, sıvı ve gaz yakıtların kullanılması, sanayi tesislerinin bacalarından çıkan dumanlar, özellikle petrol, kimya, kâğıt ve plastik endüstrileri, iç patlamalı motorlar, atom reaktörlerinin atık ve kaçakları gibi beşerî faaliyetler, birincil kirleticinin temel kaynaklarıdır.²¹²⁵

Havanın çok fazla hareketli oluşu bir taraftan temizlenmeye imkân sağlarken diğer taraftan da kirliliğin çok çabuk ve geniş alanlara yayılmasına sebep olmaktadır. Bu bakımdan insan kaynaklı hava kirlenmelerini azaltmak en makul tedbir olarak görülmektedir. Aynı zamanda kirli hava, su ve toprağın da kirlenmesine yol açabilmektedir. Dolayısıyla bir ülkede kirlenen hava, başka ülkelerin yalnız havasını

---

²¹²³ Uslu, *a.g.e.* s. 20.

²¹²⁴ Kışlalıoğlu ve Berkes, *Çevre ve Ekoloji*, s. 66-67. ;Uslu, *a.g.e.*, s. 21.

²¹²⁵ Uslu, *a.g.e.* s. 21-22.

değil, sularını ve toprağını da kirletebilmektedir. Bunda özellikle asit yağmurlarının etkisi çok fazladır.²¹²⁶

Allah insana rızkını hem gökten hem yerden verdiğini söylemektedir.²¹²⁷ Gökyüzü canlıların soluduğu hava, rızkın vesilesi olan yağmur ve yağmurun oluşmasına sebep olan rüzgârlar demektir. Allah Kur'an'da bunlara ayetleri olarak işaret etmektedir.²¹²⁸

2. Su

Su, Kur'an'da başta insan olmak üzere her şeyin yaratıldığı²¹²⁹ ve canlıların hayat kaynağı olduğu,²¹³⁰ temizliğin temel ve en önemli malzemesi olduğuna işaretle Allah'ın yeryüzüne indirdiği en büyük nimet ve rahmeti olarak vafedilmiştir.²¹³¹ Yeryüzünde canlılığın sebebi, insan için hayatî bir nimet olmasıyla insanların en çok istifade ettiği ve ihtiyaç duyduğu bir tabiat varlığıdır.²¹³² Su insanların, ağaç ve bitkilerin, hayvanların da hayat kaynağı²¹³³ olmasının yanında üzerinde gemilerle insanların taşındığı, yüklerini taşıdıkları ulaşım vasıtasıdır.²¹³⁴ Suyun ana kaynağı denizler ve okyanuslar içerisinden türlü yiyeceklerin ve süs eşyalarının elde edildiği insanlar için rızık kaynağıdır.²¹³⁵ Nehirler de insanın hayatını kolaylaştırması, yolunu bulması için yaratılmış sayısız nimetlerdendir.²¹³⁶

Yeryüzündeki hayatın kaynağı sayılan suların kirletilmesi de oldukça önemli bir başka çevre sorunudur. Çeşitli faktörler sebebiyle kirlenme, yeraltı sularından okyanuslara kadar bütün suları etkilemektedir. Akarsulara ve denizlere boşaltılan kent kanalizasyonları, endüstriyel atıklar, bunlardan özellikle petrol ve civa, tarımsal

---

²¹²⁶ Yavuz, Fehmi ve Keleş, Ruşen, *Çevre Sorunları*, AÜSBF Yayınları, Ankara, 1983, s. 39; Uslu, *a.g.e.* s. 22.

²¹²⁷ A'râf, 7/ 96; Nahl, 16/ 10-11.

²¹²⁸ Mü'min, 40/ 13.

²¹²⁹ Furkân, 24/ 54.

²¹³⁰ Hicr, 15/ 22.

²¹³¹ Furân, 25/ 48-49.

²¹³² Mü'minûn, 23/ 18-19.

²¹³³ Nahl, 16/ 10-11.

²¹³⁴ Mü'minûn, 23/ 20-22.

²¹³⁵ Nahl, 16/ 14.

²¹³⁶ Nahl, 16/ 15.

ilâçlar ve asit yağmurları suların kirlenmesinde oldukça önemli role sahiptir. Bu şekillerde ortaya çıkan kirlenme, sularda yaşayan canlıları tehdit etmektedir.²¹³⁷

Özellikle deniz ve okyanusların kirlenmesi, buralarda yaşayan bütün canlıların ölmesine yol açabilir. Ayrıca deniz ve okyanusların kirlenmesi, atmosferdeki oksijen miktarının büyük bir bölümünü üreten bu suların, oldukça önemli olan bu görevlerini yerine getirememelerine de sebep olabilir.²¹³⁸ Suların kirlenmesi hem bu suyu hem de bu sularla yetiştirilen ürünleri bu suları tüketen insanların hayatını da tehdit etmektedir.²¹³⁹ Yeryüzündeki hayatın sebebi olan suyun kirlenmesi her canlı için bir cinayet sebebi sayılır. Kur'an her ne sebeple olursa olsun bir canlının, özellikle de insanın ölümüne sebebiyet vermeye izin vermez.

3. Toprak

Kur'an-ı Kerim'de toprak, insanın yaratıldığı,²¹⁴⁰ içindeki pek çok çeşitli mineralleriyle insanda bulunabilen çok çeşitli kişilik ve karakter yapılarına işaret etmesiyle, yağmursuzluktan kuruyup çatlayan ve yağmurla tekrar canlanıp yeşeren özelliğiyle insanın ölüm ve ölümden sonraki dirilişine misal olarak anlatılan önemli bir tabiat varlığıdır. Toprağın kirlenmesi, ondan meydana gelecek bitki ve ağaçların bozulmasıyla insan metabolizmasının da bozulması demektir.

Hava ve su kirliliğinin yanında, üzerinde hassasiyetle durulması gereken bir diğer çevresel problem de topraktaki kirlenme ve bozulmadır. İnsanların üzerinde yaşadığı ve gıda ihtiyacının büyük bir kısmını karşıladığı toprak, aynı zamanda kompleks bir ekosistemdir. Toprak içinde yaşayan canlılar birkaç solucan ve böceklerden ibaret değildir. Toprak, sayıları milyonları aşan çeşitli organizmaları barındırır.²¹⁴¹ Dolayısıyla toprağın kirlenmesiyle sadece toprak değil sayısız canlı varlık tehdit altında kalmaktadır.

Orman alanlarının kereste, yakacak odun veya tarım arazisi elde etmek amacıyla yok edilmesi ve meralardaki aşırı otlatma toprağın bitki yapısını

---

²¹³⁷ Yavuz ve Keleş, *a.g.e.* s. 37. Uslu, *a.g.e.* s. 24; Güney, Emrullah, *Genel Ortam Kirlenmesi*, Ezgi Kitabevi, Bursa, 2004, s. 72-73.

²¹³⁸ Uslu, *a.g.e.* s. 25.

²¹³⁹ Bkz. Güney, *a.g.e.*, s. 74.

²¹⁴⁰ Âl-i İmrân, 3/ 59; Hac, 22/ 5.

²¹⁴¹ Uslu, *a.g.e.* s. 25.

bozmakta, rüzgâr ve yağışların etkisiyle bu topraklar sürekli erozyona maruz kalmaktadır. Erozyona zemin hazırlayan bir başka faaliyet de tarım yapılan arazilerde modern tarım araçları ile toprağın fazla derin sürülmesidir.²¹⁴²

Tüketim ekonomisinin giderek güç kazanmasının ardından, ekilebilir topraklar fabrikalar ve evlerle dolarken; her yıl binlerce otomobilin trafiğe çıkmasıyla, karayollarının işgal ettiği alan artıyor,²¹⁴³ ekilebilir arazi azalıyor.

Toprakla ilgili tek ekolojik problem erozyon değildir. Daha çok verim maksadıyla toprağa atılan sunî gübreler ve zararlı böcekleri öldürmek maksadıyla kullanılan tarım ilaçları, toprakta bulunan bakteri, mantar, alg v.s. gibi mikroorganizmaları öldürmekte, bir müddet için toprağın verimi artsa bile zamanla toprağın verimini düşürmektedir. Ayrıca asit yağmurları ve ortama bırakılan ev sanayi atıkları da toprağın kirlenmesinde büyük rol sahibidir.²¹⁴⁴ Yani üretim artırılmaya çalışılırken üretimin ana kaynağı yok olma tehlikesi ile karşı karşıya kalmaktadır. Dünyanın çeşitli yerlerinde açlığın baş göstermesi, tabiat kanunlarını ihlal etmemizle ilgili bir durumdur. Toprağımızı, suyumuzu, havamızı kirlettik ve bu yüzden da tabii besin zincirini bozduk.²¹⁴⁵

Daha fazla ürün almak maksadıyla kullanılan fakat zamanla zararı faydasını geçen sunî gübreler ve tarımsal ilâçlar; enerji temini maksadıyla kullanılan fosil yakıtlar; etkilerinin kontrolüne imkân bulunamayan, ozon tabakasının delinmesine bile yol açabilen ve piyasadaki çeşitleri ellibinden fazla olan kimyasal ürünler, insanoğlunun tabiatı tahrip vasıtalarından ilk anda akla gelenlerdir.²¹⁴⁶

Çağa ayak uydurma adına, topraktan ve doğal hayattan giderek uzaklaşıyoruz. Makinalar ve yanyana ve üstüste yığılmış gösterişli çok katlı binalar, toprak ile aramıza giren en büyük ve en önemli engellerdir.²¹⁴⁷ Topraktan uzaklaşan insan farkında olmadan kendi özünden de uzaklaşmakta hırs ve tamahıyla körleşen sadece gözler değil vicdanlar da körelmekte insan tam bir ölüm makinasına dönüşmektedir.

---

²¹⁴² Uslu, *a.g.e.* s. 25-26.

²¹⁴³ Gürdoğan, *a.g.e.*, s. 14-15.

²¹⁴⁴ Kışlalıoğlu, *a.g.e.* s. 112; Uslu, *a.g.e.* s. 27.

²¹⁴⁵ Hafız,, B.A. Masri, *İslam ve Ekoloji, (İslam ve Ekoloji İçinde)* (Çev. M. Çiftkaya), İstanbul, 1992, s.29; Aydın, *a.g.e.* s. 188.

²¹⁴⁶ Uslu, *a.g.e.* s. 19-20.

²¹⁴⁷ Gürdoğan, *a.g.e.* s. 16.

Kur'an şirkleri sebebiyle büyüklenip davete karşı çıkanlara kendilerinden önceki toplumların daha güçlü oldukları, toprağı daha çok işledikler, daha sağlam evler ve kaleler inşa ettiklerini ama bunların hiç birisinin kendilerini işledikleri zulüm sebebiyle helak olmaktan kurtaramadığını haber verir.²¹⁴⁸

Kur'an, toprakla-insan arasında bir ilişki kurar ve insanın topraktan yaratılışına, toprağın yağmursuzluktan dolayı ölüşünü ve yağmurla tekrar canlanışını insanın vahiyle manen diriliş ve vahiyden uzak kaldığında manen ölüşünü tasvir eder ve bununla sanki toprağın da bir canlı oluşuna işaret eder.²¹⁴⁹ Allah insan için her çeşit ürünü toprakta meydana getirdiğini bildirmektedir.²¹⁵⁰ Dolayısıyla toprağın öldürülmesi, hayatın temel kaynağının yok edilmesi anlamına gelmektedir.

B. Çevresel Bakımdan

Çevre ile kastedilen, insan başta olmak üzere bütün canlılar ve bu canlılığın devam etmesini sağlayan hava, su ve toprak unsurlarından oluşan varlıklardır. Bahsedilen bu unsurların hepsi birbirleriyle bağlantılıdır ve etkileşim halindedir. Bir tanesindeki bozulma yerine göre hepsinin bozulmasına sebep olabilmektedir. Bunların tamamı aynı zamanda hayatı oluştururlar.

Kur'an'ı Kerim'e göre bütün varlıkların kendilerine mahsus devam eden bir hayatı, bir canlılığı vardır; hattâ taş ve maden gibi "cansız" cisimler bile böyledir. Ve her varlık kendisini yaradan karşısında (kulluk) vazifesini yerine getirir.²¹⁵¹ Allah Kur'an'da ağaçlardan, onlardan elde edilen ürünlerden ve bunların rızık olarak yarattığı nimetler olduğundan bahsetmektedir.²¹⁵² Hatta bunların bazılarına yemin etmektedir.²¹⁵³ Hayvanların yaratılışını, insanlar için nasıl önemli bir nimet olduğunu²¹⁵⁴ Kur'an Allah'ın ayetleri olarak sunar. Allah kendisine şirk koşan ve isyan eden toplumları bu nimetlerden mahrum etmiştir.²¹⁵⁵

---

²¹⁴⁸ Fussilet, 41/ 15; Mü'min, 49/ 21, 82.

²¹⁴⁹ Furkân, 25/ 48-49

²¹⁵⁰ Nahl, 16/ 13.

²¹⁵¹ Hamidullah, Muhammed, *İslam peygamberi*, Ankara, 2003, II, 782.

²¹⁵² En'âm, 6/ 141.Nahl, 16/ 11.

²¹⁵³ Tîn, 95/ 1.

²¹⁵⁴ En'âm, 6/ 142;

²¹⁵⁵ En'âm, 6/ 146.

Çevre sorunları denince akla gelmesi gereken şey sadece kirlilik değildir. Bazı canlı türlerinin yok oluşundan tabii kaynakların tükenmesine kadar, ekosistemlerdeki bütün bozulmalar çevre sorunlarının kapsamına girer. İnsanlara zararı dokunabilecek bir takım varlıklar bile, evreni bütün olarak düşündüğümüzde onun ahengi açısından lüzum arz eder. Bir canlı türünün yok edilişi kendi ekosistemindeki tabiat ekonomisini bozmaktadır.²¹⁵⁶

Günümüzde yalnız insanların değil, hayvan ve bitkilerin hayat hakları da tehlikededir. Bu nedenle çevreye sahip çıkmak, yalnız bireysel veya etik bir kaygı olmaktan çıkıp bir var olma kavgasına dönüşmeye başlamıştır.²¹⁵⁷

Tabiat ve çevrenin vazgeçilmez unsurlarından birisi de hayvanlardır. Hayvanlar âleminin de kendi içerisinde dengeli ve düzenli bir işleyişi vardır. Üreme ve yok olma oranları dengeli olmak zorundadır. Dışarıdan sunî bir insan müdahalesi olmadığı sürece bu denge ilâhî kudretin koyduğu düzen ile devam eder. Kur'an'a göre yeryüzünde var edilen her şey ihyiyaç ve denge ölçüsündedir.²¹⁵⁸ Kur'an'da belirtilen bu ölçü aynı zamanda insanın da uyması gereken ölçüdür. İnsanların, hayvan ve bitkilerin ihtiyacı ölçüsünde yağmur ve rızık indirilmektedir. Bu ölçü bize, üretim ve tüketimde ölçü ve dengeye riayet etmemiz gerektiğini hatırlatır.

Hayvanlar da Allah'ın nimeti olması yanı sıra Allah'ın ayetleridir. “*Devenin nasıl yaratıldığına bakmazlar mı?*”²¹⁵⁹ Ayetinde devenin yaratılışındaki harikaları görmeye işaret ve çağrı vardır. Sâlih peygamber'in kavmi olan Semûd halkı, salıverilen bir deve ile sınanmışlar ve devenin öldürülmesine kayıtsız ve sessiz kalmaları sebebiyle sadece onu öldüren kişi değil tüm kavim helak edilmiştir.²¹⁶⁰ Aslında Salih Peygamber'in kavmi yeryüzünü imar ile görevli ve sorumlu kılınmıştı. “*Semûd kavmine de kardeşleri Salih'i peygamber olarak gönderdik. Dedi ki: “Ey kavmim Allah'a kulluk edin. Sizin O'ndan başka hiçbir ilâhınız yoktur. O, sizi yeryüzünden (topraktan) yarattı ve sizi, oranın imarından sorumlu kıldı. Öyle ise*

---

²¹⁵⁶ Aydın, *a.g.e.* s. 184.

²¹⁵⁷ Demir, Ömer, *Bilim Felsefesi*, Ankara 2000, s. 136; Aydın, Hüseyin, *a.g.e.* s. 84.

²¹⁵⁸ Hicr, 15/ 19-21.

²¹⁵⁹ Gâşiye, 88/ 17.

²¹⁶⁰ Hûd, 11/64-67.

o'ndan bağışlanma dileyin; sonra da O'na tövbe edin. Şüphesiz Rabb'im yakındır ve dualara cevap verendir."²¹⁶¹

Hz. Peygamber hangi hayvan olursa olsun, onun hayat hakkına saygı gösterilmesini ve hayvana tanınan bu hakkın korunması gerektiğini her vesile ile belirtmiştir. Hayvanların zevk için öldürülmesini yasaklamıştır. Bir hadislerinde: *"Haksız yere bir serçeyi öldüren Allah c.c. kıyamet günü hesap soracaktır"* buyurunca, oradakiler : *"Kuşun hakkı da nedir?" diye sorduklarında O, "Onu kesmek ve sonra da yemektir"* şeklinde cevap vermiştir.²¹⁶² Yine Hz. Peygamber insanlara hiçbir şekilde zararı olmayan kurbağa, karınca, arı, hüdhd, çekirge gibi hayvan türlerinin öldürülmesini de yasaklamıştır.²¹⁶³ Hz. Peygamber, birçok hadisinde hayvanlara karşı iyi muamele etmeyi, onlara şefkatli davranmayı emretmektedir.²¹⁶⁴

Yine Üsame b. Zeyd'e yaptığı bir nasihatte: *"Ey Üsame! Acıkan ciğer sahibi her canlı hususunda dikkatli ol, sonra kıyamet günü Allah'a şikâyet edilirsin."*²¹⁶⁵ Uyarısında bulunmuştur. Nitekim bir gün sabah namazı sonrasında ashabına dönerek *"Bir adamın sürmekte olduğu sığına binip sırtına vurmaya başlayınca Hayvan dile gelerek "biz bunun için yaratılmadık"* dediğini hatırlatmış,²¹⁶⁶ bununla hiçbir canlının yaratıldığı amaç dışında kullanılmaması gerektiğine dikkat çekmiştir.

Allah hayvanlardan bir kısmını insanların gıda, giyim ve ısınma ihtiyaçları için yaratmış fakat hayvanların zevk için avlanılmasını, öldürülmesini, eğlence olsun diye dövüşürülmesini Hz. Peygamber yasaklamıştır. İslam'ın gözünde canlı varlıklar böyle bir koruma hakkına sahip iken, günümüzde, derileri için diri diri yüzülen ve avlanan hayvanlar, zevk ve eğlence yerlerinde insanları eğlendirmede kullanılan hayvanlar modern insanın hayvan hakkı anlayışını ortaya koymaktadır.

Kurban bayramlarında kesilen hayvanlar için kıyım ve vahşet yorumlarıyla İslam'ın ibadetinin alay ve eleştiri konusu yapılması, bu hayvanların etlerinden fakir ve yoksul insanların faydalandığının görmezlikten gelinmesindedir. Otellerde ve eğlence merkezlerinde sadece zenginlerin tükettiği et miktarı Kurban etlerinden az

²¹⁶¹ Hüd, 11/ 61.

²¹⁶² Sünen-i Dârimî, 27 11, Sünen-i Nesâî, Dahâyâ, 42.

²¹⁶³ İbn Mâce, Sayd, 10, Ebû Dâvud, Edep, 167-168; Mecme'u'z-Zevâid, 4/ 41.

²¹⁶⁴ Tirmizî, Birr, 16; Mecme'u'z-Zevâid, 8/ 187.

²¹⁶⁵ Nesâî, Dahâyâ, 42.

²¹⁶⁶ Buhârî, Enbiyâ, 52.

olmadığı gibi bu hayvanların etlerinden fakir ve yoksulların istifadeleri de söz konusu değildir. Bu durum, hayvan üretim ve tüketimi arasında da bir denge sağlaması bakımından da doğal, sosyal ve ekonomik dengeye katkı yapmaktadır. Şayet böyle olmasaydı İslam ülkelerinde kurban olarak kesilen hayvan nesillerinin azalması veya tükenmesi gerekirdi.

Tabiatın işleyişi öyle zannedildiği gibi basit değildir. Tavşanların sayısının değişmesi tilkilerin sayısının değişmesine sebep olabilir. Tabiatın dengesine göre, tavşanların sayısı artarsa, onları avlayarak beslenen tilkilerin sayısı da artar ya da bunun tersi olur. Belli bir yerde aslanlar ya da sırtlanlar çok sayıda ceylanın ölümüne neden olsa bile biyoistatistik kural devreye girer, genel toplamda aslan-sırtlan-ceylan dengesi yine korunur. A.B.D.' de yapılan bir denemede, belli bir bölgenin vahşi türleri azaltılınca, geyik ve ceylanların sayısında dengesiz bir artış olur ve bu hayvanlar artık ekili arazilere zarar vermeye başlar. Şayet hayvan türleri birbirlerinin sayılarını dengede tutmazsa, sayılarının büyük bir hızla artması ya da eksilmesi tabiattaki birçok sistemin işleyişinin aksamasına sebep olabilir. Böyle bir aksaklık insanlara da olumsuz olarak yansır. Hayvanlar arasında mükemmel bir sisteme dayalı iş bölümü daima yürür ve aksamaz. Doğuştan getirdikleri ve sonradan öğrendikleri ile kendi rollerini düzenli bir şekilde ifa ederler. Bu denge, uyum, işbirliği ve sistemi yalnızca insan bozmaktadır.²¹⁶⁷

Tabiatta hayret verici karşılıklı denge ve kontrol sistemi vardır. Bu sayededir ki sert derili (vahşi) hayvanlar, oluştuğu devirden bu yana, istediği kadar vahşi, kaba, kuvvetli ve kurnaz olsun hiçbir hayvan türü dünyayı istilâ edememiştir. Ne var ki bu yaratıklar içinde insan, tabiatın bu karşılıklı dengeliliğini bozmuş, bitki ve hayvanları bir yerden diğer bir yere taşımıştır. Ama o, bu yaptığığın ağır cezasını pek çabuk görmüş, yerlerini değiştirdiği hayvan, böcek ve bitkilerden gelen azgın afetlerle karşılaşmıştır.²¹⁶⁸

Birbirinden ayrılmaz bir şekilde bağlı ve biri diğerine sürekli tesir eden toprak, hava, su yaşadığımız çevreyi meydana getirir. Canlı varlıklara tesir eden dış tesirlerin tümüne çevre adı verilir. Hava, su, toprak, bitki örtüsü, hayvanlar ve yaşadığımız

---

²¹⁶⁷ Aydın, Hüseyin, *a.g.e.* s. 184-185.

²¹⁶⁸ Morrison, *a.g.e.* s. 91.

gezegen üzerinde veya dışında olan, insanları etkileyen her türlü nesne çevre kapsamına girer.²¹⁶⁹

İçinde bulunduğumuz özel ve sosyal çevrede, ortaya çıkan zararlı ve istenmeyen etkilerin başında çevre kirlenmesi geliyor. Çevre kirlenmesi doğrudan ya da dolaylı bir biçimde bir üretim ya da tüketim faaliyetiyle ilgilidir. Başka bir deyişle çevre kirlenmesi bir üretim ya da tüketim faaliyeti sonunda ortaya çıkıyor.²¹⁷⁰

Çevreyi etkileyen, yani zehirleyen ve bozan, dolayısıyla tabiatta mevcut ekolojik dengeyi sarsan, kısacası her türlü canlı varlık için hayatı zorlaştıran faaliyetlerin tamamını çevre kirliliği olarak görmek mümkündür.²¹⁷¹

İslam, insanın iç duygularındaki temiz ve saflığa önem verdiği gibi, etrafın ve çevrenin temiz, ferah ve estetik görünümüne sahip olmasına da önem verir.²¹⁷² Hz. Peygamber döneminde evlerin inşasında dahi bu görünüm ve estetiğe dikkat edilmiştir. Araplar, kerpiçten yapılan evlere “kubbe”; “damı tesviye edilmiş, düzeltilmiş” taştan köşk veya kalelere “ütüm” veya “kubâb” adını verdikleri estetik görünümlü yapılara Hz. Peygamber, Medinede yaygın olarak yapılan bu mimarî anlayışı, şehrin süsleri olarak görmüş ve bu “ütümler”in yıkılmamalarını istemiştir.²¹⁷³ Özellikle evlerin yüksekliği konusunda titiz davranıyor, meskenlerin iki kattan fazla olmasına müsaade etmiyordu. Hatta yüksek inşaatlara müdahale ederek, yıktırdıkları da dahi olmuştur.²¹⁷⁴

İslam mimarisini, İslam’ın ortaya koyduğu hayat tarzının şekillendirdiğini unutmamak gerekir. İslamî anlayış komşunun evinin havasını kesecek, manzarasını bozacak şekilde binanın yüksek yapılmaması vb. anlayışların, ev plânlarının gelişip, değişmesini etkilediği muhakkaktır. Müslüman toplumlar, İslam’ın dünya görüşüne uygun olarak, zevk ve sanat anlayışlarına, imkânlarına ve coğrafi şartlara göre planlarına kendi kimliklerini vermişlerdir.²¹⁷⁵

Hz. Ömer, portatif saz evden, taştan yapılmış daha sağlam evlere geçişte kendisine danışan Kufelilere: “Taştan evler yapın. Fakat kimseye üç odadan fazlasına

²¹⁶⁹ Karpuzcu, Mehmet, *Çevre Kirlenmesi ve Kontrolü*, Kubbealtı Yay. İst. 2010, s. 27.

²¹⁷⁰ Gürdoğan, a.g.e. s. 29.

²¹⁷¹ Erden, Baki, *Çağımız ve Çevre Kirliliği*, Ankara, 1991, s. 71.

²¹⁷² Hicr, 15/ 16.

²¹⁷³ Bozkurt, Nebi, *Asr-ı Saâdet'te Evler ve Ev Hayatı*, (Bütün Yönleriyle Asr-ı Saâdet'te İslam İçinde), İstanbul, 1994, V, 26-27.

²¹⁷⁴ Bayrakdar, *Asr-ı Saâdet'te Çevre Bilinci*, V, 232.

²¹⁷⁵ Bozkurt, a.g. e. V, 29.

ruhsat verilmesin ve binaları da yüksek yapmayın. Sünnetten ayrılmazsanız iki cihan mutluluğu da sizin olur” demiştir ve sünnet olan binayı “israfa götürmeyecek, itidalden uzaklaştırmayacak kadar sade” şeklinde izah etmiştir.²¹⁷⁶

Hız. Peygamber hicretten sonra hızla büyüyen Medine’de sokakların en az yedi zira’ (yaklaşık dört metre) olmasını ister ki, bu, o zaman için yüklü bir devenin rahat geçebileceği bir mesafedir. Hadis bitişik nizamda inşa edilmeyen evlerin aralarında bulunması gereken mesafeye de işaret etmektedir. Tasarruf için duvarların komşu duvarına dayanması ve komşunun mertek koymasına izin verilmesi ile ilgili olduğunu göstermektedir. Bu tür evler bir cadde kenarına dizilmiş olmalıdır. İbn Şebbe’nin bazı evlerin yola beş zira’ (yaklaşık ikibuçuk metre) mesafede olduklarına dair rivayetleri, bu rakamın bir standard ifade ettiği izlenimi vermektedir.²¹⁷⁷

Günümüzde insanlar belki de sayılamayacak kadar çok yoldan çevreyi bozmakta, tahrip etmektedirler. Gittikçe artan miktarda üretim yapan endüstrinin ihtiyacı olan hammaddenin tabiattan temini sebebiyle, tabii kaynakların müsrifçe tüketilmesi, üretim süreci esnasında ortaya çıkan ve kirlilik yaratan yahut toksik özellik taşıyan atıkların tabiata bırakılması, kentlerle birlikte daha çok artan evsel atıklar, ister savaş ister barış maksadıyla kullanılsın, nükleer güç üretimi sonucu ortaya çıkan radyoaktif kirlenme büyük bir çevre tehdidi oluşturmaktadır.²¹⁷⁸

Hızla artan dünya nüfusu, plansız endüstrileşme ve sağlıksız kentleşme, nükleer denemeler, bölgesel savaşlar, verimi artırmak amacıyla kullanılan tarım ilaçları, yapay gübreler ve deterjan gibi kimyasal maddeler çevreyi kirletmeye başlamış, bunun sonucu olarak, büyük oranda kirlenen hava, su ve toprak canlılar için zararlı olabilecek boyutlara ulaşmıştır.²¹⁷⁹

Bu gibi vasıtalarla tabiatın tahrip edilmesi neticesinde hava, su ve topraktaki ekolojikdenge bozulmuş ve topraktaki bakterilere kadar bütün canlıları olumsuz bir şekilde etkilemiştir. Bu etkilenişin boyutları bazen çok ileri düzeyde olmuş ve canlıların ölümüne sebebiyet verir hale gelmiştir.²¹⁸⁰

---

²¹⁷⁶ Bozkurt, *a.g.e.* V, 30.

²¹⁷⁷ Bozkurt, *a.g.e.*, V, 38.

²¹⁷⁸ Uslu, *a.g.e.* s. 19-20.

²¹⁷⁹ Bozyiğit ve Karaaslan, *a.g.e.*, s. 5.

²¹⁸⁰ Uslu, *a.g.e.* s. 20.

Sanayideki üretimin artıkları, özel çevrede olduğu kadar, parklar, yollar, göller, nehirler, denizler ve hava gibi özel çevreyi de içeren ve toplumun bütününe paylaştığı sosyal çevreyi de büyük ölçüde kirletmektedir. Bunun sonucu su, toprak ve hava kirlenerek, insan sağlığı ile birlikte, yeryüzündeki bütün canlıların varlıklarını sürdürmelerini zorlaştırmaktadır.²¹⁸¹

Bununla birlikte motorlu araçların egsoz gazları, kentlerin havasını kirletmekle kalmıyor; sayıları zamanla katlanarak artan arabalar, kent ulaşım sisteminin altüst olmasına yol açıyor. Yoğun trafik, şehiriçi ulaşımını güçleştirmenin yanında, doğurduğu gürültü ve insanlar üzerinde yarattığı tedirginlik ile de insanların sağlığını bozuyor. Kâğıt, çimento ve kimyasal madde üreten fabrikaların çıkardığı baca gazları, tozlar ve endüstriyel atıklar, havayı, bitki örtüsünü ve suları kirleterek, tarımı ve sulardaki canlı hayatı yok ediyor.²¹⁸² Metalik kirlenmelerin çoğu sularda toplanır. Bu şekildeki kirlenme şehir endüstriyel ve zirai atıklardan ileri geldiği gibi, herhangi bir yolla atmosfere verilen metalik maddelerden de gelebilir. Atmosfere verilen metalik maddeler sonunda yağmurla yeryüzüne döner ve akarsular vasıtasıyla su yataklarına sürüklenerek suları kirletmektedir.²¹⁸³

IV. KUR'AN'IN TABİAT FESADINA KARŞI ÖNERDİĞİ İLKELER

Çevre krizinin sebepleri ve nasıl önleneceği hakkında, birçok fikir ileri sürülmüştür. Bugün özellikle Batı'da öne sürülen bu fikirleri, bir genellemeyle, birbirine zıt iki ana sınıfta toplamak mümkündür.

Birincisi, çevre meselelerinin mekanik ve teknik bir çözüm olarak görülmesi. Bu düşüncede olanlara göre, çevre kirliliğinin sebebi teknolojik ve endüstriyel gelişmelerdir. O halde uygun teknolojik önlemler veya geliştirilecek yeni tekniklerle çevre meseleleri çözülür denmektedir.

İkincisi, manevî çözüm. Her ne kadar bugünkü çevre kirliliğinin %80 sebebi teknoloji ve sanayi gelişiminin neticesi ise de, çözüm sadece teknolojik değildir. Asıl

---

²¹⁸¹ Gürdoğan, *a.g.e.* s. 29.

²¹⁸² Gürdoğan, *a.g.e.* s. 30.

²¹⁸³ Gündüz, Turgut, *Çevre Sorunları*, Bilge Yay. Ankara, 1994, s. 132.

çözüm, teknolojiyi üreten ve kullanan kişilerin dinî, ahlâkî, felsefî düşüncesi ve hayat tarzıyla çok yakından ilgilidir. Dolayısıyla kısaca çözüm temelde manevîdir.²¹⁸⁴

Kur'an, Allah'ın ayetleri ve insana emaneti olarak gördüğü kâinat ve değerlerinin korunmasına yönelik hem itikadî, hem ahlâkî hem de hukukî bir takım önlemler ve tatbik edilecek ilke ve prensipler ortaya koymuştur. Tabiatın Kur'an gözünde Allah'ın ayetleri ve Allah'ı tesbih eden varlıklar olması, elbette O'na inananlar üzerinde çok büyük etki yapacaktır. Kur'an verdiği öğütler, anlattığı ibret verici kıssa ve misallerle de insanı eğitmektedir. Her zaman ve her insan üzerinde kanun ve kurallar etkili olmayabilir.

Kurallar, ölçüler ve değerler bütünü olan kültür uygarlıktan uygarlığa değişmektedir. İslam kültür ve medeniyetinin kaynağı 'vahiy'dir. Çağımızda insanın ve uygarlığın önüne geçen teknoloji, vahiy kültürünün denetimine girmedikçe, dünya, onun doğurduğu kaostan kurtulamayacaktır. Bunalım sürüp gidecektir.²¹⁸⁵

İnsanlık için barış ve huzur vaadeden İslam, kuralsızlığa ve düzensizliğe hiçbir şekilde müsaade etmez. Getirdiği bütün ibadet, ahlâk ve hukuk ilkeleriyle insana "Allah'a karşı kulluk bilinci" olan takva ve "Allah'a bilinçli kulluk" olan ihsân derecesinde amel ve eylemler telkin ederek insanı bütün bu kâinatın tek sahibi ve hâkimine ve O'nun yaratıklarına saygılı olmayı öğretir.

A. Tabiata Karşı Sorumluluk

Her zaman ve mekânda insan-gayb ilişkisi önemli ölçüde doğal çevre üzerinden sağlandığından, Kur'an konuyla ilgili pasajlara genişçe yer vermiş ve insanı daima tabiat kitabını okumaya ve anlamaya davet etmiştir. Bir Müslüman açısından çevrenin korunması, sadece insan sağlığı ve gelecek nesillere karşı onun bir sorumluluğu şeklinde düşünülmemelidir. Müslümanın manevî hayatının devamlılığı açısından da doğal çevrenin korunması önem arz etmektedir.²¹⁸⁶

Kur'an, yeryüzünün salahının bozulup fesada uğratılmasını yasaklar.²¹⁸⁷ Çünkü yeryüzü ilâhî bir kudretin koyduğu bir denge ve nizam içerisinde yürümektedir. Kur'an'ın mübeyyini olma sıfatıyla Hz. Peygamber bizzat kendi

²¹⁸⁴ Bayrakdar, *Asr-ı saâdet'te Çevre Bilinci*, V, 220.

²¹⁸⁵ Gürdoğan, *a.g.e.* s. 35.

²¹⁸⁶ Karşlı, *a.g.m.* s. 98.

²¹⁸⁷ A'râf, 7/ 85.

hayatında tabiata ve çevreye karşı son derece sorumlu ve duyarlı davranmış ve insanlığa örnek olmuştur.

“Hz Peygamber s.a.v. Mekke ve Medine’yi sit alanı olarak ilan etmiş, Hac ibadeti, müslümanın hem kendisi, hem birlikte yaşadığı toplum ve içerisinde bulunduğu tabiata karşı sorumlulukların öğrenildiği bir eğitim süreci özelliği taşımaktadır.” Hz peygamber s.a.v savaşta, masum ve silahsız insanlara dokunulmasını yasakladığı gibi, mabetlerin yıkılmasını, hayvanların telef edilmesini, ağaçların yakılmasını, meskenlerin yıkılmasını yasaklamıştır.”²¹⁸⁸ Buna göre Allah’ın yarattığı her canlı varlık dokunulmaz olan Allah’ın bir ayetidir.²¹⁸⁹

İslâmiyet’ten önce, özellikle tabî çevreyi, canlı varlıkları koruma, hatta insanın içinde yaşaması gereken mekân biçiminin ve o mekânın yapısal özelliklerini bile içeren bir çevreciliğe rastlanmaz. Muhakkak ki insan her zaman doğayı ve tabii varlıkları nazarî olarak sevmiştir; fakat bu, çevrecilik değildir. Çünkü bu sevginin ötesinde esas olan korumacılıktır. Doğanın bozulmasına karşı önlem almaktır. Ekoloji ve çevrecilik kelimeleri önceden kullanılmış bile olsa, İslâmiyet (Kur’an ve fiilen de Hz. Peygamberin söz ve davranışlarında) ile tarihte ilk defa görülmüştür.²¹⁹⁰

Dolayısıyla insanın kendisine ve çevreye bakışını yeniden gözden geçirmesi gerekir. Bu da ancak eğitim ve öğretim yoluyla yeni kuşaklara manevî içerikli bir çevre bilincinin verilmesiyle mümkün olur. Bu bağlamda Allah-insan-çevre ilişkisinin sağlıklı kurulması gerekmektedir. Çünkü bir üst değer olarak Allah inancının ve ona dayalı ahlâkî perspektif ve yaşantının olmadığı toplumlarda çevreye, doğal varlıklara bakışın tutarlı olmayacağı açıktır.²¹⁹¹

Çevre sorunlarına sağlıklı bir çözüm bulmak için, öncelikle bilim ve teknoloji politikalarında tabiata karşı olan bakış ve yaklaşımı belirleyen ölçütleri bütünüyle değiştirmek gerekir. Bu günün insanı içinde yaşadığı tabiata karşı hiçbir sorumluluk taşımıyor. Oysa amaç tabiata egemen olmak ya da onu üretime yani endüstriyel ürünlere dönüştürmek değil; onunla uyum içinde olmaktır. Tabiatı, maliyetini hiç

²¹⁸⁸ İbn Kayyim el-Cevziyye, *Zâd’u’l-Meâd*, III/ 1103; Ağrman, Mustafa, *Asr-ı Saâdet’te Ordu ve Savaş Stratejisi*, (Asr-ıSaâdet’te İslam Kitabı içinde), Edidör Vecdi Akyüz), Beyan Yayınları, İstanbul, 1994, IV / 100-103.

²¹⁸⁹ Câsiye, 45/ 3-6.

²¹⁹⁰ Bayrakdar, Mehmet, *Tarihte Ekoloji ve Çevrecilik*, /Asr-ı Saâdet’te İslam içinde), İstanbul, 1994, V, 215.

²¹⁹¹ Karşlı, a.g.m. s. 96.

hesaba katmadığımız bir kaynak olarak değil de, her geçen gün biraz daha tükettiğimiz kısıtlı ve çok önemli özsermaye gibi görmek gerekmektedir.²¹⁹²

Nasr'a göre dini bakış açısı, insan-tabiat ilişkisinde insana, tabiatın gözcüsü, bekçisi olma rolünü vermiştir. Tabiata hâkim olma düşüncesinin ve dolayısıyla insan-tabiat ilişkilerinde bunalımın ortaya çıkmasına sebep olan şey, metafizik ve vahy'e dayalı kozmolojik öğretilerin yerini profanlaşmış (din ile bağlantısı koparılmış) doğal ve fizik bilimlerinin almasıdır. Metafiziğin ihmal edilmesi ve varlık ve bilgi hiyerarşisinin unutulması, kozmolojinin ortadan kalkmasına yol açmıştır. Bu ise varlık ve bilgi düzlemleri arasındaki uyumun bozulmasına sebep olacaktır.²¹⁹³

İslam insanların düşüncesindeki, ilâh, insan, tabiat ve ahlak anlayışlarını yeniden inşa etme ve bu alanda insanlara görev ve sorumluluklarını hatırlatmaya yönelik prensipler getirmiştir. Aklî ve kevnî mucizelerle insanlığa kâinattaki bu eşsiz nizamı var eden tek ilâha ibadet ve teslimiyeti emir ve tavsiye etmiştir.

Kur'an'ın bu konuda verdiği bilgiler, tevhîd ve ölümden sonra diriliş gibi ana/amaç konular olarak değil, bunları destekleyici mahiyette tali/araç konular çerçevesinde değerlendirilmelidir. Yine Kur'an'ın çevreye ilişkin ayetleri, emir-nehîy şeklinde normatif bir özellik taşımamakta, aksine tabiattan hareketle Allah'ın varlığı ve birliği konusunda insana mesajlar verilmesi hedeflenmektedir. Konuyla ilgili emir-nehîy şeklindeki yaptırımların, Hz. Peygamber'in söz ve uygulamalarında olduğunu görüyoruz.²¹⁹⁴

Dünyada bütün boyutlarıyla ortaya çıkan bunalım, aslında ne ekonomik, ne politik, ne de askerî alanda bir eksikliğin sonucudur. Aksine iktidar tutkunu insanın değerleriyle 'vahy'e ayarlı insanın değerlerinin çatışmasından doğmaktadır.²¹⁹⁵

Tabiatın yaratılışı, işleyişi ve bu işleyişteki mükemmelliği, göğün yükseltilmesi, yerin serilmesi, gece ile gündüzün birbiri ardınca, güneş ve ayın dünya ile bir sistem içerisinde belirlenmiş bir yörünge ve hareketle bunların her biri Allah'ın kudret ve vahdetine işaret eden ayetlerdir. Bütün bunların birer ayet olduğuna dikkat çekilmek suretiyle müminler üzerinde manevî bir kontrol ve koruma

---

²¹⁹² Gürdoğan, *a.g.e.* s. 30.

²¹⁹³ Uslu, *a.g.e.* s. 49.

²¹⁹⁴ Kırslı, *a.g.m.* s. 97.

²¹⁹⁵ Gürdoğan, *a.g.e.* s. 33-34.

bilinci oluşturulmaya çalışılmıştır.²¹⁹⁶ Bu mesajlar özellikle inanan topluma doğrudan verilmektedir.

Tabiata olan bakış ister ona egemen olma, isterse onu değiştirme olsun; tabiat hiçbir zaman, insanların kendisine karşı sorumluluk taşımadığı sınırsız bir kaynak diye düşünülmemelidir. İnsanlar ticaret anlayışı içerisinde, tabiatı sıfır maliyetli ürünlerle dolu bir süpermarket gibi görüyorlar. Oysa sosyal sorumluluk ve ahlâkî değerlerden tamamen arındırılan pazar mekânizması; üretim ve tüketimin özel ve sosyal çevrede ortaya çıkardığı fiziksel ve ruhsal kirlenmenin oluşmuş bir fiyatı yok diye, insanların tabiatı sorumsuzca tahrip etmelerine izin verilmemelidir.²¹⁹⁷

Problemler ise dönüp dolaşır insana dayanmaktadır. Bu nedenle insanın tüm düşünce, inanç ve eylemlerinin sorgulanması önem arz etmektedir. Şayet haklar ve sorumluluklar tespit edilir, bu çerçevede ölçülü ve sorumlu davranış tarzı egemen kılınırsa çözüme doğru samimi adımlar atılmış olur.²¹⁹⁸

Çıkar peşinde; iktidar düşkünü, denetimsiz insanların elindeki silahlardan, dünya ancak, erdeme ayarlı bir kültürün egemenliğine girerek korunabilir. Kirlenmenin denetimi konusunda, önemle üzerinde durulması gereken, teknolojinin dayandığı “değer” sistemidir. Teknolojiyi geliştirenleri ve kullananları yönlendirebilecek tek güç, değer yargıları ve inançlardır.²¹⁹⁹

İnsanı erdeme ayarlayacak bir kültürün değerlerini yürürlüğe koymadan, her şeyi peşinden sürükleyen teknolojiyi denetlemek ve kirlenmenin önüne geçmek mümkün değildir. Kirlenmenin kaynağını kurutmak için öncelikle yapılması gereken, insanın tutkularının dizginlenmesidir. Ancak temelinde iktidar tutkusu olan bir kültürle insanın davranışlarının ve onun ürünü sanayileşmenin denetlenemeyeceği de açıktır.²²⁰⁰ Öyleyse öncelikle yapılması gereken insanların inançlarındaki çarpıklıkları düzeltmek, sapık ideoloji ve düşüncelerden ve tabiatın tek sahibine karşı gayr-i samimi duygulardan arındırmaktır. Bunu sağlayabilmek için içerisinde yaşadığımız ve sayısız nimetlerinden yararlandığımız, Allah’ın yarattığı ve koyduğu ölçü ve nizam ile yürüyen tabiatı Allah’ın ayeti ve emaneti olarak görmek gerekir.

---

²¹⁹⁶ Câsiye, 45/ 3-5.

²¹⁹⁷ Gürdoğan, *a.g.e.* s. 31.

²¹⁹⁸ Aydın, Hüseyin, *a.g.e.* s. 58.

²¹⁹⁹ Gürdoğan, *a.g.e.* s. 34.

²²⁰⁰ Gürdoğan, *a.g.e.* s. 34.

1. Tabiat Bir Ayettir

Tabiat üzerindeki vahim gidişatın sadece hukuk ve mühendislik tedbirleri ile kontrol altına alınması mümkün gözüküyor.²²⁰¹ Elbette ki bu tür yaptırımlara ihtiyaç vardır; çünkü insanın büyüme ve gelişme davasından vazgeçmesi, üretim ve tüketim alışkanlıklarını bir anda frenlemesi mümkün değildir. Ancak problemin temelinde insan olduğu unutulmamalıdır; tabiatla olan ilişki, insanların dünya görüşleriyle, hayata verdikleri anlamla, yaşayış tarzlarıyla doğrudan ilişkilidir.²²⁰²

Kur'an, kâinatta var olan bütün tabiat varlıklarını ve bu varlıkların düzen ve işleyişini Allah'ın ayetleri olarak kabul etmekte ve bu ayetleri de saygı gösterilmesi ve korunması gereken değerler olarak görmektedir. Tabiat değerlerine bu açıdan bakıldığında bir Müslüman için tabiata zarar vermeye karşı ayrıca kanun düzenlemeleri ve yasaklamalara da gerek kalmaz. Onlar için Allah'ın tenzîlî ayetleri nasıl saygın ise, kevnî ayetleri de öylece saygındır.

Tabiattaki dengeli işleyiş insanların yaşamlarını kolaylaştırma ve dünya nimetlerinden faydalanmalarını sağlamaya yöneliktir.²²⁰³ Tabiatın yaratılışı ve işleyişindeki mükemmel ahenk ise akıl sahibi insanların üzerinde tefekkür edip Allah'ın güç ve kudretini takdir edebilmelerine bir ayet ve işaretir.²²⁰⁴

Şu halde çevre konusunda bir zihniyet ve değerler değişimine ihtiyaç vardır. Dolayısıyla bir çevre ahlâkı oluşturulacaksa, burada Kur'an'ın ortaya koyduğu tabiat tasavvuru, Hz Peygamber'in bu konudaki uygulamaları ve bütün bunların İslam medeniyetindeki yansımaları çok önemlidir. Kur'an'ın bu esas sorunu, insanların yaşadıkları doğal ortamdaki ayetlere duyarsız kalmalarıdır. Bu açıdan Kur'an, her ne kadar çağdaş insanın yaşadığı çevre krizine yönelik doğrudan bir teklifi içermese de, bu sorunun ortaya çıkmasının en önemli nedenlerinden birini teşkil eden tabiat tasavvuru konusunda oldukça önemli bir bakış açısı getirmektedir.²²⁰⁵

Tabiatın kendi zatında hakikat olmadığını ispat eden deliller, tabiatın yıkılabileceğini göstermek ve insanın nihaî olarak hesaba çekilip haklarında karar

---

²²⁰¹ Martı, Huriye, *Hadisler Ekseninde Biyolojik Çevre Ahlâkı*, Konya, 2009, s. 155.

²²⁰² Karşlı, *a.g.m.* s. 96.

²²⁰³ Yûnus, 10/ 5

²²⁰⁴ Âl-i İmrân, 3/ 190-191; Yûnus, 10/ 5-6; En'âm, 5/ 99

²²⁰⁵ Karşlı, *a.g.m.* s. 96.

vermesi için tabiatın yeniden yaratılacağını ispat etmek için verilmiştir.²²⁰⁶ Buna göre insan, Allah'ın kendilerine yönelik emirlerinden sorumlu oldukları gibi, kâinatın işleyişine yönelik emirlerinden de sorumludurlar. İnsanın yaratılışı ve sahip olduğu harikulâde mükemmellik nasıl Allah'ın ayeti ise, tabiattaki mükemmel işleyiş ve ekolojik denge de Allah'ın bir ayetidir.

2. Tabiat Bir Emanettir

Yeryüzü, üzerinde taşıdığı sayısız nimetler ve güzelliklerle insana emanet edilmiştir. Bu emanete, ancak onun tabii dengesini koruyarak riayet edilir. Kur'an insana, tabiatın hem yaratıcısı hem de sahibinin Allah olduğu vurgusunu yapmaktadır. Kâinatın sahibinin Allah olduğu bilincinin insanda bulunması onu kendisinin olmayan varlıklara karşı davranışlarında dikkatli olmaya sevkeder. Sahibi olmadığı bir şeyi istediği gibi ve sorumsuzca kullanmasına izin vermez.²²⁰⁷

Kur'an'a göre bütün varlıklar insanın emrine ve hizmetine verilmiş,²²⁰⁸ insan da yeryüzünde halife kılınmıştır.²²⁰⁹ İnsan, bu kâinat emanetini koruyabilecek nitelik ve kabiliyette yaratılmış, bunun için kendisine lazım olan sorumluluk taşıma donanım ve bilgisi de bahşedilmiştir. İçerisinde yaşadığımız kâinat bize bir emanettir. Mü'mindeki emanet bilinci, onu insanlığın hayrına çalışan seçkin bir topluluk olmasını sağlamıştır. Bu özellik onu, kâinattaki mükemmel düzen ve dengenin korunması sorumluluğunu da yüklemiştir.

İnsandaki emanet bilincinin canlı tutulması, üzerinde yaşayıp kullandığımız tabiat ve çevrenin bize bir emanet olduğu duygusu mutlaka kazandırılmalıdır. Tabiatın bir emanet olduğu sorumluluğu insana verilmedikçe, o Allah'ın kendisine bahşetmiş olduğu imkân ve potansiyelleri keyfî bir şekilde kullanmaya devam edecektir. Tabiat üzerinde onun egemenliği, ona karşı bir başkaldırı olarak düşünülmemelidir; sadece ilâhî takdir neticesinde ona bahşedilen bir lütuf ve yüklenmiş ağır bir sorumluluk olarak kabul edilmelidir.²²¹⁰

---

²²⁰⁶ Fazlur Rahmân, *Ana Konular*, s. 162.

²²⁰⁷ Şûrâ, 42/ 11-12.

²²⁰⁸ Bakara, 2/ 29; Yâsin, 36/ 71-72

²²⁰⁹ En'âm, 6/ 165

²²¹⁰ Karşlı, *a.g.m.* s. 96.

İnsan bu sorumluluğu üstlendiğine göre, ona lâıyk olduğunu da göstermelidir. Eğer o, emanet sorumluluğunu unuttur ve bunun yerine kendisine verilen gücü ve imkânı tahrip edici şekilde kullanırsa, sahip olduğu üstünlüğünü kaybeder.²²¹¹ İlâhî emanete ihanet etmiş olur. Ayetler, insanın yeryüzünde emanetçi, mükellef konumuna işaret ederken her şeyin sahibinin de Allah olduğunun zihinden çıkarılmaması gerektiğini tenbih etmektedir.

3. Çevre Hukuku

Kur'an, Allah'ın insanı, kâinatın ekolojik dengesinin korunması ve tabiattaki ölçü ve dengenin bozulmaması ve çevresinin kirletilmemesi konusunda emredici ve yasaklayıcı hukukî ve ahlâkî prensipler koymaktadır. Öncelikle Allah, insana kâinatta var olan ölçü ve dengeyi korumasını emretmekte, diğer yandan da bu ölçü ve dengeyi bozacak olumsuz davranışlardan sakınmasını istemektedir.²²¹²

Kur'an'a göre kâinat ve içinde bulunan her şeyin mutlak sahibi ve onlara hükmetme hak ve yetkisi Allah'ındır. İnsanlar bunlar üzerinde Allah'ın izin verdiği kadar hak sahibidirler. Allah kâinatın işleyişindeki denge ve düzeni bozma hakkını insana vermemiştir.

İnsanoğlunun var olma hakkı tehdit altında bulunduğu sürece çevre hakkının en temel haklardan biri olacağı şüphesizdir. Toprağa ve suya atılan, atmosfere yayılan tehlikeli atıkların çeşitliliği ve çokluğu artan bir kirliliğe yol açmaktadır. Bu tehlikelere, kaynakların aşırı ve kapasitesinin üstünde işletilmesi, görünümünün yok olması olguları da eklenince, bütün bunlar, daha önce verilen zararlarla birlikte; insan ve yaşam küresi için ağır kayıplara yol açmaktadır. Aslında riskler yalnız devlet sınırlarının ötesinde değil, yeryüzü sınırlarının da ötesindedir.²²¹³

İnsan-tabiat münasebetinde hakların ve yükümlülüklerin açığa çıkarılması için konuya hukuk açısından bakmak gerekir. Öncelikle insanın çevre üzerinde hükümlanlık talebinin haklı bir istek olup olmadığı ortaya konulmalıdır.²²¹⁴ İslam'da

---

²²¹¹ Karlı, *a.g.m.* s. 100.

²²¹² Rahmân, 55/ 7-9.

²²¹³ Kaboğlu, İbrahim, *Çevre Hakkı*, İmge Kitabevi, İstanbul, 1996, s. 9.

²²¹⁴ Aydın, Hüseyin, *a.g.e.* s. 58.

şahsî ve aynî haklar mutlak olarak sahiplerinin diledikleri gibi kullanabildikleri kendilerine özgü haklar değildir. Bu haklardan toplumun da hissesi vardır.²²¹⁵

İnsanın bütün davranışlarında, Tanrı katını ölçü alması gerekir. Kendisini üstün bir varlığa beğendirmek isteyen insan, bütün gücü ile ona benzemeye çalışacak; olabildiğince O'na benzeyecektir. Bu ilke benimsendiği zaman, en ölçülü insan, Yaratıcı'ya benzediği için O'nun dostu olacak; ölçsüzler, haksızlık edenler Tanrı'ya benzemedikleri için O'na düşman oldukları söylenecektir.²²¹⁶

Allah c.c. evren üzerinde “Mâlik” ve “Hâkim” olarak yegâne sahip, hükümran ve hak sahibi²²¹⁷ şeklinde düşünüldüğünde insanın çevre hakkının sınırları ve hâkimiyeti yeni bir çerçeve kazanır. İnsanın çevre hak ve hürriyetinin sınırlarını en başta bu ilke çizer. Zira insanın hükümranlık hakkı talebi konunun bâtil akîdevî yönünü teşkil etmekte olup, insan-çevre münasebetlerinde krizin kaynağını oluşturmaktadır.²²¹⁸

Tabiatın tüm unsurlarını bütün yaratıkların ortak istifade alanları olarak kabul edenler İslâm'ın ilk temsilcileri olan Asr-ı Saadet Müslümanları olarak gözükmektedir. Tabii kaynakları kullanma hakkımız, sadece yararlanma hakkı anlamındadır ki yararlanma hakkı, bir başkasının bizde emanet olan malını, ona zarar vermeden, tahrip etmeden kullanma hakkı demektir. İslâm Hukuku'na göre, toprak, su, hava, ateş, orman, güneş ışığı vs. gibi tabiî unsurlar herkesin –sadece insanların değil bütün yaratıkların- ortak kullanımına açıktır.²²¹⁹ Çevre hakkı, yalnızca “insan hakkı” değildir. Bu hak, insan dışında başta hayvan türü olmak üzere bütün canlı varlıklara aittir. “Şimdiki ve gelecek kuşaklar” belirlemesi, çevre hakkının yararlanıcılarının iki boyutlu olduğunu göstermektedir. Hakkın öznesi, öncelikle “günümüz insanları”dır. “Gelecek kuşaklar”, çevre hakkı öznesinin ikinci boyutunu gündeme getirmektedir.²²²⁰

İnsan hayatında hak ve adalet mefhumları çok önemli bir yer işgal eder. İslam, diğer birçok veçhesi yanında esas olarak bir hukuktur. Hıristiyanlığın temel

²²¹⁵ Köse, Saffet, *İslam Hukunda Hakkın Kötüye Kullanılması*, İst. 1997, s. 161.

²²¹⁶ Akpınar, Ali, *Allah'ın Ahlâkı İle Ahlâklanmak*, Tasavvuf Dergisi, Sayı 6, Ankara, 2001, s. 61-80.; Aydın, a.g.e. s. 59-60.

²²¹⁷ Duhân, 44/ 7.

²²¹⁸ Aydın, a.g.e. s. 64.

²²¹⁹ Hafız, Masri, a.g.e. s. 19; Aydın, a.g.e. s. 64-65.

²²²⁰ Kaboğlu, a.g.e., s. 56.

kavramları “grace” (lütuf) ve “charite” (merhamete dayanan sevgi, acıma ve şefkat) olmasına karşılık, İslam’ın egemen kavramları adalet ve hakkaniyettir.²²²¹

İslam, inanç, ibadet ve ahlak olduğu gibi aynı zamanda ‘hukuk’tur da. Bu anlamda adalet ve hakkaniyet ölçüleri Kur’an’ın en çok vurgu yaptığı konular arasındadır. Kur’an bir hayat kitabı olduğu, hayat da hukuk sisteminin sağlıklı işlediği ölçüde yaşanabilir olacağından hareketle, hayatın insan ve çevre unsurundan oluşan bir içiçelik arzeden bir yapıyla devam ettiği unutulmamalıdır. İnsanların ilişkilerine giren hukuk, insan-tabiat ilişkilerine de girmek durumundadır.

Kur’an’a göre insan, kan döken ve fesat çıkaran bir varlık olarak kabul edildiği²²²² için, olumsuzluğun ve anlaşmazlığın zuhur ettiği durumlarda hukuk, olmazsa olmaz bir çözüm aracıdır. Kur’an hukuktan bahsetmekle beraber ahlâk esaslarının daha yoğun işlendiği bir sistemi ve hayatı öncelemektedir. Bu anlamda tabiat ve çevrenin korunabilmesi de ancak hukukla mümkün olabilir. Neticede bu amaçla “Çevre Hukuku” başlığıyla özel bir hukuk literatürü de gelişmiştir.

Çevre Hukuku, insanın doğal ve yapay çevresini oluşturan öğeleri koruyan, geliştiren ve onların hukuksal durumlarını düzenleyen hukuk dalıdır. Bu çerçevede Çevre Hukuku’nun amacı, insan eylemleri tarafından tahrip edilen çevrenin bozulmasını önlemek, bozulan çevrenin eski haline getirilmesini sağlamak ve çevrenin geliştirilmesi için insan eylemlerini sınırlamak ya da engellemektir.²²²³

Ulusal düzeyde çevre korumaya yönelik yasalar ve diğer düzenlemeler, 20. Yüzyılın ikinci yarısından itibaren yaygınlaşmaya başlamış, bunlar arasında ilk örnek, 1956 yılında İngiltere’de çıkarılan ‘Temiz Hava Yasası’ olmuştur. 1961’de Finlandiya’da ‘Su Kirliliği Yasası’; 1963’te Bulgaristan’da ‘Hava Su ve Toprağın Kirlenmesini Önleme Yasası’ ve ardından 1964’te Belçika’da ‘Temiz Hava Yasası’ çıkarılmış; 1964’te İsveç’te, 1970’te Norveç’te ve 1972’de Danimarka’da ‘Doğayı Koruma Yasaları’ kabul edilmiştir. Almanya’da 1957’de ‘Su Kirliliği Yasası’ ve 1973’te ‘Hava Kirliliği Yasası’, çevreyi korumak için gerçekleştirilmiş düzenlemelerdir.²²²⁴

²²²¹ Arslan, Ahmet, *İslam Felsefesi Üzerine*, Vadi Yay. Ankara, 1996, 75-76.

²²²² Bakara, 2/ 30.

²²²³ Keleş, Ruşen ve Ertan, Birol, *Çevre Hukukuna Giriş*, İmge Kitabevi, Ankara, 2002, s. 48.

²²²⁴ Keleş ve Ertan, *a.g.e.* s. 50.

Uluslararası planda çevre, bir yandan fiziksel çevrenin dengesinin bozulması karşısında uluslararası örgütlerin devreye girmesi gereksinmesini doğurmuş, bir yandan da gelişmiş ve az gelişmiş ülkeler arasındaki farklılıklara yeni bir boyut kazandırmıştır. Fiziksel nitelikleri bozulan ekosistemin uğradığı zararın giderilmesinde ülkeler arasındaki ilişkiler çerçevesinde belli sorumlulukların devletlerarasında paylaşılması gerekmektedir. Her türlü kaynak ve yük paylaşılmasında olduğu gibi, bu alanda da siyasal etmenler devreye girmektedir.²²²⁵

Modern çağın getirdiği sanayileşme ve sınırsızca üretme ve tüketme arzu ve teşvikleri o kadar büyük çevre sorunlarına sebep olmuştur ki, tabiattaki bozulan bu dengenin düzeltilmesi ve tahribatların durdurulabilmesi için uluslararası anlaşmalara ve işbirliklerine ihtiyaç hâsıl olmuştur. Diğer yandan Uluslararası ekonomik ve siyasal rekabetler, üretme ve satma yarışına girmiş, bu rekabetin artması neticesinde ise hem sıcak hem de psikolojik ve soğuk savaşlar gündeme gelmiş bu sebeple de ülkeler savaş ve savaş planları adına tabiatı tahrip ve yok etmekten çekinmemişlerdir. Bu gidişin önünün alınamayacağı anlaşılınca da uluslararası Tabiat ve Çevre Koruma anlaşmaları gereği doğmuştur.

Kurallar, ölçüler ve değerler bütünü olan kültür, uygarlıktan uygarlığa değişecektir. Bizim uygarlığımızda kültürümüzün kaynağı vahiydir. Çağımızda insanın ve uygarlığın önüne geçen teknoloji, böyle bir kültürün denetimine girmedikçe, dünya onun doğurduğu kaostan kurtulamayacaktır. Bunalım sürüp gidecektir.²²²⁶

Asırlar öncesinden İslâm'ı tebliğ eden Hz. Peygamber'in savaşa giden orduların askerlerini, fethettikleri veya ele geçirdikleri toprakların ağaçlarını tahrip etmemeyi, hayvanlarını telef etmemeyi, ibadethaneleri yıkmamayı, din adamlarını, eli silah tutmayan, yaşlı, çocuk ve kadınları öldürmemeyi emretmek suretiyle aslında "Uluslararası İnsan Hukuku" yanısıra "Çevre ve Tabiat Hukuku"nun içerik ve çerçevesini çizmiş olmaktadır.²²²⁷

---

²²²⁵ Keleş ve Ertan, *a.g.e.* s. 206.

²²²⁶ Güdoğan, *a.g.e.* s. 35.

²²²⁷ Bu konuda detaylı bilgi için Bkz. İbn Kayyım el-Cevziyye, *Zâd'u'l-Meâd*, III/ 1103; Ağrman, Mustafa, *Asr-ı Saâdet'te Ordu ve Savaş Stratejisi*, (*Asr-ıSaâdet'te İslam*, Edidör Vecdi Akyüz), Beyan Yayınları, İstanbul, 1994, IV / 100-103.

Dile getirilen bu tür sorunları ve daha ilave edilebilecek diğer sorunları göz önüne alarak, bitki örtüsünün korunmasından tutun da, şehirciliğe ve sanayi alanlarının belirlenmesine kadar çok geniş kapsamlı, cezaî ve ahlâkî müeyyideleri öngören yaptırım gücü fazla, genel bir çevre kanunun çıkarılması zarurî bir ihtiyaç haline gelmiştir.²²²⁸

Ödev, sorumluluk ve yükümlülüklere ilişkin hükümlerin anlamı, hukukî bakımdan devlet için “yönlendirici norm” yani program (rehber) kural niteliğini taşımalarıdır. Anayasaların, “ödev” veya “yükümlülük” sözcüğünü kullanması, yaptırım açısından önem taşıyabilir. Zira ödev, etik temele dayanan daha çok ahlâkî kavram; bununla beraber yükümlülük ise, hukukî bir kavram olup yaptırım ögesini de kapsamına alır.²²²⁹ Bu nedenle tabiatı korumaya yönelik tedbirlerin sadece hukukî yaptırımlar olması insan fıtratı açısından da yeterli olmayacağından; insan üzerinde daha etkili olacağı düşünülen ahlâkî ölçülerin gündeme getirilmesi de önemlidir.

4. Çevre Ahlâkı

Ku’an-ı Kerim’de Yeryüzünde Allah’ın koyduğu düzen ve kurduğu nizamın bozulmasını engelleme adına itikadî anlamda uyarılar yapıldığı hukukî yaptırımlar konulduğu gibi ahlâkî yönden de bir takım kurallar ve tavsiyeler getirmiştir. Allah insana tabiatı korumasını emretmekle kalmıyor, bunu nasıl ve hangi yollarla koruyacağını da gösteriyor ki, bunlardan da en etkin ve uyulması dinî açıdan zorunlu olanı ahlâkî ilkelerdir. Ahlâken kötü olan fiil ve davranışlar çevre ve kâinatın düzeni için de kötüdür.²²³⁰

Kur’an tabiatın fenomenlerini ahlâkî bir hususun kavratılmasında araç olarak kullanmaktadır.²²³¹ Güzel sözü bir ağaca benzetir.²²³² Güzel bir ağaç etrafa güzel kokular, manzaralar ve meyveler vererek insana ve canlılara faydalı ise, bu güzel ağaca benzetilen tevhid inancına sahip olan insan da her bakımdan çevresine faydalı bir insan olur. Yine Kur’an’da karşılıksız yardım ve fedakârlıkta bulunan ve bu imkânlarını yerli yerince kullanan ve cömertliği kendisine alışkanlık haline getiren

---

²²²⁸ Bayraktar, *a.g.e.* s. 139.

²²²⁹ Kaboğlu, *a.g.e.* s. 38.

²²³⁰ Bayraktar, *a.g.s.* s. 44.

²²³¹ Aydın, *a.g.e.* s. 171.

²²³² İbrahim, 14/ 24-27.

kimsenin durumunu da bir tepede bulunan ve her türlü şartlarda meyve vermeye devam eden bir bahçeye benzetilmektedir.²²³³

Pragmatist bir çevre anlayışı ve ahlâk algısı, tabiattan faydalanma adına hiçbir hak ve kural tanımadan saldırganca bir üretim ve tüketim duygusu vermekte, bu duyguyla hareket eden insan için tabiatın korunması ve güzelleştirilmesi adına hiçbir eylemin anlamı ve faydası yoktur. Halbûki tabiat, Allah'ın insanlara ahlâkî bir gayeyi gerçekleştirmek için sunduğu bir armağan olarak kabul edilebilir ve onun üzerindeki tasarruflar ahlâkî sorumluluk bilinci ile yürütülebilir.²²³⁴

Şu halde çevre konusunda bir zihniyet ve değerler değişimine ihtiyaç vardır. Dolayısıyla bir çevre ahlâkı oluşturulacaksa, burada Kur'an'ın ortaya koyduğu tabiat tasavvuru, Hz. Peygamber'in bu konudaki örnek davranışları ve bütün bunların İslam medeniyetindeki yansımaları dikkate alınmalıdır.²²³⁵

Batılı düşünürler tarafından geliştirilen ilerlemeci telâkkinin etkisi öyle büyüktür ki çevrecilik yaparken dahi pragmatist karakter taşımaktadır. Genel tartışma doğru ve doğru olmayan üzerinde değil de, avantaj ve dezavantaj, aktüel ve potansiyel üzerindedir. Hayat standardının düşmemesi adına çevre tahribatını önlemek, tamir etmek, asliyetine irca etmekten kaçınılır.²²³⁶ Metafizik değerlere dayanmayan Batı Uygarlığından din kökenli ahlâkî ölçüleri öne çıkarması beklenemez. Çünkü ahlâkın tek ve asıl kaynağı dinî değerlerdir. Dinî değerlerin özünde, Allah dışındaki bütün otorite ve güç kaynaklarının reddi vardır.²²³⁷

Allah'ı tanımayan bir toplumda, insanın tutum ve davranışlarını yönlendirecek ve tutkularını dizginleyecek hiçbir ölçü ve değer düşünülemez. Bunun içindir ki, dünyacı değerlerin egemen olduğu günümüzde, çıkar sağlamak için, her yol mubah kabul edilmektedir. Değişik alanlarda ortaya çıkan kirlenmenin temelinde de bu değer karmaşası yatmaktadır.²²³⁸

---

²²³³ Bakara, 2/ 261.

²²³⁴ Aydın, *a.g.e.* s. 85.

²²³⁵ Karşlı, *a.g.m.* s. 96.

²²³⁶ Aydın, *a.g.e.* s. 67.

²²³⁷ Gürdoğan, *a.g.e.* s. 14.

²²³⁸ Gürdoğan, *a.g.e.* s. 14.

İslam dini insan faaliyetlerinin ahlâk değerlerini takip etmesi sorumluluğunu insana yükler. Modern dünyanın en önemli ilkesi belirli bir amaca ulaşmak için araçların en ekonomik olarak nasıl kullanılacağını hesaplamaktır.²²³⁹

İnsanın tabiatındaki bozulma, insanın davranışlarına, insanın kendisine, korumakla yükümlü kılındığı tabiat bilinçsiz ve fütursuzca kullanmaya kalkışması sebebiyle doğal çevreye bozulma olarak yansımıştır. Kur'an bu bozulmayı "gök ve yerin fesada uğraması" olarak tabir etmektedir. Bu neticenin ortaya çıkmasının sebebi yine insanın kendisindeki inanç ve ahlâk bozukluğudur.

Buna göre her türlü sınırsız, dengesiz ve kuralsız hâl ve davranışlar, bozuk inanç ve anlayışlar insanları tabii dengeyi bozmaya, evrendeki düzen ve nizamı tahrip etmeye tabiat ve çevreye zarar vermeye götürmektedir. Dolayısıyla ahlâkî erdemler, Kur'an nazarında iman esasları ve sâlih ameller kadar önemli ve değerli görülmüştür.

B. İbadet-Çevre İlişkisi

Geniş manalarıyla ve bütün hikmetleriyle düşünüldüğü zaman, İslâm'da ibadetlerin, özellikle de Hac ibadetinin ekolojik bir yönü olduğu anlaşılır.²²⁴⁰ Hac ibadetinin şartlarından birisi ihram'dır. Hac ibadeti esnasında ihramlıyken, Kâbe civarında sınırları belirlenmiş bir alan içerisinde (Harem Bölgesi) bir canlının öldürülmesi ve bir canlıya zarar verilmesi yasaklanmıştır. Canlı varlıklara zarar vermek yasak olduğu gibi tabii varlıklara dolayısıyla çevreye zarar vermek de yasaktır ve bu yasakların çiğnenmesine karşılık bir takım cezalar getirilmiştir. Bir ibadetin kuralları içerisinde çevreye ve canlıya zarar vermemenin konulmuş olması, o ibadeti yapan kişileri tabiata ve çevresine karşı sorumlu ve duyarlı hale getirecektir.

Namaz ve oruç gibi ibadetlerde de doğrudan veya dolaylı şekilde aynı dersi verecek hikmetler vardır. Özellikle bu ibadetler, Allah'ın doğrudan çevreye zararları olduğunu belirttiği israf ve fesat gibi kötü ahlâkî davranışları yok edici prensipler içermektedir. Oruç nimete şükrü öğreterek, canlı ve cansız yiyeceklerin kıymetini takdir etmeyi öğretir. Namaz ve oruç insanı psikolojik yönden eğiterek, fesatçı

---

²²³⁹ Aydın, *Ekolojik Sorunlar*, s. 83.

²²⁴⁰ Bayraktar, a.g.e.s. 46.

olmasını engeller.²²⁴¹ Namazın hikmet ve gayelerinden biri de ayette ifade edildiğine göre insanı kötülük ve çirkinliklerden menetmesidir.²²⁴²

Özellikle namazın insanı her türlü fuhşiyât ve münkerâtan alıkoyacağına ayette söylenmesi, namaz ibadetiyle insanların zararlı bireyler olmasının önüne geçilebileceği anlamına gelmektedir. Çünkü ilgili ayette namazın nehyedeceği bildirilen kötülükler “fahşâ” ve “münker” kelimeleri ile ifade edilmiştir. “Fahşâ” (الفحشاء), genelde zina karşılığında kullanılmakla birlikte²²⁴³, her türlü ahlak dışı söz ve davranışı içine alan kapsamlı bir kavramdır. Allah’a ortak koşmayı bile içerdiğini söyleyen müfessirler vardır. “Münker (المنكر), sözlükte tanınmayan, anlamındadır. Sözlük anlamından hareketle din ve örfte tanınmayan ve hoş karşılanmayan her türlü söz ve davranış için kullanılır.²²⁴⁴

Kur’an’da “fuhş” zikredilmeksizin “münker” kelimesi geçtiği zaman bütün ictimaî suçlar ifade edilmek istenir. Yani sonuçları işleyeni aşan ve yaşadığı topluma sirayet eden suçlar münker olmaktadır. Ayette belirtildiği gibi münker, toplumun sakınılması ve sakındırılması gereken bir kötülüktür.²²⁴⁵ Münker, zina, öldürme ve hırsızlık gibi ictimaî suçlar olup, bu suçlarla ilgili özel cezalar belirlenmiştir.²²⁴⁶

Bir de Şu’ayb’ (a.s)’ın kavmine yaptığı ölçü ve tartıda dürüst davranma ve yeryüzünde bozgunculuk yaparak fesad çıkarmamaları uyarısına karşı: “*Dediler ki: “Ey Şu’ayb! Babalarımızın taptığını yahut mallarımız hakkında dilediğimizi yapmayı terketmemizi sana namazın mı emrediyor? Oysa sen gerçekten yumuşak huylu ve akli başında bir adamsın.”*²²⁴⁷ Şeklinde ortaya koydukları tavır da namazın insanı fesada götüren şirkten nehyedici bir özelliğine dikkat çekilmektedir. Ayrıca belirli vakitlerde kılınması emredilen namazın insanda iyilik duyguları meydana getireceği ve kötülükleri yok etme bilinci kazandıracığı hatırlatılmaktadır.²²⁴⁸

---

²²⁴¹ Bayraktar, *a.g.e.* s. 47.

²²⁴² Ankebût, 29/ 45.

²²⁴³ İsrâ, 17/ 32.

²²⁴⁴ Şimşek, M. Sait, *Kur’an Tefsiri*, III, 176; Karagöz, *Dinî Kavramlar Sözlüğü*, s. 169.

²²⁴⁵ Al-i İmran, 3/104

²²⁴⁶ El- Behiy, *Kur’an’ı Kavramlar*, s. 253.

²²⁴⁷ Hûd, 11/ 87.

²²⁴⁸ Hûd, 11/ 114.

C. Hz Peygamberin Çevre Anlayışı

Ahlâkı, Kur'an olarak tasvir edilen Hz Peygamber, Kur'an'da en üstün ahlâk sahibi olarak övülmüş,²²⁴⁹ Kendisinin görevinin de güzel ahlâkı tamamlamak olduğunu söylemiştir. Kâinattaki bütün güzellikler, insan ahlakı güzelleştiğinde ortaya çıkacaktır.

“Ekolojik Sünnet” tabiri, Hz. Peygamberin canlı varlıklara ve çevreye olan sevgisini, doğanın ve çevrenin korunmasına ilişkin sözlü öğretisi ve fiilen yaptığı şeylerin bütünü, kısaca O'nun çevreciliğini ifade eder.²²⁵⁰

Hiz. Peygamber ağaçların ve yeşilliklerin korunması konusunda Ashabını eğitmiş, bu konuda kendisi öncülük etmiş ve doğru davranışları onlara öğretmiştir. Meselâ; “*Rasûlullah (a.s) davarlarına yedirmek için, elindeki sopayla ağacın dallarına vurarak yapraklarını dökmeye çalışan bir bedevîye, “Ağır ol, ağaca vurarak kırıp dökme, güzel güzel sallayarak yaprakları indirmeye çalış”*²²⁵¹ uyarısında bulunmuştur. Hiz. Peygamber ağaçların gereksiz yere kesilmesini de yasaklamak, kesilenin yerine yenisini dikmeyi emretmek suretiyle çevrenin korunması konusundaciddî tedbirler almıştır.²²⁵²

Bütün bu söz ve davranışlarıyla Hiz. Peygamber, insanlar üzerinde çevreye karşı ciddî bir duyarlılık ve bilinç oluşturmayı hedeflemektedir. Bu duyarlılığını sadece ağaçlar ve bitkiler için değil, hayvanlar ve çevre görünümünü oluşturan evler, yollar ve sokaklar için de göstermiştir.

Her bakımdan havanın temizlenmesi, çevrenin güzelleşmesi ve yaşamın huzuruna vesile olan ağaçlandırma konusunda Hiz. Peygamber'in çok özel bir hassasiyeti ve teşviki vardır. Ashabını da buna özendirmiş ve onları bu konuda eğitmiştir. Bir rivayete göre “*Hiz. Peygamber, Zu-Kadr gazvesinden dönerken Zurayb mevkiine gelince, Ensardan Benî harise Kabilesi mensupları: Ey Allah'ın Rasûlü! Burası develerimizin otlığı, koyunlarımızın merası, kadınlarımızın mesiresi, yani orman bölgesidir, dediler. Bunun üzerine Allah Rasûlü (s.a.v), şöyle buyurdular:*

²²⁴⁹ Kalem, 68/ 4.

²²⁵⁰ Bayraktar, *Asr-ı Saâdet'te Çevre Bilinci*, V, 214.

²²⁵¹ İbnu'l-Esîr, *Üsdü'l-Ğâbe fî Ma'rifeti's-Sahabe*, Kahire, 1970, III, 276.

²²⁵² El-Heysemî, Nureddin, *Mecmeu'z-Zevâid ve Menbe'u'l-Fevâid*, Beyrut, 1967, VIII, 115; Üsdü'l-Ğâbe, III, 276; Bayraktar, *Asr-ı Saâdet'te Çevre Bilinci*, V, 214.

“Kim bir ağaç kırarsa yerine bir ağaç diksin”. Bu emir üzerine bu alan ormanlık haline getirildi.”²²⁵³

Hız. Peygamber sadece bununla kalmamış, bugün “Sit Alanı” ve “Millî Park” olarak adlandırılan alanlara benzer önemli faaliyetlerde bulunmuştur; belirli bölgeleri özel koruma alanına almıştır. Bunlar, “Harîm” (Harem)²²⁵⁴ ve “Himâ”²²⁵⁵ (yasak ve korunan bölge) olarak adlandırılmıştır. Buraların ağaçlarının kesilmesini, kuşlarının ve hayvanlarının avlanmasını Hız. Peygamber yasaklamıştır.²²⁵⁶

Rivayetler, Peygamber (s.a.v)’in Hayber seferinden dönüşünde, Medine’ye yaklaştığı sırada, Medine’yi işaret ederek: “*Yâ Rabbi! İbrahim (a.s) Mekke’yi “Haram” kıldığı gibi, ben de Medine’yi Haram kıldım. O’nun iki kayalığı arası haram bölgesidir. Ağaçları kesilmez, hayvanları avlanmaz, otları yolunmaz, ağaçlarının yaprakları koparılmaz*”²²⁵⁷ buyurmuşlardır. Yine Sa’d b. Ebî Vakkas’, Akik’deki sarayına giderken, haram bölgede bir kölenin ağaç kestiğini görür ve adamın elbiselerini alır. Medine’ye döndüğünde kölenin efendisi elbiseyi ister, Sa’d’ı da Hız. Ömer’e şikâyet eder. Sa’d kendini şöyle savunur: “Peygamber (s.a.v.) burayı haram kıldı ve kim burada avlanan ve ağacını kesen birini yakalarsa onu dövsün, elbise ve malzemelerini de elinden alsın buyurdu. Peygamber’in bana ganimet kıldığı bir şeyi asla vermem, isterseniz kıymetini vereyim der.”²²⁵⁸ Anlaşıldığı kadarıyla bu haber üzerine Hız. Ömer, Medine civarına görevlendirdiği bekçiye: “*Medinedeki ağaçları kesme ve yapraklarını dökme konusunda kimseye müsaade etme, müsâmaha gösterme. Bunu yapan birini yakalarsan, baltasını ve ipini elinden al.*”²²⁵⁹

Bunların yanı sıra Hız. Peygamber, medine merkez olma üzere yaklaşık 32 km her yönünden çevreleyecek kadar bir alanı, Taif’in korunmuş bölge ilân edilmesine

²²⁵³ El-Belâzurî, *Fütûhu’l-Büldân*, Çev. Mustafa Fayda, K. T. B. Yay, Ankara, 1987, I, 17.

²²⁵⁴ Harîm veya Haram, daha çok su kaynakları ve kanalları, kuyuları içeren, ağaçlandırılmış verimsiz araziler (Fıkıh terimi olarak mevât) üzerine tesis edilen, hayvanları, bitkileri ve kuşları korunma altına alınan bölgeler, yani bugünkü adıyla “Millî Park” ve “Sit” alanlarıdır. Buraların mülk edinilmesi caiz değildir. (Zuhaylî, *İslâm Fıkıh Ansiklopedisi*, VII, 72-73)

²²⁵⁵ Himâ, daha çok tarım ve diğer işler için kullanılması yasak sadece otluk için kullanılan özel bölgedir. Mera ve otlaklara benzer. Devlet başkanının herhangi bir mevât araziye himaye altına alarak insanların orada bulunan otlarda, meralarda hayvanlarını otlatmasını engellemesidir. Bunu da Müslüman halkın menfaatlerine göreceği işlere tahsis etmek için yapar. (Zuhaylî, *İslâm Fıkıh Ansiklopedisi*, VII, 78.)

²²⁵⁶ Bayrakdar, *a.g.m. (Asr-ı Saâdette İslam)* içinde, V, 224.

²²⁵⁷ Buhârî, Cihad, 71; Müslim, Hacc, 458, 464, ebû Dâvud, Menâsik, 96

²²⁵⁸ El-Belâzurî, *Fütûhu’l-Büldân*, I, 15.

²²⁵⁹ Bayrakdar, *Asr-ı Saâdet’te Çevre Bilinci*, V, 225-226.

Hız. Peygamber'in imza atması, o'nun çevre üzerindeki hassasiyetini her bakımdan ortaya koymaktadır.²²⁶⁰

Hız. Peygamber, Kâbe'nin ve etrafının, hac günlerinin ve aylarının kutsallığını takdir eden insanlara, insanların canları malları ve namuslarının da kutsallığını vurguladığı Vedâ Hutbesinde tabiatta varlığı kabul edilen kutsallara dikkat çekmektedir. Bu anlamda sadece Mekke'nin sit alanı ilân edilmesi aslında evrensel anlamda tüm yeryüzünün aynı değer ve özelliğe sahip olduğuna da işaret eder. İşte bu bakımdan, varlıklar bir çeşit kutsaldır; onların rastgele öldürülmesi, yok edilmesi yasaklanmıştır. Varlıkların, manevî yönden yaratılıştan kutsal görülmesi, İslâm çevreciliğinin esas metafizik temelini oluşturmaktadır. Bu temele dayanarak, Müslümanlar çevreye her zaman bir ölçüde sahip çıkagelmişlerdir.²²⁶¹

---

²²⁶⁰ Bayrakdar, a.g.m. V, 225-226;

²²⁶¹ Bayraktar, a.g.e., s. 38.

SONUÇ

“Fesad”, Kur’an’da en çok geçen kavramlardan biri olup, çok geniş bir anlam alanına sahiptir. Fesad kavramı ile bağlantılı çok sayıda kavram bulunmakta, Kur’an bütün bu kavramların fesad ile bağlantısına dair örnekler sunmaktadır. Fesadın, başta insanın kendisi olmak üzere her alanda meydana gelen bozulma, çözülme, ölçü ve dengeden sapma, faydalı olma özelliğini kaybetme, fitrattan uzaklaşma gibi olumsuz anlamların tamamını kapsadığı anlaşılmaktadır.

İnsanın kendi zafiyetleri, içindeki kötü duyguları, heva ve arzuları, şeytan, tağutlar, adâlet duygularını yitirmiş liderler ve idareciler, sahip olduğu imkânlar sebebiyle şımaran müstekbirleşen mütrafûn fesadın en önemli faktörleridir.

İnsandaki şirk ve küfür yeryüzüne fesad olarak yansımaktadır. Bu sebeple Kur’an insanı fesada karşı uyarırken, tevhîd ilkesine dikkat çekmektedir. Bunun için insana sahih bir imana sahip olması, şirk ve nifaktan uzak durması, isyan, aşırılık ve şımarıklıktan sakınması telkin edilmektedir. İnsan kalbinde barınan küfür, şirk ve nifakın neticesi olarak, kalbini kibir, hased, hırs, israf, fîsk, fücür, cimrilik, bencillik ve taklitten arındırmalıdır. Bunun için de salih amellere yönelmeli, ahlâkî erdemleri kazanmaya çalışmalı, toplum ve çevreye karşı duyarlı olmalıdır.

Toplumsal bir varlık olan insan, toplumun salah ve fesadına birinci derecede etki eden temel unsurdur. İnsanın fesada uğraması ve müfsit olması, toplumu ve çevreyi de ifsad edeceğinden, önce bireyin fesada karşı uyarılması ve korunması gerekir. Kur’an insanı toplum olarak esas alır ve tüm toplumun sorumluluğuna dikkat çekerek, sadece bireyi değil toplumun tamamını ıslah etmeyi hedefler.

Toplumla birlikte toplumun önderleri ve ileri gelenleri bu ıslaha karşı çıktıkları için peygamberin risalet görevleri özellikle bu müfsit şahsiyet ve toplumla mücadele ile geçmiştir. Kur’an kıssaları peygamberlerin toplumu ıslah ve davetlerine karşı mücadeleye girişen toplumların çöküş ve helâk oluşlarını anlatmaktadır. Allah’ın elçilerini, getirdikleri ayetleri ve ahireti yalanlayan toplumların yeryüzünde çıkardıkları fesad ve uyguladıkları zulüm onların ve iktidarlarının sonunu getirmiştir.

Kur’an toplum ve tabiatın fesada uğramasından yine toplumun sorumlu tutmaktadır. Toplum ve çevrede meydana gelen her türlü fesadla bütün toplum mücadele etmekle sorumludur. Zulmün ve fesadın yayılmasına karşı pasif davranan

toplumun da zalimlerle beraber helâkına Kur'an şahitlik etmiştir. Bu sebeple Kur'an toplumsal duyarlılık ve bilinç oluşturma adına "Emr-i Bi'l-Ma'ruf ve Nehy-i Ani'l-Münker" sorumluluğunu genel anlamda tüm topluma yüklemiştir. Bununla birlikte zulüm ve fesada karşı mücadeleyi terkeden toplumlar ahlakî yozlaşma, siyasî çöküş ve ekonomik sıkıntılara maruz kalma tehlikesine karşı uyarılmıştır.

Sınırsız isteklerini ve doyumsuz hırslarını tatmin etme peşinde koşan insan kendi elleriyle kendisine nimet ve menfaat olarak sunulan tabiatı tahrip etmesinin cezasını yine kendisi çekmektedir. Kur'an, insanlığın faydasına olmak üzere var olan imkânları daha da geliştirmeyi ve büyütmeyi tavsiye etmiştir. Ama daha rahat ve lüks yaşam adına, sorumsuzca çevreyi yakıp yıkmaya ve tahrip etmeye izin vermemiştir.

Tabiat insanın emrine bir emanet olarak verilmiştir. Onu hizmetinde kullanırken emanet olduğu bilincini yitirmeden istifade etmelidir. Fakat modern yaşam ve düşünceyle birlikte gittikçe manevî duygulardan uzaklaşan insanın, çevre ve tabiat duyarlılığını da kaybetme tehlikesine karşı Kur'an, kâinatın Allah'ın ayeti olduğunu hatırlatarak tabiatın korunmasını sağlamaya çalışmıştır.

Allah'ın kâinata koyduğu ölçü ve dengeyi bozmaya yeltenmesine karşı Kur'ân, insana yüklendiği yeryüzünü imar ve inşa sorumluluğunu hatırlatmıştır. Ayrıca iman toplumu zulme ve tabiatın fesada uğraması tehlikesine karşı kendi aralarında bir birlik ve dayanışma oluşturmalarını, aksi halde yeryüzünde bir fitne ve büyük bir fesadın zuhur edeceği uyarısını yapmıştır. Zira şirk ve nifak toplumları iş başına geldiklerinde insanlığın gelir kaynaklarını kurutacaklar, ekonomilerini altüst edecekler, nesillerinin ahlâk ve düşüncelerini kirli ideolojilerle, biyolojik bünyelerini de zararlı besin ve gıdalarla bozacaklardır.

İnsan, bozguncu bir tabiata sahip olsa da manevî ve ahlâkî bir eğitimle ıslah edebilecek bir potansiyele de sahiptir. Bunun için herşeye rağmen insan şirk, küfür ve nifaka karşı sürekli uyarılmalıdır. Çünkü onu fesada sevkeden inancının, ahlâkının ve niyetinin bozuk olmasıdır. İnsandaki bu bozulmalar, sosyal ve doğal çevreye fesad olarak yansıtacağından önce insan birey olarak ıslah edilmelidir. Bu ıslah topluma yayılmalıdır.

Fesad, sadece belirli bir toplum ve döneme ait olan sorun olmayıp, insan var olduğu sürece varlığı devam edecek bir tehlikedir. Bu sebeple Kur'an, fesad konusunu bütün toplumları ve çağları dikkate alarak ele almış, bu konuda hep insanın

ve toplumun sahih bir inanca sahip olmasının gereğine işaret etmiştir. Toplum inanç bakımından dzelmeden, amel ve davranış bakımından dzelmeyecektir. Bu konuda peygamberlerin toplumlarına bir tek Allah'a iman ve ibadet çağrıları bir rnektir.

Kur'an'da fesat konusunun sosyolojik ve ekolojik boyutunun ele alındığı bu çalışma kendi çapında ve planı çerçevesinde yeterli görülse bile, genel anlamda fesad konusunun tüm boyutlarıyla işlendiği daha kapsamlı çalışmaların yapılmasına ihtiyaç vardır. Ayrıca bu tür çalışmaların sürekli olarak devam etmesi gerektiği kanaatindeyiz. Çünkü toplumun anlayışı, sosyal yaşantısı ve doğa ile ilişkileri, algı ve düşünceleri, değerleri, bilimsel ve teknolojik çalışmalar sürekli değişmekte ve gelişmektedir. Dolayısıyla fesadın yönü, alanı ve boyutu da değişecektir.

Kur'an evrensel ve çağlara hitap eden bir bilgi kaynağı ve hayat rehberi olarak her çağ ve toplumun problemlerine çözüm bulmaya yönelik hitaplarda bulunmuştur. Kur'an bu konuda her türlü çalışma ve araştırmalara açık ve yeterlidir. Önemli olan çağın problemlerine yine çağın anlayışı ve bakışıyla Kur'an perspektifinden ele alarak anlamaya çalışmak ve çözüme yönelik araştırmalara açık ve hazır olmaktır. Çünkü Kur'an'ın iniş amacı hayatın ve toplumun problemlerine çözüm yolları ortaya koymaktır. Muhatapların görevi de bu çözüm yollarını bulmaktır.

BİBLİYOGRAFYA

KUR'AN-I KERİM

ABDUH, Muhammed, **Tefsiru'l-Kur'âni'l-Hakîm** (Tefsiru'l-Menâr) (I-XII),
Telif. Reşid Rızâ, es-Seyyid Muhammed, Dâru'l-Fikr, Beyrut, Trsz.

_____, **Risâletu't-Tevhîd**, Dâru'l-Menâr, Mısır, 1960

ABDUL-BÂKÎ, M. Fuad, **el-Mu'cemu'l-Müfehres li el-fâzi'l-Kur'ani'l-Kerim**, Dâr-u İhyâ-i't-Turâsi'l-Arabî, Beyrut, Trsz.

ABDULLAH, Siracuddin, **Havlu-Tefsir-i Surati'l-Hucurât**, Mektebetü'-Felâh, Halep, 1996

ABDULLATİF, Seyit, **Kur'an'ın Zihni İnşası**, Çev. M. Kürşat Atalar, Pınar Yayınları İstanbul, 1995,

AĞIRMAN, Mustafa, **Asr-ı Saaddet'te Ordu ve Savaş Stratejisi, (Bütün Yönleriyle Asr-ı Saâdet'te İslam içinde)**, Editör, Vecdi Akyüz, Beyan Yayınları, İstanbul, 1994

AHMED İBN HANBEL, **Müsned**, (I-V) el-Mektebetü'l-İslamî, Beyrut, Trs.

AKDOĞAN, Ali, **Sosyal Değişme ve Din**, Rağbet Yayınları, İstanbul, 2004

AKGÜL, Mehmet, **Türkiye'de Din ve Değişim**, Ötüken Yayınları, İstanbul, 2002

_____, **Türkiye'de Siyasal-Toplumsal Merkezin Değişim Süreci ve Muhafazakârlık**, Marife Dergisi, Yıl 4, Sayı: 2, Konya, 2004

AKPINAR, Ali, **Allah'ın Ahlâkı İle Ahlâklanmak**, Tasavvuf Dergisi, Sayı 6, Ankara, 2001

ÂLÛSÎ, Ebu'l-Fadl Şihabuddin Mahmûd, **Ruhu'l-Meânî Fî Tefsir'l-Kur'ani'l-Azîm Ve's-Seb'ul-Mesânî**, (I-XV) Dâru'l-Fikr, Beyrut, 1987

ALTINTAŞ, Hayranî, **Kur'an ve Estetik**, A.Ü.İ.F.D. Cilt: 38, Ankara, 1970

ALTINTAŞ, Ramazan, **Kur'an'da Hidayet ve Dalâlet**, Pınar Yayınları, İstanbul, 1995

- ALTUNTAŞ, Halil, **İslam'da Din Hürriyetinin Temelleri**, DİB Yayınları, Ankara, 2000
- ALTUNTAŞ, Halil, ŞAHİN Muzaffer, **Kur'an'ı Kerim Meâli**, DİB Yay. İstanbul, 2010
- APAYDIN, H. Yunus, 'Fesat' Md., **DİA**, (I-XXXXIV), İstanbul, 1995
- ARSLAN, Ahmet, **İslam Felsefesi Üzerine**, Vadi Yayınları, Ankara, 1996
- ÂSİM Efendi, **Kâmus Tercümesi (Kâmûs)**, (I-IV), İstanbul, 1304
- EL-ASKERÎ, Ebû Hilâl Hasan b. Abdillâh b. Sehl, **Kitâbu'l-Furûk**, B.y.y. Trsz.
- ATAY, Hüseyin, **Allah'ın Halifesi İnsan**, A.Ü.İ.F.D, Cilt: 18, Ankara, 1970
- _____, **Kur'an Türkçe Çeviri**, Ankara, 2002
- ATEŞ, Süleyman, **Kur'an'ın Çağdaş Tefsiri**, (I-XII), Yeni Ufuklar Neşriyat, İstanbul, 1990
- AYDAR, Hidayet, **Kur'an'da Mes'ûliyet Riayet ve Riayetsizliğin Dünyevî ve Uhrevî sonuçları**, (Kur'an'ı Kerim'de Mes'ûliyet içinde), Ensar Yayınları, İstanbul, 2006
- AYDIN, Hüseyin, **İlim Felsefe ve Din Açısından Yaratılış ve Gayelilik**, TDV Yayınları, Ankara, 1996
- _____, **İnsan Çevre Münasebetine Modern Yaklaşımın Teolojik Kritiği**, Nehir Yayınları, Malatya, 2003
- _____, **Ekolojik Sorunlara Teolojik Yaklaşımlar**, TDV Yayınları, Ankara, 2009
- AYDIN, Mustafa, ve Arkadaşları, **Kur'an ve Çağımız**, Pınar Yayınları, İstanbul, 2010
- AYDIN, Mustafa, **Kur'an'î Kavramlar**, Pınar Yayınları, İstanbul,
- AYDIN, Hayati, **Kur'an'da İnsan Psikolojisi**, Timaş Yayınları, İstanbul, 1999

- BAHADIR, Abdülkerim, **İnsanın Anlam Arayışı ve Din**, İnsan Yayınları, İstanbul, 2011
- BAYAR, Fatih, **Kur'an'da Fesat Kavramı**, Yayınlanmamış Y. Lisans Tezi, Bursa, 2000
- BAYRAKDAR, Mehmet, **Asr-ı Saâdet'te Çevre Bilgisi**, (Bütün Yönleriyle Asr-ı Saâdet'te İslam içinde), (I-V), Beyan Yay. İstanbul, 1994
- _____, **İslam ve Ekoloji**, D.İ.B. Yayınları, Ankara, 1997
- BAYYİĞİT, Mehmet ve Arkadaşları, **Din Sosyolojisi**, Palet Yayınları, Konya, 2013
- EL-BEHİY, Muhammed, **Kur'ani Kavramlar**, Trc. Ali TURGUT, Yöneliş Yayınları, İstanbul, 1995
- EL-BELÂZURÎ, **Fütûhu'l-Büldân**, (Çev. Mustafa Fayda), K.T.B. Yay, Ankara, 1987
- BEYDÂVÎ, Nâsuri'd-Dîn Ebî Saîd Abdillâh b. Amr b. Muhammed eş-Şirâzî, **Envâru't-Tenzîl ve Esrâru't-Te'vîl**, (I-V), Dâru'r-Reşîd, Dîmeşk-Beyrut, 2000
- BİLGEEVEN, Amiran Kurtkan, **Türkiye'de Sosyal Çözülme Tehlikeleri**, İstanbul, 1990
- _____, Genel Sosyoloji, Filiz Kitabevi, İstanbul, 1995
- BOZKURT, Nebi, **Asr-ı Saâdet'te Evler ve Ev Hayatı**, (Bütün Yönleriyle Asr-ı Saâdet'te İslam İçinde) (I-V), Beyan Yay. İstanbul, 1994
- BOZYİĞİT, Recep, Karaaslan, Tufan, **Çevre Bilgisi**, Nobel Yayınları, Ankara, 1998
- BUHARÎ, Mahmmmed İbn İsmail, **el-Câmiu's-Sahih**, (I-III), Çağrı Yayınları, İstanbul, 1981
- BULADI, Kerim, **Kur'an'ın İnsan Tasavvuru**, Pınar Yayınları, İstanbul, 2007
- BREUİLLY, Elizabeth Palmer, Martin, Çev. Mehveş Kayani, **Hristiyanlık ve Ekoloji**, İstanbul, 1992

- CANATAN, Kadir, **Bir Değişim Süreci Olarak Modernleşme**, İnsan Yayınları, İstanbul, 1995
- CANDAN, Abdurrahman, **Çevre Sorunu ve Kur'an'ın Doğal Çevre Öğretisi**, Diyanet İlmi Dergi, Cilt. 48, Sayı, 1, Ankara, 2012
- ÇAĞRICI, Mustafa, **İslam Düşüncesinde Ahlâk**, Birleşik Yayınları, İstanbul, 2000
- _____, “**Cehâlet**”, DİA, VII, 218.
- _____, “**Hevâ**”, DİA, XVII, 275.
- _____, “**İhsân**”, DİA, XXI, 544.
- _____, **Gazzâlî'ye Göre İslam Ahlâkı**, Ensar Yayınları, İstanbul, 2013
- ÇAKAN, İsmail Lütfi, **Hadis Usûlü**, İFAV Yayınları, İstanbul, 1993
- _____, **Hadislerle Gerçekler**, Erkam Yayınları, İstanbul, 1990
- CEBECİ, Lütfullah, **Kur'an'da Şer Problemi**, Akçağ Yayınları, Ankara, 1985
- CAPRA, Fritjof, **Batı düşüncesinde Dönüm Noktası**, Terc. Mustafa Armağan, İnsan Yayınları, İstanbul, 1989
- CERRAHOĞLU, İsmail, **Tefsir Usûlü**, TDV Yayınları, Ankara, 1989
- _____, **Kur'an Tefsirinin Doğuşu ve Buna Hız Veren Âmiller**, A.Ü. Basımevi, Ankara, 1968.
- EI- CEVHERÎ, İsmail b. Muhammed, **es-Sihâh**, (I- VI), Dâru'l-İlm, Beyrut, 1404 (1984)
- CÜCELOĞLU, Doğan, **İnsan ve Davranışı, Psikolojinin Temel Kavramları**, Remzi Kitabevi, İstanbul, 1991
- EI-CÜRCANÎ, es-Seyyid Ali b. Muhammed, **Kitâbu't-Ta'rîfât**, Mektebet-ü Lübnan, Beyrut, 1990
- ÇELİK, Celalettin, **Kur'an'da Toplumsal Değişim**, İnsan Yayınları, İstanbul, 1996
- ÇELİK, İbrahim, **Taaddî**, DİA, XXXIX, 283.

ÇELEBİ, İlyas, **Sünnetullah**, DİA, XXXVIII, 159.

ÇİFTÇİ, Adil, **Bir Sosyolog Olarak Fazlur Rahman**, (İslam ve Modernizm Fazlur Rahman Tecrübesi Sempozyumu), İstanbul, 1997

DAVUDOĞLU, Ahmet, **Sahih-i Müslim Terceme ve Şerhi**, (I-XII), Sönmez Yayınları, İstanbul, 1980

Ed-DÂMEĞÂNÎ, Hüseyin İbn Muhammed, **Kâmûsu'l-Kur'an**, Dâru'l-İlm, Beyrut, 1983.

DEMİRCİ, Muhsin, **Kur'an'ın Ana Konuları**, İFAV Yayınları, İstanbul, 2008

_____, **Kur'an'a Göre İnsan Ve Sorumlulukları**, Ensar Neşriyat, İstanbul, 2010

_____, **Tefsir Terimleri Sözlüğü**, İFAV Yayınları, İstanbul, 2011

_____, **Kur'an'da Toplumsal Düzen**, İFAV Yayınları, İstanbul, 2013

DERVEZE, İzzet, **et-Tefsîru'l-Hadîs**, Çev. Muharrem Önder-Vahdettin İnce, (I-VII) Ekin Yayınları, İstanbul, 1998

_____, **ed-Düstûru'l-Kur'anî ve's-Sünnetu'n-Nebeviyyetu fî Şuûni'l-Hayat**, Mısır, Trsz.

DİHLEVİ, Şah Veliyullah, **Hüccetullahi'l-Baliğa**, Trc. Mehmet ERDOĞAN, (I-II) İz Yayıncılık İstanbul, 1994

DOĞAN, Mehmet, **Büyük Türkçe Sözlük**, İz Yayınları, İstanbul, 1996

DÖNDÜREN, Hamdi, **İnsanlığa Son Çağrı**, Yeni Şafak Yayınları, İstanbul, 2003

DUMLU, Ömer, **Kur'an'da Salah Meselesi**, D.İ.B Yayınları, Ankara, 1992

DURA, Cihan, **Çevre Sorunları ve Ekonomi**, (“Çevre Üzerine” içinde) TÇSV Yayınları, B.y.y, Trsz.

DURKHEİM, Emile, **İntihar Toplumbilimsel İnceleme**, Çev. Özer Özankaya, Ankara, 1986,

- DÜNYA ÇEVRE VE KALKINMA KOMİSYONU, **Ortak Geleceğimiz**, Çev. Belkıs Çorakçı, TÇSV Yayınları, Ankara, 1989
- DÜZENLİ, Yaşar, **Kur'an Işığında Evrensel Dengeler ve İnsan**, İFAV Yayınları, İstanbul, 2000
- DÜZGÜN, Şaban Ali, **Din Birey ve Toplum**, Akçağ Yayınları, Ankara, 1997
- EBÛ DAVÛD, Süleyman b. Eş'as es-Sicistanî, **Sünen**,(I-VII), Çağrı Yayınları, İstanbul,1981
- EBÛ HAYYÂN, Muhammed b. Yusuf, eş-Şeybanî, **El-Bahru'l-Muhît**, (IVIII), Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, 1993.
- EBÛ ZEHRÂ, Muhammed, **İslam Hukuku Metodolojisi**, Çev. Abdulkadir Şener, Fecr Yayınları, Ankara, 2000
- EBÛ ZEYD, el-Kureşî, **Cemheret-u Eş'ari'l-Arap**, (Nşr, Muhammed Ali el-Hâşimî, (I-II), Dâru'l-Kalem, Dimeşk, 1999
- ERDEN, Baki, **Çağımız ve Çevre Kirliliği**, Ankara, 1991
- ESED, Muhammed, **Kur'an Mesajı**,(I-III), İşaret Yayınları, İstanbul, 1999
- ERSOY, M. Akif, **Safahat**, İnkılap Kitabevi, İsttanbul. 1987,
- EL-EZHERÎ, Ebû Mansûr, Muhammed b. Ahmed, (v.370/ **Tezhîbu'l-Luğa**, (I-XV), Dâru'l-Kavmiyyeti'l-Arabiyye, Mısır, 1384/ 1964
- FATİŞ, Emrullah, **Kur'an'da Hz İsa**, Netform Matbaacılık, Kayseri, 2000
- FAZLURRAHMÂN, **İslam Açısından Bilim ve Felsefe**, Çığır Yayınları, İstanbul, 1979
- _____, **Ana Konularıyla Kur'an**, Çev. Alparslan Açıkgenç, Fecr Yayınları, Ankara, 1993
- EL-FEYYÛMÎ, Ahmed b. Muhammed b. Ali (v.770/1368), **el-Mısbâhu'l-Münîr**, Mektebet-u Lübnan, Beyrut, 1987
- EL-FÎRUZÂBÂDÎ, Mecdü'd-Dîn Muhammed b. Yakup, **el-Kâmûsu'l-Muhît**, (I-IV), Müessesetü'r-Risâle, Beyrut, 1407/1987
- EL-GAZALÎ, Ebû Hamid Muhammed b. Muhammed, **İhyâ-i Ulûmi'd-Dîn**, (I-IV) Şeriket-u-Mektebet-u ve Matbaat-u Musdafa, Mısır, 1358/1939

_____, **Varlıkların Yaratılış Hikmetleri**, Trc. Hasan Akarsu, Mürsel Sıradağ, Dede Korkut Yayınları B.y.y. Trs.

GÖLCÜK, Şerafeddin, **Allâh Kur'an İnsan**, Esra, Yayınları, Konya, 1990

GÜLER, İlhami, **Kur'an'a Göre Allah ve Ahiret İnancının Ahlâk İle İlişkisi**, (Basılmamış Doktora Tezi), Ankara, 1990

_____, Ömer Özsoy, **Konularına Göre Kur'an**, Fecr, Yay. Ankara, 1997.

GÜNAY, Ünver, **Din Sosyolojisi**, İnsan Yayınları, İstanbul, 2012

GÜNDÜZ, Turgut, **Çevre Sorunları**, Bilge Yayınları, Ankara, 1994

GÜNEY, Emrullah, **Genel Ortam Kirlenmesi**, Ezgi Kitabevi, Bursa, 2004,

GÜNGÖR, Erol, **İslâm'ın Bugünkü Meseleleri**, Ötüken Yayınları, İstanbul, 1983

GÜRDOĞAN, Ersin Nazif, **Kirlenmenin Boyutları**, İnsan Yayınları, İstanbul, 1989

GÜVEN, Şahin, **Erdemli Toplumun İnşası**, "Hucurât Suresi Tefsiri", Düşün Yayınları, İstanbul, 2012

HAMİDULLAH, Muhammed, **İslam'a Giriş**, Çev. Cemal Aydın, TDV Yayınları, Ankara, 2010

_____, **İslâmiyet ve İktisâdî Adâlet Meselesi**, Trc. Yusuf Ziya Kavakcı, Erzurum, 1976

_____, **İslam Peygamberi**, Çev. Salih Tuğ, Yeni Lafak Yayınları, Ankara, 2003

HAFIZ, B.A. Masri, **İslam ve Ekoloji**, (Fazlun K. O'Brien J. "İslam ve Ekoloji" içinde), Çev. Mehmet Çiftkaya, İstanbul, 1992.

HALİDÎ, Salah Abdulfettah, **Kur'an Öyküleri**, Çev. Ahmet Sarıkaya, Kitap Dünyası Yayınları, Konya, 2002

HEYET, **Dinî Kavramlar Sözlüğü**, Editör, Doç. Dr. İsmail Karagöz, DİB Yayınları, Ankara

- EL-HEYSEMÎ, Nureddin, **Mecmeu'z-Zevâid ve Menbe'u'l-Fevâid**, Beyrut, 1967
- HÖKELEKLİ, Hayati, **Din Psikolojisi**, TDV Yayınları, Ankara, 2013
- İŞİCİK, Yusuf, **Kur'an'ı Anlamada Temel İlkeler**, Esra Yayınları, Ankara, 1997
- _____, **Kur'an'ı Anlamada Temel Bir Problem "Te'vil"** Esrâ Yayınları, İstanbul, 1997
- _____, **Kur'an Meali**, Konya İlahiyat Derneği Yay. Konya, 2010
- İZUTSU, Toshihiko, **Kur'an'da Tanrı ve İnsan**, Trc. Dr. M. Kürşat Atalar, Pınar Yayınları, İstanbul, 2012
- _____, **Kur'an'da Dinî ve Ahlâkî Kavramlar**, Trc. Dr. M. Kürşat Atalar, Pınar Yay. İstanbul, 2011
- İBN ATIYYE, **el-Muharraru'l-Vecîz, Fî Tefsiri'l-Kitâbi'l-Azîz**, Dâru'l-Kütübi'l-İslâmî, Kahire, 1987
- İBN ÂŞÛR, Muhammed b. Tâhir, **Tefsiru't-Tenvîr, ve't-Tahrîr**, (I-XXX) Dâru't-Tûnusiyye, Tunus, 1974
- İBNUL-CEVZÎ, Ebu'l-Ferec Abdurrahman, **Zâdü'l-Mesir**, (I-IX), el-Kütübi'l-İslâmî, Beyrut, 1984
- _____, **Nüzhetü'l-'Aynu'n-Nevâzir fî İlmi'l-Vücûh ve'n-Nezâir**, Müessesetu'r-Risâle, Beyrut, 1407.(1987)
- İBN DUREYD, Ebû Bekir Muhammed b. Hasen, **Kitâbu'l- Cemherati'l-Luğa**, (I-III), Dâr-u Sâdır, Haydarâbad, H. 1345.
- İBN EBÎ HÂTİM er-Razî, **Tefsiru'l Kur'âni'l-Azîm**,(I-X), Mektebet-i Nazari'l-Bâzz, Riyad, 1997
- İBNU'L-ESÎR, **Üsdü'l-Ğâbe fî Ma'rifeti's-Sahabe**, Kahire, 1970
- İBN FÂRİS, Ebû Huseyn Ahmed Zekeriyya (v.395), **Mu'cem-u Mekâyisi'l-Luğa**, (I-VI), Dâr-u İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, Beyrut, 1422/2001
- _____, **Mücmelu'l-Luğa**, (I-IV), Müessetu'r-Risâle, Beyrut, 1406/1986.

- İBN İSHAK, **Siyer**, Tahkik, Muhammed Hamidullah, H.H.V. Yayınları, Konya, 1981
- İBN KAYYIM, el-Cevziyye, **Kitabu'r-Rûh**, Çev. Şaban Haklı, İz Yayıncılık, İstanbul, 1993
- _____, **Zâdu'l-Mead Fi Hedy-i Hayri'l- İbad**, (I-VI), Trc. Ve Thk. Muzaffer Can, Cantaş Yayınları, İstanbul, 1991
- İBN KESİR, **Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm**, (I-VII), Dâru'l-Kalem, Beyrut, 1966.
- İBN MANZÛR, Cemâluddin Muhammed b. Mükerrrem en-Nesârî (el-Afrikî el-Mısırî), **Lisânul-Arap**, (I-XV) Dâr-u Sâdır, Beyrut, 1990/1410
- İBN TEYMİYYE, Ebu'l-Abbâs Takiyyuddin Ahmed el-Harrânî, **Kitâbu'l-İman**, Dâr-u Tıbbât-i Muhammediye, Kahire, Trsz.
- İSLAMOĞLU, Mustafa, **Hayat Kitabı Kur'an (Gerekçeli Meal-Tefsir)**, Düşün Yayıncılık, İstanbul, 2008
- KABOĞLU, İbrahim Ö. **Çevre Hakkı**, İmge Kitabevi, Ankara, 1996
- KALLEK, Cengiz, , “İsraf” DİA, XXIII, 178.
- KARAGÖZ, Mustafa, **Dilbilimsel Tefsir ve Kur'an'ı Anlamaya Katkısı**, Ankara Okulu Yayınları, Ankara, 2010
- KARAÇAM, İsmail, **Sonsuz Mûcize Kur'ân**, Çağ Yayınları, İstanbul, 1987
- KARAMAN, Hayrettin ve Arkadaşları, **Kur'an Yolu**, DİB Yayınları, Ankara, 2005
- KARPUZCU, Mehmet, **Çevre Kirlenmesi ve Kontrolü**, Kubbealtı Yayınları, İstanbul, 2010
- KASIMÎ, Muhammed Cemaluddin, **Mehâsinu't-Te'vîl / Tefsîru'l-Kasimî**, Dâru İhyâi Kütübi'l-Arabi, 1959
- EI-KEFEVÎ, Ebu'l-Bekâ Eyyûb b. Musa el-Huseynî, **el-Külliyât**, Müessesetü'r-Risâle, Beyrut, 1419/1998
- KELEŞ, Ruşen, ERTAN, Birol, **Çevre Hukukuna Giriş**, İmge Kitabevi, Ankara, 2002

- KESKİN, Hasan, **Kur'an'da Ümmet Kavramı**, Rağbet Yayınları, İstanbul, 2003
- _____, **Kur'an'da Fitne Kavramı**, Rağbet Yayınları, İstanbul, 2003
- KILIÇ, Sadık, **Kur'an'da Günah Kavramı**, Hibaş Yayınları, Konya, 1984
- _____, **Kur'an'a Göre Nifak**, Furkan Yayınları, İstanbul, 1992.
- _____, **Tabiattaki Metafizik ve Guenon'un Doğu Metafiziği**, Akçağ Yayınları, Ankara, 1995
- _____, **İslam'da Sembolik Dil**, İnsan Yayınları, İstanbul, 1995
- KOÇ, Ahmet, **Kur'an'da İnsan ve Hz. Muhammed**, Rağbet Yayınları İstanbul, 2005
- KIŞLALIOĞLU, Mine, Berkes, Fikret **Çevre ve Ekoloji**, Remzi Kitabevi, İstanbul, 1990
- KOZAK, İbrahim Erol, **İbn Haldun'a Göre İnsan-Toplum-İktisat**, İstanbul, 1984
- _____, **İnsan-Toplum-İktisat**, Değişim Yayınları, Adapazarı, 1999
- KÖSE, Saffet, **İslam Hukukunda hakkın Kötüye Kullanılması**, İFAV Yayınları, İstanbul, 1997
- KÖSE, Hızır Murat, “Siyaset” Md. DİA, XXXVII, 294.
- KUR, Hüseyin, **Çocuk ve Gençlerde Din ve Ahlâk Eğitimi**, Köprü Dergisi, Sayı: 95, Yaz 2006.
- EI-KURTUBÎ, Ebû Abdullah, Muhammed İbn Ahmet, el-Ensarî, **el-Cami'li Ahkami'l-Kur'an**, (I-XX), Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, 1989
- KUTLUER, İlhan, ‘Fesat’ Md. DİA, XII, 421.
- _____, **Erdemli Toplum ve Düşmanları**, İz Yayıncılık, İstanbul, 1996
- KUTUP, Seyyid, **Fî Zilâlî'l-Kur'an**, (I-VI), Dâru'ş-Şuruk, Beyrut, 1988
- _____, **İslam'da Sosyal Adâlet**, Çev. Beşir Eryarsoy, İstanbul, 1981
- _____, **Kur'an'da Edebî Tasvir**, (el-Fennu'l- Kasasî Fi'l-Kur'an) Trc. Mehmet Yolcu, Çizgi Yayınları, İstanbul, 1991

- KUTUP, Muhammed, **İslam'a Göre İnsan Psikolojisi**, Trc. Akif Nuri, Esmâ Yayınları, İstanbul, Trsz.
- KUŞEN, Halil, **Kur'an'da Fesat Kavramı**, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Sivas, 1998
- KUŞEYRÎ, Abdulkerim, **Kuşeyrî Risâlesi**, Haz. Süleyman Uludağ, Dergâh Yayınları, İstanbul, 2003
- KÜTÜB-Ü SİTTE, (I-XXIII), Çağrı Yayınları, İstanbul, 1981.
- LORD Northbourne, **Modern Dünyada Din**, (Religion in the Modern World) Çev. Yrd Doç Dr. Şehabettin Yalçın, İnsan Yayınları, İstanbul, 1998
- MACÎT, Nâdim, **Kur'an Ve Hadise Göre Şirk ve Müşrik Toplum**, Konya, 1992
- MAHALLÎ, Celâleddin ve ES-SUYÛTÎ Celâleddin “**Tefsîru'l- Celâleyn**, Dâr-u İbn Kesîr, Dımeşk- Beyrut, 2007
- MARTI, Huriye, **Hadisler Ekseninde Diyalojik Çevre Ahlâkı**, Konya, 2009
- MEVDUDÎ, Mevlanâ, **Tefhimu'l-Kur'an**, (I-VII), Trc. Heyet, İnsan Yayınları, İstanbul, 1986
- EL- MEVLEVÎ, Tâhir, **Mesnevî Şerhi**, Selam Yayınları, İstanbul, 1969
- MORRISON, A.Cressy, **İnsan Kainat Ve Ötesi**, Terc. Bekir Topaloğlu, Nesil Yayınları, İstanbul, 1986
- MORRIS, Henri, **Yaratılış Modeli**, Terc. Heyet, Milli Eğitim Basımevi, Ankara, 1985
- MUKATİL b. SÜLEYMAN, Ebi'l-Hasen b. Beşîr, **Tefsir-u Mukatil b. Süleyman**, Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, Beyrut, 1423/2003
- _____, **el-Eşbâh ve'n-Nezâir Fi'l-Kur'ani'l-Kerim**, el-Hey'etü'l-Mısriyyeti'l-Âmme Li'l-Kitab, Kahire, 1994
- MÜSLİM, İbn Haccac el-Kureysî en-Neysâburî, **Sahih-i Müslim**, (I-V), Dâru İhyâi't-Turasi'l-Arabî, Beyrut, Trsz.
- NASR, Seyyid Hüseyin, **İslam ve Modern İnsanın Çıkmazı**, Çev. Ali Ünal, İnsan Yayınları, İstanbul, 1975

- NECATİ, M. Osman, Kur'an ve Psikoloji, Çev. Hayati Aydın, Fecr Yayınları, Ankara, 2004
- NESEFÎ, Abdullah Ahmed b. Mahmûd, **Medâriku't-Tenzîl ve Hakâiku't-Te'vîl (Tefsiru'n-Neseî)**, (I-IV), Eda Neşriyat, İstanbul, 1993
- NEVFEL, Abdurrezzak, **Kur'an'da Ölçü ve Ahenk**, Çev. Muzaffer Kalaycıoğlu, İnkılap Yayınları, İstanbul, 1988
- NURBAKİ, Haluk, **Kur'an'ı Kerim'den Ayetler ve Gerçekler**, Ankara, 1989
- OKUMUŞ, Ejder, **Kur'an'da Toplumsal Çöküş**, İnsan Yayınları, İstanbul, 1995
- _____, **Kur'an'da Kolektif Sorumluluk**, "Kur'an-ı Kerim'de Mes'ûliyet" içinde, Ensar Yayınları, İstanbul, 2006,
- _____, **Meşruluğun Toplumsal Gerçekliği**, İnsan Yayınları, İstanbul, 2010
- ÖGKE, Ahmet, **Kur'an'da Nefs Kavramı**, İnsan Yayınları, İstanbul, 1997
- ÖĞMÜŞ, Harun, **Kur'an Yorumunda Şiirin Yeri**, İSAM Yayınları, İstanbul, 2010
- _____, **Câhiliye Döneminde Araplar**, İz Yayıncılık, İstanbul, 2013
- ÖNER, Necati, **Hürriyet ve Otorite**, Felsefe Dünyası Dergisi, sayı IV, Ankara, Temmuz 1992
- ÖZDEMİR, İbrahim, **Çevre Bilincinin Gelişmesinde Çevre Ahlâkı'nın Önemi**, A.İ.F.D. Cumhuriyetin 75. Yılı Özel Sayısı, Ankara, 1999
- ÖZEL, Ahmet, "**Cihâd**" DİA, VII, 527.
- ÖZSOY, Ömer, "**Sünnetullah**" Bir Kur'an İfadesinin Kavramlaşması, Ankara, 1994
- ÖZTÜRK, Yaşar Nuri, **Kur'an'ın Temel Kavramları**, Yeni Boyut Yayınları, İstanbul, 1997

- PAZARBAŞI, Erdoğan, **Mesûliyetin Kur'an-ı Kerim'de Dayanağı**, (Kur'an-ı Kerim'de Mes'ûliyet içinde), Editör. M. Bedrettin Çetiner, Ensar Yayınları, İstanbul, 2006
- _____, **Kur'an ve Medeniyet**, Pınar Yayınları, İstanbul, 1996
- PİLAVOĞLU, M. Kemal, **Kur'an-ı Kerim'e Göre İnsan**, Ankara, 1968
- RÂĞİP, el-İsfahâni, **el Müfredât fi Garîbi'l-Kur'an**, Dâr-u Kahraman, İstanbul, 1986.
- _____, **ez-Zeri'a İlâ Mekârim's-Şeri'a**, Dâr-u İkra' Dimeşk, 1422/2001
- Er-RÂZÎ, Fahreddin, **Mefâtihu'l-Ğayb (et-Tefsiru'l-Kebir)**, (I-XXX), Dâru'l-İhyâi't-Turâsi'l-Arabi, Beyrut, 1417/ 1997
- RİCHTER, Rudolf, **Sosyolojik Paradigmalar**, Çev. Necmettin Doğan, Küre Yayınları, İstanbul, 2013
- R. M. Maciver, H. Page Charles, **Cemiyet**, Çev. Amiran Kurtkan, MEB Yayınları, İstanbul, 1971
- es-SÂBÛNÎ, M.Ali, **Saffetü't-Tefâsîr**, (I-III), Dersâdet Yayınları, byy. Trsz.
- _____, **Muhtasar-u Tefsîr-i İbn Kesîr**, (I-III) el-Mektebetü'l-Mahmûdiyye, B.y.y., Trsz.
- Es-SADR, Muhammed Bagır, **Kur'an Okulu**, Terc. Mehmet Yolcu, Fecr Yayınları, Ankara, 1995
- SAİD, Cevdet, **Bireysel ve Toplumsal Değişmenin Yasaları**, Çev. İlhan Kutluer, İnsan Yayınları, İstanbul, 1998
- SEYYİD, Abdullatif, **Kur'an'ın Zihni İnşası**, Çev. M. Kürşat Atalar, Pınar Yayınları, İstanbul, 1995
- SİDDİKÎ, Mazharuddin, **Kur'an'da Tarih Kavramı**, Pınar yayınları, İstanbul, 1990
- SİNANOĞLU, Mustafa, “Şirk” DİA, XXXIX, 193.
- SURUŞ, Abdülkerim, **Küreselleşme Din ve Medeniyet**, Küre Yayınları, İstanbul, 2011

- SUYUTÎ, Celâledin b. Ebî Bekr (v.911/1505), **el-Câmiu's-Sağîr**, Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, Beyrut, Trsz.
- _____, **ed-Dürü'l-Mensûr fi't-Tefsîr Bi'l-Me'sûr**, (I-IV), Dâru'l-Fikr, Beyrut, 1409/1988
- SÛLÛN, Murat, **Kur'an'da Mes'uliyetin Kavramsal Çerçevesi, Kur'an-ı Kerim'de Mes'uliyet**, Ensar Neşriyat, İstanbul, 2006
- ŞAFAK, Ali, **“Bağy” DİA**, IV, 451.
- ŞAHİNLER, Necmettin, **İnsan ve İç Denetim**, İnsan Yayınları, İstanbul, 2012
- ŞÂTİBÎ, Ebû İshâk, İbrahim b. Musa b. Muhammed, **el-Muvâkât**, Çev. Mehmet Erdoğan, (I-IV), İz Yayıncılık, İstanbul, 1990
- ŞEKER, Mehmet, **İslam'da Sosyal Dayanışma Müesseseleri**, DİB Yayınları, Ankara, 2007
- ŞENGÛL, İdris, **Kur'an Kıssaları Üzerine**, Işık Yayınları, İzmir, 1994
- ŞEVKANÎ, Muhammed b. Ali b. Muhammed, **Fethu'l-Kadîr el-Camiu Beyne Fenni'r-Rivayeti ve'd-Dırayeti min İlmi't-Tefsir**, (I-V), Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, Beyrut, 1983
- ŞİMŞEK, M. Sait, **Günümüz Tefsir Problemleri**, Düşünce Yayınları, İstanbul, 1996
- _____, **Kur'an Kıssalarına Giriş**, Kitap Dünyası Yayınları, Konya, 2013.
- _____, **Yaratılış Olayı**, Beyan Yayınları, İstanbul, 1998
- _____, **Kur'an'ın Ana Konuları**, Beyan Yayınları, İstanbul, 2011
- _____, **Hayat Kaynağı Kur'an Tefsiri**, (I-V), Beyan Yayınları, İstanbul, 2012
- TABAKOĞLU, Ahmet, **İslam ve Ekonomik Hayat**, D.İ.B. Yayınları, Ankara, 1987
- _____, **İslam Medeniyetinde İktisadî Hayat**, (İslam'a Giriş İçinde) D.İ.B. Yayınları, İstanbul, 2010

- TABERÂNÎ, **el-Mu'cemu'l-Evsat**, Mektebetü'l-Meârif, Riyad, 1405/1985
- ET-TABERÎ, Muhammed İbn Cerîr, **Câmiu'l- Beyân an Te'vîli'l-Kur'an**, (I-XV), Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, 1992.
- ET-TABATABÂÎ, es-Seyyit Muhammed, **el-Mîzan fî Tefsiri'l-Kur'an**, (I-XX), Müessesetü Matbuatı İsmailîn, Tahran, 1974
- TİRMİZÎ, Muhammed b. İsa, **el-Camiu's-Sahih**, (I-V), el-Mektebetü's-Selefiyye, Medine, 1964
- TOKSARI, Ali, "**Birr**" DİA, VI, 204.
- TOPALOĞLU, Bekir, "**ADL**", DİA, I, 387.
- TUĞRAL, Süleyman, **Kur'an'da Değerler Sistemi**, Ankara Okulu Yayınları, Ankara, 2008
- TURHAN, Mümtaz, **Kültür Değişmeleri**, Çamlıca Yayınları, İstanbul, 2010
- ULUDAĞ, Süleyman, DİA, "**Ahsen-i Takvîm**" II, 178.
- _____, "**Takvâ**", DİA, XXXIX, 484.
- ULUTÜRK, Veli, **Kur'an'a Göre Zulüm Kavramı**, İstîşare Yay. Kayseri, 1993
- _____, **Kur'an'da Tamsilî Anlatım**, İnsan Yayınları, İstanbul, 1995
- URRY, John, **Mekânları Tüketmek**, Çev. Rahmi, G. Ögdül, İstanbul, 1999
- USLU, Feyzullah, **Bilimsel Açıdan İnsan Kişiliği**, Çaba Matbaası, Ankara, 1977,
- ÜLKEN, Hilmi Ziya, **İctimaî Doktrinler Tarihi**, Yeni Devir Basımevi, İstanbul,
- WENSINCK, A. J. Et. J. P. MENSING, **Concordance Et Indices De La Traddition Musulmane**, Leiden E. J. Brill, 1969.
- YAMAN, Ahmet, **Klonlama Ya da Genetik Kopyalama**, Diyanet İlmi Dergi, c: 4, sayı: 2, Ankara, 1998
- YAR, Erkan, **Ruh-Beden İlişkisi Açısından İnsanın Bütünlüğü Sorunu**, Ankara Okulu Yayınları, Ankara, 2000
- YAVUZ, Yusuf Şevki, "**Fâsık**" DİA, XII, 202.

- YAZIR, Muhammed Hamdi, **Hak Dini Kur'an Dili**, (I-X), Eser Neşriyat ve Dağıtım, B.y.y. Trsz.
- YENİÇERİ, Celal, **Uzay Ayetleri Tefsiri**, Erkam Yay. İstanbul, 1995
- _____, **Hz. Peygamber'in Çevreciliği, Spor Etkinlikleri ve Kur'an'da Çevrecilik**, Çamlıca Yayınları, İstanbul, 2009
- YURDAGÜR, Metin, “**Tağut**” DİA, XXXIX, 372.
- ez-ZEBÎDÎ, es-Seyyid Muhammed Murtada, **Tâcu'l-Arûs, min Cevâhiri'l-Kâmûs**,(I-X), Matbaay-ı Hayriye, B.y.y., 1306
- ez-ZECCÂC, Ebî İshak İbrahim, **Meâni'l-Kur'an Ve İ'râbuhû**, Dâru'l-Hadîs, Kâhire, 1994
- ZERKÂNÎ, Muhammed Abdülazîm, **Menâhilu'l-İrfân fî Ulûmi'l-Kur'ân**, (I-II), Dâru'l-Fikr, Beyrut, 1996
- ZEYNEB, Atıyye Muhammed, **Usûlu'l-Ulûmi'l-İnsaniyye Mine'l Kur'ani'l - Kerîm**, Dâru'l-Vefa, Katar, 1995
- ZEMAŞERÎ, Ebi'l-Kâsım Cârullâh Mahmûd b. Ömer, **el-Keşşâf**,(I-IV), Daru'l-Kütubi'l-İlmiyye, Beyrut, 1995
- _____, **Esâsu'l-Belâğa**, Dâr-u Sâdır, Beyrut, 1399/1979.
- ZEVZENÎ, Hüseyin b. Ahmed (v.486/1093), **Şerh-u'-Mu'allakâti's-Seb'a**, Mektebetu'l-Asriyye, Beyrut, 1425/2005
- ZEYDAN, Abdulkerim, **el-Vecîz fî Usûli'l-Fıkh**, Müessetü'r-Risâle, Beyrut, 1997,
- ZUHAYLÎ, Vehbe, **İslâm Fıkh Ansiklopedisi**, Çev. Ahmet Efe, ve Arkadaşları, Risâle Yayınları, İstanbul, 1994

T.C.
NECMETTİN ERBAKAN ÜNİVERSİTESİ
Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürlüğü

Öz Geçmiş

1971 yılında Karaman'ın Narlıdere Köyünde doğdu, ilkokulu köyünde, hafızlık ve İmam Hatip Lisesini Karaman da tamamladı. 1992 yılında S.Ü. İlahiyat fakültesine başladı. 1994 yılında Konya Taskent ilçesinde Müezzin-Kayyım olarak göreve başladı. Bu görevine 1996'da itibaren Konya/Meram ilçesinde devam etti. 1997'de S.Ü İlahiyat Fakültesinden mezun oldu. 1999 da DİB Konya Selçuk İhtisas Eğitim Merkezini bitirdi. 2000 yılında Kastamonu Cide ilçe müftüsü olarak tayin oldu. 2001 yılında S.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü Tefsir Bilim dalında (Kur'an'a Göre İnsanın Yaratılışı) konusunda Yüksek Lisansını bitirdi. 2002 yılında askerlik vazifesini yaptı. 2003 yılında Kayseri Felahiye ilçe müftülüğüne atandı. 2005 yılında Konya/Meram ilçesine vaiz olarak tayin edildi ve aynı yıl yurtdışı görevine Almanya Dortmund şehrinde başlayıp, 2009 yılında bu görevini tamamladı. N.E.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü Tefsir Bilim Dalında (Sosyal ve Doğal denge Bağlamında Kur'an'da Fesad) konulu Doktora Tezini bitirdi. Halen Konya Merkez Meram ilçesi Başvaizi olarak görev yapmaktadır. Arapça, İngilizce ve Almanca bilmekte olup, evli ve 3 çocuk babasıdır.